ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ: ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

26ης Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Ομ. Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ομ. Καθηγ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ, Πρόεδρος Δ.Σ. ΚΔΕΟΔ, πρώην Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2003-2015)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογγίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

ISSN 3057-5052

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES: CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Emer. Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL

DIMITRIOS FINOKALIOTIS, Président du Barreau de Thessalonique

DIRECTEUR: Emer. Prof. VASSILIOS SKOURIS, Président du conseil d'administration du CIEEL, ancien Président de la CJUE (2003-2015)

IMPRIMÉRIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Β. ΤΖΩΡΤΖΗ

Κείμενα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κα ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΤΖΩΡΤΖΗ, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέα ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρο (hreltzortzi@gmail.com) - τηλ.: 2310 486 937

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

Σελιδοποίηση: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογγίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη, Τηλ. 2310 925768)
© 2026 Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW

SECRÉTARIAT: V. TZORTZI

Les textes à publier ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme V. TZORTZI, Professeure Assistante de la Faculté de Droit de l'Université Démocrite de Thrace, Secrétaire du CIEEL, Avocat, responsable pour la rédaction (hreltzortzi@gmail.com) – tel.: 2310 486 937

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

Acheré d'imprimer sur les presses de G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique, Tél. 2310 925768)
© 2026 Centre de Droit Économique International et Européen

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ) είναι νομικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης, που εκδίδεται τριμηνιαίως, σε αποκλειστικά πλέον ηλεκτρονική μορφή (https://eeeurd.gr/), από το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) και τον Δικηγορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης.

Η ΕΕΕυρΔ πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγένη, ο οποίος διετέλεσε Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής του περιοδικού διετέλεσε επίσης, από το 1986 μέχρι το 1999, και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:
Ομ. Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.
Ομ. Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ
Δ. ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης
Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης
Ρ. ΣΕΜΕΡΤΖΙΑΝ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Βαλασίδης Γουλιέλμος, Δικαστής στο Γενικό Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
Εκμεκτσόγλου Ευάγγελος, ΜΔΕ, Υπότροφος «Ε. Βασιλακάκη», ΚΔΕΟΔ
Ζησιού Αγγελική, Δ.Ν., Δικηγόρος
Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LLM, Δικηγόρος
Λόραμ Κ. Έρρικα, LLM, Δικηγόρος
Παπαϊωάννου Θεοδώρα, Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ, Προπτυχιακή φοιτήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ
Ποιμενίδης Άρης, Ασκούμενος ΚΔΕΟΔ, Προπτυχιακός φοιτητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ
Σαπαρδάνη Μαρία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ
Σκουρής Βασίλειος, Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, πρ. Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2003-2015), Προέδρος Δ.Σ. της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου, Πρόεδρος Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ
Στάγκος Πέτρος, Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ
Στεργίου Άγγελος, Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ
Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ
Τρέμμα Λουκία, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ
Τσιτσιπά Έλλη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις Γραφείου Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ
Χαλυβοπούλου Μαρία, Γραφείο Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ

Περιεχόμενα 2/2026

Editorial 113

ΑΡΘΡΑ

Π. Στάγκος
Σκέψεις για τη δημοκρατία και την ελευθερία, στην Ελλάδα και την Ευρώπη: Από το «παράδειγμα Ευρυγένη» στο σήμερα 115

Α. Στεργίου
Ο Ευρωπαίος Ασθενής (Cross-border health care) 131

Συμβολές από το Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου (18-19 Δεκεμβρίου 2024, Θεσσαλονίκη)

Β. Σκουρής
Εισαγωγική Ομιλία 151

Γ. Βαλασίδης
Κρατικές ενισχύσεις και διαιτησία ICSID 153

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ 161

II. e–πίκαιρα νομικής πληροφορικής 165

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Μάρτιος – Μάιος 2026) 171

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΔΕΕ C-604/24, Farmakeio YZ & Sia, 21.05.2026 (*Η νομολογιακή ισορροπία του ΔΕΕ μεταξύ υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας και δημόσιας υγείας*) – Παρατηρήσεις Λ. Τρέμμα 209

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Φεβρουάριος – Απρίλιος 2026) 213

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή No 54796/16, J.B. κατά Ελλάδας, 26.05.2026 (*Η σημασία των διπλωματικών διαβεβαιώσεων σε υποθέσεις ασύλου*) – Παρατηρήσεις Ε. Εκμεκτσόγλου 223

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Σλοβενία "Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES" (SR 22 IPA SO 01 24) – Τέταρτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής 229

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με την Αυστρία "Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia" (SR 22 IPA FI 01 24) – Τέταρτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής 229

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με την Ιορδανία σε συνεργασία με τη Γερμανία και την Ισπανία "Support digital transition in Jordan through Personal Data Protection and Artificial Intelligence" (JO 22 NDICI TE 01 24) – Τρίτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής 229

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Σλοβενία "Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES" (SR 22 IPA SO 01 24) – Εκπαιδευτική Επίσκεψη (Study visit) στην Αθήνα 229

2ο Συνέδριο Νέων Επιστημόνων Ευρωπαϊκών Σπουδών (ΚΕΝοΠ-ΚΔΕΟΔ) – 7 & 8 Μαΐου 2026 229

Ελληνογαλλικό συνέδριο « *La démocratie illibérale et ses implications constitutionnelles* » (Η ανελεύθερη δημοκρατία και οι συνταγματικές της επιπτώσεις) και επίδοση Τιμητικού Τόμου στην Ομ. Καθηγήτρια Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου – 15 & 16 Μαΐου 2026 230

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Ι. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Α' Εξάμηνο 2026 237

Table of contents 2/2026

Editorial 113

ARTICLES

P. Stangos
Reflections on democracy and freedom in Greece and Europe: From the "Evrigenis Example" to the present day 115

A. Stergiou
The European Patient (Cross-Border Health care) 131

Papers from the 4th Pan-Hellenic Conference on European Law (18-19 December 2024, Thessaloniki)

V. Skouris
Opening remarks 151

G. Valasidis
State aid and ICSID arbitration 153

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News 161

II. Information Technology e-news 165

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF THE EU

A. Review of Jurisprudence CJEU – GCEU (March – May 2026) 171

B. Annotations CJEU - GCEU

CJEU C-604/24, Farmakeio YZ & Sia, 21.05.2026 (*The CJEU's case-law balance between information society services and public health*) – Annotation L. Tremma 209

II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

A. Review of Jurisprudence (February – April 2026) 213

B. Annotations

ECHR, Application No 54796/16, J.B. v. Greece, 26.05.2026 (*The importance of diplomatic assurances in asylum cases*) – Annotation E. Ekmektsoglou 223

CONFERENCES – RESEARCH

Twinning Programme with Serbia in cooperation with France, Sweden and Slovenia "Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES" (SR 22 IPA SO 01 24) – Fourth meeting of the Steering Committee 229

Twinning Programme with Serbia in cooperation with Austria "Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia" (SR 22 IPA FI 01 24) – Fourth meeting of the Steering Committee 229

Twinning Programme with Jordan in cooperation with Germany and Spain "Support digital transition in Jordan through Personal Data Protection and Artificial Intelligence" (JO 22 NDICI TE 01 24) – Third meeting of the Steering Committee 229

Twinning Programme with Serbia in cooperation with France, Sweden and Slovenia "Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES" (SR 22 IPA SO 01 24) – Study Visit in Athens 229

2nd Conference of Young Scholars in European Studies (CELC-CIEEL) – 7 & 8 May 2026 229

Franco-Hellenic Conference « *La démocratie illibérale et ses implications constitutionnelles* » (Illiberal democracy and its constitutional implications) and the Presentation of an Honorary Volume to Emer. Professor Christina Deliyanni-Dimitrakou – 15 & 16 May 2026 230

BIBLIOGRAPHY

I. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 1st Semester 2026 237

Table des matières 2/2026

Editorial 113

DOCTRINE

P. Stangos

Réflexions sur la démocratie et la liberté en Grèce et en Europe : de « l'exemple d' Evrigenis » à nos jours 115

A. Stergiou

Le patient européen (Cross-Border Health care) 131

Actes du 4e Colloque national sur le droit européen (18-19 décembre 2024, Thessalonique)

V. Skouris

Allocution d'ouverture 151

G. Valasidis

Aides d'État et arbitrage devant le CIRDI 153

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes 161

II. @-ctualités d'informatique juridique 165

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence CJUE – TUE (mars – mai 2026) 171

B. Notes CJUE – TUE

CJUE C-604/24, Farmakeio YZ & Sia, 21.05.2026 (*La jurisprudence de la CJUE établissant un équilibre entre les services de la société de l'information et la santé publique*) – Notes L. Tremma 209

II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence (février – avril 2026) 213

B. Notes

CEDH, Requête No 54796/16, J.B. c. Grèce, 26.05.2026 (*L'importance des assurances diplomatiques dans les procédures d'asile*) – Notes E. Ekmektsoglou 223

ÉDUCATION – RECHERCHE

Projet de jumelage avec la Serbie en collaboration avec la France, la Suède et la Slovénie « Soutien à l'amélioration des conditions de travail et préparation de la République de Serbie à participer à EURES » (SR 22 IPA SO 01 24) – Quatrième réunion du Comité de Pilotage 229

Projet de jumelage avec la Serbie en collaboration avec l'Autrich « Renforcement des capacités de formation de l'administration fiscale de la République de Serbie » (SR 22 IPA FI 01 24) – Quatrième réunion du Comité de Pilotage 229

Projet de jumelage avec la Jordanie en collaboration avec l'Allemagne et l'Espagne « Soutien à la transition numérique en Jordanie par la protection des données personnelles et l'intelligence artificielle » (JO 22 NDICI TE 01 24) – Troisième réunion du Comité de Pilotage 229

Projet de jumelage avec la Serbie en collaboration avec la France, la Suède et la Slovénie « Soutien à l'amélioration des conditions de travail et préparation de la République de Serbie à participer à EURES » (SR 22 IPA SO 01 24) – Visite d'étude à Athènes 229

2e Conférence des jeunes chercheurs en études européennes (CELC-CIEEL) – 7 et 8 mai 2026 229

Colloque franco-hellénique « La démocratie illibérale et ses implications constitutionnelles » et remise d'un ouvrage commémoratif à la professeure émérite Christina Deliyanni-Dimitrakou – 15 et 16 mai 2026 230

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Le droit européen dans les revues juridiques helléniques : 1er semestre 2026 237

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφαλίσεως
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑξΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρηματιστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαίων Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

ΣΛΕΕ : Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΕΕ : Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
Συλλ. : Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΣυλλΥπ : Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
ΣυνθΕΕ : Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣυνθΕΚ : Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
ΣυνθΕΚΑΕ : Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
ΣυνθΕΚΑΧ : Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
ΣυνθΕΟΚ : Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
ΤεΣ : Τεύχος εκτός σειράς
ΤοΣ : Σύνταγμα (Το)
Υπερ : Υπεράσπιση
ΦΠΑ : Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
ΧρηΔικ : Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
ΧρΙΔ : Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
AcP : Archiv für civilische Praxis
AFDI : Annuaire Français de Droit International
AJCL : American Journal of Comparative Law (The)
AJDA : Actualité Juridique du Droit Administratif
AJIL : American Journal of International Law
AöR : Archiv des öffentlichen Rechts
ASL : Air and Space Law
BB : Der Betriebs - Berater
CDE : Cahiers de Droit Européen
CJEU : Court of Justice of the European Union
CJUE : Cour de Justice de l'Union Européenne
Clunet : Journal du Droit International (J.D.I.)
C.M.L.R. : Common Market Law Reports
CML Rev. : Common Market Law Review
CommLP : Commercial Law Practitioner
CONSUM.L.J. : Consumer Law Journal
DZWir : Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
EA : Europa-Archiv
EBRL : European Business Law Review
ECHR : European Convention on Human Rights
E.C.L.R. : European Competition Law Review
EELR : European Environmental Law Review
E.H.R.L.R. : European Human Rights Law Review
E.H.R.R. : European Human Rights Reports
EIPR : European Intellectual Property Review
EJIL : European Journal of International Law
ELJ : European Law Journal
E.L.Rev. : European Law Review
Elrev./HR : European Law Review / Human Rights Survey
EPL : European Public Law
ERPL : European Review of Private Law-Revue Européenne de Droit Privé - Europäische Zeitschrift für Privatrecht
EStAL : European State Aid Law Quarterly
ETL : European Transport Law - Droit Européen des Transports - Europäisches Transportrecht
EuGRZ : Europäische Grundrechte - Zeitschrift
EuR : Europarecht
EuZW : Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
EWS : Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
GATT : General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
GATS : General Agreement on Trade Services
GCEU : General Court of the European Union
GRUR Int. : Gewerblicher Rechtschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
HRLJ : Human Rights Law Journal

HRQ : Human Rights Quarterly
ICLQ : International and Comparative Law Quarterly (The)
IIC : International Review of Industrial Property and Copyright Law
I.L.M. : International Legal Materials
IPRax : Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
JCMS : Journal of Common Market Studies
J.D.I. : Journal du Droit International (Clunet)
JT : Journal des Tribunaux
JT-DE : Journal des Tribunaux - Droit Européen
JWT : Journal of World Trade
JZ : Juristen Zeitung
LIEI : Legal Issues of European Integration
MJ : Maastricht Journal of European und Comparative Law
MLR : Modern Law Review (The)
NJW : Neue Juristische Wochenschrift
NQHR : Netherlands Quarterly of Human Rights
NVWZ : Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
PPLR : Public Procurement Law Review
RabelsZ : Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
R.A.E. : Revue des Affaires Européennes
RCADI : Recueil des Cours de l' Académie de Droit International de La Haye
RCC : Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
R.D.P. : Revue du droit public
RDUE : Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
RECIEL : Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
REDC : Revue Européenne de Droit de la Consommation
Rev.inst.eur. : Revista de instituciones europeas
Rev.trim.dr.h. : Revue trimestrielle des droits de l' homme
RFDA : Revue Française de Droit Administratif
RFDC : Revue Française de Droit Constitutionnel
RGDIP : Revue Générale de Droit International Public
RHDH : Revue Hellénique de Droits de l' Homme (ΔτΑ)
RHDI : Revue Hellénique de Droit International
RHellDE : Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
RIDPC : Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
Riv.dir.eur. : Rivista di diritto europeo
RIW : Recht der Internationalen Wirtschaft
RMC : Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l' Union Européenne - RMCUE)
RMCUE : Revue du Marché Commun et de l' Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
RMUE : Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l' Union Européenne- RDUE)
RTDeur. : Revue Trimestrielle de Droit Européen
RUDH : Revue Universelle des Droits de l' Homme
TRIPS : Trade Related Intellectual Property Rights
TUE : Tribunal de l'Union Européenne
WRP : Wettbewerb in Recht und Praxis
WuW : Wirtschaft und Wettbewerb
YBEL : Yearbook of European Law
ZEuP : Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
ZEuS : Zeitschrift für Europarechtliche Studien
ZfRV : Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
ZHR : Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
ZSE : Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
ZVgIRWiss : Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, HREL, 1981, p. 259, RHellDE, 1981, p. 259

EDITORIAL

Με ιδιαίτερη χαρά σας παρουσιάζουμε το δεύτερο τεύχος του 2026, το οποίο συνδυάζει επίκαιρα ζητήματα δημοκρατίας, ελευθερίας και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με κρίσιμες εξελίξεις σε τομείς όπως η διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη, οι κρατικές ενισχύσεις και η επενδυτική διαιτησία, ενώ παράλληλα περιλαμβάνει την επισκόπηση και τον σχολιασμό πρόσφατης νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Το τεύχος ανοίγει με το μελέτημα του Πέτρου Στάγκου «Σκέψεις για τη δημοκρατία και την ελευθερία, στην Ελλάδα και την Ευρώπη: Από το "παράδειγμα Ευρυγένη" στο σήμερα». Πρόκειται για την εμπλουτισμένη και γραπτή απόδοση της ομιλίας του συγγραφέα στην επετειακή εκδήλωση «Τιμή Δημητρίου Ευρυγένη», που διοργάνωσε το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου στη Θεσσαλονίκη, στις 25 Φεβρουαρίου 2026. Με αφετηρία τη σκέψη και τη δράση του Δημητρίου Ευρυγένη, το μελέτημα εξετάζει διαδοχικά κρίσιμες πτυχές της σύγχρονης δημόσιας ζωής στην Ελλάδα και την Ευρώπη.

Ακολουθεί το άρθρο του Άγγελου Στεργίου «Ο Ευρωπαίος Ασθενής (Cross-border health care)», το οποίο πραγματεύεται τη διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη ως σημαντική έκφανση της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων και ως δικαίωμα του Ευρωπαίου ασθενούς. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τις δυνατότητες που παρέχει το ενωσιακό δίκαιο για την αναζήτηση υγειονομικής περίθαλψης σε άλλο κράτος μέλος, τόσο μέσω της διαδικασίας προηγούμενης έγκρισης όσο και μέσω της Οδηγίας 2011/24 για τα δικαιώματα των ασθενών στη διασυνοριακή περίθαλψη. Παράλληλα, αναδεικνύει τα οφέλη της διασυνοριακής περίθαλψης, μεταξύ άλλων για ασθενείς με σπάνιες ασθένειες, για την αντιμετώπιση των λιστών αναμονής και για τη συνεργασία μεταξύ παρόχων και ασφαλιστικών φορέων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται, τέλος, στην ανάγκη εξισορρόπησης μεταξύ της ελεύθερης πρόσβασης στη διασυνοριακή περίθαλψη και της βιωσιμότητας των εθνικών συστημάτων υγείας και κοινωνικής ασφάλειας.

Στη συνέχεια, το τεύχος φιλοξενεί συμβολές από το Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου με αφορμή τη συμπλήρωση 40 ετών από την ίδρυση της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕΔ), που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη, στις 18 και 19 Δεκεμβρίου 2024. Η ενότητα ανοίγει με την εισαγωγική ομιλία του Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΕΕΔ, ο οποίος ανατρέχει στην ίδρυση και την πορεία της Ένωσης αναδεικνύοντας τη συμβολή της στην καλλιέργεια, προαγωγή και διάδοση της γνώσης του ευρωπαϊκού δικαίου και των θεσμών της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Ακολουθεί, στην ενότητα αυτή, η μελέτη του Γουλιέλμου Βαλασίδη «Κρατικές ενισχύσεις και διαιτησία ICSID», ο οποίος εξετάζει τη σχέση μεταξύ του δικαίου των κρατικών ενισχύσεων και της επενδυτικής διαιτησίας στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης, με επίκεντρο την υπόθεση *Micula*.

Το τεύχος συνεχίζει με την επικαιρότητα στην ΕΕ, καθώς και με τα e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής, παρουσιάζοντας τις σημαντικότερες πρόσφατες εξελίξεις στους αντίστοιχους τομείς.

Στη νομολογία του ΔΕΕ και του ΓεΔΕΕ, το τεύχος περιλαμβάνει την επισκόπηση των σημαντικότερων αποφάσεων του τριμήνου, καθώς και το σχόλιο της Λουκίας Τρέμμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-604/24, *Farmakeio YZ & Sia*, της 21ης Μαΐου 2026. Η υπόθεση αφορά τη συμβατότητα ελληνικής κανονιστικής ρύθμισης που περιόριζε τη διαδικτυακή πώληση μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων. Το σχόλιο αναδεικνύει τη νομολογιακή ισορροπία μεταξύ της προστασίας της δημόσιας υγείας, των απαιτήσεων της εσωτερικής αγοράς και των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας.

Στη νομολογία του ΕΔΔΑ, το τεύχος περιλαμβάνει την επισκόπηση των σημαντικότερων αποφάσεων του τριμήνου, καθώς και το σχόλιο του Ευάγγελου Εκμεκτσόγλου, ο οποίος εξετάζει την απόφαση στην υπόθεση *J.B. κατά Ελλάδας*, της 26ης Μαΐου 2026, με επίκεντρο τη σημασία των διπλωματικών διαβεβαιώσεων σε υποθέσεις ασύλου. Το σχόλιο αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, τη σημασία που αποκτούν οι εγγυήσεις έναντι του κινδύνου επαναπροώθησης και η ποιότητα των διαδικασιών ασύλου υπό το φως της ΕΣΔΑ.

Ακολουθούν, όπως πάντα, τα νέα του ΚΔΕΟΔ στον τομέα της Παιδείας και της Έρευνας ως προς τις επιστημονικές εκδηλώσεις, τα συνέδρια και τα ευρωπαϊκά προγράμματα. Το τεύχος κλείνει με τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

Καλή ανάγνωση!

Σκέψεις για τη δημοκρατία και την ελευθερία, στην Ελλάδα και την Ευρώπη: Από το «παράδειγμα Ευρυγένη» στο σήμερα

*Πέτρος Στάγκος**

Το παρόν μελέτημα είναι η εμπλουτισμένη και γραπτή απόδοση της ομιλίας του υπογράφοντος στην επετειακή εκδήλωση «Τιμή Δημητρίου Ευρυγένη», που οργάνωσε το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου στη Θεσσαλονίκη, στις 25 Φεβρουαρίου 2026. Η μεθοδολογία του στηρίζεται στο αξίωμα ότι σύγχρονες, κρίσιμες πτυχές της δημόσιας ζωής, στην Ελλάδα και την Ευρώπη, αν και φαινομενικά ετερόκλητες μεταξύ τους ενοποιούνται καθώς φωτίζονται από τη σκέψη και τη δράση του Δημητρίου Ευρυγένη, που τα αντίστοιχα ζητήματα στον καιρό του τα αποκάλυπτε, τα ανέλυε, τα εξηγούσε, τα επέλυε… Υπό αυτό το πνεύμα, διαδοχικά εξετάζονται: η αναγκαιότητα ενός νεωτεριστικού Συντάγματος· ο ευρωπαϊκός πολιτικός πολιτισμός και οι διαχρονικές προκλήσεις που απευθύνει· η επιστημονική γνώση στην υπηρεσία της πολιτικής και της διακυβέρνησης· η επιδίωξη ψηφιακής κυριαρχίας της Ευρώπης· η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των οικονομικών ελευθεριών από τον Ευρωπαίο δικαστή· το πανεπιστήμιο και η πρόκληση της ίδρυσης μη κρατικών πανεπιστημίων· οι παλιές και οι νέες απειλές που στρέφονται κατά της δημοκρατίας.

Σύνταγμα – Δημοκρατία – ευρωπαϊκή ολοκλήρωση – κυριαρχία – τεχνητή νοημοσύνη – δικαιώματα του ανθρώπου – θεμελιώδεις ελευθερίες – Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Δικαστήριο της ΕΕ – πανεπιστημιακή εκπαίδευση – ρατσισμός και φασισμός

Εισαγωγικά

Οι άνθρωποι της γενιάς που σήμερα ζουν, σπουδάζουν ή εργάζονται στο έδαφος της πατρίδας μας, όπως και όσοι ανήκουν στις προγενέστερες γενιές, απολαμβάνουν ένα δημόσιο αγαθό το οποίο – υποψιάζομαι και ανησυχώ συνάμα – ούτε έχουν συνειδητοποιήσει πόσο πολύτιμο είναι ούτε φαίνονται διατεθειμένοι να εναντιωθούν, αν χρειαστεί, σε αμφισβητήσεις και απομειώσεις της αξίας του· σε αυτές θα τους παρέσερναν οι απειλές και οι απαξιώσεις που γνωρίζει, στις μέρες μας, η φιλελεύθερη, αντιπροσωπευτική δημοκρατία, καθόσον το δημόσιο αυτό αγαθό είναι οργανικό της μέρος.

Το αγαθό στο οποίο αναφέρομαι δεν είναι άλλο από την ελευθερία, στη μια ή την άλλη διάστασή της, όπως τη συνέλαβε ο Isaiah Berlin και την επαναδιαπραγματεύτηκε ο Quentin Skinner και η σχολή του Κέιμπριτζ[1]: τη θετική αντίληψη περί ελευθερίας (η οποία εννοείται ως η αυτοπραγμάτωση του ατόμου), που διαφοροποιείται από την αρνητική και τη ρεπουμπλικανική ελευθερία, δηλαδή την απουσία εμποδίων και την απουσία δυνατότητας παρέμβασης τρίτων κατά την προαγωγή από το άτομο των στόχων του. Αυτή η μη παρέμβαση κατοχυρώνεται με τα πολιτικά και τα ατομικά δικαιώματα που η συλλογικότητα των πολιτών έχει κατακτήσει, καθώς και με τη θέσπιση επιμέρους ελευθεριών: την πολιτική ελευθερία, δηλαδή τη δυνατότητα του καθενός και της καθεμιάς να μετέχει στο πολιτικό γίγνεσθαι με τις πεποιθήσεις και την ιδεολογία που ασπάζεται, χρησιμοποιώντας την ψήφο του, ιδίως· την οικονομική ελευθερία· την ακαδημαϊκή ελευθερία, που είναι απότοκη της ελευθερίας της έκφρασης.

Θέλω να διαβεβαιώσω, εισαγωγικά, ότι έχω πλήρη επίγνωση του πόσο δύσκολο είναι να μιλάμε στις μέρες μας για τυπικές ελευθερίες και για τυπικά δικαιώματα μέσα στις ισχύουσες συνθήκες των κραυγαλέων οικονομικό-κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίες διαρκώς διευρύνονται.

Εισαγωγικά, τέλος, διευκρινίζω αυτό που εξαρχής υπαινίχθηκα, την υποχρέωση των πολιτών να προασπίζονται τη δημοκρατία όταν αυτή απειλείται. Τούτο έχει πολύ λιγότερο να κάνει με την υποχρέωσή τους να προστατεύουν το Σύνταγμα που απορρέει από το άρθρο 120 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος («Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία») από όσο έχει να κάνει με τη δύναμη της ψήφου την οποία οι πολίτες οφείλουν να επιστρατεύουν με τον αρμόζοντα στις περιστάσεις αυτές τρόπο.

Αλλά γι' αυτό το ζήτημα θα συζητήσω στο τέλος μιας σύντομης -για τα μέτρα μου- πνευματικής διαδρομής στις τρεις εν λόγω εκφάνσεις της ελευθερίας (την πολιτική, την οικονομική, την ακαδημαϊκή)· διαδρομής που έχει σαν αρχή, μέση και τέλος (;) την πνευματική και την αμιγώς πολιτική κληρονομιά που έχει αφήσει ο Δημήτριος Ευρυγένης πίσω από το σύντομο πέρασμά του στη ζωή. Συνδύασα την προηγούμενη αναφορά μου στο *τέλος* αυτής της διαδρομής με ερωτηματικό, γιατί το τέλος της δεν είναι κάτι το οριστικό: είναι το αδιάκοπο σήμερα, που το φωτίζει, *και αυτό*, η πνευματική και πολιτική κληρονομιά του Ευρυγένη.

* *Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ*

1. Q. SKINNER, Liberty as Independence. The Making and Unmaking of a Political Idea, Cambridge University Press, Cambridge, 2025.

Ι. Η χαμένη (;) μάχη για το Σύνταγμα μιας «νεωτεριστικής» δημοκρατίας

Ο Δημήτριος Ευρυγένης ανελίχθηκε επαγγελματικά ως άνθρωπος της νομικής πράξης και δογματικής και ως πανεπιστημιακός δάσκαλος στις περιοχές του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, του συγκριτικού και του ευρωπαϊκού δικαίου, σε κάθε περίπτωση με διεθνή απήχηση, μέσα στις δύσκολες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας: ναζιστική και φασιστική κατοχή, εμφύλιος πόλεμος, καχεκτική μετεμφυλιακή δημοκρατία, στρατιωτική δικτατορία, φευ (!) πρώτη δεκαετία της δικής μας μεταπολίτευσης. Αγωνίστηκε με όλες του τις δυνάμεις εναντίον της δικτατορίας ενταγμένος σ' έναν από τους πρώτους πυρήνες αντίστασης που σχηματίστηκαν το 1967. Το στρατιωτικό καθεστώς δεν τόλμησε να τον προσάγει σε δίκη μαζί με τους υπόλοιπους συντρόφους του όταν κατάφερε να αποκαλύψει την αντιστασιακή οργάνωση, από το φόβο των διεθνών αντιδράσεων που θα προκαλούσε η ακτινοβολία του Ευρυγένη ιδίως στην Ευρώπη. Τον απέλυσε όμως από το πανεπιστήμιο και τον εκτόπισε στο – μακρινό τότε – Καρπενήσι, τον επανάφερε δε στο πανεπιστήμιο πάλι εξ αιτίας της πίεσης που άσκησαν στο καθεστώς ευρωπαίοι πολιτικοί και νομικοί, την οποία οργάνωσε με βάση τη Γαλλία ο στενός του φίλος Φωκίων Φραντζεσκάκης.

Παραφράζοντας -ελαφρώς- τα λόγια ενός σύγχρονου Έλληνα ιστορικού τον οποίο εκτιμώ πολύ, θα έλεγα ότι η ελληνική κοινωνία μπήκε σε ένα βαθύ λήθαργο το 1967, επιχείρησε να ξυπνήσει το Νοέμβριο 1973 και τελικά ξύπνησε τον Ιούλιο 1974, ίδια και απαράλαχτη όπως ήταν το 1967[2]. Παρά ταύτα, την επαύριο της μεταπολίτευσης, απέναντι σε αυτή την αφυπνισμένη προδικτατορική Ελλάδα ο Ευρυγένης όρθωσε το πνευματικό και πολιτικό του ανάστημα για να την ξυπνήσει, κυριολεκτικά.

Ο Ευρυγένης εξελέγη βουλευτής Επικρατείας με το ψηφοδέλτιο της Νέας Δημοκρατίας στις πρώτες μεταδικτατορικές εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974, έχοντας επιλεγεί προσωπικά από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή για τη θέση αυτή, ο οποίος και τον συμπεριέλαβε στη αμιγώς ΝεοΔημοκρατική κυβέρνηση που σχημάτισε αμέσως μετά τη σαρωτική νίκη της Νέας Δημοκρατίας στις εκλογές εκείνες ως υφυπουργό Παιδείας, αρμόδιο για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Ως μέλος πλέον του υπουργικού συμβουλίου, ο Ευρυγένης μετέσχε στη συνεδρίαση της 23ης Δεκεμβρίου 1974, στην οποία ο Καραμανλής παρουσίασε στα μέλη της κυβέρνησης το σχέδιο του νέου Συντάγματος που είχε εκπονηθεί υπό την υψηλή πολιτική εποπτεία του ίδιου και του Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Ο καθηγητής Νίκος Αλιβιζάτος έφερε πριν από δύο χρόνια στο φως της δημοσιότητας το ιστορικό γεγονός της εναντίωσης *μόνο* του Ευρυγένη – μεταξύ των τότε υπουργών – σε μια προοπτική, που είχε ανοίξει εκείνο το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος, καθόλου σύγχρονη και καθόλου ευοίωνη για το νεοπαγές – τότε – δημοκρατικό πολίτευμα[3]. Αναζήτησα και βρήκα, και εγώ, ένα αντίγραφο των πρακτικών εκείνης της συνεδρίασης του υπουργικού συμβουλίου, ώστε να έχω μια πλήρη εικόνα του τι είχε διαμειφθεί[4]. Η αλήθεια είναι ότι της παρέμβασής του Ευρυγένη στη συζήτηση, είχε προηγηθεί εκείνη του καθηγητή Παναγιώτη Ζέπου, υπουργού Παιδείας στην κυβέρνηση εκείνη[5]. Ο διαπρεπής αστικολόγος είχε κάνει το λάθος να «πιαστεί» από μια προηγηθείσα επισήμανση του Κωνσταντίνου Καραμανλή ότι η εκπόνηση του Συντάγματος «*(πρέπει να) είναι έργο των πολιτικών και όχι των συνταγματολόγων*» επειδή –αποφάνθηκε ο τότε πρωθυπουργός – οι συνταγματολόγοι «*συνήθως αντιγράφουν ξένα Συντάγματα*», υπερασπίστηκε δε – ο Ζέπος – την «*τάξη*» των συνταγματολόγων λέγοντας ότι «*οι συνταγματολόγοι δεν αντιγράφουν, αλλά κρίνουν*». Ο Καραμανλής πολύ γρήγορα, κατά το κοινώς λεγόμενο τύλιξε τον Ζέπο σε μια κόλλα χαρτί, απαντώντας του ότι το Σύνταγμα πρέπει να συνταχθεί από τους πολιτικούς, οι οποίοι «*έχουν μεγάλην πολιτικήν πείραν*».

Ωστόσο, με τον Ευρυγένη ο Καραμανλής έκανε διεξοδική συζήτηση, μάλλον επειδή ξαφνιάστηκε από την κατηγορηματικότητα με την οποία ο Ευρυγένης, μιλώντας «*περισσότερον υπό την ιδιότητα του καθηγητού της Νομικής*», επέμεινε ότι το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος διατηρούσε την «*φρασεολογίαν*» αλλά και την «*ουσίαν*» των «*΄Συνταγμάτων΄ της στρατιωτικής δικτατορίας*», χωρίς δε να μεγιστοποιήσει τη σημασία της «*έρευνας συγκριτικού συνταγματικού δικαίου*» που θα έπρεπε να προηγηθεί της σύνταξης των συνταγματικών διατάξεων πρότεινε «*να κατορθώναμεν να δώσωμεν ένα σχέδιον Συντάγματος που θα ήτο νεωτεριστικόν*».

Πολλές εικασίες έχουν γίνει για το ποιες άραγε από τις διατάξεις του κυβερνητικού σχεδίου Συντάγματος του 1974 ενόχλησαν ιδιαίτερα τον Ευρυγένη ως «*δανεικές*» – που πράγματι ήταν – από τα «*Συντάγματα*» της δικτατορίας. Η διάταξη για τις εκτοπίσεις πολιτών για τα φρονή-

2. Σ.Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ, Γιατί ακριβώς μας δυσκολεύει η χουντική επταετία;, The Books' Journal, τ. 172, Ιανουάριος 2026, σ. 35.

3. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Οι αρχιτέκτονες του πολιτεύματος. Από τις όχθες του Τάμεση στην πλατεία Συντάγματος. Μαυροκορδάτος, Τρικούπης, Βενιζέλος, Καραμανλής, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2024, ιδ. σσ. 408-410.

4. Το σχετικό πρακτικό επισυνάπτεται σε έγγραφο της Γραμματείας του Υπουργικού Συμβουλίου της 9ης Ιανουαρίου 1975, με αριθ. πρωτ. 30.

5. Την παρέμβαση του Ζέπου στη συνεδρίαση της 23ης Δεκεμβρίου 1974 υπενθύμισε ο σχολιασμός από τον δημοσιογράφο Λάμπρο Σταυρόπουλο περιστατικών της τρέχουσας συνταγματικής αναθεώρησης, Το Βήμα, 09.02.2026, υπό τον τίτλο «Πολιτικοί vs. συνταγματολόγων».

ματά τους με διοικητική απόφαση; Η γενεσιουργός μιας *contradictio in terminis* διάταξη που όριζε ότι τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αν και «πλήρως αυτοδιοικούμενα» νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, «λειτουργούν υπό την εποπτείαν του κράτους»[6];

Δεν έχει αξία να απαντηθούν ούτε αυτά ούτε άλλα συναφή ερωτήματα. Σημασία έχει ότι ο Ευρυγένης έδωσε ακόμη ένα γύρο μάχης με τον Καραμανλή για να καταθέσει (όχι μόνο αυτός, αλλά και όσα μέλη του υπουργικού συμβουλίου το επιθυμούσαν, ως θέμα αρχής δηλαδή) προτάσεις τροποποίησης του σχεδίου «*επωνύμως*» (και όχι «*δι' υπηρεσιακού σημειώματος*» όπως πρότεινε ο Καραμανλής), την οποία μάχη, όπως και τη βασική προηγούμενη, ο Ευρυγένης την έχασε. Αποτιμώντας ως θετικά εκείνα τα γεγονότα, όμως, η πρώτη μάχη που δόθηκε το 1974-1975 υπέρ ενός «*νεωτεριστικού*» Συντάγματος δόθηκε από τον Ευρυγένη, που δεν χάθηκε σε τελική ανάλυση, γιατί τη σκυτάλη στον αγώνα αυτό πήραν αμέσως μετά οι πολιτειακοί φορείς της Αναθεωρητικής Βουλής, δηλαδή τα κόμματα της μείζονος και της ελάσσονος αντιπολίτευσης, και την έφεραν σε κάποιο πέρας· για να μην τονίσω ότι η μάχη για ένα «*νεωτεριστικό Σύνταγμα*», στην πράξη για το Σύνταγμα μιας «νεωτεριστικής» δημοκρατίας εξακολουθεί να διεξάγεται, με το ίδιο αντικείμενο και σκοπό, ακόμα και μέχρι αυτή τη στιγμή που εδώ συζητάμε.

II. Η στράτευση στην Ευρώπη: η πρόκληση του ευρωπαϊκού πολιτισμού

Τον Φεβρουάριο 1975, ο Ευρυγένης επελέγη προσωπικά από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή για να καταλάβει τη θέση του Έλληνα δικαστή στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο Στρασβούργο, που ήταν, τότε, ένα μόνιμο μεν, αλλά όχι διαρκές ευρωπαϊκό δικαστήριο. Παραιτήθηκε αμέσως από τη θέση του υφυπουργού Παιδείας (αλλά όχι και από τη Βουλή). Θα επανέλθω αργότερα στην παραίτησή του αυτή, επειδή είχε να κάνει με την ιδεατή εικόνα που είχε πλάσει ο Ευρυγένης για το ελληνικό πανεπιστήμιο εντός του δημοκρατικού πολιτεύματος και με το νόημα που ο ίδιος έδινε στην ακαδημαϊκή ελευθερία. Προς το παρόν, ας συγκρατήσουμε το ότι η στράτευση του Δημητρίου Ευρυγένη στην προστασία των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων βρήκε το πλήρες νόημά της με τη υπερδεκάχρονη θητεία που άσκησε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Στρασβούργου. Από το ορόσημο του διορισμού του στο ΕΔΔΑ και μετά, οι στρατεύσεις του Ευρυγένη και στις τρεις εκφάνσεις της ελευθερίας (την πολιτική, την οικονομική, την ακαδημαϊκή) είναι *prima facie* αξεδιάλυτες μεταξύ τους. Όμως, με μοχλό τη διεισδυτικότητα και την απαράμιλλη συνθετική ικανότητα του μυαλού του Ευρυγένη, όπως και το υψηλό δημοκρατικό του φρόνημα και την αποστροφή του σε κάθε είδους ολοκληρωτισμό, το «κουβάρι» αυτό θα ξετυλιχτεί εύκολα, με τις απαραίτητες προβολές της σκέψης και της δράσης του στο σήμερα όσες φορές -που είναι αρκετές- αυτό είναι αντικειμενικά εφικτό.

Τα χρόνια εκείνα ήταν η εποχή της εναγώνιας προσπάθειας της ελληνικής πολιτικής τάξης να προσδέσει τη χώρα, την οικονομία και την κοινωνία στην υπό ενοποίηση Ευρώπη. Ωστόσο, 20 χρόνια πριν, το 1957 για την ακρίβεια, ο Ευρυγένης αποκάλυπτε ότι η Ευρώπη είναι κάτι πολύ περισσότερο από ένα πλέγμα νομικών κανόνων και μια ενιαία αγορά, στα οποία προσέβλεπε το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Ήταν, από τότε, η πηγή του «*βαθέως ανθρώπινου συναισθήματος της ελευθερίας*»:

Αυτό το ευρωπαϊκό συναίσθημα ελευθερίας βρήκε την πολιτική έκφρασή του στους δημοκρατικούς θεσμούς της Ευρώπης. Ο ευρωπαίος είναι δημοκράτης. Το πολιτικό του πιστεύω έχει προμετωπίδα το σεβασμό της ανθρώπινης προσωπικότητας. Η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, που καθιστά το λαό πηγή της κρατικής εξουσίας, είναι δημιούργημα της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης. Η έννοια του κράτους δικαίου, που θεμελιώνει τη συμβίωση των ανθρώπων πάνω στο δίκαιο κι όχι στην αυθαιρεσία των ηγεμόνων, ανήκει κι αυτή στις παρακαταθήκες του ευρωπαϊκού πολιτικού πνεύματος. Κι οι δύο αυτές έννοιες – η λαϊκή κυριαρχία και το κράτος δικαίου, μακρυνή κι εξελιγμένη αντανάκλαση των Αθηνών και της Ρώμης – ανήκουν στη γενικώτερη έννοια του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής, του ευρωπαϊκού πολιτισμού[7].

Εβδομήντα χρόνια μετά που γράφηκαν οι παραπάνω γραμμές, πώς γίνεται η Ευρώπη, ενώ έχει καταστεί η δεύτερη οικονομική δύναμη στον κόσμο, ενώ έχει αναδειχθεί σε εγγυητή της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου στο εσωτερικό των χωρών μελών της, η ίδια, ως σύνολο, να βιώνει, κατά την προβολή της στη σφαίρα των διεθνών σχέσεων, ένα καθεστώς *ανελευθερίας*; Μια κατάσταση *γνωσιακής εξάρτησής* της από τις Ηνωμένες Πολιτείες (cognitive dependance την αποκαλούν οι φιλόσοφοι)[8];

Οι ΗΠΑ, από την ανεξαρτησία τους και μετά, ακόμη δε περισσότερο από το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου δημιουργήσαν ένα μοναδικό και βαθιά εξαγώ-

6. Υπενθυμίζεται ότι η πρώτη μεν από τις αναφερθείσες διατάξεις του σχεδίου Συντάγματος του 1974 δεν περιλήφθηκε στο ισχύον Σύνταγμα, η δεύτερη δε περιλαμβάνεται σχεδόν αυτούσια στο άρθρο 16 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος.

7. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, Ευρώπη και ευρωπαϊκός πολιτισμός, σε Μελέται Ευρωπαϊκών Θεμάτων, 1957, αναδημοσιευμένο στο ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, περιοδική έκδοση του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θ., τ. 3ο, 1992, σ. 1499.

8. Βλ. χαρακτηριστικά την ανάλυση της R. BALFOUR, Against a European Civilization: Narratives about the European Union, Carnegie Europe, 06.04.2021, σε https://carnegieeurope.eu/2021/04/06/against-european-civilization-narratives-about-european-union-pub-84229.

γιμο εθνικό αφήγημα. Ενώ άλλες δυνάμεις αυτοπροσδιορίζονταν μέσω της εδαφικής συνέχειας ή της διαρκούς κρατικής ύπαρξης, η Αμερική αυτοπροσδιορίστηκε ως μια υπόσχεση, ένα αφήγημα που βασίζεται λιγότερο στην καταγωγή και περισσότερο στην ενσωμάτωση, από τα εργοστάσια ονείρων του Χόλυγουντ έως τη διακριτική «ήπια δύναμη» του πρώην προέδρου Μπαράκ Ομπάμα[9]. Η Ευρώπη, από τη μεριά της, πίστευε για πολύ καιρό ότι μπορούσε να μην χρειάζεται ένα δικό της αφήγημα, προστατευμένη καθώς ήταν από την αμερικανική «ομπρέλα» και «εμβολιασμένη» από τις καταστροφές του 20ού αιώνα ενάντια σε κάθε πολιτισμική διεκδίκηση, στο όνομα μιας προσήλωσής της στις λεγόμενες «παγκόσμιες αξίες». Η ιδεολογική στοχοποίηση της Ευρώπης από τον πρόεδρο Τραμπ, αμέσως με την έναρξη της δεύτερης θητείας του, στο πλαίσιο της αμερικανικής στρατηγικής εθνικής ασφάλειας αποκάλυψε, ανάμεσα σε όλα τα άλλα, τον κίνδυνο που ενέχει ο μακροχρόνιος κατακερματισμός στην Ευρώπη σε ανταγωνιστικές μεταξύ τους εθνικές αφηγήσεις, που εμποδίζει τη δημιουργία ενός κοινού ηθικού ορίζοντα ο οποίος να πείθει και να κινητοποιεί τους πολίτες πέρα από τον εθνικό, κάτω από τον οικουμενικό. Η απουσία ενός ευρωπαϊκού ταυτοτικού αφηγήματος που να συνθέτει τις παρακαταθήκες του ευρωπαϊκού πολιτισμού (την πολυμορφία των κρατών, των πολιτισμών και των γλωσσών, το κράτος δικαίου, την ελευθερία της έκφρασης και της κριτικής, την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, την απόρριψη της θανατικής ποινής, την πολιτική κουλτούρα των συναινέσεων και των συμβιβασμών), έχει ως συνέπεια να οικειοποιείται την ευρωπαϊκή ταυτότητα η άκρα δεξιά, προσδίδοντάς της ουσία εθνοτική ή θρησκευτική, στατική και αποκλειστική. Αυτό εδώ είναι το γόνιμο έδαφος πάνω στο οποίο φυτεύεται η ανταγωνιστική και διαιρετική επιρροή, στην Ευρώπη, του κινήματος MAGA που επινόησε ο πρόεδρος Τραμπ, καθιστώντας επιτακτική την ικανοποίηση της ανάγκης να χειραφετηθεί η Ευρώπη από την αμερικανική πολιτισμική και πολιτιστική κηδεμονία, ώστε να μπορεί να υπερασπιστεί αποτελεσματικά σήμερα την Ουκρανία, αύριο τη Γροιλανδία, μεθαύριο (ποιος ξέρει;) τα νησιά και τη θάλασσα του Αιγαίου, σε κάθε περίπτωση απέναντι στους ανορθολογισμούς που την περιβάλλουν.

III. Η επιστημονική γνώση και η πληροφορία στην υπηρεσία της πολιτικής και της διακυβέρνησης, εντός και εκτός συνόρων

Αν επιστρέψουμε και πάλι στα χρόνια της πρώιμης μεταπολίτευσης, ο Ευρυγένης, καθώς είχε έρθει σε άμεση επικοινωνία με τον άρτιο, έμψυχα και επιστημονικά, γραφειοκρατικό μηχανισμό της – τότε – ΕΟΚ (τον «*φοβερότερο τεχνοκρατικό μηχανισμό στην ευρωπαϊκή ιστορία*» όπως τον χαρακτήριζε) μιας που μετείχε ενεργά στη διαπραγμάτευση της ελληνικής ένταξης (αρχικά υπό την πολιτική ευθύνη του σπουδαίου διανοούμενου και πολιτικού Παναγή Παπαληγούρα, αργότερα δε του Κοντογεώργη και του Ράλλη), δίνει σάρκα και οστά σε μια άλλη μύχια πεποίθησή του για την πολιτική και τη διακυβέρνηση: ούτε η μία ούτε η άλλη μπορούν να πορεύονται χωρίς να στηρίζονται στην επιστημονική γνώση:

Οι συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύσσεται η πολιτική δράση, έχουν ως συνέπεια την ανάγκη της καλύτερης δυνατής επιστημονικής οργανώσεως του κρατικού μηχανισμού. Η διεύρυνση των διαστάσεων της πολιτικής πράξης φέρνει μοιραία μαζί της και τη διεύρυνση των περιοχών που πρέπει να καλυφθούν πρώτα με την επιστημονική γνώση και κατόπι με την πολιτική βούληση. Το σύγχρονο κράτος πρέπει να είναι αδηφάγο σε επιστημονική φαιά ουσία»· και συνεχίζει: «*Μια πολιτική, με την ευρύτατη έννοια του όρου, δράση που θεμελιώνεται σε επιστημονικά δεδομένα μπορεί να διεκδικήσει το τεκμήριο της ορθότητας. Μια τέτοια δράση ελέγχει το ιστορικά αναγκαίο για να μείνει εκτεθειμένη στο ιστορικά τυχαίο. Αναγκαίο και τυχαίο στην ιστορία δε μας δίνονται βέβαια σε σταθερά προσδιορισμένες αναλογίες. Η επιστημονική όμως προσέγγιση περιορίζει το πεδίο του τυχαίου στην ιστορία. Κι αυτή είναι η δουλειά του ανθρώπου. Η σωστή επιστημονική συγκρότηση μιας εθνικής κοινότητας μεγαλώνει την ισχύ της. Διαμορφώνει σαφέστερα και ασφαλέστερα τις εναλλακτικές πολιτικές εκδοχές, οδηγεί σε ορθολογικότερες διαρθρώσεις, βελτιώνει την αποδοτικότητα, φωτίζει τη διεθνή πορεία*[10].

Για τον Δημήτριο Ευρυγένη, σχεδόν στοίχημα ζωής ήταν να μετουσιώσει την πεποίθησή του αυτή όχι μόνο στην πορεία της χώρας προς την ένταξη, αλλά κυρίως στη συμμετοχή της στο ευρωπαϊκό σύνολο, προικίζοντας την ελληνική Πολιτεία με ένα θεσμό επιστημονικής τεκμηρίωσης της ευρωπαϊκής πολιτικής της στο χώρο του δικαίου. Συνέλαβε την ιδέα ίδρυσης του ιδρύματος που φιλοξενεί αυτό το κείμενο στις σελίδες του νομικού περιοδικού το οποίο εκδίδει, του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου· εργάστηκε με δεξιότητα για να εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση της ανέγερσης των εγκαταστάσεών του από κοινοτικούς πόρους· το διηύθυνε με ορθή κρίση και ορθό λόγο μέχρι τον θάνατό του. Το ΚΔΕΟΔ συνεχίζει μέχρι σήμερα με αυταπάρνηση να εκπληρώνει την ιδρυτική αποστολή του, παρά τις δυσκολίες και τα εμπόδια που συναντά εξ αιτίας της παρακμής του συνολικού κρατικού μηχανισμού στον τόπο μας.

Περαιτέρω, εντός της επιστημονικής συγκρότησης της

9. L. VAN MIDDELAAR, Avec Trump, l'Europe encaisse une attaque idéologique de la part de son protecteur historique, Le Monde, 30.01.2026.

10. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, Ελληνικός Πανηγυρικός (1976), έκδ. Α.Π.Θ., 1997, αναδημοσ. στο ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, ό.π., σσ. 1650-1651.

πολιτικής και της διακυβέρνησης, ο Ευρυγένης, ήδη από εκείνα τα χρόνια, επεφύλασσε περίοπτη θέση στην τεχνολογία της πληροφορικής:

Σχεδιασμός της οικονομίας, πρόβλεψη, πρόγνωση, προσμέτρηση, όλη αυτή η δράση του ανθρώπου στον προθάλαμο του μέλλοντος ή με το μέλλον στον ορίζοντα, γίνεται δυνατή μόνο χάρη στη συσσώρευση, τη συστηματική ταξινόμηση και την επεξεργασία της γνώσης ή, όπως θέλει ο μοντέρνος όρος, της πληροφορίας (…) Είμαστε στην εποχή όπου με πάθος σωρεύουμε, αποθηκεύουμε, ταριχεύουμε, οργανώνουμε, ταξινομούμε, επεξεργαζόμαστε και αξιοποιούμε την πληροφορία. Κάθε είδους πληροφορία. Γιατί κάθε τι ενδιαφέρει τους αδηφάγους σύγχρονους μηχανισμούς, ιδιωτικούς ή δημόσιους, που ελέγχουν και προγραμματίζουν τη δράση και σχεδιάζουν το μέλλον, το δικό τους και το δικό μας[11].

Ωστόσο, δεν ήταν μόνο ο λόγος του Ευρυγένη που αποκάλυπτε την ετοιμότητά του να παρακολουθεί τα τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής του στην κατάκτηση της γνώσης, αν όχι και να προοιωνίζει την εξέλιξή τους στο μέλλον[12]. Είναι εξ ίσου, αν όχι περισσότερο αποκαλυπτικό της ετοιμότητάς του εκείνης το πέρασμά του στην πράξη: εμπνεύστηκε και οργάνωσε, στη δεκαετία του 1970, μαζί με μια χούφτα συνεργατών του στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ, την πρώτη ηλεκτρονική βάση νομικών δεδομένων στην Ελλάδα, την INNOMOS, με περιεχόμενο την ελληνική και τη διεθνή νομοθεσία και νομολογία στο πεδίο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου[13]. Προφανώς η ηλεκτρονική εκείνη βάση έχει σήμερα περιπέσει σε αχρησία· έχει υπερκεραστεί από τις γιγαντιαίες πλατφόρμες, που με όπλο την Τεχνητή Νοημοσύνη εφοδιάζουν με νομικές πληροφορίες τις δημόσιες αρχές, τις επιχειρήσεις και τους επαγγελματίες του χώρου (δικαστές, δικηγόρους, ακαδημαϊκούς) είτε με σκοπούς λειτουργικούς (την πρόσβαση στη νομοθεσία και τη νομολογία, τη βελτίωση της νομικής έρευνας, την οργάνωση των δικαστηρίων) είτε – όπως θα τονίσουμε στη συνέχεια – με τον αμφιλεγόμενο σκοπό να υποβοηθήσουν ή να υποκαταστήσουν αυτή καθ' εαυτή τη λειτουργία της απονομής της δικαιοσύνης.

Το εγχείρημα της INNOMOS ήταν το αποτέλεσμα της εθελοντικής και – προ παντός – ρομαντικής αφοσίωσης του Δημητρίου Ευρυγένη και των στενών συνεργατών του στο αντικείμενο. Εκείνη η πνευματική και ψυχική τους στάση δίνει το μέτρο της αντικοινωνικότητας και της απανθρωπιάς, με τις οποίες συγκροτούνται στις μέρες μας, σε βιομηχανική κλίμακα, τα αλγοριθμικά μοντέλα που εφοδιάζουν το «νοήμον κοινό» *και* με επεξεργασμένα νομικά δεδομένα και πληροφορίες.

Γενικά η μυθολογία που επικρατεί γύρω από τη βιομηχανοποίηση της Τεχνητής Νοημοσύνης και των εφαρμογών της είναι ότι τα αλγοριθμικά μοντέλα μαθαίνουν να τα κάνουν όλα μόνα τους· ότι αυτό είναι που τα καθιστά «νοήμονα». Αυτό που δεν λέγεται ποτέ είναι ότι καθετί που μπορεί να κάνει ένα αλγοριθμικό μοντέλο, το κάνει επειδή χιλιάδες άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο του το δίδαξαν. Αν αρκεστούμε στο παράδειγμα των νομικών δεδομένων με τα οποία εφοδιάζονται οι αλγόριθμοι των συζητητικών μέσων της Τεχνητής Νοημοσύνης, χιλιάδες είναι οι νομικοί που εργάζονται σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης για λογαριασμό των παραγωγών των αλγορίθμων, των μεγάλων τεχνολογικών εταιριών, οι οποίοι διδάσκουν αυτά τα μοντέλα να κάνουν νομική ανάλυση ή έρευνα επαγγελματικού επιπέδου. Η ακτιβίστρια δημοσιογράφος Caren Hao φωτίζει με επάρκεια, σε πρόσφατο βιβλίο της[14], τη βία που ασκείται στους ανθρώπους που εργάζονται για να απολαμβάνουμε το αγαθό της επεξεργασμένης πληροφορίας (της νομικής, όπως και της ιατρικής, ή της φιλοσοφικής ή φιλολογικής κ.ο.κ.) που μας παρέχει η Τεχνική Νοημοσύνη: «*Όλη αυτή η εργασία οργανώνεται σε ένα πλαίσιο φοβερής εκμετάλλευσης. Οι εργαζόμενοι αμείβονται πολύ άσχημα. Δουλεύουν σε συνθήκες gig economy, χωρίς σταθερό ωράριο, χωρίς παροχές, χωρίς τη δυνατότητα να προβλέψουν το εισόδημά τους από εβδομάδα σε εβδομάδα. Εξ αιτίας αυτού, είναι αλυσοδεμένοι στους υπολογιστές τους, δουλεύοντας σε παράξενες ώρες για να μαζέψουν αρκετά ώστε να επιβιώσουν. Και πέρα από αυτό, πολλοί από αυτούς εκτίθενται σε εξαιρετικά τοξικό και ψυχολογικά βλαπτικό περιεχόμενο, περιεχόμενο που καταστρέφει την ψυχική τους υγεία, διαλύει την οικογενειακή τους ζωή και τους αφήνει ανίκανους να ανταπεξέλθουν. Αυτό το ανθρώπινο κόστος της Τεχνητής Νοημοσύνης τώρα αρχίζει να γίνεται γνωστό στο ευρύ κοινό*»[15].

11. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, Κοιτάζοντας μαζί το μέλλον, Μηνιαίο Δελτίο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, 1981, αναδημοσ. στο ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, ό.π, σσ. 1675-1676.

12. Κι αυτός ακόμη ο τίτλος της ομιλίας του, ό.π., ήταν δηλωτικός της προβολής της σκέψης και των ενδιαφερόντων του Ευρυγένη στο μέλλον.

13. Από τα ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, ό.π., συλλέγουμε τουλάχιστον τρεις παρουσιάσεις από τον ίδιο τον Ευρυγένη της INNOMOS κυρίως σε διεθνή επιστημονικά ακροατήρια: το 1975 (« Examen critique et comparatif des divers systèmes électroniques de stockage et de traitement des informations juridiques », σ. 1583 επ.), το 1976 (« INNOMOS : une expérience hellénique dans le domaine du stockage et du traitement électroniques de l'information juridique », σ. 1631 επ.) και το 1981 (« L'informatique appliquée aux règles de droit », σ. 1655 επ.). Αξίζει να προστεθεί ότι η επεξεργασία των νομικών δεδομένων έγινε με χρήση δυο προηγμένων για την εποχή εκείνη ηλεκτρονικών υπολογιστών, που διέθετε το Κέντρο πληροφορικής του ΑΠΘ: του IBM 1620 και του UNIVAC 1106.

14. C. HAO, Empire of AI. Dreams and Nightmares in Sam Altman's OpenAI, Penguin Books, 2024.

15. Πρβλ. τη συνέντευξη της Caren Hoa στο Βήμα (Βημαgazino),

Δυνητικά θύματα της βίας που εκπορεύεται από τις αναδυόμενες τεχνολογίες αξιοποίησης της Τεχνητής Νοημοσύνης είναι οι ίδιοι οι άμεσοι χρήστες τους· οι πολίτες, ως φορείς ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών που είναι. Και πάλι ο Ευρυγένης, προφητικά, έδινε από το μακρινό 1981 το περίγραμμα μιας δυνητικά συγκρουσιακής σχέσης με επίκεντρο τις νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της γνώσης:

Το δίλημμα είναι ανάμεσα στη θεμιτή ανάγκη για περισσότερη πληροφορία, που έχει το κράτος, όπως έχει και ο κάθε ιδιώτης, ο κάθε οργανισμός ή επιχείρηση, και την εξίσου θεμιτή ανάγκη προστασίας του ατόμου από παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας του. Τίποτε, κάτω από τις σημερινές πολιτισμικές αντιλήψεις μας, δεν φαίνεται ότι μπορεί όχι να σταματήσει, αλλά έστω να κάμψει τη ζήτηση της πληροφορίας, όπως τίποτε δεν μπορεί να σταματήσει την αύξηση της γνώσης. Η ίδια σε ένταση ανάγκη για πληροφορία υπαγορεύει την κατασκόπευση ενός κράτους, την κατασκόπευση ενός ιδιώτη, την κατασκόπευση μιας αντίπαλης επιχείρησης ή ενός υποψήφιου πελάτη. Δεν είναι πάντα εύκολο να χαράξει κανείς τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην πληροφορία που ανήκει στο ιδιωτικό απόρρητο και γι' αυτό πρέπει να παραμείνει απαραβίαστη, και την πληροφορία που ενδιαφέρει το σύνολο και την κοινότητα και γι' αυτό μπορεί να συλληφθεί και να συληθεί. Η διαχωριστική αυτή γραμμή θα τεντώνεται και θα χαλαρώνει ανάλογα με τους ανέμους της ιστορίας. Θα μοιάζει όπως τα όρια μιας περιοχής που διεκδικούν με πείσμα δυο αντίπαλοι. Θα μετατοπίζονται ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες που θα επικρατούν, εδώ κι εκεί, σήμερα ή αύριο[16].

Η αντιπαλότητα που σκιαγράφησε ο Ευρυγένης πριν από μισό αιώνα, πήρε σάρκα και οστά στην Ελλάδα τα τελευταία δύο χρόνια, με τη μορφή μιας διπλής εκτροπής από την κανονικότητα της θέσης στην υπηρεσία του δημοσίου συμφέροντος των αναδυόμενων τεχνολογιών. Το 2022, μια τεχνική υπηρεσία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου βρήκε ίχνη απόπειρας παγίδευσης, με το παράνομο κατασκοπευτικό λογισμικό Predator, του κινητού τηλεφώνου ενός σημαίνοντος Έλληνα πολιτικού αρχηγού. Με αφετηρία το γεγονός αυτό, ξετυλίχτηκε έκτοτε η εγχώρια έρευνα της υπόθεσης, που κατέληξε στη διαπίστωση εκατό δεκαέξι περιπτώσεων παράνομων παρακολουθήσεων Ελλήνων πολιτών με χρήση του κακόφημου λογισμικού. Ενώ σε όχι λίγες ευρωπαϊκές χώρες είχε προ πολλού εντοπιστεί και αποκρουστεί, μάλλον αθόρυβα και αποτελεσματικά, η χρήση του εν λόγω λογισμικού (μάλιστα με μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπως το Twitter και το Facebook να είχαν χρησιμοποιηθεί για τη διάδοση πολλών κακόβουλων συνδέσμων, με στόχο τη μόλυνση επιλεγμένων στόχων με το Predator)[17], η «ελληνική κοπή» της αντιμετώπισης των παραβατικών πράξεων συνίστατο στη χαοτική εμπλοκή ενός μεγάλου εύρους δημόσιων αρχών και θεσμών (της κυβέρνησης πρωτίστως, η οποία υλοποίησε την διπλή εκτροπή από την κανονικότητα με το να θελήσει να συγκαλύψει τη χρήση του παράνομου λογισμικού, αλλά και της Βουλής, ανεξαρτήτων αρχών, του Αρείου Πάγου, της δικαιοδοσίας χαμηλόβαθμων δικαστηρίων), που δεν θα μπορούσε παρά να αφήσει αναπάντητα ερωτήματα: υπήρχε εμπλοκή με το κατασκοπευτικό λογισμικό Predator οποιασδήποτε κρατικής υπηρεσίας ή κρατικού λειτουργού; Αν όχι, για λογαριασμό ποιου οργανώθηκε η παγίδευση ενός τόσο μεγάλου αριθμού δημόσιων προσώπων της χώρας με το απαγορευμένο λογισμικό; Ποιος και ποια ακριβώς χρήση διέπραξε των προϊόντων της παρακολούθησης;

Καθώς στην Ελλάδα, ειδικότερα, η προσοχή όλων είναι στραμμένη στις απαντήσεις που θα δοθούν (;) στα παραπάνω, πολιτικής υφής ερωτήματα, λησμονείται ότι θιγόμενοι από τη δραστηριότητα αυτή δεν είναι συμβολικά ή αφηρημένα η δημοκρατία και το κράτος δικαίου[18], αλλά η ιδιωτική αυτονομία των προσώπων, η νομική περιουσία των πολιτών που προστατεύεται από θεμελιώδη δικαιώματα. Αναμφίβολα οι δημόσιες αρχές, ιδίως εκείνες που ασχολούνται με την εθνική ασφάλεια και την άμυνα έχουν μεγάλη ανάγκη τη χρήση των νέων τεχνολογιών, ώστε να μπορούν να διατηρούν σε υψηλό επίπεδο τις επιχειρησιακές τους δυνατότητες. Από την άλλη μεριά, όπως συμβαίνει με την παράνομη ή την καταχρηστική χρησιμοποίηση κάθε αγαθού, έτσι και τα αγαθά που παράγονται από τις αναδυόμενες τεχνολογίες τα ιδιοποιούνται, για τους δικούς τους σκοπούς, εγκληματικές ή τρομοκρατικές οργανώσεις, ακόμη και μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα ή ιδιωτικοί φορείς που μπορούν να έχουν πρόσβαση σε αυτά: λογισμικά παρακολούθησης, drones, αυτόνομα όπλα, deep fakes, απάτες, εξελιγμένες κυβερνοεπιθέσεις, διασπορά προπαγάνδας και θεωριών συνωμοσίας, κρυπτογραφημένες επικοινωνίες και 3d printing όπλα, είναι μερικά μόνο από τα παραδείγματα της κακόβουλης χρήσης της Τεχνητής Νοημοσύνης και

21.06.2026, σ. 14, επ' ευκαιρία της διάλεξης που έδωσε στην Αθήνα με θέμα «Τεχνητή Νοημοσύνη: Φίλος ή εχθρός;» στο Κέντρο Πολιτισμού του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος. Βλ. επίσης τη λεπτομερή εξιστόρηση των απαράδεκτων συνθηκών εργασίας των εργαζόμενων στην παραγωγή των συζητητικών εργαλείων της Τεχνητής Νοημοσύνης, σε A. LEPARMENTIER, Licenciements, perte de sens, risques pour la démocratie: dans la Silicon Valley, le blues de la génération IA, Le Monde, 27.06.2026.

16. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, ό.π. υποσημ. 11, σσ. 1677-1678.

17. Βλ. σχετικά την έκθεση που συνέταξε το 2025 η Διεθνής Αμνηστία, σε συνεργασία με το δίκτυο δημοσιογραφικών ερευνών European Investigative Collaborations, σε https://www.amnesty.fr/wp-content/uploads/2025/08/d67f0f96-8c30-4da1-b29c-1071f7973693_Predator_Files_report_Amnesty_EN.pdf.

18. Βλ. σχετικά την αρθρογραφία του Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Η υποκλοπή των θεσμών, Τα Νέα, 28-29.03.2026, όπως και του Π. ΤΣΙΜΑ, Απέναντι στα αρπακτικά, Τα Νέα, 2-3.05.2026.

ευρύτερα των νέων τεχνολογιών. Καθώς είναι αδιανόητο, στο όνομα της αντιμετώπισης αυτών των καταχρηστικών και κακόβουλων πρακτικών, να αποφεύγουν οι δημόσιες αρχές να αξιοποιούν την Τεχνητή Νοημοσύνη και τα προϊόντα των νέων τεχνολογιών, η προσοχή της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, τουλάχιστον αυτής, επικεντρώνεται στην προστασία των πολιτών από τις βίαιες και παράνομες εισβολές στην ατομική τους σφαίρα των κακοποιητικών δραστηριοτήτων που συνυφαίνονται με την τεχνολογική πρόοδο.

Αυτή ακριβώς είναι η λογική και η στοχοθέτηση της Σύμβασης-πλαισίου του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου, η οποία από το 2024 μέχρι σήμερα έχει υπογραφεί από δεκαπέντε κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης και από την Ευρωπαϊκή Ένωση, χωρίς να έχει ακόμη τεθεί σε διεθνή ισχύ[19]. Ένα πολύ πρόσφατο ψήφισμα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης «*εξορκίζει*» τα κράτη μέλη να δραστηριοποιηθούν για την ταχεία θέση της Σύμβασης-πλαισίου σε ισχύ, τονίζοντας τις νομικές υποχρεώσεις που αυτή εγκαθιδρύει στην κατεύθυνση της θωράκισης των υλικών και πνευματικών συμφερόντων των πολιτών απέναντι στην ανάπτυξη των τεχνολογιών που βασίζονται στην Τεχνητή Νοημοσύνη. Ενδεικτικά προβάλλονται από τη Συνέλευση οι ακόλουθες υποχρεώσεις: η διασφάλιση ότι οι προγραμματιστές Τεχνητής Νοημοσύνης, οι πάροχοι και οι πλατφόρμες κοινωνικών μέσων θα λογοδοτούν για οποιαδήποτε ζημία προκαλείται από τις υπηρεσίες τους· η θέσπιση σαφών, αποτελεσματικών και κατάλληλων μέτρων αποκατάστασης, εύκολα προσβάσιμων στα θύματα ζημιών που προκαλούνται από την Τεχνητή Νοημοσύνη ενίσχυση της εκπαίδευσης στην Τεχνητή Νοημοσύνη σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες για όλες τις ηλικιακές ομάδες, προκειμένου να ενισχυθεί η ικανότητα ανίχνευσης και αποδόμησης ψευδών πληροφοριών, καθώς και η κριτική σκέψη και οι γενικές γνώσεις σχετικά με τη λειτουργία των τεχνολογιών Τεχνητής Νοημοσύνης, ώστε να διασφαλιστεί ότι κανείς δεν θα μείνει πίσω στην ψηφιακή μετάβαση· η κινητοποίηση επαρκών πόρων ώστε να διασφαλιστεί η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών και των ίδιων των πολιτών σε όλες τις συζητήσεις σχετικά με τις τεχνολογίες Τεχνητής Νοημοσύνης κ.ο.κ.[20].

Η κοινωνία των πολιτών, από τη μεριά της, δεν φείδεται πρωτοβουλιών για την προστασία του ατόμου από τις καταχρήσεις που γεννώντα στους κόλπους των νέων τεχνολογιών, παρά την εύλογη αδυναμία της να παράγει υποχρεωτικότητα στις προδιαγραφές που θέτει. Τέτοια είναι η ευρέως συζητημένη στα μέσα δημοσιότητας πρωτοβουλία την οποία πήρε τον Ιούνιο 2026 η ακτιβίστρια Αυστραλή ηθοποιός Cate Blanchett, με την υποστήριξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, να δημιουργήσει έναν δωρεάν ιστότοπο, στον οποίο κάθε πολίτης έχει τη δυνατότητα να καταχωρίζει τα στοιχεία που συνθέτουν την ταυτότητά του και να «*επιτρέπει*» ή να «*απαγορεύει*» τη χρήση τους από συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης. Ο ιστότοπος, που είναι διαθέσιμος στην ηλεκτρονική διεύθυνση rslmedia.org, αποσκοπεί να λειτουργήσει ως «μητρώο ανθρώπινης συγκατάθεσης», φιλοδοξώντας – ατελέσφορα – κάθε άτομο να προστατεύει το όνομά του, το πρόσωπό του ή τη φωνή του από τη μη εξουσιοδοτημένη χρήση τους από υπηρεσίες «παραγωγικής Τεχνητής Νοημοσύνης» (generative Artificial Intelligence)[21].

Είναι ευτύχημα, τέλος, ότι η κατεξοχήν ανθρωποκεντρική δραστηριότητα που ασκείται στο δημόσιο χώρο, η απονομή της δικαιοσύνης, δεν έχει τελείως αλωθεί από τον πολιορκητικό κλοιό με τον οποίο την περιβάλλει η Τεχνητή Νοημοσύνη. Η εισαγωγή αλγοριθμικών πλατφορμών που θα περιορίζουν τη μονοπώληση της απονομής δικαιοσύνης από τον ανθρώπινο παράγοντα, τον δικαστή, προωθείται στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ από κυβερνητικές εξουσίες που επιδιώκουν να τακτοποιήσουν τους λογαριασμούς τους με τη περίφημη «κυβέρνηση των δικαστών» και από επιχειρηματίες της ψηφιακής οικονομίας, οι οποίοι παρουσιάζουν τα εργαλεία τους ως λύσεις στις ελλείψεις της δημόσιας υπηρεσίας. Συνηγορεί στην επιδίωξη αυτή η ήδη εκτεταμένη διάδοση των εργαλείων Τεχνητής Νοημοσύνης στις υπηρεσίες δίωξης του εγκλήματος, με τα προγράμματα «προγνωστικής αστυνομίας», τα οποία υποτίθεται ότι αποτρέπουν μελλοντικά εγκλήματα, εντοπίζουν καταζητούμενα άτομα ή προλαμβάνουν ταραχές με τη βοήθεια αλγορίθμων, μαζικής συλλογής δεδομένων και βιομετρικών εργαλείων.

Τα λάθη και οι καταχρήσεις που καταμαρτυρούνται σε όσες περιπτώσεις έχει επιτραπεί η χρήση αλγοριθμικών μοντέλων κατά την άσκηση ιδίως της ποινικής δικαιοσύνης, είναι παροιμιώδη[22]. Αντί να επιδιώκεται η χρήση

19. Βλ. την επίσημη ελληνική μετάφραση της Σύμβασης-πλαισίου στην Επίσημη Εφημερίδα της ΕΕ, σειρά L, 13.05.2026 (https://rm.coe.int/oj-l-202601081-el-txt/48802bf1aa). Προϋπόθεση για να τεθεί η Σύμβαση σε ισχύ είναι να έχει επικυρωθεί τουλάχιστο από τρία εκ των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης που την έχουν υπογράψει. Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι η μόνη οντότητα που έχει επικυρώσει τη Σύμβαση πλαίσιο.

20. Βλ. στο ψήφισμα Council of Europe, Parliamentary Assembly, Protecting democracy from disruptions caused by artificial intelligence, Resolution 2662 (24 June 2026), σε https://pace.coe.int/en/files/36216/html.

21. Βλ. τη σχετική ειδησεογραφία στην Le Monde, 23.06.2026 (« Face à l'essor de l'intelligence artificielle, Cate Blanchett lance un site pour faire valoir les droits de chacun »).

22. Βλ. ενδεικτικά τη σύντομη μεν αλλά περιεκτική παραδειγμάτων ανάλυση της εφέτη Α. ΡΗΓΑ, Η Τεχνητή Νοημοσύνη στην απονομή της Δικαιοσύνης. Συγκριτική προσέγγιση, 2024, σε https://

αλγορίθμων να υποκαταστήσει τη στοχαστική στάση του δικαστή κατά την άσκηση του λειτουργήματός του, θα μπορούσαν οι αλγοριθμικές πλατφόρμες να τελειοποιηθούν ως τεχνολογικό εργαλείο στην υπηρεσία των δικηγόρων και των δικηγορικών εταιριών. Από την επικαιρότητα αντλούμε μια πρόσφατη επαλήθευση της σκοπιμότητας αυτής: στο Ηνωμένο Βασίλειο παράχθηκε μια αλγοριθμική πλατφόρμα, η οποία εφαρμόστηκε από δικηγορική εταιρία σε όλα σχεδόν τα στάδια μιας αστικής δίκης για απλήρωτες απαιτήσεις (στην αναζήτηση συμβιβασμού με τον οφειλέτη, στη συλλογή των απαιτούμενων αποδεικτικών στοιχείων, την προετοιμασία των μαρτυρικών καταθέσεων, την κατάθεση των δικογράφων, με αυτονόητη εξαίρεση την ανάθεση της προφορικής υπεράσπισης σε δικηγόρο για την αγόρευση) σε τέτοιο βαθμό πληρότητας, ώστε το δικαστήριο να δικαιώσει πλήρως τον ενάγοντα επιδικάζοντάς του το ποσό που διεκδικούσε[23]!

IV. Η ιδιοποίηση από την Ευρώπη ιδιοτήτων του κράτους (του παρεμβατισμού στην οικονομία, της κυριαρχίας)

Η υπό ενοποίηση Ευρώπη δεν θα μπορούσε να ήταν, ούτε είναι σήμερα, μόνο πολιτική πράξη με (απ)ελευθερωτικό χαρακτήρα. Είναι, κυρίως, μια ενιαία αγορά, που θεμελιώνεται, *και αυτή*, σε οικονομικές ελευθερίες. Ωστόσο, για τον Ευρυγένη, η Ευρώπη με τις θεμελιώδεις οικονομικές ελευθερίες της (την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των προσώπων, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων) ήταν η μια όψη της αγοραίας διάστασής της. Η άλλη όψη της ήταν, και είναι, η ανάδυσή της ως ενός υπερεθνικού παρεμβατικού κράτους, ως δύναμης που διορθώνει τις ατέλειες της αγοράς και εγκαθιδρύει προϋποθέσεις παραγωγής εγχώριου πλούτου και αναδιανομής του μέσω ευρωπαϊκών δημόσιων πολιτικών.

Ο Ευρυγένης αποκαλύπτει αυτή τη διπλή όψη της αγοραίας Ευρώπης σε μια κρίσιμη στιγμή για το ελληνικό πολιτικό κοινό, τους πρώτους μήνες της συμμετοχής της χώρας στην ΕΟΚ, στις αρχές του 1981: σοκάρει το κοινό του, που στη συγκεκριμένη περίσταση αποτελούνταν κατά βάση από επιχειρηματίες (θιασώτες, κατά τεκμήριο … έστω μαχητό, της οικονομίας της αγοράς), όταν προσθέτει στην Κοινότητα την αποστολή να επιδοθεί στον «*σχεδιασμό της παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής της*»[24]. Το παράδειγμα που επικαλέστηκε, τότε, ήταν απόλυτα ισχυρό: την Κοινή Αγροτική Πολιτική. Σήμερα, 45 χρόνια μετά από εκείνα τα λόγια του Ευρυγένη, η μεν ΚΑΠ μπορεί να έχει σχεδόν εξατμιστεί, όμως η Ένωση, μέσα στις συνθήκες της εκρηκτικής οικονομικής ανάπτυξης και της δεσποτείας των ψηφιακών τεχνολογιών και των συν αυτώ μεγάλων – αμερικανικών και κινεζικών – τεχνολογικών εταιριών, με τις επιμέρους κατακτήσεις τους (τις ηλεκτρονικές πλατφόρμες, την Τεχνητή Νοημοσύνη, το Διαδίκτυο των πραγμάτων, το 5G, τη ρομποτική, την κβαντική υπολογιστική) έχει υπερακοντίσει τον κρατικό-έμπνευστο παρεμβατισμό και φλερτάρει με την προοπτική να μεταμορφωθεί σε φορέα (ψηφιακής) κυριαρχίας.

Ο δρόμος προς την κατεύθυνση αυτή έχει ήδη στρωθεί με το πυκνό ενωσιακό κανονιστικό πλέγμα που διέπει τη δραστηριότητα, στο ευρωπαϊκό έδαφος αλλά και πέρα από αυτό, της δραστηριότητας των μεγάλων τεχνολογικών εταιριών: γενικός κανονισμός για τα προσωπικά δεδομένα[25], κανονισμοί για την ψηφιακή αγορά και τις ψηφιακές υπηρεσίες[26], πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη[27], κανονισμός για την κυβερνοανθεκτικότητα[28], πράξη για την κυβερνοασφάλεια[29], κανονισμός για την αλληλεγγύη στον κυβερνοχώρο[30], κ.ο.κ. Το κίνητρο της κατεύθυνσης αυτής εύγλωττα το περιέκλυσε σε μια μόνο φράση το περσινό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του Ιουνίου 2025 σχετικά με την ευρωπαϊκή τεχνολογική κυριαρχία και τις ψηφιακές υποδομές: «*Ευρωπαϊκή κυριαρχία είναι η ικανότητα οικοδόμησης ικανοτήτων, ανθεκτικότητας και ασφάλειας μέσω της μείωσης των στρατηγικών εξαρτήσεων, της πρόληψης της εξάρτησης από ξένους παράγοντες και μεμονωμένους παρόχους υπηρεσιών και της διασφάλισης κρίσιμων τεχνολογιών και υποδομών*»[31].

Προσωπικά, δεν αναιρώ την κατηγορηματική συνηγορία που είχα πριν από δυο χρόνια δημόσια καταθέσει υπέρ της προσφορότητας της τυπολογίας της κυριαρχίας για να καταστεί αντιληπτή η θέση την οποία η Ένωση διεκδι-

www.ende.gr/h-texnhth-nohmosynh-sthn-aponomh-d/. Βλ. επίσης την βαθιά και συστηματική ανάλυση για το θέμα της Βελγίδας δικαστή M. CADELLI, Justice et Intelligence Artificielle : une enquête critique, Larcier Intersentia, Bruxelles, 2025.

23. Βλ. σχετικά Α. ΤΣΟΤΣΟΥ, Ποια είναι η δικηγορική εταιρία με … AI αντί για δικηγόρους, που κέρδισε την πρώτη της δίκη;, 27.06.2026, σε https://www.mononews.gr/law/poia-einai-i-dikigoriki-etaireia-me-ai-anti-gia-dikigorous-pou-kerdise-tin-proti-tis-diki.

24. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, ό.π. υποσημ. 11, σσ. 1674-1675.

25. Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27.04.2016 (ΕΕ 2016 L 119).

26. Βλ., αντίστοιχα, τον Κανονισμό (ΕΕ) 2022/2065 της 19.10.2022 (ΕΕ 2022 L 277) και Κανονισμός (ΕΕ) 2022/1925 της 14.09.2022 (ΕΕ 2022 L 265).

27. Κανονισμός (ΕΕ) 2024/1689 της 13.06.2024 (ΕΕ L 12.07.2024).

28. Κανονισμός (ΕΕ) 2024/2847 της 23.10. 2024 (ΕΕ L 20.11.2024).

29. Κανονισμός (ΕΕ) 2019/881 της 17.04.2019 (ΕΕ 2019 L 151).

30. Κανονισμός (ΕΕ) 2025/38 της 19.12.2024 (ΕΕ L 15.1.2025).

31. Βλ. στο κείμενο του ψηφίσματος 2025/2007 του ΕυρΚοινβ, που εγκρίθηκε από την ολομέλεια του σώματος στις 22.01.2026, σε https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-10-2026-0022_EL.html.

κεί μέσα στην παγκοσμίων διαστάσεων ψηφιακή οικονομία που έχει διαμορφωθεί. Η *ratio* που είχε καθοδηγήσει τη συνεισφορά μου εκείνη στον επιστημονικό διάλογο, ήταν η ακόλουθη: καθόσον η κυριαρχία των κρατών μελών της ΕΕ έχει αλωθεί από την ισχύ των μεγάλων αμερικανικών τεχνολογικών εταιριών, αποτελεί μονόδρομο για τις κυβερνήσεις τους να εξοπλίσουν την Ένωση με μια «κυριαρχία σε αντιστροφή» (souveraineté à l'envers), σκοπός της οποίας θα είναι να καλύψει τα ελλείμματα και την ετερογένεια των κρατικών ρυθμίσεων της δράσης των μεγάλων τεχνολογικών εταιριών και, κατά τελικό αποτέλεσμα, να επαναφέρει την ισχύ απέναντι σε αυτές στους κόλπους, πλέον, του συνόλου των ευρωπαϊκών κρατών[32]. Ωστόσο, εξαιτίας ορισμένων πρόσφατων εξελίξεων στο πεδίο αυτό που αμέσως θα επισημανθούν, και παρά την κανονιστική ισχύ με την οποία η Ένωση προβάλλει στο παγκόσμιο τεχνολογικό προσκήνιο, διερωτώμαι μήπως θα άρμοζε επί του παρόντος (;), προσωρινά ίσως (;), μια μετριοπάθεια στην τυποποίηση των ενωσιακών επιδόσεων, που θα μετατόπιζε τον χαρακτηρισμό του δυναμικού ενωσιακού κεκτημένου που οικοδομείται, στην περιοχή του παραδείγματος του υπερεθνικού οικονομικού παρεμβατισμού, το οποίο ήταν τόσο οικείο στην σκέψη του Ευρυγένη πριν από σχεδόν μισό αιώνα.

Διερωτώμαι, συγκεκριμένα, μήπως ο όρος «αυτονομία» θα ήταν προσφορότερος για να ταυτοποιείται η προσπάθεια της Ευρώπης στο συγκεκριμένο τομέα. Γενικά συζητώντας, στο όνομα της αυτονομίας μιας οντότητας το νόμιμο ζητούμενο είναι να μην υπόκειται στις εντολές μιας άλλης Δύναμης. Αντίθετα, η ψευδαίσθηση ότι εξαρτάται κάποιος μόνο από τη δική του βούληση και ισχύ, ισοδυναμεί με μια φαντασίωση αυτάρκειας, η οποία μπορεί να πραγματωθεί μόνο μέσω του ιμπεριαλισμού. Παρόμοια σχετικοποίηση της επιδίωξης της ευρωπαϊκής ισχύος στο πεδίο των νέων και προηγμένων τεχνολογιών φάνηκε να συμμερίζεται η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, όταν συνόδευσε την παρουσίαση, στις 3 Ιουνίου 2026, του «*πακέτου νομοθετικών και χρηματοδοτικών μέτρων*» που θα προτείνει προς υιοθέτηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο «*για να αντιμετωπιστεί η στρατηγική εξάρτησή της Ένωσης στον τομέα της τεχνολογίας*», με τη δήλωση ότι «*στόχος είναι να μειωθούν οι πιο προφανείς εξαρτήσεις, χωρίς να επιδιώκεται μια μη ρεαλιστική τεχνολογική αυτάρκεια της Ευρώπης*». Οι προτάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αντιμετωπίστηκαν κατά βάση επικριτικά σχεδόν από όλο το φάσμα των πολιτικών δυνάμεων που απαρτίζουν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, με εμφάσεις στην απουσία ενός σαφούς σχεδίου δράσης για την επίτευξη του στόχου της αντικατάστασης των αμερικανικών ή άλλων ξένων τεχνολογιών με ευρωπαϊκές τεχνολογίες, στη μη καθιέρωση της αξιολόγησης του περιβαλλοντικού αποτυπώματος των κέντρων δεδομένων, στην έλλειψη ενός κεντρικού-ευρωπαϊκού συστήματος αξιολόγησης της σκοπιμότητας μεταφοράς προσωπικών δεδομένων από το ευρωπαϊκό στο αμερικανικό έδαφος, κ.ο.κ.[33]. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι υπήρξαν ακόμη και κυβερνήσεις κρατών μελών που επέκριναν τη συγκράτηση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή της φιλοδοξίας για την εγκαθίδρυση «ψηφιακής κυριαρχίας» της Ένωσης (επί παραδείγματι, όταν εξέφραζαν την ανησυχία τους σχετικά με το ότι η Επιτροπή δεν αντιμετωπίζει ένα ενδεχόμενο kill switch, δηλαδή την πιθανότητα μια ξένη κυβέρνηση να επιβάλει τη διακοπή μιας υπηρεσίας cloud, ζητώντας να ικανοποιηθεί η ανάγκη ενίσχυσης της φορητότητας των δεδομένων, ώστε να μην παραμένουν εγκλωβισμένα σε ένα μόνο σύστημα σε περίπτωση που αυτό κριθεί ανεπαρκώς ασφαλές)[34], σημασιοδοτούν μια αέναη διαπραγματευτική διαδικασία που συντελείται εντός της Ένωσης, ώστε να βρεθεί κάποια στιγμή η βέλτιστη λύση στο ζήτημα της επάρκειας της να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της ψηφιακής εποχής.

V. Ο Ευρωπαίος δικαστής, ως κοινός τόπος της Ευρώπης της αγοράς και της Ευρώπης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Ένα λεπτό νήμα συνδέει τη θητεία και την παρουσία του Δημητρίου Ευρυγένη στα δυο Ευρωπαϊκά δικαστήρια, αντίστοιχα στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως δικαστής και στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως νομικός παραστάτης, συνδέοντας επίσης την Ευρώπη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την Ευρώπη της αγοράς. Το νήμα αυτό το διαπερνά το ατράνταχτο αξίωμα ότι το δίκαιο και η ερμηνεία του από τους δικαστές είναι διαμορφωτικοί παράγοντες της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Στη μια άκρη του νήματος, σωρεύεται ένας καθόλου ευκαταφρόνητος αριθμός αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου στις οποίες ο Ευρυγένης συνέβαλε, καταθέτοντας ξεχωριστές, συνήθως αποκλίνουσες γνώμες, μετέχοντας έτσι ενεργά στην επιβεβαίωση της λειτουργίας του ΕΔΔΑ -μέσω της πρακτικής της κατάθεσης ξεχωρι-

32. Π. ΣΤΑΓΚΟΣ, Επιτεύγματα και όρια μιας ευρωπαϊκής ψηφιακής κυριαρχίας, σε Ν. Τολιόπουλος (επιμ.), Η Ιδιωτικότητα στην ψηφιακή εποχή, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Δημοσιεύματα του Κέντρου του ΑΠΘ για τον Ευρωπαϊκό Νομικό Πολιτισμό (ΚΕΝοΠ), 5, 2024, σ. 241.

33. Βλ.σχετικά Europe Daily Bulletin, 05.06.2026, n° 13881, σ. 12 (Contrasting reactions from European Parliament groups to European Commission's Tech Sovereignty Package). Πρβλ. Le Monde, 05.06.2026 (Souveraineté numérique : un réveil douloureux pour l'UE).

34. Europe Daily Bulletin, 10.06.2026, n° 13884, σ. 2 (EU Member States say Tech Sovereignty Package is "moving in the right direction", but everything will depend on details).

στών γνωμών από τα μέλη που συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων- ως δικαστηρίου δομημένου «κατ' εικόνα και ομοίωση» της δημοκρατικής κοινωνίας όπου εντάσσεται· μιας κοινωνίας με ανοιχτό πνεύμα, που αποδίδει μείζονα σημασία στις θέσεις της μειοψηφίας, συμβάλλοντας έτσι στην ενίσχυση της λογοδοσίας και στο διάλογο ανάμεσα στα μέλη της. Από τις ξεχωριστές γνώμες που κατέθεσε[35], ξεχωρίζω εκείνη της απόφαση *Airey κατά Ιρλανδίας* του 1979[36]. Αναφέρομαι αμέσως λεπτομερέστερα σε αυτήν, διότι μέσω της συμβολής του – με αποκλίνουσα γνώμη – στην εν λόγω απόφαση έδωσε μια αποφασιστική ώθηση σε μια ανάγνωση και εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης από το Δικαστήριο, τέτοια που να εγγυάται – η Σύμβαση – την προστασία κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η κα. Airey προσέφυγε στο ΕΔΔΑ επειδή, ούσα άπορη, δεν κατάφερε να εγείρει αγωγή διαζυγίου εναντίον του συζύγου της – δηλαδή να έχει πρόσβαση σε δικαστήριο σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ –, καθώς οι ιρλανδικές αρχές, εφαρμόζοντας εθνική νομοθεσία αρνήθηκαν να της παράσχουν δωρεάν νομικό παραστάτη. Ομόφωνα από τη νομική δογματική η απόφαση *Airey κατά Ιρλανδίας* θεωρείται ότι άνοιξε το δρόμο ώστε τα κοινωνικά δικαιώματα να αποτελούν αντικείμενο προστασίας από το Δικαστήριο κατ' εφαρμογή και ερμηνεία της Σύμβασης. Πράγματι, το ΕΔΔΑ, απαντώντας στο επιχείρημα της αμυνόμενης κυβέρνησης ότι αν επρόκειτο κατ' εφαρμογή της Σύμβασης να παρέχει δωρεάν νομική βοήθεια σε υποθέσεις αστικού δικαίου, τότε θα ήταν σαν να υποχρεωνόταν να επιβαρυνθεί με ποσά που να εξασφαλίζουν την οικονομική και κοινωνική πρόοδο (των πολιτών, προφανώς) κατ' εφαρμογή κοινωνικών δικαιωμάτων, έθεσε ως θέμα αρχής ότι, όντως, πολλά ατομικά και πολιτικά δικαιώματα ενδέχεται να έχουν οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις[37] πλην όμως στη συγκεκριμένη υπόθεση καταδίκασε την Ιρλανδία για παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 για το απλό, πραγματικό γεγονός ότι η κα. Airey δεν είχε πρόσβαση σε δικαστήριο. Με άλλα λόγια, την αρχή που είχε προηγουμένως συνάγει το Δικαστήριο, δεν την εφάρμοσε στη συγκεκριμένη υπόθεση! Αυτό που πρότεινε ο Ευρυγένης με την αποκλίνουσα γνώμη του ήταν να αναγνωριζόταν η παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ για το γεγονός της μη πρόσβασης της κας Airey σε δικαστήριο, σε συνδυασμό όμως με την παραβίαση ουσιαστικής διάταξης της Σύμβασης, ήτοι του άρθρου 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) λόγω διάκρισης εξαιτίας της περιουσίας, όπως εξάλλου το είχε ζητήσει εν μέρει η κα Airey. Αν συνέβαινε αυτό, τότε η Ιρλανδία θα είχε αναγνωριστεί από το ΕΔΔΑ ότι παραβίασε το άρθρο 14 σαν να ήταν κοινωνικό δικαίωμα, ωσάν δηλαδή, με πολύ απλά λόγια, να όφειλε βάλει το χέρι στην τσέπη! (υπό την έννοια ότι θα έπρεπε να τροποποιήσει την εθνική νομοθεσία της, ενώ με μόνη την παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 εξαιτίας του *γεγονότος* της μη πρόσβασης σε δικαστήριο, καμία υποχρέωση δεν είχε να αναθεωρήσει την εθνική νομοθεσία που απέκλειε την δωρεάν παροχή συνηγόρου επί αστικών υποθέσεων[38]).

Στο άλλο άκρο του νήματος, ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου, ο Ευρυγένης συνέβαλε αποφασιστικά στην εδραίωση της νομολογίας του Δικαστηρίου, υπό το κράτος της Συνθήκης της Ρώμης, με την οποία αμβλύνθηκε η αυστηρή αιρεσιμότητα της πρόσβασης των φυσικών και νομικών προσώπων στο ένδικο βοήθημα της προσφυγής ακυρώσεως στρεφόμενης κατά κοινοτικής πράξης (το άρθρο 173 ΣΕΟΚ, σημερινό 263 ΣΛΕΕ), εφόσον δηλαδή η προσβαλλόμενη πράξη αφορά το θιγόμενο πρόσωπο άμεσα και ατομικά. Η εν λόγω άμβλυνση συνίστατο στην αναγνώριση του παραδεκτού μιας τέτοιας προσφυγής ακυρώσεως όταν ο προσφεύγων αντλεί «ειδικά δικαιώματα» από την προσβαλλόμενη πράξη[39].

Στην εδραίωση αυτής ακριβώς της νομολογίας συνέβαλε ο Ευρυγένης, εισάγοντας στο -τότε- Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων την προσφυγή μιας πάλαι ποτέ κραταιάς ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας, της Πειραϊκής-Πατραϊκής, που αιτιάτο την ακύρωση απόφασης της Επιτροπής η οποία επέτρεπε στη Γαλλία να εισάγει ποσοστώσεις στην εισαγωγή βαμβακερών νημάτων από την Ελλάδα για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, καθώς εξαιτίας της απόφασης αυτής η Πειραϊκή-Πατραϊκή αδυνατούσε να εκτελέσει συμβάσεις εξαγωγής νημάτων στη Γαλλία που είχαν συναφθεί πριν από την απόφαση της Επιτροπής αλλά έπρεπε να εκτελεστούν στο χρονικό δι-

35. Βλ., μεταξύ άλλων, τις αποκλίνουσες γνώμες του Ευρυγένη στις αποφάσεις *Engel et al. c. Pays-Bas* (1976, άρθρα 5,6 και 14 ΕΣΔΑ), *Ireland v. The United Kingdom* (1978, άρθρο 3 ΕΣΔΑ), *Marck c. Belgique* (1979, άρθρο 8 ΕΣΔΑ), *Schiesser c. Suisse* (1979, άρθρο 5 ΕΣΔΑ), *Van Oosterwijck c. Belgique* (1980, κανόνας της εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων), *X v. The United Kingdom* (1981, άρθρο 5 παρ. 4 ΕΣΔΑ), *Dudgeon v. The United Kingdom* (1981, άρθρα 8 και 14 ΕΣΔΑ), *Sramek c. Autriche* (1984, άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ), όπως και τις συντρέχουσες γνώμες του στις αποφάσεις *Sunday Times v. The United Kingdom* (1979, άρθρο 10 παρ. 2 ΕΣΔΑ) και *Young, James & Webster v. The United Kingdom* (1981, άρθρο 11 ΕΣΔΑ).

36. ECHR *Airey v. Ireland* (Appl. N° 6289/73), judgment of 9 October 1979.

37. Στο ίδιο, σκ. 28.

38. Ας σημειωθεί ότι ούτε η ΕΣΔΑ, στο άρθρο 6 παρ. 3, προβλέπει τη δωρεάν παροχή συνηγόρου σε αστικές υποθέσεις, γεγονός που επαυξάνει το χαρακτήρα της αρχής που καθιέρωσε το ΕΔΔΑ με την απόφαση *Airey* ως εξόχως βολονταριστικής.

39. Βλ. εκτενώς Π. ΣΤΑΓΚΟΣ, Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη. Η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 191-192 επ.

άστημα ισχύος των ποσοστώσεων. Το ΔΕΚ, με την απόφασή του του 1985 στην ομώνυμη υπόθεση,[40] όχι μόνο κήρυξε την προσφυγή παραδεκτή[41], αλλά ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής καθόσον είχε εφαρμογή επί των συμβάσεων που συνάφθηκαν πριν από την ημερομηνία κοινοποιήσεως της προαναφερθείσας απόφασης και επρόκειτο να εκτελεστούν κατά τη διάρκεια ισχύος της απόφασης αυτής.

VI. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και το Πανεπιστήμιο εντός της ελληνικής κοινωνίας, με τις μεταλλαγές τους και τη διαχρονικότητά τους

Φθάνοντας πλέον στην τελευταία φάση αυτής της παραδειγματικής -για την αντιμετώπιση των ζητημάτων του σήμερα- διαδρομής του Δημητρίου Ευρυγένη, το στίγμα αυτού του τέρματος δίνεται από την ακαδημαϊκή ελευθερία, η οποία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στέγασε τις θέσεις και τη δράση του Ευρυγένη ως πανεπιστημιακού δασκάλου.

Ας έχει συγκρατηθεί το γεγονός ότι ως πανεπιστημιακός δάσκαλος και όχι ακριβώς ως πολιτικός όρθωσε το ανάστημά του μπροστά στο παντοδύναμο Καραμανλή εκείνον το Δεκέμβριο 1974 με αφορμή την αναθεώρηση του Συντάγματος. Στην κυβέρνηση εκείνη, είναι αλήθεια ότι ο Ευρυγένης δεν κατάφερε να μακροημερεύσει. Ένας στενός φίλος του, λίγο μετά τον θάνατό του μίλησε για την πρόθεσή του να παραιτηθεί σχεδόν αμέσως αφότου ανέλαβε τα καθήκοντά του υφυπουργού Παιδείας αρμόδιου για τα πανεπιστήμια. Υπαινικτικά, άφησε να εννοηθεί ότι ο Ευρυγένης ανησυχούσε σφόδρα για το εάν η δημοκρατία θα κατόρθωνε να εδραιωθεί στον τόπο μας[42]. Δεν συμφωνώ τελείως ότι αυτός ήταν ο ουσιαστικός λόγος που τον ώθησε να παραιτηθεί (ο τυπικός λόγος ήδη έχει αναφερθεί: ήταν ο ορισμός του ως δικαστή στο ΕΔΔΑ, από τον ίδιο τον Καραμανλή· δεν στέκει να αμφισβητούσε ο Ευρυγένης τη δημοκρατική πορεία της χώρας, όπως την χάραζε ο Καραμανλής, και ταυτόχρονα ο τελευταίος να τον διόριζε στην περίοπτη θέση του Ευρωπαίου δικαστή). Έχω την πεποίθηση ότι ο Ευρυγένης δέχτηκε να αναλάβει πολιτική ευθύνη πιστεύοντας ότι μπορεί να συμφιλιώσει το θεωρητικό και ιδεαλιστικό συνάμα σχήμα που ενστερνιζόταν ειδικά σε ότι αφορά το ελληνικό πανεπιστήμιο και τη θέση του μέσα στην κοινωνία, με την αδυσώπητη πραγματικότητα της πολιτικής. Ενδέχεται και την επαύριο ακόμη της υπουργοποίησής του να κατάλαβε ότι η συμφιλίωση αυτή ήταν αδύνατη. Εξάλλου, τρία χρόνια αργότερα, το 1977, έκανε υπόρρητα την αυτοκριτική του για τη συμφιλιωτική του πρόθεση του 1974, μιλώντας για τις διαφορετικές πορείες του θεωρητικού – γενικά – και του πολιτικού:

Η ευθύνη του θεωρητικού επιστήμονα και η ευθύνη του πρακτικού πολιτικού κινούνται σε διαφορετικές τροχιές μέσα στον ιστορικό χρόνο. Ο πρακτικός πολιτικός πρέπει συνήθως να παίρνει τις αποφάσεις του εδώ και τώρα, ο θεωρητικός επιστήμονας μπορεί να βγάζει τα συμπεράσματά του άλλοτε κι αλλού. Την παραμονή της συντέλειας του κόσμου ο θεωρητικός μπορεί να φυτεύει τις μηλιές του, ο πολιτικός όμως πρέπει να φτιάξει καταφύγια[43].

Πώς θα μπορούσε άραγε να συνταιριαστεί η ιδέα που είχε εμπεδώσει ο Ευρυγένης για την πολιτική υποβάθρωση του πανεπιστημιακού ανθρωποείδωλου που πρέπει να έχει για βασικό συστατικό της την αρχή του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου με την οικουμενική εκδοχή τους[44], με την πραγματικότητα του πανεπιστημίου την επαύριο της μεταπολίτευσης, όπου το πρόκριμα ήταν η αποχουντοποίηση, ήτοι μια κατάσταση που απείχε πολλά βήματα μέχρι να αναδυθεί μια αληθινή δημοκρατική διακυβέρνηση του πανεπιστημίου;

Παρά ταύτα, ο Ευρυγένης έδρασε κατευναστικά μέσα στο κλίμα εκείνο, όσες φορές χρειάστηκε οι δικαιολογημένες εξάρσεις της αποχουντοποίησης να συγκρατηθούν προς όφελος της ακαδημαϊκής τάξης[45]. Ωστόσο, το «πρόκύκνειο άσμα» (ας συγχωρεθεί η λεκτική υπερβολή!) του Ευρυγένη ως πολιτικού, από το βάθρο του υπουργού παιδείας, δόθηκε λίγες μόνον ημέρες πριν από την παραίτησή του, όταν έριξε τον σπόρο – ή όταν συνέβαλε με το κύρος του να ριχτεί ο σπόρος – της εμφύτευσης της δημοκρατίας μέσα στο πανεπιστήμιο.

Αναφέρομαι, εδώ, στην ημερίδα που είχε διεξαχθεί στην Αθήνα, στο Ινστιτούτο Γκαίτε, στις 14 Φεβρουαρίου 1975, με προσκεκλημένους δυο Γερμανούς ακαδημαϊκούς, για

40. ΔΕΚ C-11/82, *Πειραϊκή-Πατραϊκή/*Επιτροπής, 17.01.1985, ECLI:EU:C:1985:18.

41. Σύμφωνα με την απόφαση του Δικαστηρίου (σκ. 26), «*η επίδικη απόφαση (της Επιτροπής) αφορά ατομικά τις επιχειρήσεις που είχαν συνάψει συμβάσεις ανταποκρινόμενες στα εν λόγω χαρακτηριστικά, υπό την ιδιότητά τους ως μελών περιορισμένης ομάδας επιχειρήσεων εξατομικευμένων ή δυναμένων να εξατομικευτούν από την Επιτροπή, τις οποίες η επίδικη απόφαση θίγει ειδικά λόγω των συμβάσεων αυτών*». Επισημαίνουμε ότι προσφεύγουσες, μαζί με την Πειραϊκή-Πατραϊκή, ήταν και άλλες τέσσερις ελληνικές κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες, που βρίσκονταν την ίδια νομική κατάσταση με αυτήν.

42. ΚΡ. Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Για έναν εξαίρετο Έλληνα, Το Τέταρτο, Μάρτιος 1986, σ. 54.

43. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, ό.π., υποσημ. 10, σ. 1640.

44. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, Πανεπιστημιακή διδασκαλία και πολιτική, Αρμενόπουλος, 1975, αναδημοσ. στο ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, ό.π., σσ. 1573 επ., 1580.

45. Βλ. στην ειδησεογραφία του ημερήσιου Τύπου εκείνης της εποχής (Ιανουάριος 1975), ιδιαίτερα αναφορικά με τις φοιτητικές κινητοποιήσεις στο ΑΠΘ με σκοπό την απομάκρυνση καθηγητών της Ιατρικής Σχολής, οι οποίοι καταγγέλλονταν ως συνεργάτες της στρατιωτικής δικτατορίας.

να μιλήσουν για το πρότυπο της δημοκρατικής διακυβέρνησης του πανεπιστημίου που εφαρμοζόταν στην τότε Δυτική Γερμανία. Δεν γνωρίζω αν ο Ευρυγένης ήταν ο εμπνευστής της ημερίδας αυτής. Των εργασιών της προέδρευσε ο φίλος του Ευρυγένη, ο καθηγητής Δημήτρης Τσάτσος. Ο Ευρυγένης όμως έκλεισε την ημερίδα με δική του ομιλία, της οποίας μικρά αποσπάσματα δημοσίευσε μετά από λίγες μέρες με ενυπόγραφο άρθρο του στην πρώτη σελίδα του Βήματος, που ήταν τότε καθημερινή εφημερίδα, τα οποία «φρεσκάρισε» (μετά την παραίτησή του από την κυβέρνηση στις 22 Φεβρουαρίου της ίδιας χρονιάς) επ' ευκαιρία του Πανηγυρικού που εκφώνησε στο ΑΠΘ τον Οκτώβριο 1976 για την εθνική γιορτή:

Η δημοκρατία δεν περισώζεται στο μακρόκοσμο της Πολιτείας αν διαβρωθεί στο μικρόκοσμο του Πανεπιστημίου. Και στο Πανεπιστήμιο η άσκηση της δημοκρατίας δεν είναι βέβαια το φραστικό προσκύνημα των ελευθεριών, ούτε ο καταιωνισμός των τοίχων με χρωστικές ύλες που η μια σκεπάζει σε λίγες ώρες την άλλη. Είναι η αμοιβαιότητα στο σεβασμό των ιδεών του άλλου, είναι ένα ύφος συμπεριφοράς στο συνδικαλισμό, στη συζήτηση, στην εφημερίδα του τοίχου, στον επιστημονικό διάλογο, στην επιστημονική γραφή, στις ανθρώπινες σχέσεις ανάμεσα σε όλα τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας. Αυτό το ύφος του σεβασμού και της ανοχής, της σιωπής που διαπερνά δραστικότερα από το λόγο και της μετριοπάθειας που επιβάλλεται πιο δυνατά από ό,τι ο φανατισμός, είναι, ας μου επιτραπεί να νομίζω, η δημοκρατία στο πανεπιστήμιο[46].

Πώς να χωρέσει αυτό το σχήμα δημοκρατικού πανεπιστημίου στο ελληνικό πανεπιστήμιο, έτσι όπως το γνωρίσαμε από το 1982 (με το νόμο-πλαίσιο 1268 της χρονιάς εκείνης, και με όλες τις αναθεωρήσεις του) μέχρι σήμερα;

Πράγματι, σχεδόν μισό αιώνα μετά τα διαδραματισθέντα σε εκείνη την πρώιμη μεταπολίτευση, πόσο δημοκρατικό είναι το σημερινό πανεπιστήμιο, όταν με τον «νόμο Κεραμέως» για τα πανεπιστήμια (ν. 4957/2022, «Νέοι ορίζοντες στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα: Ενίσχυση της ποιότητας, της λειτουργικότητας και της σύνδεσης των Α.Ε.Ι. με την κοινωνία» [«και λοιπές διατάξεις», άσχετες με το αντικείμενο του νόμου, ως συνήθως!])[47] ο τρόπος διοίκησής τους καταπατά εμφατικά την οικουμενικής ισχύος αρχή του συνταγματικού και του διοικητικού δικαίου *delegata potestas non potest delegari* (: μια εξουσιοδοτημένη εξουσία δεν μπορεί να εξουσιοδοτηθεί). Αναφέρομαι στην καθιέρωση της άμεσης εκλογής, από το πολιτικό σώμα των μελών ΔΕΠ, των έξι από τα έντεκα μέλη του Συμβουλίου Διοίκησης του Πανεπιστημίου. Τα υπόλοιπα 5 μέλη επιλέγονται από τα 6, «με δημόσια διαδικασία». Αυτό σημαίνει ότι τα εξωτερικά μέλη, για όσες περιπτώσεις το Συμβούλιο αποφασίζει με πλειοψηφία, μπορούν, αν προσεταιριστούν ένα μόνο από τα άμεσα εκλεγμένα μέλη, να σχηματίσουν πλειοψηφία και να λάβουν απόφαση χωρίς να είναι υπόλογα στο πολιτικό σώμα, αφού αυτό δεν τα εξέλεξε.

Πόσο δημοκρατική είναι μια Πολιτεία σαν την ελληνική, η οποία, ενώ έχει δια του Συντάγματος αναγνωρίσει το «δικαίωμα» των πανεπιστημίων σε οικονομική ενίσχυση από το κράτος (άρθρο 16 παρ. 5), καταπατά αυτό το δικαίωμα με την υποχρηματοδότηση των ιδρυμάτων, η οποία συμπληρώνεται με τον ασφυκτικό εναγκαλισμό τους από την κεντρική διοίκηση του υπουργείου ακόμα και για την πιο ασήμαντη διοικητική λεπτομέρεια; Δυστυχώς στην Ελλάδα δεν υπάρχει συνταγματικό δικαστήριο, ένα εθνικό δικαστήριο δικαιωμάτων του ανθρώπου, στο οποίο, αν υπήρχε, τα κρατικά πανεπιστήμια θα μπορούσαν να προσφύγουν για την προστασία και την πραγμάτωση αυτού του προνομίου τους.

Διερωτώμαι, τέλος, ποια ύψιστη πολιτική σκοπιμότητα υπαγόρευσε την απόφαση της κυβέρνησης και του Έλληνα νομοθέτη να υπερακοντίσουν τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 8 Συντ. που απαγορεύει την ίδρυση πανεπιστημίων «από ιδιώτες», εγκαθιδρύοντας με τον «νόμο Πιερρακάκη» του 2024 (ν. 5094, «Ενίσχυση του Δημόσιου Πανεπιστημίου – Πλαίσιο λειτουργίας μη κερδοσκοπικών παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων» [εκ νέου «και λοιπές διατάξεις», άσχετες με το αντικείμενο του νόμου!])[48] τη δυνατότητα ίδρυσης «μη κρατικών πανεπιστημίων», τυπικά όχι «από ιδιώτες» αλλά από πανεπιστήμια που λειτουργούν σε άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ή σε τρίτες χώρες – με τη μορφή «Νομικού Προσώπου Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης» (ΝΠΠΕ) ως «παραρτήματος» του αλλοδαπού «μητρικού» πανεπιστημίου (άρθρο 130 του νόμου). Δικαιολογητική βάση της σύνθετης – κυβερνητικής και νομοθετικής – απόφασης, όπως αυτή εγκυροποιήθηκε από την απόφαση 1918/2025 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, είναι η κατ' επιταγή του άρθρου 28 Συντ (όπως τούτο αυθεντικά ερμηνεύεται από τον συνταγματικό νομοθέτη ότι «αποτελεί θεμέλιο για τη συμμετοχή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης»[49]) συμμόρφωση της ελληνικής έννομης τάξης προς το δίκαιο της ΕΕ: κατά βάση προς το άρθρο 4 παρ. 3 της Συνθήκης για την ΕΕ, που εισάγει την αρχή της υποχρέωσης των κρατών μελών να «λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο ικανό να διασφαλίσει

46. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, ό.π., υποσημ. 10, σ. 1681.

47. ΦΕΚ Α΄141/21.07.2022.

48. ΦΕΚ Α΄39/13.03.2024.

49. Το «θεμέλιο» που εισάγεται αφορά το σύνολο των διατάξεων του άρθρου 28 Συντ, δηλαδή όχι μόνο τις παρ. 2 και 3 όπως γινόταν δεκτό από τη θεωρία μέχρι σήμερα, αλλά και την παρ. 1, που καθιερώνει την υπεροχή των διεθνών Συνθηκών που κυρώθηκαν δια νόμου – επομένως και των ιδρυτικών Συνθηκών της ΕΕ – «έναντι κάθε άλλης αντίθετης διάταξης νόμου».

την εκτέλεση των υποχρεώσεων που απορρέουν από τις Συνθήκες ή προκύπτουν από πράξεις των θεσμικών οργάνων της Ένωσης» (αρχή της καλόπιστης συνεργασίας»[50]· επομένως τη συμμόρφωση *και* προς το άρθρο 49 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ που καθιερώνει το δικαίωμα εγκαταστάσεως των φυσικών και νομικών προσώπων, όπως τούτο έχει ερμηνευτεί από το Δικαστήριο της ΕΕ με την απόφαση «Soros» του 2020, σύμφωνα με την οποία «*η επ' αμοιβή διοργάνωση μαθημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι οικονομική δραστηριότητα που εμπίπτει στο κεφάλαιο της Συνθήκης το οποίο αφορά το δικαίωμα εγκατάστασης, εφόσον ασκείται από υπήκοο ενός κράτους μέλους εντός άλλου κράτους μέλους με τρόπο σταθερό και συνεχή, μέσω κύριας ή δευτερεύουσας εγκατάστασης εντός του τελευταίου αυτού κράτους μέλους*»[51].

Καθώς με τη σχετική προς το δικαίωμα εγκαταστάσεως νομολογία του το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι ο οικονομικός χαρακτήρας μιας δραστηριότητας είναι ανεξάρτητος από οποιαδήποτε επιδίωξη κέρδους και ότι το καθοριστικό στοιχείο της παρεχόμενης υπηρεσίας είναι η «αμοιβή» (ο πάροχος πρέπει να αποσκοπεί σε οικονομικό όφελος, με την αμοιβή να είναι το αντάλλαγμα για την παρεχόμενη υπηρεσία)[52], με συνέπεια η προαναφερθείσα κρίση του στην απόφαση «Soros» να διαβάζεται ότι «*η διοργάνωση μαθημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*» μπορεί να αναλαμβάνεται και από κρατικά – επομένως μη κερδοσκοπικά – ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, η κυβερνώσα πλειοψηφία της Βουλής που ενέκρινε τον ν. 5094/2024 έδωσε απτά δείγματα υποκρισίας όσον αφορά τον (μη) σεβασμό της απαγόρευσης του άρθρου 16 παρ. 8 Συντ. Τα ΝΠΠΕ, ναι μεν εχρήσθησαν «ιδρύματα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα» που η «αμοιβή» του ιδρυτή τους – του αλλοδαπού «μητρικού» πανεπιστημίου – σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα της ενωσιακής νομολογίας αναγκαστικά θα αντλείται από τα δίδακτρα που θα καταβάλλουν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες του ΝΠΠΕ (άρθρο 132, α), όμως ο νόμος δημιούργησε την κερκόπορτα από την οποία θα παρεισφρέουν στα ΝΠΠΕ τα ιδιωτικά συμφέροντα πέραν εκείνων των – κατ' υπόθεση εργασίας – κρατικών και μη κερδοσκοπικών «μητρικών» ιδρυμάτων: από το άρθρο 134 παρ. 5 του ν. 5094/2024 μαθαίνουμε ότι πέραν του «μητρικού» πανεπιστημίου, το κεφάλαιο των ΝΠΠΕ θα καλύπτεται από πλείονες «συμμετέχοντες» (ποιους άραγε; όχι, πάντως, από τον καθένα από εμάς, ατομικά!). Περαιτέρω, ναι μεν από το άρθρο 134 παρ. 9 μαθαίνουμε ότι «απαγορεύεται στο ΝΠΠΕ να διανέμει μέρος των εσόδων του» (των κερδών του, μάλλον) «σε οποιοδήποτε πρόσωπο», όμως σύμφωνα με το άρθρο 134 παρ. 2 το ΝΠΠΕ μπορεί κάλλιστα να επιδίδεται σε κερδοσκοπική δραστηριότητα με το να «δύναται να επενδύει ποσά που αναγκαία για την ικανοποίηση άμεσων αναγκών του» και, επομένως, να καρπώνεται την υπεραξία που θα αντλείται από την «επένδυσή» του.

Περαιτέρω, ο ν. 5094/2024 καταφέρει πλήγμα στο σύστημα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης της χώρας, δημιουργώντας πανεπιστήμια δύο ταχυτήτων[53]. Από τη μια μεριά, θα υπάρχουν τα υπό κρατικό έλεγχο υφιστάμενα δημόσια πανεπιστήμια, τα οποία, ωστόσο, παρά τη χρόνια υποχρηματοδότησή τους και τις λειτουργικές αντινομίες τους έχουν κατορθώσει – μετά κόπων και βασάνων δηλαδή – να κατακτούν σαφείς και μετρήσιμες αποδόσεις: παράγουν πρωτότυπη έρευνα, δημοσιεύσεις με διεθνή απήχηση, συμμετέχουν σε ανταγωνιστικά ερευνητικά προγράμματα, συμβάλλουν στη διαμόρφωση επιστημονικών πεδίων, παράγουν αποφοίτους προικισμένους με προσόντα ικανά να τους εξασφαλίσουν διεθνή καριέρα. Απέναντι τους θα τοποθετούνται τα ΝΠΠΕ, των οποίων οι σαφείς και μετρήσιμες επιδόσεις *θα αναμένεται να κατακτηθούν* στη διάρκεια της μελλοντικής λειτουργίας τους, και μάλιστα υπό τη γενναιόδωρη εκ μέρους της Πολιτείας παραχώρηση που τους δίνεται: να αποδεικνύουν, μεταξύ άλλων, προκειμένου να πάρουν την πολυπόθητη άδεια εγκαταστάσεως και λειτουργίας από το υπουργείο Παιδείας, την «οικονομική βιωσιμότητά» τους μόνο για μια πενταετία! (άρθρο 138, ι του ν. 5094/2024).

Αν ο σκοπός για τον οποίο η κυβερνώσα πλειοψηφία της Βουλής αποφάσισε να υπερκεράσει, μέσω της εγκατάστασης στην ελληνική επικράτεια των «μητρικών» πανεπιστημίων των ΝΠΠΕ, συλλήβδην τις διατάξεις του άρθρου 16 Συντ που καθιερώνουν την εναπόθεση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης αποκλειστικά στα χέρια της Πολιτείας δεν ήταν να διευκολύνει -«υπό την κάλυψη» του ενωσιακού δικαίου- την είσοδο ιδιωτικών συμφερόντων στην ανώτατη εκπαίδευση, αλλά ήταν να ανορθωθεί έτι περαιτέρω η ποιότητα της παρεχόμενης από τα δημόσια πανεπιστήμια ανώτατης εκπαίδευσης, τότε είναι απορίας άξιο γιατί ως προϋπόθεση της χορήγησης άδειας εγκαταστάσεως και λειτουργίας δεν τέθηκε το εξής: το «μητρικό» αλλοδαπό πανεπιστήμιο, για τις Σχολές που θα ιδρύσει στην Ελλάδα να έχει κατακτήσει, με τις ομοειδείς Σχολές της έδρας του, θέσεις στις διεθνείς κατατάξεις των πανεπιστημίων ανώτερες από εκείνες που έχουν κατακτήσει οι αντίστοιχες Σχολές των ελληνικών

50. Βλ. στη σκ. 23 της 1918/2025 ΣτΕ (Ολομ.).

51. ΔΕΕ C-66/18, *Επιτροπή/Ουγγαρία*, 06.10.2020, ECLI:EU:C:2020:792, σκ. 160. Πρβλ. την αυτόθι αναφερόμενη απόφαση ΔΕΚ C-153/02, *Neri*, 13.11.2003, ECLI:EU:C:2003:614, σκ. 39, στην οποία πρωτοδιατυπώθηκε η εν λόγω κρίση του Δικαστηρίου.

52. Βλ., ενδεικτικά, ΔΕΕ C-179/14, *Επιτροπή/Ουγγαρία*, 23.02.2016, ECLI:EU:C:2016:108, σκ. 154, όπως και ΔΕΚ C-281/06, *Jundt*, 18.12.2007, ECLI:EU:C:2007:816, σκ. 33. Πρβλ. και 1918/2025 ΣτΕ (Ολομ.), σκ. 11 β.

53. Βλ., υπό ανάλογη έννοια, Χ. ΓΝΑΡΔΕΛΛΗΣ, Τα ιδιωτικά ΑΕΙ δεν είναι παράδειγμα για τα δημόσια, The Books' Journal, τ. 172, Ιανουάριος 2026, σ. 8.

δημόσιων πανεπιστημίων. Ο ν. 5094/2024 «θυμάται» το κριτήριο της αναγκαίας υψηλής διεθνούς κατάταξης του «μητρικού» πανεπιστημίου μόνο προκειμένου να του επιτραπεί να ιδρύσει μία μόνο Σχολή (αντί του *minimum* των τριών που απαιτείται), απαιτώντας εν προκειμένω από το «μητρικό» ίδρυμα να έχει καταλάβει «μία από τις πρώτες είκοσι θέσεις σε διεθνή κατάταξη πανεπιστημίων» (άρθρο 137 β).

Η μόνη νόμιμη και νομιμοποιημένη οδός για την ίδρυση αμιγώς ιδιωτικών πανεπιστημίων στη χώρα, των οποίων η λειτουργία θα χρηματοδοτούνταν όχι από τα δίδακτρα των φοιτητών και των φοιτητριών ως πηγής μιας ανομολόγητης κερδοσκοπικής δραστηριότητάς τους, αλλά από τις εισφορές κεφαλαίου, τις χορηγήσεις και τις χορηγίες των ιδρυτών τους (και όπου, επιπρόσθετα και αναγκαστικά, οι υποτροφίες δεν θα δίνονταν μόνο στο 10% των εγγεγραμμένων [άρθρο 148 του ν. 5094/2024], αλλά στη συντριπτική πλειοψηφία αυτών, όπως τούτο συμβαίνει στα ιδιωτικά πανεπιστήμια της Ευρώπης και των ΗΠΑ), θα ήταν η *γενναιόδωρη αναθεώρηση* του άρθρου 16 Συντ. Το ότι μια *οποιαδήποτε αναθεώρηση* του άρθρου αυτού δεν επιτεύχθηκε μέχρι σήμερα ούτε ίσως ποτέ να μην επιτευχθεί στο μέλλον, είναι τόσο το χειρότερο για τους θιασώτες των ιδιωτικών πανεπιστημίων, τόσο το καλύτερο για τους εχθρούς τους. Η γενναιόδωρη αναθεώρηση του άρθρου 16 παρ. 5 Συντ στην οποία θα προσέβλεπα, θα ήταν εκείνη που θα καθιέρωνε τη δυνατότητα ίδρυσης αληθινών ιδιωτικών πανεπιστημίων στη χώρα (και όχι την ersatz μεταλλαγή των σημερινών ιδιωτικών κολλεγίων σε πανεπιστήμια), ερήμην του ενωσιακού δικαίου, *τέτοιων*, σαν αυτού που είχε ενώπιόν της η απόφαση «Soros» του ΔΕΕ: ενός πανεπιστημίου που ιδρύθηκε όχι από «μητρικό» πανεπιστήμιο της αλλοδαπής, αλλά από μια μη κυβερνητική οργάνωση, ιδρυτής της οποίας ήταν ο ομώνυμος, βαθύπλουτος χρηματιστής· *τέτοιων* πανεπιστημίων, σαν αυτά που ο Ευάγγελος Βενιζέλος (κι αυτός μαθητής του Δημητρίου Ευρυγένη!) φαντάστηκε, στο μακρινό 2007, ότι κάλλιστα μπορούν και πρέπει να ιδρυθούν στη χώρα ως μη κερδοσκοπικά πανεπιστήμια από κοινωφελή ιδρύματα πλούσιων Ελλήνων εφοπλιστών και επιχειρηματιών (από το Ίδρυμα Ωνάση και το Ίδρυμα Νιάρχου, που ονομαστικά, τότε, ανέφερε)[54].

VII. Αντί επιλόγου: παλιές και νέες απειλές κατά της δημοκρατίας

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της διαδρομής, ο πειρασμός είναι μεγάλος για να μην υποκύψουμε σε αυτόν: να ξαναγυρίσουμε εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε, στην πολιτική ελευθερία, στη δημοκρατία, πάλι με μια «ισχυρή δόση Ευρυγένη», διότι στο κάτω-κάτω της γραφής όλοι εμείς, όπως κι εκείνος άλλωστε στα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας και στην πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης, οφείλουμε να τις προασπίζουμε, όταν αυτές απειλούνται.

Ναι! Η δημοκρατία, μέσα σε ένα πολύ μικρό μέρος του παγκόσμιου χωριού όπου βιώνεται –στη Δύση – και περιστοιχίζεται από τη συντριπτική πλειοψηφία των επαύλεων του παγκόσμιου χωριού που δεν είναι δημοκρατίες (Κίνα, Ρωσία, Τουρκία, Άπω Ανατολή, Αφρική), απειλείται: την ξεφτίζουν ύπουλα οι τεχνολογίες που τρυπούν τους τοίχους της ιδιωτικής ζωής· είναι άνισα εξασφαλισμένη στις διάφορες κατηγορίες των πολιτών· την εξασθενίζουν ισχυρά αλλά μολαταύτα ανίσχυρα κράτη, που ονειρεύονται διαρκώς αυξημένες εξουσίες· είναι εύθραυστη επειδή ατελώς προσδιορίζεται από Συντάγματα, καθυστερημένα απέναντι στην εξέλιξη της κοινωνίας και των ηθών· πλήττεται από νόμιμες αποφάσεις· εξυπηρετείται από έναν ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστικό μηχανισμό, που όμως υπερφαλαγγίζεται από παντού…

Πριν από λίγους μήνες επανεκδόθηκε στα ελληνικά ένα θαυμάσιο βιβλίο του συγγραφέα του Μπάμπιτ, του Sinclair Lewis, με τίτλο «*Δεν γίνονται αυτά εδώ*». Αναφέρεται σε ένα φανταστικό συμβάν στις ΗΠΑ του μεσοπολέμου, του αιώνα που πέρασε. Τι ήταν αυτό που δεν μπορούσε να συμβεί και όμως συνέβη; Η επικράτηση του φασισμού! Χωρίς τη γελοία μεγαλοστομία του Μουσσολίνι, χωρίς τον παραληρηματικό μαγνητισμό του συγγραφέα του Mein Kampf, χωρίς την προστυχιά του Γιόζεφ Μακάρθυ, χωρίς -για να θυμηθούμε τα δικά μας- τη φαιδρότητα του Παπαδόπουλου και του Παττακού, χωρίς στρατόπεδα συγκεντρώσεως, ούτε μυστηριώδεις εξαφανίσεις, ούτε δημόσιες εκτελέσεις, ο φασισμός παραβιάζει τις πόρτες της Δυτικής δημοκρατίας, υπό το μανδύα αυτού που πριν από πολλά χρόνια ένας Αμερικανός πολιτικός επιστήμονας, ο Bertram Gross, είχε αποκαλέσει «φιλικό ολοκληρωτισμό»[55].

Μια τελευταία στάση μας στην επικαιρότητα, οδηγημένη – εκ νέου – από τη σκέψη και τη δράση του Ευρυγένη (αλλά τώρα και σαν προανάκρουσμα για την τελευταία επίσκεψή μας σε αυτές), αναγκαστικά περνά από τη βασανιστική – για κάθε πιστό του δημοκρατικού πολιτεύματος – παρακμή, «επί Τραμπ», της κοιτίδας της σύγχρονης δημοκρατίας, εκείνης των Ηνωμένων Πολιτειών, που καλείται φέτος να γιορτάσει τα 250 χρόνια από την ίδρυσή της στη σκιά μια προϊούσας φασιστικοποίησης. Μπροστά στο παράξενο υβρίδιο νεοφιλελευθερισμού και βιαιότητας που στιγματίζουν τη δεύτερη θητεία του προ-

54. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, «Ατζέντα 16». Για το ελληνικό πανεπιστήμιο του 21ου αιώνα, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2007, σσ. 126-127. Βλ., υπό ανάλογη έννοια, και χωρίς προσωπικά να συμμεριζόμαστε την ιδεολογική του σκοπιά, τον Α. ΚΑΜΑΡΑ, Τα άγνωστα ιδιωτικά ΑΕΙ της Ελλάδας, The Books' Journal, τ. 170 (Νοέμβριος 2025), σ. 25.

55. Όπως αναφέρεται από τον C. JULIEN, Οι δημοκρατίες αυτοκτονούν, Αλκαίος, Αθήνα, 1974, σ. 290.

έδρου Τραμπ, είναι επιτρεπτό να αναρωτηθεί κάποιος αν οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν βγει από το πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού προς όφελος μιας κατάστασης που προσομοιάζει με τον φασισμό. Η σχετική συζήτηση, που διατρέχει τις αναλύσεις για τη δεύτερη προεδρία του Τραμπ, διχάζει τόσο τους πολιτικούς επιστήμονες όσο και τους φιλοσόφους: η τρέχουσα απομάκρυνση των Ηνωμένων Πολιτειών από το κλασικό πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας ριζοσπαστικοποιεί μια συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη τάση που δίνει προτεραιότητα στην οικονομική «ελευθερία» και στην επέκταση της αγοράς εις βάρος των μηχανισμών λαϊκού και δημοκρατικού ελέγχου της κυβέρνησης; Ή μήπως αυτή η προεδρία, και ο χαοτικός ιδεολογικός γαλαξίας που την υποκινεί, δεν έχουν πλέον τίποτα το «νεοφιλελεύθερο», με αποτέλεσμα να οδηγούμαστε σε μια νέα τάξη πραγμάτων, την οποία κάπως θα πρέπει να ονοματίσουμε; Στη δεύτερη υπόθεση, πράγματι ένας από τους όρους που εξετάζονται για να χαρακτηρίσουν την επερχόμενη τάξη πραγμάτων είναι ο «φασισμός», ακόμη κι αν πρόκειται για έναν φασισμό που εξακολουθεί να είναι «ανταγωνιστικός», συνδυάζοντας αυταρχικά χαρακτηριστικά με τη διατήρηση ενός πολυκομματικού πολιτικό-εκλογικού συστήματος. Στα πλαίσια αυτά, αρκετοί σημαντικοί ιστορικοί, μεταξύ των οποίων ο Jean-Claude Monod και ο Timothy Snyder εκτιμούν ότι μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει νόμιμα αυτόν τον όρο για να περιγράψει τη δεύτερη θητεία του προέδρου Τραμπ[56].

Ο Δημήτριος Ευρυγένης, από τη μεριά του, πραγματοποίησε, εν τέλει (!), τη ζεύξη που τόσο ζήλευε του θεωρητικού με τον πολιτικό της πράξης από το βήμα του Ευρωβουλευτή της Νέας Δημοκρατίας, συντάσσοντας και υπογράφοντάς, κατά το πολύ σύντομο πέρασμα του από αυτό το βάθρο (1984-1986), τη μνημειώδη έκθεση και το αντίστοιχο ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του Δεκεμβρίου 1985 για την άνοδο του φασισμού και του ρατσισμού στην Ευρώπη. Δεν έχει νόημα να αναφερθούν τα πορίσματα και οι προτάσεις της έκθεσης, οι οποίες, εξάλλου, ποτέ δεν ακολουθήθηκαν με πιστότητα ούτε από την Ευρωπαϊκή Ένωση ούτε από τα κράτη μέλη. Μόνο η τελευταία φράση των «Γενικών σκέψεων» της έκθεσης αρκεί να παρατεθεί, που είναι και το απόσταγμα του «παραδείγματος Ευρυγένη»:

Τις απαντήσεις στις προκλήσεις που θέτει ο φασισμός και ο ρατσισμός μπορούμε να τις αρυσθούμε μόνο από την έννοια των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών. Σ' αυτό ακριβώς το πλαίσιο που γέννησαν και στοιχειοθετούν αυτές καθ' εαυτές οι πολιτικές και φιλοσοφικές παραδόσεις της Ευρώπης μπορούμε και οφείλουμε να βρούμε τους γνώμονες πολιτικής συμπεριφοράς που πρέπει να ακολουθήσουμε και τις αρχές για το πρότυπο κοινωνίας που θα αναζητεί πάντοτε, μέσα στην ποικιλία της ιστορίας του και των επιδιώξεών του, ο δημοκρατικός άνθρωπος[57].

Ο Δημήτριος Ευρυγένης της ζεύξης της θεωρίας με την πολιτική πράξη έχει φύγει προ πολλού. Δεν πρόκειται να επιστρέψει. Σε εμάς εναπόκειται να φράζουμε το δρόμο, καθημερινά, *και με την ψήφο μας,* στο φασισμό και στις οβιδιακές μεταμορφώσεις του: στον αριστεροδεξιό λαϊκισμό, τον αντισυστημισμό, τον με ποικίλα προσχήματα αντισημιτισμό, τον τραμπισμό, τον φιλοτραμπισμό, τους κήρυκες του illiberalism, της «αντί-φιλελεύθερης» δημοκρατίας.

56. Βλ., αντίστοιχα, J.-C. MONOD, Pour comprendre l'accélération réactionnaire des Éats-Unis, il faut revenir à Michel Foucault et sa théorie 'de la décroissance et de la dislocation de l'État, Le Grand Continent, 8 février 2026 (https://legrandcontinent.eu/) και T. SNUDER, Je suis frappé par les similitude des milliardaires de la Silicon Valley et les bolcheviks les plus radicalisés. Une conversation avec Timothy Snyder, Le Grand Continent, 15 février 2025. Βλ. επίσης τη συζήτηση μεταξύ των Γάλλων ιστορικών Marc Lazard και Olivier Burtin στη Le Monde, 03.05.2025 (« Le trumpisme est-il un fascisme ? Les avis divergents de deux historiens »). Πρβλ. την πολύ κατατοπιστική ανάλυση του ανυπόκριτου θαυμασμού του τραμπικού κινήματος MAGA για έναν από τους πιο αιμοσταγείς δικτάτορες του 20ού αιώνα, τον στρατηγό Φράνκο, από τον D. KAUFMAN, Πρέπει να σκοτώνουμε και να σκοτώνουμε, The Athens Review of Books, Μάιος 2026, σ. 34 επ.

57. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, Εξεταστική επιτροπή για την άνοδο του φασισμού και του ρατσισμού στην Ευρώπη. Εισηγητής: Δημήτριος Ευρυγένης, έκδ. ΚΔΕΟΔ, 1987, σσ. 121-122.

Ο Ευρωπαίος Ασθενής (Cross-border health care)*

*Άγγελος Στεργίου***

Πρώτον, η διασυνοριακή περίθαλψη έχει έναν «εργαλειακό» ρόλο, αφού υπηρετεί την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων. Χωρίς αυτή, θα ορθωνόντουσαν ανυπέρβλητα εμπόδια στη μετακίνηση στο εσωτερικό της Ε.Ε. για διάφορους (προσωπικούς ή επαγγελματικούς) λόγους. Δεύτερον, η διασυνοριακή περίθαλψη ενδέχεται να είναι προγραμματισμένη. Με δική του πρωτοβουλία, ο ασθενής μπορεί να αναζητήσει αποτελεσματικότερη θεραπεία σε κράτος μέλος άλλο από εκείνο όπου ασφαλίζεται, μέσω δύο οδών: κατόπιν έγκρισης με βάση το άρθρο 20 του Κανονισμού 883/2004 ή εναλλακτικά χωρίς έγκριση του φορέα με απευθείας μετάβαση με βάση την Οδηγία 2011/24 για τα δικαιώματα των ασθενών στη διασυνοριακή περίθαλψη. Η διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη βοηθά τον Ευρωπαίο ασθενή που αρρωσταίνει στο εξωτερικό, να έχει την αναγκαία περίθαλψη στον τόπο προσωρινής του διαμονής, αυξάνει τις επιλογές για λήψη προγραμματισμένης φροντίδας σε άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρέχει εναλλακτικές θεραπείες (ακόμη και σε προχωρημένο πειραματικό στάδιο) σε ασθενείς με σπάνιες ασθένειες, αποτελεί λύση για τις λίστες αναμονής, συμβάλλει στην άμβλυνση των πιέσεων που δέχεται ένα σύστημα υγείας σε περιόδους επιδημιολογικών κρίσεων (COVID-19) και παρέχει ευκαιρίες ανάπτυξης μιας διασυνοριακής συνεργασίας (collaboration) μεταξύ παρόχων και ασφαλιστικών φορέων. Η αναζήτηση της κατάλληλης θεραπείας εντός Ε.Ε. μπορεί να αποτελεί δικαίωμα για τον κάθε Ευρωπαίο ασθενή, ωστόσο, δεν παύει να απειλεί τη βιωσιμότητα των εθνικών συστημάτων υγείας και κοινωνικής ασφάλειας. Το διακύβευμα βρίσκεται στην αναζήτηση του σημείου ισορροπίας ανάμεσα στην απαγόρευση (στενό έλεγχο) και την πλήρη απελευθέρωση της διασυνοριακής περίθαλψης.

διασυνοριακή παροχή υπηρεσιών υγείας – Κανονισμός 883/2004 – Οδηγία 2011/24 – cross-border health care

Εισαγωγή

Η διασυνοριακή περίθαλψη στην Ε.Ε. έχει δύο όψεις που υπακούουν σε διαφορετικές προτεραιότητες. Η πρώτη είναι απόρροια κι αναγκαίος όρος για την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων κι ευρύτερα των προσώπων (ως τουριστών, φοιτητών, συνταξιούχων, κ.α.). Δύσκολα θα αποτολμούσε κανείς να κυκλοφορήσει από χώρα σε χώρα της Ε.Ε., για ποικίλους λόγους – πέραν από την παροχή εργασίας – αν γνώριζε ότι θα παρέμεινε ακάλυπτος σε περίπτωση τυχόν ασθένειάς του. Η άλλη όψη αφορά την προγραμματισμένη μετακίνηση για ιατρικούς λόγους (planned care), δηλαδή τη μετακίνηση με σκοπό την αναζήτηση μιας καλύτερης θεραπείας εκτός του κράτους μέλους στην ασφάλιση του οποίου υπάγεται ο ενδιαφερόμενος (αρμόδιος φορέας). Στην πρώτη περίπτωση, η διασυνοριακή παροχή υγειονομικών υπηρεσιών υπηρετεί μια θεμελιώδη ελευθερία του ενωσιακού δικαίου, ενώ η δεύτερη υπακούει στα προτάγματα της ενιαίας αγοράς, καθώς και στις απαιτήσεις του δικαιώματος στην υγεία που επιβάλλει τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού χώρου υγείας. Ως γνωστόν, ανάμεσα στα δικαιώματα του ασθενούς, εντάσσεται κι η δυνατότητά του για επιλογή ιατρού ή νοσηλευτικής μονάδας, όχι μόνο στα στενά εθνικά όρια, αλλά και σε άλλη χώρα της Ε.Ε. (ή γενικότερα του κόσμου).

I. Το ενωσιακό δίκαιο σε αναζήτηση ισορροπίας ανάμεσα στο δικαίωμα στην υγεία και τη βιωσιμότητα των εθνικών συστημάτων υγείας

Η αναζήτηση της κατάλληλης θεραπείας εντός Ε.Ε. μπορεί να αποτελεί δικαίωμα για τον κάθε Ευρωπαίο ασθενή, ωστόσο, δεν παύει να απειλεί τη βιωσιμότητα των εθνικών συστημάτων υγείας και κοινωνικής ασφάλειας. Οι ασθενείς έχουν αναφαίρετο δικαίωμα να αναζητήσουν μια αποτελεσματικότερη θεραπεία εκτός της χώρας τους. Η διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη βοηθά τον Ευρωπαίο ασθενή που αρρωσταίνει στο εξωτερικό, να έχει την αναγκαία περίθαλψη στον τόπο προσωρινής του διαμονής, αυξάνει τις επιλογές για λήψη προγραμματισμένης φροντίδας σε άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρέχει εναλλακτικές θεραπείες (ακόμη και σε προχωρημένο πειραματικό στάδιο) σε ασθενείς με σπάνιες ασθένειες, αποτελεί λύση για τις λίστες αναμονής, συμβάλλει στην άμβλυνση των πιέσεων που δέχεται ένα σύστημα υγείας σε περιόδους επιδημιολογικών κρίσεων (λ.χ. COVID-19) και παρέχει ευκαιρίες ανάπτυξης μιας διασυνοριακής συνεργασίας (collaboration) μεταξύ παρόχων και ασφαλιστικών φορέων. Πρόσφατα, όπως θα δούμε παρακάτω, οι διασυνοριακές υπηρεσίες υγείας έλαβαν και μια ηλεκτρονική όψη (άρθρο 28 ν. 4931/2022), αν και πολλά κράτη μέλη (όπως η Γερμανία) διακατέχονται από φόβους παραβίασης των προσωπικών δεδομένων[1].

---

* Η παρούσα μελέτη δημοσιεύθηκε αρχικά στη γαλλική γλώσσα και περιλαμβάνεται στο συλλογικό έργο « Droit comparé et justice sociale : Mélanges offerts à la professeure Christina Deliyanni-Dimitrakou », mare & martin (éd.), 2026, σσ. 391-424.

** *Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ*

1. Βλ. το άρθρο 28 παρ. 3 του ν. 4931/22: «*Τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, τα οποία τυγχάνουν επεξεργασίας στο πλαίσιο του πα-*

Το κλειδί, ωστόσο, για την ανάπτυξη της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης είναι η κοινωνική ασφάλιση, κατεξοχήν έκφραση της εθνικής αλληλεγγύης. Ο θεσμός αυτός είναι, κατ' αρχήν, προσανατολισμένος στην εθνική προσφορά υπηρεσιών υγείας (δημόσια και ιδιωτική). Η αναγνώριση της δυνατότητας προσφυγής σε υγειονομικές υπηρεσίες του εξωτερικού – ιδιαίτερα όταν αυτές είναι ακριβές – θέτει σε σοβαρό κίνδυνο τη βιωσιμότητα του συστήματος. Πρόσθετα, η κοινωνική ασφάλιση είναι ο κύριος «πελάτης» των εθνικών δημόσιων δομών υγείας. Είναι εκείνη που συμμετέχει εμμέσως στη χρηματοδότησή τους, μέσω των ασφαλιστικών εισφορών. Αν οι ασθενείς-ασφαλισμένοι αναζητούσαν υπηρεσίες υγείας στο εξωτερικό, αυτή η φυγή τους θα «στοίχιζε» στο ίδιο το δημόσιο υγειονομικό σύστημα που ενώ θα είχε λειτουργικές δαπάνες, ανεξάρτητα αριθμού ασθενών, δεν θα είχε έσοδα από τα Ταμεία. Έτσι, η «έξοδος» θα κατέληγε με τον καιρό σε ατροφία του συστήματος και παραπέρα στην εξάρτηση (υπανάπτυξη) της χώρας από την προσφορά υπηρεσιών υγείας άλλων χωρών.

Επομένως, το ζήτημα δεν είναι να αναγνωρίσουμε, κατά τρόπο απόλυτο, την ελευθερία του ασθενή να απευθυνθεί αλλού, αλλά να βρούμε ένα σημείο ισορροπίας ανάμεσα στη δυνατότητα μετακίνησης για θεραπευτικούς λόγους και διαφύλαξης των εθνικών συστημάτων. Δηλαδή, να μην «πεθάνει» ούτε ο ασθενής ούτε το σύστημα. Η αλήθεια είναι ότι η ισορροπία επιτυγχάνεται περισσότερο με τη συνεργασία και με κανόνες ήπιου δικαίου (soft law με προσφυγή στην open method of coordination), παρά με κανονιστικούς (αυστηρούς και γενικούς) όρους. Η διασυνοριακή περίθαλψη θα πρέπει να γίνεται με όρους αμοιβαίου συμφέροντος κι όχι κατά τρόπο αναγκαστικό ο οποίος θα προκαλούσε ενδεχομένως εθνική αναδίπλωση. Μέχρι να δημιουργηθεί ένας πραγματικά ευρωπαϊκός χώρος υγείας, η πλήρης απελευθέρωση θα μπορούσε να λειτουργήσει σε βάρος των εθνικών συστημάτων υγείας, καθώς και σε βάρος των ασθενών που δεν θα μπορούσαν να μετακινηθούν.

II. Η οργάνωση των εθνικών συστημάτων υγείας ανήκει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών

Η οργάνωση των συστημάτων υγείας ανήκει, κατ' αρχήν, στην αρμοδιότητα των εθνικών νομοθετών, αποτελώντας θεμελιακή επιλογή του κάθε κράτους μέλους της Ε.Ε. Πράγματι, το ΔΕΕ εκκινεί τους δικανικούς του συλλογισμούς, επ' ευκαιρία της διασυνοριακής περίθαλψης, υπενθυμίζοντας ότι το ενωσιακό δίκαιο δεν θίγει την εξουσία των κρατών μελών να ρυθμίζουν κατά το δοκούν τα συστήματα ασφάλισης ασθένειας[2]. Εν απουσία εναρμόνισης[3], κάθε σύστημα υγείας αποτελεί εθνική επιλογή κατανομής των διαθέσιμων υγειονομικών πόρων της χώρας και διαμόρφωσης της φυσιογνωμίας του (κατ' αρχήν, επιλογή της κάθε κοινωνίας χωριστά). Η Συνθήκη της Λισαβόνας (ΣΛΕΕ) επιβεβαίωσε τον σεβασμό της αυτονομίας των κρατών μελών ως προς τον καθορισμό των υγειονομικών πολιτικών τους. Μάλιστα, στο άρθρο 168 παρ. 7 ΣΛΕΕ αναφέρεται ότι «… *Στις ευθύνες των κρατών μελών εμπίπτει η διαχείριση των υγειονομικών υπηρεσιών και της ιατρικής περίθαλψης, καθώς και η κατανομή των πόρων που διατίθενται για τις υπηρεσίες αυτές*…». Η αναφορά αυτή δεν είναι αδιάφορη ή αθώα. Αντανακλά το εθνικό δημόσιο συμφέρον ως λόγο περιορισμού της μετακίνησης των ασθενών στο εξωτερικό[4]. Πάντως, δεν θα πρέπει να παραβλέπουμε ότι η ενωσιακή αρμοδιότητα έχει μια διττή όψη, αφού, πέραν από την κοινωνική διάσταση, αφορά και την καλή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς και τον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό (οικονομική διάσταση).

Ωστόσο, η εδαφικότητα του εθνικού συστήματος έρχεται συχνά σε σύγκρουση με την επιθυμία των ασθενών να αξιοποιήσουν όλες τις ευκαιρίες που τους προσφέρει η ευρωπαϊκή αγορά υπηρεσιών υγείας. Ο ιατρικός – και βιοϊατρικός (ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή) – τουρισμός αποτελεί έναν δυναμικό τομέα δραστηριότητας, λόγω της αναζήτησης από τους Ευρωπαίους πολίτες υπηρεσιών καλύτερης ποιότητας[5] ή πιο προσιτής τιμής[6]. Όπως αναφέραμε, η επιλογή ιατρού και νοσηλευτικού ιδρύματος αποτελεί δικαίωμα του ασθενούς και συνέχεται με την ίδια την υγεία. Ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων στην αρχή 16 (Υγειονομική περίθαλψη) προβλέπει, χωρίς να προβαίνει σε καμιά διάκριση, ότι «*Ο καθένας έχει το δικαίωμα έγκαιρης πρόσβασης σε προσιτή, προληπτική και θεραπευτική υγει-*

ρόντος, περιορίζονται στα απολύτως απαραίτητα, προκειμένου να υλοποιηθεί ο σκοπός της παροχής διασυνοριακών υπηρεσιών υγείας των παρ. 1 και 2, ιδίως δε των περ. α) έως δ) της παρ. 2».

2. Βλ. ΔΕΚ C-238/82, *Duphar*, 07.02.1984, ECLI:EU:C:1984:45, ΔΕΚ C-158/96, *Kohll/Union des caisses de maladie*, 28.04.1998, ECLI:EU:C:1998:171.

3. Βλ. ΔΕΚ C-157/99, *Smits και Peerbooms*, 12.07.2001, ECLI:EU:C:2001:404, σκ. 45, ΔΕΚ C-349/87, *Paraschi/Landesversicherungsanstalt Württemberg*, 04.10.1991, ECLI:EU:C:1991:372.

4. Βλ. N. DE GROVE-VALDEYRON, Répertoire Dalloz de droit européen, 33.

5. Συχνά, οι ασθενείς δεν εμπιστεύονται την ασφάλεια της ιατρικής περίθαλψης που παρέχεται από το αρμόδιο κράτος, όπως στην υπόθεση C-268/13, *Elena Petru*, 09.10.2014, ECLI:EU:C:2014:2271.

6. Βλ. E. BROSSET, Tourisme médical et sécurité des soins devant le juge de l'Union, RDSS, 2015, σ. 15, P. MAVRIDIS, Libre circulation des patients : la protection des personnes et des systèmes de sécurité sociale, Revue de Droit du Travail, 2015, σ. 377. Βλ. ακόμη S. HENNION / O. KAUFMANN, Citoyenneté européenne et libre circulation des patients, Berlin, 2014, P. NIHOUL / A.-C. SIMON (dir.), L'Europe et les soins de santé, 2005.

ονομική περίθαλψη καλής ποιότητας». Δεν προβαίνει σε καμιά περαιτέρω διάκριση, ανάμεσα στο ιδιωτικό και δημόσιο ή εντός ή εκτός του κράτους μέλους.

Το ζήτημα είναι πόσο αλώβητη θα παραμείνει η αρμοδιότητα των κρατών μελών να παρέχουν υπηρεσίες υγείας αποκλειστικά εντός των συνόρων τους. Για λόγους που απορρέουν από την ίδια τη θεμελιακή υπόσταση της Ε.Ε. (ελευθερία κυκλοφορίας εργαζομένων και πολιτών, καθώς κι άλλες θεμελιώδεις ελευθερίες) επήλθε από πολύ νωρίς κάμψη της αρχής της εδαφικότητας των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης. Η απελευθέρωση αυτή της μετακίνησης των ασθενών δεν κατέληξε τόσο στην πλήρη κυκλοφορία των ασθενών όσο σ' ένα ελεγχόμενο άνοιγμα της «στρόφιγγας» της ροής τους από χώρα σε χώρα της Ε.Ε.

Αποφεύγοντας τις ριζικές αλλαγές, ο νέος Κανονισμός ΕΚ 883/2004, εκσυγχρονίζοντας τον προηγούμενο Κανονισμό 1408/71, έχει προσαρμόσει τον συντονισμό των συστημάτων στη δημιουργική νομολογία του ΔΕΕ[7]. Έχει οργανώσει την πρόσβαση στις παροχές ασθένειας, μητρότητας και τις ισοδύναμες παροχές πατρότητας, σε περίπτωση κατοικίας ή διαμονής σε κράτος μέλος άλλο από το αρμόδιο, πάνω σε μια βάση εύθραυστων ισορροπιών, έτσι ώστε να προστατεύονται και οι ασθενείς και τα εθνικά συστήματα.

Πρώτον, θα πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στις παροχές σε είδος και τις παροχές σε χρήμα. Οι δεύτερες χορηγούνται από τον αρμόδιο φορέα, σύμφωνα με τη νομοθεσία που αυτός εφαρμόζει (άρθρο 21 παρ. 1). Με συμφωνία μεταξύ του αρμόδιου φορέα και του φορέα του τόπου κατοικίας ή διαμονής, οι παροχές αυτές μπορούν να καταβάλλονται από το φορέα του τόπου κατοικίας ή διαμονής σε βάρος του αρμόδιου φορέα, σύμφωνα με τη νομοθεσία του τελευταίου (εξαγωγιμότητα)[8].

Δεύτερον, για τη χορήγηση των παροχών σε είδος (υγειονομική περίθαλψη) σε άλλο κράτος μέλος από το αρμόδιο προβλέπονται οι εξής δύο εναλλακτικές περιπτώσεις:

α) χορήγηση παροχών σε είδος που καθίστανται ιατρικά αναγκαίες κατά τη διάρκεια της διαμονής/κατοικίας σε άλλο κράτος μέλος της Ε.Ε. (άρθρο 19 παρ. 1) και

β) προγραμματισμένη μετάβαση σε άλλο κράτος μέλος με σκοπό τη λήψη παροχών σε είδος, κατόπιν έγκρισης από τον αρμόδιο φορέα (άρθρο 20)[9].

Οι μη ενεργοί Ευρωπαίοι πολίτες (inactifs), δηλαδή όσοι δεν είναι ασφαλισμένοι σε κάποιον φορέα κράτους μέλους, προκειμένου να αποκτήσουν δικαίωμα διαμονής σε άλλο κράτος μέλος, θα πρέπει να είναι εφοδιασμένοι με ασφάλιση ασθένειας – πέραν από τους επαρκείς πόρους. Η απαίτηση αυτή της Οδηγίας 2004/38/ΕΕ αποσκοπεί στην αποφυγή του λεγόμενου «κοινωνικού τουρισμού». Δηλαδή, γι' άλλες σκοπιμότητες (δημοσιονομικού κυρίως χαρακτήρα), δεν ικανοποιείται το αίτημα του Ευρωπαίου πολίτη για πρόσβαση τουλάχιστον σε μια αναγκαία περίθαλψη.

III. Υγειονομική περίθαλψη εκτός αρμόδιου κράτους λόγω άσκησης του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων

Ως γνωστόν, οι εργαζόμενοι ασφαλίζονται κατά του κινδύνου της ασθένειας στο κράτος μέλος όπου απασχολούνται (lex loci laboris). Μόνο στην περίπτωση των αποσπασμένων εργαζομένων (μέχρι 24 μηνών), διατηρείται η ασφάλιση του κράτους μέλους αποστολής (άρθρο 12 παρ. 1 του Κανονισμού 883/2004)[10]. Έτσι, αρμόδιος φορέας, δηλαδή φορέας που επωμίζεται τις δαπάνες της θεραπείας, είναι ο φορέας στον οποίο ο ενδιαφερόμενος είναι ασφαλισμένος. Ενδέχεται, ωστόσο, ο ασφαλισμένος να κατοικεί ή να διαμένει προσωρινά σε άλλο κράτος μέλος της Ε.Ε. Σε αυτές τις περιπτώσεις – που στηρίζονται στην ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων/προσώπων – όπως θα δούμε, δημιουργείται μια διάσπαση ανάμεσα στον αρμόδιο φορέα – που επωμίζεται τις δαπάνες – και τον φορέα του τόπου κατοικίας ή προσωρινής διαμονής που παρέχει την υγειονομική περίθαλψη.

1. Κατοικία σε κράτος μέλος άλλο από το αρμόδιο – Προσωρινή διαμονή στο αρμόδιο κράτος μέλος όταν η κατοικία βρίσκεται σε άλλο κράτος μέλος

Σύμφωνα με το άρθρο 17 του Κανονισμού 883/2004, «*Ο ασφαλισμένος ή τα μέλη της οικογένειάς του που κατοικούν σε κράτος μέλος άλλο από το αρμόδιο, λαμβάνουν στο κράτος μέλος κατοικίας τους παροχές σε είδος που χορηγούνται, για λογαριασμό του αρμοδίου φορέα, από το φορέα του τόπου κατοικίας, σύμφωνα με τις διατάξεις της νομοθεσίας που αυτός εφαρμόζει, ως εάν οι ενδιαφερόμενοι ήταν ασφαλισμένοι δυνάμει της νομοθεσίας αυτής*».

Η προηγούμενη διάταξη αφορά συνήθως αποσπασμένους εργαζομένους, μεθοριακούς, καθώς και συνταξιούχους. Ας τονίσουμε ότι η έννοια της κατοικίας (residence) εκλαμβάνεται από τον Κανονισμό ως συνήθης διαμονή, ως σύνηθες κέντρο των συμφερόντων του ατόμου (άρθρο 1 του Κανονισμού 883/2004). Για τον λόγο αυτό, ένα

7. Βλ. εκτενώς Α. ΤΣΕΤΟΥΡΑ, Η ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο, 2019, σ. 145 επ.

8. Βλ. εκτενώς Α. ΤΣΕΤΟΥΡΑ, ό.π., σ. 206.

9. Δεν μπορεί να αποκλειστεί η εκ των υστέρων παροχή προέγκρισης, σε περίπτωση κατεπείγουσας υγειονομικής περίθαλψης (βλ. ΔΕΕ C-777/18, *Vas Megyei Kormányhivatal (Διασυνοριακές υγειονομικές υπηρεσίες)*, 23.09.2020, ECLI:EU:C:2020:745).

10. Βλ. Α. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, 4η εκδ., 2022, σ. 481.

πρόσωπο δεν μπορεί να έχει δύο τόπους κατοικίας[11]. Διαφορετική είναι η έννοια της προσωρινής διαμονής (stay) που έχει έναν παροδικό χαρακτήρα.

Θα πρέπει να προσέξουμε ότι το «ποιες» παροχές σε είδος θα χορηγηθούν εξαρτάται από τη νομοθεσία του κράτους κατοικίας – ενδέχεται να χορηγηθούν και παροχές που δεν προβλέπονται από τη νομοθεσία του αρμόδιου φορέα, που ωστόσο προβλέπονται από τη νομοθεσία του τόπου κατοικίας. Το αρμόδιο κράτος θα επιστρέψει τις δαπάνες στο κράτος κατοικίας. Λ.χ. ένα πρόσωπο που κατοικεί στην Ισπανία και είναι ασφαλισμένο στην Ολλανδία, έχει πρόσβαση στην ισπανική υγειονομική περίθαλψη, σύμφωνα με τις προβλέψεις της ισπανικής νομοθεσίας. Είναι απαραίτητο, ωστόσο, για να εφαρμοστεί το άρθρο 17, ο ασφαλισμένος και τα μέλη της οικογένειάς του να εγγραφούν στα μητρώα του κράτους μέλους κατοικίας τους (έγγραφο S1). Πάντως, τέθηκε ενώπιον του ΔΕΕ το ζήτημα αν η αρμοδιότητα του κράτους κατοικίας παροχές σε είδος – όταν δεν προβλέπει κάποια παροχή – μπορεί να έρθει σε αντίθεση με το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας (υπόθ. *Von Chamier- Glisczinski*)[12].

Ο Κανονισμός προβλέπει, στην περίπτωση κατοικίας σε άλλο κράτος μέλος, τη δυνατότητα πρόσβασης και στην υγειονομική περίθαλψη του αρμόδιου κράτους, κατά την προσωρινή διαμονή στο τελευταίο. Το άρθρο 18 δεν εξειδικεύει σε ποια κατηγορία εργαζομένων αναφέρεται, αλλά η διατύπωσή του είναι γενική. Δηλαδή, αναγνωρίζεται δικαίωμα επιλογής ανάμεσα στο αρμόδιο κράτος και το κράτος κατοικίας[13]. Ο προηγούμενος Κανονισμός το προέβλεπε μόνο για τους μεθοριακούς εργαζομένους.

Σύμφωνα με το άρθρο 18 του Κανονισμού, «*1. Εκτός εάν άλλως προβλέπεται στην παρ. 2, ο ασφαλισμένος και τα μέλη της οικογένειάς του που αναφέρονται στο άρθρο 17, δικαιούνται επίσης παροχές σε είδος κατά τη διαμονή τους στο αρμόδιο κράτος μέλος. Οι παροχές σε είδος χορηγούνται από τον αρμόδιο φορέα και σε βάρος του, σύμφωνα με τις διατάξεις της νομοθεσίας που εφαρμόζει, ως εάν οι ενδιαφερόμενοι κατοικούσαν στο εν λόγω κράτος μέλος. 2. Τα μέλη της οικογένειας μεθοριακού εργαζομένου δικαιούνται παροχές σε είδος κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στο αρμόδιο κράτος μέλος, εκτός εάν το εν λόγω κράτος μέλος αναφέρεται στο παράρτημα III*[14]*. Σε αυτή την περίπτωση, τα μέλη της οικογένειας μεθοριακού εργαζομένου δικαιούνται παροχές σε είδος στο αρμόδιο κράτος μέλος, σύμφωνα με τους όρους που ορίζει το άρθρο 19 παρ. 1*[15]».

2. Προσωρινή διαμονή στο κράτος μέλος του αρμόδιου φορέα, όταν η κατοικία βρίσκεται σε άλλο κράτος μέλος

Σύμφωνα με το άρθρο 18 του Κανονισμού, ο ασφαλισμένος και τα μέλη της οικογένειάς του που αναφέρονται στο άρθρο 17, δικαιούνται επίσης παροχές σε είδος κατά την προσωρινή διαμονή τους στο αρμόδιο κράτος μέλος. Οι παροχές σε είδος χορηγούνται από τον αρμόδιο φορέα και σε βάρος του, σύμφωνα με τις διατάξεις της νομοθεσίας που εφαρμόζει, ως εάν οι ενδιαφερόμενοι κατοικούσαν στο εν λόγω κράτος μέλος. Η πρακτική αξία της διάταξης αυτής φαίνεται στην περίπτωση των μεθοριακών εργαζομένων, όταν επιστρέφουν στη χώρα τους. Ως γνωστόν, κατά τους ορισμούς του άρθρου 1 του Κανονισμού, «μεθοριακός εργαζόμενος»: το πρόσωπο που ασκεί μισθωτή ή μη μισθωτή δραστηριότητα σε ένα κράτος μέλος και κατοικεί σε άλλο κράτος μέλος, όπου επιστρέφει, κατά κανόνα, κάθε ημέρα ή τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα.

Τα μέλη της οικογένειας μεθοριακού εργαζομένου δικαιούνται παροχές σε είδος κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στο αρμόδιο κράτος μέλος, εκτός εάν το εν λόγω κράτος μέλος αναφέρεται στο Παράρτημα III – στο Παράρτημα III αναφέρονται 11 κράτη μέλη, γεγονός που εξασθενεί τη σημασία του άρθρου 18 παρ. 2 του Κανονισμού. Σε αυτή την περίπτωση, τα μέλη της οικογένειας μεθοριακού εργαζομένου δικαιούνται παροχές σε είδος στο αρμόδιο κράτος μέλος, σύμφωνα με τους όρους που ορίζει το άρθρο 19 παρ. 1 του Κανονισμού.

3. Παροχή ιατρικά αναγκαίων υπηρεσιών κατά την προσωρινή διαμονή σε άλλο κράτος μέλος

Κατά το άρθρο 19 παρ. 1 του Κανονισμού 883/84, ο ασφαλισμένος και τα μέλη της οικογενείας του που διαμένουν προσωρινά (temporary residence), κατά τη διάρκεια της διαμονής τους, για διάφορους λόγους, σε κράτος μέλος άλλο από το αρμόδιο, δικαιούνται τις παροχές σε είδος (περίθαλψη) που είναι ιατρικά αναγκαίες, αφού ληφθούν υπόψη η φύση των παροχών και η αναμενόμενη διάρκεια της διαμονής. Εδώ, ο Κανονισμός ακολούθησε τη νομολογία του ΔΕΕ που δεν περιοριζόταν μόνο στην περίπτωση επείγουσας περίθαλψης[16].

Πράγματι, ο Κανονισμός 883/04 απαγκιστρώθηκε από τον όρο του επείγοντος της περίθαλψης (urgence) του προηγούμενου Κανονισμού 1408/71 (άρθρο 22 παρ. 1, στοιχείο α'). Έτσι, για να τύχει περίθαλψης ο μετακινούμενος ασφαλισμένος απαιτείται αυτή να είναι αναγκαία

11. Βλ. ΔΕΕ C-255/13, *I*, 05.06.2014, ECLI:EU:C:2014:1291.

12. ΔΕΚ C-208/07, *Petra von Chamier-Glisczinski*, 16.07.2009, ECLI:EU:C:2009:455. Το ΔΕΕ έκρινε ότι το άρθρο 21 ΣΛΕΕ δεν εγγυάται σ' ένα ασφαλισμένο πρόσωπο ότι η μετακίνησή του σε άλλο κράτος μέλος θα είναι ουδέτερη από άποψη κοινωνικής ασφάλισης.

13. Βλ. F. PENNINGS, European Social Security Law, 6th ed., 2015, σ. 189.

14. Η Ελλάδα δεν αναφέρεται στο Παράρτημα III.

15. Αν οι παροχές σε είδος καθίστανται αναγκαίες κατά τη διάρκεια της διαμονής τους (άρθρο 19 παρ. 1).

16. Βλ. ΔΕΚ C-326/00, *ΙΚΑ*, 25.02.2003, ECLI:EU:C:2003:101.

κι όχι επείγουσα. Το αναγκαίο δεν είναι και πάντα επείγον. Ποιες όμως παροχές σε είδος θεωρούνται «αναγκαίες για ιατρικούς λόγους» (necessary medical care), κατά το άρθρο 19 παρ. 1 του Κανονισμού; Η έννοια αυτή διευκρινίζεται περαιτέρω από το άρθρο 25 παρ. 3 του Κανονισμού εφαρμογής 987/09, σύμφωνα με το οποίο καλύπτονται οι υγειονομικές υπηρεσίες που καθίστανται για ιατρικούς λόγους αναγκαίες, ώστε να μην υποχρεωθεί ο ασφαλισμένος να επιστρέψει στο αρμόδιο κράτος μέλος, πριν από τη λήξη της προβλεπόμενης διαμονής του για να υποβληθεί εκεί στην απαιτούμενη θεραπεία. Επομένως, ο σκοπός των αναγκαίων υπηρεσιών (νοσοκομειακών και μη) συνίσταται στη συνέχιση της διαμονής υπό συνθήκες ιατρικώς ασφαλείς[17].

Η αναγκαιότητα της περίθαλψης δεν αφορά μόνο παθήσεις που εκδηλώθηκαν κατά τρόπο αιφνίδιο κατά την προσωρινή διαμονή σε άλλο κράτος μέλος, αλλά εκτείνεται σε χρόνιες και προϋπάρχουσες ασθένειες που ήταν ήδη γνωστές στον ασφαλισμένο κατά την αναχώρησή του. Και σε αυτές τις περιπτώσεις δεν θα πρέπει ο ασφαλισμένος να υποχρεωθεί να επιστρέψει πριν από την προβλεπόμενη λήξη της διαμονής του, για να υποβληθεί στη χώρα του στην απαιτούμενη θεραπεία[18]. Η εγκυμοσύνη κι ο τοκετός περιλαμβάνονται στην «αναγκαία περίθαλψη», εφόσον δεν υποκρύπτουν μια σκόπιμη μετακίνηση.

Οι παροχές σε είδος χορηγούνται για λογαριασμό του αρμόδιου φορέα από τον φορέα του τόπου διαμονής, σύμφωνα με τις διατάξεις της νομοθεσίας που αυτός εφαρμόζει, ως εάν οι ενδιαφερόμενοι ήταν ασφαλισμένοι δυνάμει της νομοθεσίας αυτής. Το είδος και η έκταση της περίθαλψης εξαρτάται από τις διατάξεις της νομοθεσίας που διέπουν τον φορέα του τόπου διαμονής. Λ.χ. Δανός ασφαλισμένος που διαμένει προσωρινά στην Ελλάδα, θα λάβει την προβλεπόμενη για τους ασφαλισμένους του ΕΟΠΥΥ περίθαλψη. Οι παροχές χορηγούνται για λογαριασμό του αρμόδιου φορέα που αποδίδει στον φορέα του τόπου διαμονής τις πραγματοποιηθείσες δαπάνες.

Κατά την παρ. 2 του άρθρου 19, η Διοικητική Επιτροπή καταρτίζει κατάλογο των παροχών σε είδος για τις οποίες, προκειμένου να χορηγηθούν κατά τη διάρκεια της διαμονής σε άλλο κράτος μέλος, απαιτείται για πρακτικούς λόγους προγενέστερη συμφωνία μεταξύ του ενδιαφερομένου και του φορέα που χορηγεί την περίθαλψη. Η διαδικασία αυτή αποβλέπει στη διασφάλιση της συνέχειας της θεραπείας του ασφαλισμένου κατά τη διαμονή του σε άλλο κράτος μέλος.

Προκειμένου να απαιτήσει αναγκαία ιατρική φροντίδα, ο διακινούμενος ασφαλισμένος θα πρέπει να προσκομίσει βεβαίωση του αρμόδιου φορέα ότι δικαιούται παροχών ασθένειας. Τον ρόλο αυτό εξυπηρετεί από 1η Ιουνίου 2004 η Ευρωπαϊκή Κάρτα Ασφάλισης Ασθένειας (Κανονισμός 631/2004) (European Health Insurance Card). Η κάρτα πιστοποιεί το δικαίωμα του ενδιαφερομένου σε παροχές υγείας από το αρμόδιο κράτος μέλος. Απλουστεύοντας τις διοικητικές διαδικασίες, διευκολύνει την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων στο εσωτερικό της Ε.Ε. Μέτρο υψηλής συμβολικής αξίας, αποτελεί απτή απόδειξη ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση έχει αλλάξει την καθημερινότητα των Ευρωπαίων πολιτών. Μελλοντικά η ευρωπαϊκή κάρτα θα ενσωματώνει ηλεκτρονικά πληροφορίες σχετικά με την υγεία του κατόχου της[19]. Η ευρωπαϊκή κάρτα δεν χρησιμεύει στη μετάβαση σε άλλο κράτος μέλος επί σκοπώ προγραμματισμένης θεραπείας. Όπως θα δούμε, στην τελευταία περίπτωση απαιτείται έγκριση με προσκομιδή ενός άλλου εγγράφου, του S2.

4. Διασυνοριακή περίθαλψη συνταξιούχων

Συχνά, οι συνταξιούχοι, αναζητώντας τη θαλπωρή ενός θερμότερου κλίματος, μεταναστεύουν στις ηλιόλουστες χώρες της Ένωσης. Στην περίπτωση αυτή, έχουν πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη του φορέα του τόπου κατοικίας, ως αν η σύνταξη καταβαλλόταν αποκλειστικά από το κράτος αυτό[20]. Από πλευράς διαδικασίας, για να απολαύσουν τη δυνατότητα αυτής της πρόσβασης θα πρέπει να έχουν εγγραφεί στον αντίστοιχο φορέα χρησιμοποιώντας το έντυπο S1. Το έγγραφο αυτό εκδίδεται κατόπιν αιτήματος του ενδιαφερομένου από τον αρμόδιο φορέα.

Πρόσθετα, ο Κανονισμός 883/2004 αναγνώρισε στους συνταξιούχους ένα νέο δικαίωμα. Οι τελευταίοι μπορούν να επιστρέψουν για περίθαλψη – όπου περιλαμβάνεται και η προγραμματισμένη περίθαλψη – στο κράτος μέλος στο οποίο βρίσκεται ο αρμόδιος (συνταξιοδοτικός) φορέας, εφόσον όμως το εν λόγω κράτος μέλος έχει προβεί στη σχετική επιλογή και αναφέρεται στο Παράρτημα IV (το δικαίωμα δεν είναι ακόμη γενικευμένο) – η Ελλάδα συμπεριλαμβάνεται στο εν λόγω Παράρτημα (άρθρο 27 παρ. 2)[21]. Έτσι, το άρθρο 27 εξομοιώνει τους συνταξιούχους με τους ασφαλισμένους[22]. Ποιος αναλαμβάνει το κόστος αυτής της επιστροφής για ιατρικούς λόγους; Το άρθρο 27 παρ. 5 του Κανονισμού προβλέπει ότι η δαπάνη των παροχών σε είδος – περιλαμβάνει και την

17. Βλ. P. MAVRIDIS, ό.π.

18. Βλ. άρθρο 1 της Απόφασης S3 της 12ης Ιουνίου 2009 της Διοικητικής Επιτροπής.

19. Βλ. E. SABATAKAKIS, La carte européenne d'assurance-maladie, Revue du Marché commun et de l'Union européenne, No 549, σ. 368.

20. Βλ. Α. ΤΣΕΤΟΥΡΑ, ό.π., σ. 216 επ.

21. Βλ. J.-P. LHERNOULD, Les nouvelles règles de coordination pour les soins de santé, RDSS, 2010, σ. 29.

22. Βλ. Α. ΤΣΕΤΟΥΡΑ, Η εφαρμογή του συντονιστικού κανονισμού στις συντάξεις, σ. 342 επ., F. MARHOLD, Modernisation of european coordination of sickness benefits, European Journal of Social Security, 2009, σ. 121.

προγραμματισμένη περίθαλψη – βαρύνει τον φορέα του τόπου της κατοικίας του συνταξιούχου ή των μελών της οικογένειάς του, αν τα πρόσωπα αυτά κατοικούν σε κράτος μέλος το οποίο έχει επιλέξει την απόδοση των δαπανών βάσει κατ' αποκοπή ποσών. Λ.χ. ένας Ολλανδός συνταξιούχος που διαμένει στην Ισπανία, αν επιστρέψει στην Ολλανδία για περίθαλψη, το κόστος θα το αναλάβει η Ισπανία[23].

Εξάλλου, ο Κανονισμός προβλέπει ποιος φορέας επιβαρύνεται σε περίπτωση σώρευσης περισσότερων συντάξεων. Το ζήτημα έχει περισσότερες πτυχές ανάλογα αν το κράτος του τόπου κατοικίας είναι ανάμεσα στους αρμόδιους για τη σύνταξη φορείς. Ειδικότερα:

α) Το άρθρο 23 ορίζει ότι το πρόσωπο που λαμβάνει σύνταξη ή συντάξεις δυνάμει της νομοθεσίας δύο ή περισσοτέρων κρατών μελών, εκ των οποίων το ένα είναι το κράτος μέλος κατοικίας, και δικαιούται παροχές σε είδος δυνάμει της νομοθεσίας του εν λόγω κράτους μέλους, καθώς και τα μέλη της οικογένειάς του, λαμβάνουν αυτές τις παροχές σε είδος από τον φορέα του τόπου κατοικίας και σε βάρος του ως αν ο ενδιαφερόμενος ήταν συνταξιούχος του οποίου η σύνταξη καταβαλλόταν αποκλειστικά δυνάμει της νομοθεσίας του κράτους μέλους αυτού (κράτους κατοικίας).

β) Περαιτέρω, το άρθρο 24 ρυθμίζει την περίπτωση έλλειψης δικαιώματος για παροχές σε είδος δυνάμει της νομοθεσίας του κράτους μέλους κατοικίας. Το πρόσωπο που λαμβάνει σύνταξη ή συντάξεις δυνάμει της νομοθεσίας ενός ή περισσοτέρων κρατών μελών και το οποίο δεν δικαιούται παροχές σε είδος δυνάμει της νομοθεσίας του κράτους μέλους κατοικίας, λαμβάνει, παρά ταύτα, τις παροχές αυτές, για τον ίδιο και τα μέλη της οικογένειάς του, εφόσον θα τις δικαιούνταν δυνάμει της νομοθεσίας του κράτους μέλους ή ενός τουλάχιστον εκ των κρατών μελών που είναι αρμόδια για τις συντάξεις του, εάν κατοικούσε στο εν λόγω κράτος μέλος. Δηλαδή, για να λάβει ο συνταξιούχος υγειονομική περίθαλψη στο κράτος όπου κατοικεί, θα πρέπει να πληροί, αφενός, τις προϋποθέσεις της νομοθεσίας του αρμόδιου για τη σύνταξη κράτους, το οποίο και θα επιβαρυνθεί με το κόστος της, αφετέρου, τις προϋποθέσεις της νομοθεσίας του τόπου κατοικίας.

Σύμφωνα με το άρθρο 25, όταν το πρόσωπο που λαμβάνει σύνταξη ή συντάξεις δυνάμει της νομοθεσίας ενός ή περισσοτέρων κρατών μελών, κατοικεί σε κράτος μέλος, κατά τη νομοθεσία του οποίου το δικαίωμα λήψης παροχών σε είδος δεν υπόκειται σε προϋποθέσεις ασφάλισης ή μισθωτής ή μη μισθωτής δραστηριότητας, και δεν λαμβάνει σύνταξη από το εν λόγω κράτος μέλος, η δαπάνη των παροχών σε είδος που χορηγούνται στον ίδιο και στα μέλη της οικογένειάς του, επιβαρύνει τον φορέα ενός από τα κράτη μέλη που είναι αρμόδια για τις συντάξεις, ο οποίος προσδιορίζεται σύμφωνα με το άρθρο 24 παρ. 2 του Κανονισμού, εφόσον, ο συνταξιούχος και τα μέλη της οικογένειάς του θα δικαιούνταν τις παροχές αυτές αν κατοικούσαν στο εν λόγω κράτος μέλος. Η διάταξη αποβλέπει στην προστασία κρατών μελών των οποίων τα συστήματα στην κατοικία (residence-based system), αφού δεν επιβαρύνονται με τη δαπάνη[24].

Ο Κανονισμός 883/2004 εκδηλώνει ειδική μέριμνα για του αιτούντες σύνταξη[25]. Κατά το άρθρο 22 του Κανονισμού, ο ασφαλισμένος ο οποίος, μετά την υποβολή αίτησης συνταξιοδότησης ή κατά τη διάρκεια της εξέτασής της, παύει να δικαιούται παροχές σε είδος δυνάμει της νομοθεσίας του κράτους μέλους που ήταν τελευταία αρμόδιο, εξακολουθεί να δικαιούται παροχές σε είδος δυνάμει της νομοθεσίας του κράτους μέλους στο οποίο κατοικεί, υπό τον όρο ότι ο αιτών σύνταξη πληροί τις ασφαλιστικές προϋποθέσεις της νομοθεσίας του κράτους μέλους που αναφέρεται στην παρ. 2. Το δικαίωμα παροχών σε είδος στο κράτος μέλος κατοικίας ισχύει και για τα μέλη της οικογένειας του αιτούντος σύνταξη. Οι παροχές σε είδος βαρύνουν τον φορέα του κράτους μέλους, το οποίο, σε περίπτωση συνταξιοδότησης, καθίσταται αρμόδιο δυνάμει των άρθρων 23 έως 25.

Τέλος, ο Κανονισμός επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον με την καθιέρωση ειδικών κανόνων για τους συνταξιούχους μεθοριακούς εργαζομένους. Κατά το άρθρο 28 παρ. 1, ο μεθοριακός εργαζόμενος που συνταξιοδοτείται, δικαιούται σε περίπτωση ασθένειας να εξακολουθήσει να λαμβάνει παροχές σε είδος στο κράτος μέλος όπου άσκησε τελευταία μισθωτή ή μη μισθωτή δραστηριότητα, εφόσον πρόκειται για τη συνέχιση της θεραπείας που άρχισε στο εν λόγω κράτος μέλος. Ως «συνέχιση της θεραπείας» νοείται η συνεχιζόμενη διερεύνηση, διάγνωση και θεραπεία μιας ασθένειας. Η λύση αυτή είναι η κατάλληλη, γιατί, για την κατηγορία αυτή, αρμόδιο γίνεται, μετά τη σύνταξη, το κράτος μέλος διαμονής. Βέβαια, για τους μεθοριακούς, υπάρχει και η δυνατότητα του άρθρου 27 παρ. 2 του Κανονισμού με τον περιορισμό που περιέχει (βλ. πιο πάνω).

IV. Ταξίδι με σκοπό τη λήψη παροχών σε είδος (προγραμματισμένη θεραπεία)

Ο ασθενής μπορεί να αναζητήσει μια αποτελεσματικότερη θεραπεία σε κράτος μέλος άλλο από εκείνο όπου ασφαλίζεται, μέσω δύο οδών: κατόπιν έγκρισης του αρμόδιου φορέα, με βάση το άρθρο 20 του Κανονισμού 883/2004 (1), ή εναλλακτικά χωρίς έγκριση του αρμόδιου φορέα με απευθείας μετάβαση, με βάση την Οδηγία

23. Παράδειγμα που παραθέτει ο J.-P. LHERNOULD, ό.π.

24. Βλ. Α. ΤΣΕΤΟΥΡΑ, ό.π., σσ. 232-233.

25. Ibid, σ. 214.

2011/24 για τα δικαιώματα των ασθενών στη διασυνοριακή περίθαλψη. Το σύστημα έχει μετατραπεί, με κίνδυνο πολυπλοκότητας, σε δυαδικό (παράλληλο), αφού η Οδηγία δεν επηρέασε την ισχύ του Κανονισμού.

Η σχέση της Οδηγίας 2011/24 με τον Κανονισμό 883/2004 ρυθμίζεται από το άρθρο 2 της Οδηγίας. Η τελευταία δεν επιφέρει καμία αλλαγή στις προβλέψεις του Κανονισμού, απλώς προσφέρει στους Ευρωπαίους πολίτες πρόσθετες δυνατότητες (συμπληρωματικότητα)[26] – κατά το άρθρο 7 παρ. 1, η Οδηγία δεν επιφέρει «ζημία» στους κανόνες του Κανονισμού 883/2004 (εφαρμόζεται υπό την επιφύλαξη του Κανονισμού). Στο πλαίσιο αυτό, το άρθρο 8 παρ. 3 της Οδηγίας προβλέπει ότι, όσον αφορά τις αιτήσεις για προηγούμενη έγκριση που υποβάλλει ασφαλισμένος για να του παρασχεθεί διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη, το κράτος μέλος ασφάλισης ελέγχει αν πληρούνται οι προϋποθέσεις του Κανονισμού 883/2004. Αν πληρούνται οι προϋποθέσεις αυτές, χορηγείται προηγούμενη έγκριση σύμφωνα με τον εν λόγω Κανονισμό, εκτός αν ο ασθενής εγείρει διαφορετική αξίωση. Κι αυτό γιατί οι προβλέψεις του Κανονισμού είναι γενικά ευνοϊκότερες για τον ασθενή[27].

Ο Κανονισμός 883/2004, όπως και οι προηγούμενες εκδοχές του (1408/71), επιτρέπει μέσω της χορήγησης έγκρισης μια ελεγχόμενη κινητικότητα των ασθενών. Ωστόσο, το σύστημα προέγκρισης αμφισβητήθηκε από τη νομολογία του ΔΕΕ που προσέφυγε, για τον λόγο αυτό, στις διατάξεις της ίδιας της Συνθήκης. Η ενωσιακή νομοθεσία και η νομολογία του ΔΕΕ βρίσκονται σε τροχιά συνεχούς αναζήτησης της κατάλληλης ισορροπίας. Η μετέπειτα Οδηγία, «κωδικοποιώντας»[28] τη σχετική νομολογία (για την ακρίβεια, ορισμένες πτυχές της), απελευθέρωσε την ευρωπαϊκή αγορά υπηρεσιών υγείας. Η απελευθέρωση δεν ήταν κι αυτή πλήρης, γιατί δεν παρακάμφθηκε η ανάγκη διαφύλαξης της βιωσιμότητας των εθνικών συστημάτων. Από την άλλη πλευρά, τη στιγμή που η επιστροφή των ιατρικών δαπανών, κατά τη μετάβαση χωρίς προέγκριση του αρμόδιου φορέα, δεν καλύπτει το πραγματικό κόστος του ταξιδιού, ορθώνονται πραγματικά εμπόδια στον ιατρικό τουρισμό.

1. Η επιλογή του Κανονισμού: μετάβαση με έγκριση από τον αρμόδιο φορέα

Ο ασφαλισμένος που μεταβαίνει σε άλλο κράτος μέλος προκειμένου να του χορηγηθούν παροχές σε είδος πρέπει υποχρεωτικά – εφόσον ακολουθήσει την οδό του Κανονισμού – να ζητήσει την έγκριση του αρμόδιου φορέα ο οποίος – φυσικά, εφόσον αποδεχθεί τη σχετική αίτηση – τον εφοδιάζει με το έντυπο S2, ένα είδος «ιατρικού διαβατηρίου». Με αυτό τον τρόπο, το κράτος του αρμόδιου φορέα προσπαθεί να ελέγξει τον ιατρικό τουρισμό και να αποτρέψει τη διακινδύνευση της βιωσιμότητας των εθνικών συστημάτων υγείας και κοινωνικής ασφάλισης. Η εφαρμογή του άρθρου 20 παρ. 1 του Κανονισμού 883/2004 προϋποθέτει την αποκλειστική απόφαση του ασφαλισμένου να λάβει υγειονομική περίθαλψη σε άλλο κράτος μέλος της επιλογής του (επιλογή δημόσιου ή ιδιωτικού παρόχου).

Α. Σε ποιες περιπτώσεις χορηγείται έγκριση

Ο Κανονισμός, ενώ αναγνωρίζει στα κράτη μέλη την εξουσία ελέγχου της ροής του ιατρικού τουρισμού, συγχρόνως προσπαθεί να δημιουργήσει ένα αυστηρό πλαίσιο, έτσι ώστε η διακριτική ευχέρεια να μην αποβαίνει σε βάρος των ασθενών. Όπως αναφέραμε, η μετακίνηση των ασθενών δεν γίνεται από «καπρίτσιο», αλλά για θεραπευτικούς λόγους. Σύμφωνα με το άρθρο 20 παρ. 2, η χορήγηση έγκρισης εξαρτάται από την πλήρωση δύο προϋποθέσεων:

α) η εν λόγω θεραπεία περιλαμβάνεται στις παροχές που προβλέπονται από τη νομοθεσία του κράτους μέλους στο οποίο κατοικεί ο ενδιαφερόμενος. Ωστόσο, η ρητή αντιστοιχία της αναζητούμενης αλλού θεραπείας με τις καλυπτόμενες από την εθνική νομοθεσία θεραπείες δεν πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο που να αποβαίνει σε βάρος του ασθενούς. Έτσι, αν, στην περίπτωση που οι προβλεπόμενες από την εθνική νομοθεσία παροχές περιλαμβάνονται σε κατάλογο που δεν αναφέρει ρητά τη συγκεκριμένη θεραπευτική μέθοδο που πρόκειται να εφαρμοστεί ή έχει εφαρμοστεί, αλλά προβλέπει ορισμένους τύπους θεραπευτικής αγωγής των οποίων τις δαπάνες καλύπτει ο αρμόδιος φορέας, η χορήγηση έγκρισης είναι υποχρεωτική, όταν αποδεικνύεται ότι η θεραπευτική αυτή μέθοδος αντιστοιχεί σε ορισμένους τύπους αγωγής που περιλαμβάνονται στον ισχύοντα κατάλογο. Αυτό ισχύει εφόσον δεν μπορεί να παρασχεθεί έγκαιρα εντός του κράτους μέλους κατοικίας του ασφαλισμένου άλλη, εξίσου αποτελεσματική, θεραπευτική αγωγή[29]. Η προηγούμενη ερμηνεία αποβλέπει στον έλεγχο της άρνησης, όταν η πρόβλεψη της θεραπείας δεν είναι ρητή, αλλά έμμεση[30].

26. Βλ. Ν. ΣΚΛΗΚΑ / Θ. ΤΣΟΤΣΟΡΟΥ, Διασυνοριακή Υγειονομική Περίθαλψη εντός της ΕΕ. Οι ασθενείς μεταξύ Κανονισμού 883/2004 και Οδηγίας 2011/24/ΕΕ, ΕΔΚΑ, 2012, σ. 643.

27. Βλ. N. DE GROVE-VALDEYRON, ό.π., σ. 312.

28. Βλ. ΔΕΕ C-777/18, ό.π., σκ. 65.

29. Το άρθρο αυτό απαγορεύει στα εθνικά όργανα που αποφασίζουν επί των αιτήσεων προέγκρισης να βασίζονται, κατά την εφαρμογή της διάταξης αυτής, στο τεκμήριο ότι η νοσοκομειακή περίθαλψη που δεν μπορεί να παρασχεθεί εντός του κράτους μέλους κατοικίας του ασφαλισμένου δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των παροχών για τις οποίες η νομοθεσία του κράτους αυτού προβλέπει την κάλυψη των δαπανών ή ότι, αντίστροφα, η νοσοκομειακή περίθαλψη που περιλαμβάνεται μεταξύ των παροχών αυτών μπορεί να παρασχεθεί εντός του κράτους μέλους αυτού.

30. Βλ. ΔΕΚ C-368/98, *Vanbraekel κ.λπ.*, 12.07.2021, ECLI:EU:C:2001:400.

β*)* μια τέτοια θεραπεία δεν είναι δυνατόν να παρασχεθεί εντός χρονικού διαστήματος ιατρικά αιτιολογημένου, αφού ληφθούν υπόψη η τρέχουσα κατάσταση της υγείας του ασφαλισμένου και η πιθανή εξέλιξη της ασθένειάς του[31]. Δηλαδή, η έγκριση δίδεται, όταν η συγκεκριμένη περίθαλψη ή άλλη περίθαλψη που παρουσιάζει τον ίδιο βαθμό αποτελεσματικότητας δεν είναι διαθέσιμη στο κράτος μέλος του αρμόδιου φορέα εντός αποδεκτού από ιατρικής άποψης χρόνου. Η «*οικεία θεραπευτική αγωγή είναι επαρκώς δοκιμασμένη και αναγνωρισμένη ως έγκυρη από τη διεθνή ιατρική επιστήμη*»[32]. Εξάλλου, σύμφωνα με τη νομολογία, τη στιγμή της εκτίμησης, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κι η ένταση του πόνου ή η φύση της αναπηρίας που ενδέχεται να εμποδίζουν τη γρήγορη επαγγελματική επανένταξη του ατόμου[33].

Ως προς την έννοια της *έγκαιρης* θεραπείας, αυτή κρίνεται, κατά τρόπο αποφασιστικό, μόνο από καθαρά ιατρική άποψη (κατά τη σχετική διατύπωση του Κανονισμού: « délai acceptable sur le plan médical »). Άλλες διοικητικού χαρακτήρα διατυπώσεις, όπως λίστες αναμονής, προγραμματισμός, δεν μπορούν από μόνες τους να δικαιολογήσουν την άρνηση χορήγησης προέγκρισης[34]. Πάντως, το ΔΕΕ δεν καταδίκασε τις λίστες αναμονής που υπάρχουν σε πολλά κράτη μέλη (υποθ. *Watts*). Από τη στιγμή που συντρέξουν οι ανωτέρω δύο προϋποθέσεις, η χορήγηση της έγκρισης από τον αρμόδιο φορέα είναι υποχρεωτική[35]. Ο τελευταίος δεν μπορεί να αρνηθεί τη χορήγηση έγκρισης για όμοια ή με τον ίδιο βαθμό αποτελεσματικότητας θεραπεία που δεν μπορεί να παρασχεθεί έγκαιρα στη χώρα διαμονής.

Εξαιρετικά γίνεται δεκτή η εκ των υστέρων προέγκριση. Ειδικότερα, ο ασφαλισμένος που έτυχε προγραμματισμένης περίθαλψης σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο της κατοικίας του, χωρίς ωστόσο να έχει ζητήσει έγκριση από τον αρμόδιο φορέα, σύμφωνα με το άρθρο 20 παρ. 1 του Κανονισμού 883/2004, δικαιούται, υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπει ο εν λόγω Κανονισμός, την επιστροφή των εξόδων της περίθαλψης αυτής, αν[36]: α) μεταξύ της ημερομηνίας κατά την οποία είχε ορισθεί η επίσκεψη στον ιατρό, για εξέταση και ενδεχομένως θεραπευτική αγωγή σε άλλο κράτος μέλος, και της ημερομηνίας κατά την οποία του παρασχέθηκε η σχετική περίθαλψη εντός του κράτους μέλους αυτού, όπου χρειάσθηκε να μεταβεί, ο ασφαλισμένος ήταν, για λόγους συνδεομένους μεταξύ άλλων με την κατάσταση της υγείας του ή με την ανάγκη να τύχει εκεί επειγόντως της περιθάλψεως, σε κατάσταση που τον εμπόδιζε να ζητήσει από τον αρμόδιο φορέα την έγκριση ή να αναμείνει την απόφαση του φορέα επί μιας τέτοιας αιτήσεως, και β) πληρούνται κατά τα λοιπά οι λοιπές προϋποθέσεις για την κάλυψη των δαπανών για παροχές σε είδος, βάσει του άρθρου 20 παρ. 2 του Κανονισμού.

Ο Έλληνας νομοθέτης, με βάση τον Κανονισμό για τον συντονισμό και την Οδηγία, προβλέπει στο άρθρο 32 παρ. 1 ΕΚΠΥ ΕΟΠΥΥ (ΥΑ 80157/2018, όπως τροποποιήθηκε μεταγενέστερα) την προγραμματισμένη ή έκτακτη περίθαλψη. Κατά τους όρους της διάταξης αυτής, η νοσηλεία σε κράτη μέλη και λοιπές χώρες εγκρίνεται αρμοδίως, μετά από απόφαση του Δ.Σ. ή του Προέδρου του ΕΟΠΥΥ και σε περίπτωση απουσίας ή κωλύματος από τον νόμιμο αναπληρωτή του, ύστερα από αιτιολογημένη γνωμάτευση του αρμόδιου υγειονομικού οργάνου, όταν ο ασφαλισμένος:

α) Πάσχει από σοβαρό νόσημα, το οποίο δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί στην Ελλάδα είτε γιατί δεν υπάρχουν τα κατάλληλα επιστημονικά μέσα είτε γιατί δεν εφαρμόζεται η ειδική ιατρική μέθοδος διάγνωσης και θεραπείας που απαιτείται, και με την προϋπόθεση ότι όλα τα παραπάνω είναι δυνατά στο εξωτερικό και δεν αποτελούν πειραματική ή ερευνητική μέθοδο. Σε ειδικές περιπτώσεις και όπου έχουν εξαντληθεί τα θεραπευτικά μέσα για τη νόσο του, ασθενής, με τεκμηριωμένη ιατρική γνωμάτευση από δημόσιο νοσοκομείο, δύναται να αιτείται τα έξοδα μετάβασης και επιστροφής του ιδίου και ενός συνοδού του, σε χώρα της Ε.Ε. ή και εκτός Ε.Ε., για συμμετοχή του σε ερευνητικά πρωτόκολλα, με την προϋπόθεση ότι η δαπάνη νοσηλείας, φαρμακευτικής θεραπείας και διαμονής τους όπου απαιτείται, βαρύνουν την εταιρεία και το ιατρικό κέντρο όπου διενεργείται η μελέτη. Το Α.Υ.Σ. θα γνωμοδοτεί γι' αυτές τις περιπτώσεις.

β) Πάσχει από σοβαρό νόσημα, το οποίο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί στην Ελλάδα εγκαίρως και μέσα στον ιατρικώς αναγκαίο χρόνο και η τυχόν καθυστέρηση της αντιμετώπισής του θέτει σε κίνδυνο την κατάσταση της υγείας του ασθενούς.

γ) Αναχωρήσει επειγόντως για το εξωτερικό, χωρίς την προβλεπόμενη διαδικασία προέγκρισης του Οργανισμού, γιατί υπάρχει ανάγκη άμεσης και επείγουσας αντιμετώπισης της πάθησής του.

δ) Βρίσκεται προσωρινά για οποιαδήποτε αιτία σε χώρα εντός ή εκτός Ε.Ε. και λόγω βίαιου, αιφνίδιου και αναπότρεπτου συμβάντος ασθενήσει ξαφνικά και νοσηλευτεί σε Νοσοκομείο.

ε) Χρήζει μεταμόσχευσης ιστών ή οργάνων (συμπαγών ή ρευστών), η οποία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στην

31. Βλ. ΔΕΚ C-56/01, *Inizan*, 23.10.2003, ECLI:EU:C:2003:578.

32. Βλ. ΔΕΚ C-157/99, ό.π., σκ. 94.

33. Βλ. ΔΕΚ C-385/99, *Müller-Fauré και van Riet*, 13.05.2003, ECLI:EU:C:2003:270.

34. Βλ. J.-P. LHERNOULD, ό.π., Α. ΤΣΕΤΟΥΡΑ, ό.π., σ. 192 επ.

35. Βλ. ΔΕΕ C-777/18, ό.π., σκ. 42, ΔΕΕ C-173/09, *Elchinov*, 05.10.2010, ECLI:EU:C:2010:581.

36. Βλ. ΔΕΕ C-777/18, ό.π.

Ελλάδα ή στον κρίσιμο για την περίπτωση του ασθενούς χρόνο. Για τις περιπτώσεις (α), (β) και (ε) απαιτείται προηγούμενη έγκριση, ενώ στις περιπτώσεις (γ) και (δ) είναι δυνατή η εκ των υστέρων έγκριση της νοσηλείας.

Μάλιστα, ο Έλληνας νομοθέτης, για να εγκρίνει περίθαλψη εκτός κράτους μέλους Ε.Ε. (λ.χ. στις Η.Π.Α.), εξομοιώνει τις δυνατότητες της Ελλάδας με τις δυνατότητες των άλλων κρατών μελών. Συγκεκριμένα, η προγραμματισμένη νοσηλεία σε χώρα εκτός Ε.Ε. εγκρίνεται μόνο στην περίπτωση που το περιστατικό δεν αντιμετωπίζεται σε χώρα της Ε.Ε. (άρθρο 32 ΕΚΠΥ)[37]. Δηλαδή, προέχει η ευρωπαϊκή αγορά υπηρεσιών υγείας. Η επιλογή αυτή αποδίδεται μάλλον σε οικονομικούς λόγους, καθώς και στο γεγονός ότι η «Ευρώπη της υγείας» μοιράζεται, κατά βάθος, κοινές πρωτοβουλίες και νόρμες στον τομέα της δημόσιας υγείας.

Στο πλαίσιο καλοπροαίρετης συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών, το ΔΕΕ αποδέχθηκε ένα είδος προέκτασης του εθνικού συστήματος προέγκρισης. Ειδικότερα, το κράτος μέλος στο οποίο μετέβη ο ασθενής, μπορεί να εγκρίνει την περαιτέρω μεταφορά του σε τρίτο κράτος, λόγω της κατάστασής του (υπόθ. 145/03, *Keller*)[38]. Ειδικότερα, ο αρμόδιος φορέας που συναίνεσε, με τη χορήγηση του εντύπου Ε 111 ή του εντύπου Ε 112, στο να παρασχεθεί σε ασφαλισμένο του ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε κράτος διαφορετικό από το αρμόδιο κράτος μέλος δεσμεύεται από τις ιατρικές διαπιστώσεις, σχετικά με την αναγκαιότητα επείγουσας περίθαλψης λόγω κινδύνου ζωής που παρέχεται κατά το χρονικό διάστημα ισχύος του εντύπου, από ιατρούς συμβεβλημένους με τον φορέα του κράτους μέλους διαμονής, καθώς και από την απόφαση που λαμβάνουν, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, οι ιατροί αυτοί, βάσει των εν λόγω διαπιστώσεων και των έως τότε γνώσεων της ιατρικής επιστήμης, να μεταφέρουν τον ενδιαφερόμενο σε νοσηλευτικό ίδρυμα ευρισκόμενο σε άλλο κράτος, ακόμη και αν βρίσκεται σε τρίτη χώρα. Η προηγούμενη απόφαση του ΔΕΕ στηρίχθηκε στην αμοιβαία εμπιστοσύνη[39] ανάμεσα στους φορείς των κρατών μελών και στην αρχή της χρηστής διοίκησης που καθιέρωσε ο Κανονισμός 883/2004 (άρθρο 76). Ο αρμόδιος φορέας εμπιστεύεται τον φορέα κράτους μέλους στο οποίο έχει μεταβεί ο ασφαλισμένος για ιατρικούς λόγους.

Β. Διαδικασία προηγούμενης έγκρισης – Έκταση κάλυψης της δαπάνης

Η απαίτηση της προηγούμενης έγκρισης του αρμόδιου φορέα, ως προς τη νοσοκομειακή περίθαλψη και την περίθαλψη εκτός νοσοκομείου που απαιτεί τη χρησιμοποίηση βαρέως εξοπλισμού, μπορεί να δικαιολογείται, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, από τη νομολογία του ΔΕΕ, δεν εγκαταλείπεται, ωστόσο, στην ελεύθερη εκτίμηση των κρατών μελών. Δηλαδή, η δυνατότητα χορήγησης έγκρισης δεν αναγνωρίζεται «εν λευκώ» στα κράτη μέλη. Παρατηρείται, λοιπόν, ένα πέρασμα από το ζήτημα της συμφωνίας γενικά του συστήματος χορήγησης προέγκρισης με τη Συνθληκη στον έλεγχο της άρνησης χορήγησής της από τον αρμόδιο φορέα. Η διακριτική ευχέρεια των αρμόδιων φορέων να απορρίπτουν ένα αίτημα προηγούμενης έγκρισης περιορίστηκε, ενώ ο έλεγχος μετατέθηκε κυρίως στο στάδιο της αιτιολόγησης της άρνησης χορήγησής της. Από την απόφαση *Smits-Peerbooms* και έκτοτε, το ΔΕΕ επεξεργάστηκε και συγκεκριμενοποίησε ακόμη περισσότερο τους όρους εγκυρότητας της άρνησης. Θα λέγαμε ότι όλο το σύστημα της προέγκρισης έχει τεθεί υπό τον έλεγχο του Δικαστηρίου με τη βοήθεια των σχετικών κανόνων της Συνθήκης. Με άλλα λόγια, οι εθνικές αρχές ελέγχουν την ελεύθερη διακίνηση των ασθενών κάτω από το άγρυπνο μάτι του ενωσιακού δικαστή.

Σύμφωνα με τη νομολογία, το σύστημα προηγούμενης έγκρισης που τα κράτη μέλη καλούνται να καθιερώσουν, πρέπει, μεταξύ άλλων, να στηρίζεται σε διαδικασία ευχερώς προσιτή και ικανή να διασφαλίζει στους ενδιαφερομένους ότι η αίτησή τους πρόκειται να εξεταστεί εντός εύλογης προθεσμίας, με αντικειμενικότητα και αμεροληψία, ενώ η τυχόν άρνηση εγκρίσεώς της πρέπει να μπορεί, επιπλέον, να αμφισβητηθεί μέσω ένδικης προσφυγής[40]. Οι αρνήσεις χορηγήσεως εγκρίσεως, ή οι γνωματεύσεις επί των οποίων στηρίζονται ενδεχομένως οι αρνήσεις αυτές, πρέπει να αναφέρουν τις συγκεκριμένες διατάξεις βάσει των οποίων έχουν εκδοθεί και να είναι δεόντως αιτιολογημένες από πλευράς των διατάξεων αυτών. Ομοίως, τα δικαστήρια που επιλαμβάνονται προσφυγής κατά τέτοιων αρνητικών αποφάσεων πρέπει να είναι σε θέση, αν το θεωρούν αναγκαίο προς άσκηση του ελέγχου με τον οποίο είναι επιφορτισμένα, να ζητούν τη γνώμη ανεξάρτητων εμπειρογνωμόνων παρεχόντων όλες τις εγγυήσεις αντικειμενικότητας και αμεροληψίας.

37. Εάν το περιστατικό αντιμετωπίζεται μεν σε χώρα της Ε.Ε. αλλά ο ασφαλισμένος επιθυμεί να νοσηλευθεί σε άλλη ευρωπαϊκή ή μη χώρα, τότε ο Οργανισμός καλύπτει μόνο το 20% του συνόλου των δαπανών νοσηλείας, μετάβασης / επιστροφής και διαμονής – διατροφής ασθενούς ή και συνοδού, κατόπιν νομίμως υποβληθέντων παραστατικών.

38. Γερμανίδα που κατοικούσε στην Ισπανία και ήταν ασφαλισμένη σε ισπανικό ασφαλιστικό φορέα, κατά την προσωρινή της διαμονή στην πατρίδα της τη Γερμανία (Ε112), χρειάστηκε να νοσηλευτεί σε γερμανικό νοσοκομείο. Οι γερμανοί ιατροί του εκεί νοσοκομείου έκριναν ότι η επέμβαση που θα έπρεπε να υποβληθεί, θα μπορούσε να γίνει μόνο στην Ελβετία.

39. Σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ. 3 ΣΛΕΕ, «*Σύμφωνα με την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας, η Ένωση και τα κράτη μέλη εκπληρώνουν τα εκ των Συνθηκών καθήκοντα βάσει αμοιβαίου σεβασμού και αμοιβαίας συνεργασίας*».

40. Βλ. ΔΕΚ C-56/01, ό.π., σκ. 48, ΔΕΚ C-157/99, ό.π., σκ. 90, και *Müller-Fauré και van Riet*, ό.π., σκ. 85.

Ο ασφαλισμένος που λαμβάνει την έγκριση του αρμόδιου φορέα για να μεταβεί σε άλλο κράτος μέλος, προκειμένου να υποβληθεί στην κατάλληλη για την κατάστασή του θεραπεία, λαμβάνει παροχές σε είδος που χορηγεί, για λογαριασμό του αρμόδιου φορέα, ο φορέας του τόπου διαμονής, σύμφωνα με τις διατάξεις της νομοθεσίας που εφαρμόζει, ως εάν ήταν ασφαλισμένος δυνάμει της νομοθεσίας αυτής. Στην περίπτωση αυτή, ο ασθενής δεν έχει να πληρώσει τίποτα, αφού ο «λογαριασμός» αποστέλλεται στο αρμόδιο κράτος που αναλαμβάνει κι όλες τις δαπάνες.

Το Δικαστήριο έχει διευκρινίσει ότι τίποτε δεν εμποδίζει ένα κράτος μέλος να καθορίσει κατά βούληση τα ποσά επιστροφής των δαπανών περίθαλψης που μπορούν να ζητήσουν οι ασθενείς που υποβλήθηκαν σε θεραπεία σε άλλο κράτος μέλος, εφόσον τα ποσά αυτά στηρίζονται σε αντικειμενικά και διαφανή κριτήρια τα οποία δεν εισάγουν διακρίσεις[41]. Όταν τα προβλεπόμενα ποσά (tariffs) από τον αρμόδιο φορέα ασφάλισης είναι υψηλότερα από εκείνα του κράτους μέλους όπου έχει παρασχεθεί η περίθαλψη, τότε επιστρέφονται, κατά το ΔΕΕ, τα υψηλότερα – στην περίπτωση που ο ασθενής κατέβαλε ήδη τις δαπάνες περίθαλψης – προκειμένου να αποτραπεί η προσβολή στην ελευθερία παροχής υπηρεσιών[42].

Το άρθρο 26 παρ. 7 του Κανονισμού εφαρμογής μεταφέρει την προηγούμενη απόφαση *Vanbraekel* (συμπλήρωμα λόγω διαφοράς). Κατά τους όρους της διάταξης αυτής, «*Εάν ο ασφαλισμένος κατέβαλε ο ίδιος το κόστος ή μέρος του κόστους εγκεκριμένης θεραπευτικής αγωγής και το κόστος το οποίο ο αρμόδιος φορέας είναι υποχρεωμένος να αποδώσει στο φορέα του τόπου διαμονής ή στον ασφαλισμένο σύμφωνα με την παράγραφο 6 (πραγματικό κόστος) είναι χαμηλότερο από το κόστος που θα έπρεπε να καταβάλει για την ίδια θεραπευτική αγωγή στο αρμόδιο κράτος μέλος (πλασματικό κόστος), ο αρμόδιος φορέας του αποδίδει, κατόπιν αίτησής του*[43]*, το κόστος της θεραπευτικής αγωγής στο οποίο υποβλήθηκε ο ασφαλισμένος μέχρι του ύψους κατά το οποίο το πλασματικό κόστος υπερβαίνει το πραγματικό κόστος. Ωστόσο, το αποδιδόμενο ποσό δεν επιτρέπεται να υπερβαίνει το κόστος στο οποίο υποβλήθηκε πράγματι ο ασφαλισμένος, μπορεί δε να λαμβάνει υπόψη του το ποσόν το οποίο ο ασφαλισμένος θα κατέβαλλε εάν η θεραπεία είχε παρασχεθεί στο αρμόδιο κράτος μέλος*».

Ο Κανονισμός 883/2004 δεν περιέχει ρυθμίσεις σχετικά με το ζήτημα των εξόδων μετάβασης και διαμονής[44]. Ως ζήτημα που αφορά τον αρμόδιο φορέα (ασφάλισης) δεν αποτελεί αντικείμενο ρύθμισης του Κανονισμού. Λόγω της σιωπής του, εναπόκειται στον εθνικό νομοθέτη να καλύψει ή όχι τις παρεπόμενες δαπάνες[45]. Φυσικά, δεν μπορεί να προβαίνει σε διακρίσεις ανάμεσα σε περίθαλψη στην ημεδαπή και την αλλοδαπή (βλ. και άρθρο 26 παρ. 8 του Κανονισμού 987/09)[46,47].

Ο Έλληνας νομοθέτης προβλέπει την κάλυψη εξόδων μετακίνησης στην περίπτωση μετάβασης στο εξωτερικό για ιατρικούς λόγους με έγκριση του φορέα. Κατά το άρθρο 35 ΕΚΠΥ του ΕΟΠΥΥ, δύνανται να αποζημιώνονται: α) Το αντίτιμο των εισιτηρίων μετάβασης και επιστροφής ασθενούς, τυχόν αναγκαίου συνοδού και προκειμένου για μεταμόσχευση και δότη, της οικονομικότερης θέσης του μεταφορικού μέσου που χρησιμοποιήθηκε, β) Το αντίτιμο δαπανών μετάβασης από το αεροδρόμιο στο Νοσοκομείο και αντιστρόφως, σε περίπτωση που αυτό εδρεύει σε διαφορετική πόλη, γ) Τα έξοδα διαμονής και διατροφής ασθενούς, τυχόν αναγκαίου συνοδού και προκειμένου για μεταμόσχευση και δότη μέχρι ποσού ύψους 50€ για διαμονή και 30€ για διατροφή ενός εκάστου ημερησίως, για όσο χρόνο ασθενής ή/και δότης βρίσκονται δικαιολογημένα εκτός Νοσοκομείου και για όλο το εγκριθέν διάστημα της παραμονής του συνοδού στο εξωτερικό με την προσκόμιση των σχετικών τιμολογίων που πιστοποιούν τη διαμονή.

2. Η επιλογή της Οδηγίας: μετάβαση χωρίς έγκριση από τον αρμόδιο φορέα

Η νομολογία του ΔΕΕ έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη συμπλήρωση του συστήματος προέγκρισης του Κανονισμού – που φυσικά διατηρείται – με τη θεσμοθέτηση της δυνατότητας διασυνοριακής περίθαλψης χωρίς έγκριση (Οδηγία 2011/24/ΕΕ). Έτσι, η «άγρια» απορρύθμιση στην οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει η νομολογία του ΔΕΕ (αρνητική ολοκλήρωση), μετουσιώθηκε – ή τουλάχιστον τείνει να μετουσιωθεί – σ' ένα δικαιωματικό πλαίσιο διασυνοριακής περίθαλψης (θετική ολοκλήρωση) που προσφέρει μεγαλύτερη ασφάλεια δικαίου και περισσότερες εναλλακτικές λύσεις για τους Ευρωπαίους ασθενείς.

41. Πρβλ. ΔΕΚ C-385/99, *Müller-Fauré και van Riet*, ό.π., σκ. 106-107.

42. Βλ. ΔΕΚ C-368/98, *Vanbraekel*, ό.π.

43. Διατυπώνονται αμφιβολίες για την ανάγκη υποβολής αίτησης από τη στιγμή που καθιερώνεται υποχρέωση πληροφόρησης σε βάρος των κρατών μελών (J.-P. LHERNOULD, ό.π.).

44. Βλ. ΔΕΚ C-466/04, *Acereda Herrera*, 16.06.2006, ECLI:EU:C:2006: 405.

45. Βλ. Α. ΤΣΕΤΟΥΡΑ, ό.π., σ. 190.

46. Κάλυψη δαπανών μόνο όταν η περίθαλψη παρέχεται από εθνικό φορέα (*Watts*, ό.π., σκ. 139).

47. Κατά το άρθρο 26 παρ. 8 του Κανονισμού εφαρμογής 987/2009, «*Όταν η εθνική νομοθεσία του αρμόδιου φορέα προβλέπει την απόδοση του κόστους ταξιδιού και διαμονής που δεν μπορεί να διαχωριστεί από την περίθαλψη του ασφαλισμένου, το κόστος αυτό για τον ενδιαφερόμενο και, εάν χρειάζεται, για ένα ακόμη πρόσωπο που πρέπει να τον συνοδεύει, καλύπτεται από τον εν λόγω φορέα όταν χορηγείται έγκριση σε περίπτωση περίθαλψης σε άλλο κράτος μέλος*».

Α. Η «οδός της Συνθήκης» κατά τη νομολογία του ΔΕΕ: η έγκριση υπό το πρίσμα της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών (άρθρο 56 ΣΛΕΕ)

Η διαδικασία της προηγούμενης έγκρισης από τον ασφαλιστικό φορέα του κράτους υπαγωγής, προκειμένου να επωφεληθεί ένας ασφαλισμένος μιας προγραμματισμένης περίθαλψης στο εξωτερικό, τέθηκε υπό αμφισβήτηση από το ΔΕΕ, τόσο για τις ιατρικές (εξω-νοσοκομειακές) φροντίδες, όσο και για τις νοσοκομειακές[48]. Η εξέλιξη της νομολογίας του ΔΕΕ, στο πλαίσιο μιας αρνητικής ολοκλήρωσης (negative integration), οδήγησε σε μερική απελευθέρωση των υπηρεσιών υγείας, δημιουργώντας μια ευρωπαϊκή αγορά[49]. Το Δικαστήριο βρέθηκε στο επίκεντρο μιας έντασης ανάμεσα στην ελεύθερη διασυνοριακή παροχή ιατρικών φροντίδων – τον λεγόμενο ιατρικό τουρισμό – και την ύπαρξη διαφορετικών, στεγανών, εθνικών συστημάτων υγείας – ασφάλισης ασθένειας. Με άλλα λόγια, το ΔΕΕ προσπάθησε να ισορροπήσει ανάμεσα στην ανάπτυξη μιας ενιαίας αγοράς υπηρεσιών υγείας και τους εθνικούς δημοσιονομικούς περιορισμούς. Νομίζουμε ότι και στο μέλλον η διασυνοριακή περίθαλψη θα προχωρήσει ψηλαφητά προς την κατεύθυνση της εύθραυστης ισορροπίας.

Αναγνωρίζοντας το ΔΕΕ την εφαρμογή της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών και στην περιοχή της υγειονομικής περίθαλψης[50], αποφάνθηκε ότι η εθνική ρύθμιση που εξαρτά τη μετάβαση σε άλλο κράτος μέλος από προηγούμενη άδεια του αρμόδιου φορέα, συνιστά εμπόδιο στην απόλαυση της θεμελιώδους ελευθερίας παροχής υπηρεσιών τόσο του ασθενούς όσο και του παρόχου. Η ερμηνεία αυτή του Δικαστηρίου αποτελεί φυσικά κατάληξη της διευρυμένης εικόνας που έχει για την οικονομική δραστηριότητα – διεύρυνση πάντως που τοποθετείται άβολα σε σχέση με προηγούμενες αποφάσεις, όπως *Poucet-Pistre* ή *Sodemare* (C-70/95)[51]. Αφού το ΔΕΕ δέχθηκε ότι η προηγούμενη άδεια συνιστά εμπόδιο, προχώρησε – σ' έναν κλασικό πλέον συλλογισμό – στην έρευνα αν μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικά ως προς τις ιατρικές υπηρεσίες που παρέχονται εντός και εκτός νοσοκομείου.

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο έχει διακρίνει μεταξύ, αφενός, των ιατρικών υπηρεσιών που παρέχουν οι ιατροί στο ιατρείο τους ή κατ' οίκον στους ασθενείς, και, αφετέρου, της νοσοκομειακής περίθαλψης ή της ιατρικής περίθαλψης που απαιτεί τη χρησιμοποίηση εξειδικευμένου και δαπανηρού ιατρικού εξοπλισμού[52]. Ειδικότερα, ενώ για την εξω-νοσοκομειακή περίθαλψη δεν είναι εύκολο να δικαιολογηθεί ο περιορισμός της προηγούμενης έγκρισης του οικείου ταμείου, όσον αφορά τη νοσοκομειακή, όπως αποφάνθηκε το ΔΕΕ, αρχικά στην απόφαση *Smits-Peerbooms* (υπόθ. C-157/99), η απαίτηση λήψης προηγούμενης άδειας για την ανάληψη του κόστους της νοσοκομειακής περίθαλψης που παρασχέθηκε εντός άλλου κράτους μέλους εμφανίζεται «*ως μέτρο ταυτοχρόνως αναγκαίο και εύλογο*»[53]. Το Δικαστήριο, στη συνέχεια, δέχθηκε ότι η Συνθήκη επιτρέπει στα κράτη μέλη να περιορίζουν την ελεύθερη παροχή νοσοκομειακών υπηρεσιών, στο μέτρο που η διατήρηση της ικανότητας περίθαλψης ή του επιπέδου των παρεχόμενων ιατρικών υπηρεσιών εντός της εθνικής επικράτειας είναι σημαντική για τη δημόσια υγεία, καθώς και για την επιβίωση του πληθυσμού τους[54]. Με τον τρόπο αυτό, η νομολογία επεδίωξε να εξισορροπήσει την ελεύθερη κυκλοφορία των ασθενών (και τη συνακόλουθη απελευθέρωση των υπηρεσιών υγείας) με την ανάγκη διατήρησης των εθνικών συστημάτων υγείας[55].

Για το Δικαστήριο, η φυσιογνωμία του συστήματος υγείας δεν παίζει κάποιον ρόλο (refund or third-payer system) (επιστροφή δαπανών ή απευθείας καταβολή δαπάνης). Στην υπόθεση *Watts* (C-372/02)[56], το ΔΕΕ, με ευκαιρία το Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας (NHS), επέκτεινε τη

48. Η πρωτοπόρα υπόθ. *Kohll* C-158/96 (απόφ. της 28.04.1998) άνοιξε τον δρόμο για την ελεύθερη μετακίνηση των ασθενών στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η προηγούμενη έγκριση κρίθηκε αντίθετη στο δικαίωμα στην ελεύθερη παροχή υπηρεσιών. Ωστόσο, η εφαρμογή της ελευθερίας αυτής στην περιοχή των υπηρεσιών υγείας στηρίχθηκε σ' έναν αρχικό διαχωρισμό ανάμεσα στις ιατρικές φροντίδες (εκτός νοσοκομείου) και τη νοσοκομειακή περίθαλψη.

49. Βλ. J. BAQUERO CRUZ, The case law of European Court of Justice on the mobility of patients: an assessment, σε: J.W. van de Gronden (ed.), Health Care and EU Law, 2011, σ. 79.

50. Οι υγειονομικές υπηρεσίες αποκλείστηκαν ρητά από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ του 2006 για την παροχή υπηρεσιών στην εσωτερική αγορά.

51. Βλ. J. BAQUERO CRUZ, ό.π., σ. 92.

52. Βλ. ΔΕΚ C-120/95, *Decker/Caisse de maladie des employés privés*, 28.04.1998, ECLI:EU:C:1998:167.

53. Βλ. με σειρά από αποφάσεις που κινούνται στην ίδια ευθεία και προσθέτουν κάθε φορά και μια ψηφίδα στην όλη εξέλιξη: ΔΕΚ C-372/04, *Watts*, ΔΕΚ C-385/99, *Müller-Fauré και van Riet*, ΔΕΚ C-56/01, *Inizan*, ΔΕΚ C-444/05, *Σταματελάκη*, ΔΕΚ C-208/07, *Petra von Chamier-Glisczinski*. Βλ. J. BAQUERO CRUZ, The case law of European Court of Justice on the mobility of patients: an assessment, ό.π., σ. 79 επ.

54. Με την απαίτηση προηγούμενης έγκρισης για νοσηλεία σε άλλο κράτος μέλος της ΕΕ, αφενός, επιδιώκεται ο σκοπός της διασφάλισης εντός του οικείου κράτους επαρκούς και διαρκούς πρόσβασης σε ισόρροπη κλίμακα νοσοκομειακής περίθαλψης υψηλού επιπέδου, αφετέρου, ελέγχονται τα έξοδα και αποφεύγεται, κατά το μέτρο του δυνατού, κάθε σπατάλη οικονομικών, τεχνικών και ανθρωπίνων πόρων (*Müller-Fauré*, σκ. 80).

55. Βλ. V. HATZOPOULOS, Killing national health and insurance systems but healing patients? The European market for health care services after the judgments of the ECJ in *Vanbraekel* and *Peerbooms*, CML Rev., 2002, σσ. 683-729.

56. Βλ. και ΔΕΚ C-444/05, *Σταματελάκη*, 19.04.2007, ECLI:EU:C:2007:231.

νομολογία του και σε εθνικά δημόσια συστήματα, καθολικά στην οργάνωσή τους, χρηματοδοτούμενα καθ' ολοκληρία από τη φορολογία, όπου δεν υπάρχουν εισφορές ούτε φυσικά επιστροφή δαπανών[57]. Ακόμη και στη δωρεάν περίθαλψη στο αρμόδιο κράτος μέλος υπάρχει, κατά το ΔΕΕ, ένα αποδιδόμενο ποσό σε περίπτωση προγραμματισμένης περίθαλψης σε άλλο κράτος μέλος.

Ειδικότερα, το ΔΕΕ έχει δεχθεί ότι μεταξύ των σκοπών που μπορούν να δικαιολογήσουν έναν τέτοιο περιορισμό της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών συγκαταλέγονται η αποτροπή του κινδύνου σοβαρής διαταράξεως της οικονομικής ισορροπίας του συστήματος κοινωνικής ασφαλίσεως, η διατήρηση ισόρροπης και προσιτής σε όλους ιατρικής και νοσοκομειακής περιθάλψεως, η διαφύλαξη των δυνατοτήτων του συστήματος υγείας ή διατήρηση ικανού ιατρικού δυναμικού εντός της εθνικής επικράτειας, καθώς και ο σχεδιασμός που αποσκοπεί, αφενός, στην εξασφάλιση στο έδαφος του οικείου κράτους μέλους της δυνατότητας επαρκούς και διαρκούς προσβάσεως των πολιτών σε ένα ισόρροπο φάσμα ποιοτικής νοσοκομειακής περιθάλψεως και, αφετέρου, στην περιστολή των δαπανών και στην αποφυγή, κατά το μέτρο του δυνατού, οιασδήποτε διασπαθίσεως χρηματοοικονομικών, τεχνικών και ανθρώπινων πόρων. Συνοπτικά, στη νομολογία εντοπίζουμε δύο κύριους λόγους, έλεγχος δαπανών και προγραμματισμός.

Η νομολογία του ΔΕΕ είχε ως αποκλειστικό σημείο αναφοράς της τις θεμελιώδεις (οικονομικές) ελευθερίες της Συνθήκης. Το Δικαστήριο αγνόησε κάθε προσφυγή στο δικαίωμα στην ιατρική περίθαλψη που καθιερώνεται με το άρθρο 35 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. Όπως το επισημαίνει ο Γεν. Εισαγγελέας Colomer στην υπόθεση *Σταματελάκη*, η υγεία αποτελεί υπέρτατο αγαθό και δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται αποκλειστικά από τη σκοπιά των κοινωνικών δαπανών και των λανθανουσών οικονομικών δυσκολιών (σκ. 40)[58].

Το ΔΕΕ με τη νομολογία του δημιούργησε ένα πλαίσιο για τη διασυνοριακή περίθαλψη χωρίς έγκριση από τον αρμόδιο φορέα με προσφυγή σε διατάξεις της Συνθήκης. Ειδικότερα, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι οι οριζόμενες προϋποθέσεις για τη χορήγηση της έγκρισης πρέπει να δικαιολογούνται από επιτακτικούς λόγους, όπως αναφέραμε παραπάνω, να μην υπερβαίνουν το αντικειμενικώς αναγκαίο προς τούτο μέτρο και να μην μπορεί να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα με κανόνες λιγότερο περιοριστικούς των οικείων ελευθεριών. Ένα τέτοιο σύστημα πρέπει, επιπλέον, να στηρίζεται σε αντικειμενικά κριτήρια που να μην δημιουργούν δυσμενείς διακρίσεις και να είναι γνωστά εκ των προτέρων, ώστε να οριοθετείται η άσκηση της διακριτικής ευχέρειας των εθνικών αρχών, προκειμένου να μην ασκείται με αυθαίρετο τρόπο[59].

Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει επίσης ότι οι ασφαλισμένοι οι οποίοι μεταβαίνουν, χωρίς προέγκριση, σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο της ασφάλισής τους για περίθαλψη στο κράτος μέλος αυτό δεν μπορούν να αξιώσουν την κάλυψη των εξόδων της περιθάλψεως που τους παρασχέθηκε παρά μόνον εντός των ορίων της κάλυψης που διασφαλίζει το σύστημα ασφάλισης ασθενείας του κράτους ασφάλισης. Με αυτόν τον τρόπο, δεν απειλείται η βιωσιμότητα των εθνικών συστημάτων.

Να σημειώσουμε ότι, σε περίπτωση περίθαλψης που παρασχέθηκε σε κράτος μέλος διαφορετικό από το κράτος ασφαλίσεως, είναι δυνατή η επίκληση των όρων παροχής ιατρικών υπηρεσιών, προκειμένου να απορριφθεί σχετική αίτηση, εφόσον αυτές δεν εισάγουν διακρίσεις ούτε συνιστούν εμπόδιο στην ελεύθερη παροχή υπηρεσιών. Τούτο ισχύει ιδίως όσον αφορά την απαίτηση προηγούμενης επισκέψεως σε γενικό ιατρό πριν από την επίσκεψη σε ειδικευμένο ιατρό[60].

Β. Η Οδηγία 2011/24/ΕΕ (ν. 4213/2013)

Εκτός από την οδό του Κανονισμού 883/2004, ο ασφαλισμένος μπορεί να επιλέξει την προσφυγή στην Οδηγία 2011/24/ΕΕ. Η εν λόγω Οδηγία απελευθέρωσε σχεδόν πλήρως την υγειονομική περίθαλψη σε διασυνοριακό επίπεδο. Ωστόσο, η ύπαρξη της δυαδικότητας των μηχανισμών για τους Ευρωπαίους ασθενείς, αν κι επιτρέπει την καλύτερη αξιοποίηση της ιατρικής προσφοράς των άλλων κρατών μελών, μπορεί να μετατραπεί σε πηγή συγχύσεων, αντινομιών και ανισοτήτων[61]. Η Οδηγία 2011/24/ΕΕ της 9ης Μαρτίου 2011[62], σχετικά με τα δικαιώματα των ασθενών σε περίπτωση διασυνοριακής παροχής υπηρεσιών υγείας, προκειμένου να αντιμετωπίσει την ανασφάλεια δικαίου, ενσωμάτωσε το προηγούμενο νομολογιακό κεκτημένο του ΔΕΕ. Επιχείρησε, δηλαδή, να εξισορροπήσει, από τη μια, τον συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας, κι από την άλλη, την οικονομική πλευρά, την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών. Πάντως, η επίπτωση της Οδηγίας στους εθνικούς προϋπολογισμούς υγείας, μέχρι στιγμής, φαίνεται να είναι μικρή[63] – αν και

57. Βλ. αναλυτικά Α. ΤΣΕΤΟΥΡΑ, ό.π., σ. 194 επ.

58. Βλ. Π. ΤΣΑΝΤΙΛΑ, Η «συνταγματική» κατοχύρωση της προστασίας της υγείας μέσω των Ευρωπαϊκών Συνθηκών, ΕΔΚΑ, 2006, σ. 404.

59. Βλ. *Smits-Peerbooms*, *Müller-Fauré και van Riet, Watts*, ό.π.

60. Βλ. ΔΕΚ C-385/99, *Müller-Fauré και van Riet*, ό.π.

61. Βλ. Κ. ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ασθενής ως διακινούμενος ασφαλισμένος και αποδέκτης υπηρεσιών υγείας, ΕΔΚΑ, 2014, σ. 150 επ.

62. Βλ. N. DE GROVE-VALDEYRON, La directive sur les droits des patients en matière de soins de santé transfrontaliers, RTDeur, 2017, σ. 299.

63. Εκτιμάται μόνο στο 0,004% του ετήσιου ενωσιακού προϋπολογισμού υγείας. Βλ. M. WISMAR …[et al.], Crossing the border for health care: adding value for patients and health systems, Euro-

η αλήθεια είναι ότι τα δεδομένα είναι περιορισμένα. Θα συμφωνούσαμε ότι με τον τίτλο της (κι όχι μόνο) η Οδηγία «συγκαλύπτει», κατά κάποιον τρόπο, την οικονομική διάσταση του ζητήματος με τον μανδύα των δικαιωμάτων των ασθενών[64]. Αντικατοπτρίζει ουσιαστικά τη λογική της αρνητικής ολοκλήρωσης, χωρίς να προχωρά προς την κατεύθυνση της θετικής (positive integration)[65].

Η Οδηγία αφορά τόσο τη νοσοκομειακή (το σύνηθες) όσο και την εξω-νοσοκομειακή περίθαλψη. Εξάλλου, είναι αδιάφορος ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας του συστήματος, καθώς κι ο τρόπος οργάνωσής του. Η Οδηγία δεν αφορά (άρθρο 1 παρ. 3): α) υπηρεσίες στον τομέα της μακροχρόνιας περίθαλψης σκοπός των οποίων είναι η στήριξη ατόμων που χρήζουν βοηθείας κατά την εκτέλεση των συνήθων καθημερινών εργασιών, β) πρόσβαση και κατανομή οργάνων με σκοπό να χρησιμεύσουν ως μοσχεύματα, γ) με εξαίρεση το κεφάλαιο IV, δημόσια προγράμματα εμβολιασμού κατά λοιμωδών νόσων τα οποία αποσκοπούν αποκλειστικά στην προστασία της υγείας του πληθυσμού στο έδαφος κράτους μέλους, τα οποία ακολουθούν ειδικό προγραμματισμό και μέτρα εφαρμογής.

Η Οδηγία, υπερβαίνοντας τον στόχο της διασυνοριακής περίθαλψης, αναγνωρίζει, επ' ευκαιρία της κινητικότητας, μια σειρά δικαιωμάτων υπέρ των Ευρωπαίων ασθενών. Η αναγνώριση των δικαιωμάτων των ασθενών αποτέλεσε, ως γνωστόν, μεγάλο σταθμό για το σύγχρονο δίκαιο υγείας. Η Οδηγία δεν αναφέρεται σε όλα, αλλά καλύπτει κάποια από αυτά. Η Οδηγία ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με τον ν. 4213/2013[66] που τροποποιήθηκε μερικώς από τις διατάξεις του ν. 4931/2022. Σε πολλά σημεία, η μεταφορά αποτελεί σχεδόν αυτούσια επανάληψη των διατάξεων της Οδηγίας.

α) Η γενική αρχή της επιστροφής των δαπανών υγείας

Η Οδηγία έθεσε ως αρχή την επιστροφή σε κάθε περίπτωση των δαπανών υγείας που πραγματοποιήθηκαν σε άλλο κράτος μέλος, με κάποιες όμως εξαιρέσεις. Καταργώντας τη διάκριση ανάμεσα σε νοσοκομειακή και εξω-νοσοκομειακή περίθαλψη, το άρθρο 7 της Οδηγίας ορίζει ότι το κράτος μέλος ασφάλισης επιστρέφει τα έξοδα που επιβάρυναν τον ασφαλισμένο που έλαβε διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη, αν η εν λόγω υγειονομική περίθαλψη περιλαμβάνεται στις παροχές που δικαιούται ο ασφαλισμένος στο κράτος μέλος ασφάλισης (άρθρο 7 παρ. 1 του ν. 4213/13).

Τα έξοδα της διασυνοριακής περίθαλψης επιστρέφονται ή καταβάλλονται απευθείας έως το ποσό που θα είχε καλύψει ο φορέας παροχών ασθένειας σε είδος αν η υγειονομική αυτή περίθαλψη είχε παρασχεθεί στο ελληνικό έδαφος, ανεξαρτήτως του τρόπου που αυτή οργανώνεται, χωρίς το ποσό κάλυψής τους να υπερβαίνει τα πραγματικά έξοδα της υγειονομικής περίθαλψης που έλαβε ο ασθενής (άρθρο 26 παρ. 2 του ν. 4931/2022, άρθρο 7 παρ. 4 της Οδηγίας). Έτσι, η διασυνοριακή περίθαλψη παρέμεινε ουδέτερη απέναντι στη βιωσιμότητα του συστήματος της κοινωνικής ασφάλισης[67]. Τα κράτη μέλη παραμένουν κυρίαρχα στον καθορισμό του τρόπου επιστροφής και του ύψους της κάλυψης των ιατρικών δαπανών. Ωστόσο, αν το κράτος μέλος το επιθυμεί, μπορεί να επιστρέψει τις ιατρικές δαπάνες καθ' ολοκληρία, ακόμη κι αν είναι υψηλότερες από τις αντίστοιχες στο έδαφός του[68].

Η μετάβαση σε μια άλλη χώρα, αν και η αναγκαία θεραπεία προσφέρεται στο έδαφος του αρμόδιου κράτους, μπορεί να είναι ζήτημα κι ατομικής προτίμησης. Η Οδηγία ικανοποιεί αυτή την επιλογή του ασφαλισμένου, αλλά οι επιπλέον δαπάνες δεν μπορούν να επιβαρύνουν τα οικονομικά του αρμόδιου φορέα[69]. Αυτό ακριβώς είναι το σημείο εξισορρόπησης μεταξύ συλλογικού και ατομικού συμφέροντος. Μια ελευθερία επιλογής στο πλαίσιο των δυνατοτήτων των εθνικών συστημάτων.

Η επιστροφή των συναφών εξόδων είναι υποχρεωτική μόνο στην περίπτωση αναπηριών. Ειδικότερα, ο φορέας παροχών ασθένειας σε είδος δεν υποχρεούται να επιστρέφει συναφή έξοδα, όπως έξοδα διαμονής και μετακίνησης, εκτός των περιπτώσεων κατά τις οποίες η διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη αφορά είτε στην παροχή της περίθαλψης μετά από έγκριση για άτομα με μία (1) ή περισσότερες αναπηρίες, με πιστοποίηση επίσημου φορέα πιστοποίησης αναπηρίας, και κατόπιν αξιολόγησης του περιστατικού σύμφωνα με το άρθρο 8 (άρθρο 26 του ν. 4931/2022).

Το άρθρο 7 παρ. 7 της Οδηγίας δέχεται ότι το κράτος μέλος ασφάλισης (αρμόδιος φορέας) μπορεί να επιβάλλει στον ασφαλισμένο που επιδιώκει την επιστροφή των εξόδων διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης, περιλαμβανομένης και εκείνης που έλαβε μέσω τηλεϊατρικής, τους ίδιους όρους, κριτήρια επιλεξιμότητας καθώς και κανονιστικές και διοικητικές διατυπώσεις, σε τοπικό, περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο, που θα είχε επιβάλει αν αυτή η υγειονομική περίθαλψη είχε παρασχεθεί στο έδαφός του. Η εφαρμογή της αρχής του άρθρου 7 διασφαλίζεται με τη θέσπιση μηχανισμού διαφάνειας ως προς

health, vol. 28, No 1, 2022.

64. Βλ. N. DE GROVE-VALDEYRON, Répertoire de droit européen, Santé publique, n° 79.

65. Βλ. J. BAQUERO CRUZ, ό.π., σ. 99.

66. Προσαρμογή της εθνικής νομοθεσίας στις διατάξεις της Οδηγίας (ΔΕΝ, 2014, σ. 39).

67. Βλ. P. MAVRIDIS, ό.π.

68. Βλ. N. DE GROVE-VALDEYRON, ό.π. σ. 307.

69. Βλ. F. PENNINGS, ό.π., σ. 212.

τον υπολογισμό του κόστους διασυνοριακών υπηρεσιών υγείας (άρθρο 7 παρ. 6 της Οδηγίας) (άρθρο 7 παρ. 4 και 5 του ν. 4213/2013). Ο μηχανισμός αυτός θα στηρίζεται σε κριτήρια αντικειμενικά, γνωστά εκ των προτέρων, που δεν θα δημιουργούν διακρίσεις.

Το κράτος μέλος ασφάλισης μπορεί να περιορίζει την εφαρμογή των κανόνων για την επιστροφή των εξόδων διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης βασιζόμενο σε επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος, όπως απαιτήσεις σχεδιασμού προκειμένου να διασφαλιστεί επαρκής και μόνιμη πρόσβαση σε ένα ισόρροπο φάσμα ποιοτικής νοσοκομειακής περίθαλψης στο ενδιαφερόμενο κράτος μέλος ή για να υλοποιηθεί ο στόχος της περιστολής των εξόδων και της πρόληψης, στον βαθμό του δυνατού, της σπατάλης χρηματικών, τεχνικών και ανθρώπινων πόρων (άρθρο 7 παρ. 7 της Οδηγίας). Ουσιαστικά, η προηγούμενη διάταξη επαναλαμβάνει τους επιτακτικούς λόγους που δέχθηκε το ΔΕΕ στην απόφαση *Smits- Peerbooms*, C-157/99. Ο περιορισμός αυτός, ως φυσικόν, υπόκειται στη βάσανο της αρχής της αναλογικότητας (άρθρο 7 παρ. 11).

Γενικά, η Οδηγία απελευθέρωσε τις διασυνοριακές υπηρεσίες υγείας για όσους ασθενείς επιθυμούν να μην ακολουθήσουν την οδό της προηγούμενης έγκρισης (του συντονισμού των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας), χωρίς να θίξει στο παραμικρό την ελευθερία του εθνικού νομοθέτη για ειδικότερο προσδιορισμό των καλυπτόμενων υπηρεσιών υγείας. Έτσι, η απελευθέρωση αυτή δεν συνεπάγεται πρόσθετο κόστος για τους κρατικούς προϋπολογισμούς των κρατών μελών, αφού το κόστος που προκύπτει με αυτό τον τρόπο, ανέρχεται στο προβλεπόμενο τιμολόγιο του κράτους μέλους του ασθενούς. Η ελεύθερη κυκλοφορία των ασθενών βρίσκει τις ισορροπίες της με τα αντανακλαστικά αυτοσυντήρησης των εθνικών συστημάτων υγείας και κοινωνικής ασφάλισης.

Με βάση την Οδηγία, όταν τα πλήρη έξοδα της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης υπερβαίνουν το επίπεδο εξόδων που ο οικείος φορέας παροχών ασθενείας σε είδος θα αναλάμβανε αν η υγειονομική περίθαλψη είχε παρασχεθεί στο ελληνικό έδαφος, τότε επιστρέφονται μόνο τα έξοδα που ορίζονται στον κανονισμό παροχών υγείας του οικείου φορέα παροχών ασθενείας σε είδος. Αντίθετα, η οδός του Κανονισμού (μετάβαση μετά από προέγκριση του αρμόδιου φορέα) εμφανίζεται πιο συμφέρουσα για τον ασφαλισμένο, αφού καλύπτει το κόστος βάσει του τιμολογίου του κράτους μέλους περίθαλψης, δηλαδή καλύπτει το πραγματικό κόστος της περίθαλψης.

Εντέλει, δεν αποφεύγεται κάποιος «ταξικός» χαρακτήρας του όλου μηχανισμού, αφού η Οδηγία, μην καλύπτοντας το πλήρες κόστος περίθαλψης, απευθύνεται κυρίως στους πιο οικονομικά εύρωστους από τους Ευρωπαίους ασθενείς. Στην περίπτωση παράκαμψης του Κανονισμού και επίκλησης της Οδηγίας, ο ασθενής θα χρειαστεί να καταβάλλει το πραγματικό κόστος της υγειονομικής περίθαλψης έλαβε (συνήθως, πολύ υψηλότερο από το επιστρεφόμενο), το οποίο του αποδίδεται, μάλιστα, εκ των υστέρων. Για να αποκατασταθούν οι εν τοις πράγμασι ανισότητες, λόγω οικονομικής κατάστασης των ασθενών, η Οδηγία προέβλεψε τη δυνατότητα των κρατών μελών να καταβάλλουν απευθείας τις δαπάνες νοσηλείας στο κράτος όπου αυτή πραγματοποιείται.

β) Ο μετριασμός της αρχής με την πρόβλεψη περιπτώσεων προέγκρισης

Αν κι η Οδηγία έθεσε ως γενική αρχή την απουσία προέγκρισης, ωστόσο, το άρθρο 8 (επίσης άρθρο 8 του ν. 4213/2013) μετρίασε την έντασή της, προβλέποντας δυνατότητα εφαρμογής ενός συστήματος προέγκρισης σε κάποιες περιπτώσεις[70]. Αυτό το έπραξε από λόγους προστασίας των οικονομικών του κράτους μέλους. Παρόλα αυτά, στην ίδια παρ. 1 του άρθρου 8 διευκρίνισε ότι το ως άνω σύστημα, περιλαμβανομένων των κριτηρίων του, της εφαρμογής τους και των ατομικών απορριπτικών αποφάσεων επί αιτήσεων χορηγήσεως προηγούμενης εγκρίσεως, πρέπει να περιορίζεται μόνο σε ό,τι είναι απολύτως αναγκαίο και αναλογικό προς τον επιδιωκόμενο στόχο και δεν επιτρέπεται να συνιστά μέσο αυθαίρετων διακρίσεων ή αδικαιολόγητο εμπόδιο στην ελεύθερη κυκλοφορία των ασθενών.

Ειδικότερα, η προηγούμενη έγκριση του κράτους μέλους ασφάλισης επιτρέπεται, κατ' απόκλιση της νομολογίας, να τίθεται ως όρος για την απόδοση των δαπανών προκειμένου για περίθαλψη που: α) υπόκειται σε απαιτήσεις σχεδιασμού, προκειμένου να διασφαλιστεί επαρκής και μόνιμη πρόσβαση σε ένα ισόρροπο φάσμα ποιοτικής νοσοκομειακής περίθαλψης στο ενδιαφερόμενο κράτος μέλος ή για να υλοποιηθεί ο στόχος της περιστολής των εξόδων και της πρόληψης, στον βαθμό του δυνατού, της σπατάλης χρηματικών, τεχνικών και ανθρώπινων πόρων και: i) περιλαμβάνει τουλάχιστον μία διανυκτέρευση του ασθενούς ή ii) απαιτεί τη χρήση πολύ εξειδικευμένης και δαπανηρής ιατρικής υποδομής ή ιατρικού εξοπλισμού, β) αφορά θεραπείες που παρουσιάζουν ιδιαίτερο κίνδυνο για τον ασθενή ή τον πληθυσμό, ή γ) παρέχεται από πάροχο υγειονομικής περίθαλψης που, ανάλογα με την απόφαση του κράτους μέλους ασφάλισης στη συγκεκριμένη περίπτωση, ενδέχεται να εγείρει σοβαρές και συγκεκριμένες ανησυχίες όσον αφορά την ποιότητα ή την ασφάλεια της περίθαλψης, εξαιρουμένης της υγειονομικής περίθαλψης που υπόκειται στην ενωσιακή νομοθεσία διασφαλίζοντας ένα ελάχιστο επίπεδο ασφάλειας και ποιότητας στο σύνολο της Ένωσης. Τα κράτη μέλη οφείλουν να κοινοποιούν στην Επιτροπή τις κατηγορίες υγειονομικής περίθαλψης που αναφέρονται ανωτέρω, καθώς

70. Στις περιπτώσεις που απαιτείται προέγκριση, η Οδηγία παραπέμπει στη διαδικασία έγκρισης του Κανονισμού 883/2004.

και κάθε ρύθμιση σχετική με το σύστημα προηγούμενης έγκρισης. Οι περιπτώσεις εξαίρεσης απαριθμούνται περιοριστικά.

Πέρα από την εξαίρεση του άρθρου 8 παρ. 2 της Οδηγίας – περιπτώσεις που, όπως είδαμε, υπόκεινται σε προηγούμενη έγκριση – η παρ. 6 του ίδιου άρθρου της Οδηγίας φράσσει κι αυτό την αρχή της επιστροφής των ιατρικών δαπανών, ορίζοντας πότε η άρνηση χορήγησης προέγκρισης που δικαιολογείται. Το κράτος μέλος ασφάλισης μπορεί να αρνηθεί να χορηγήσει προηγούμενη έγκριση για τους λόγους που ακολουθούν: α) ο ασθενής, σύμφωνα με κλινική αξιολόγηση, θα εκτεθεί με εύλογη βεβαιότητα σε κίνδυνο για την ασφάλειά του που δεν μπορεί να θεωρηθεί αποδεκτός, συνεκτιμώντας το πιθανό όφελος που θα έχει για τον ασθενή η επιδιωκόμενη διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη, β) το ευρύ κοινό θα εκτεθεί με εύλογη βεβαιότητα σε σημαντικό κίνδυνο ασφαλείας ως αποτέλεσμα της συγκεκριμένης διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης, γ) η εν λόγω υγειονομική περίθαλψη πρόκειται να παρασχεθεί από παρόχους υγειονομικής περίθαλψης που εγείρουν σοβαρές και συγκεκριμένες ανησυχίες αναφορικά με τη συμμόρφωση ως προς τα πρότυπα και κατευθυντήριες γραμμές ποιότητας και ασφάλειας των ασθενών, καθώς και στις διατάξεις για την εποπτεία, είτε τα εν λόγω πρότυπα και κατευθυντήριες γραμμές καθορίζονται από νομοθετικές ρυθμίσεις και διατάξεις ή μέσω συστημάτων αξιολόγησης που έχει θεσπίσει το κράτος μέλος θεραπείας, δ) η εν λόγω υγειονομική περίθαλψη μπορεί να παρασχεθεί στο έδαφός του εντός προθεσμίας ιατρικώς αποδεκτής, λαμβανομένων υπόψη της κατάστασης της υγείας του και της πιθανής εξέλιξης της ασθένειας του κάθε ενδιαφερόμενου ασθενούς.

γ) Συλλογική πληροφόρηση – Διασυνοριακές ηλεκτρονικές υπηρεσίες υγείας (e-Health)

Η όλη επιτυχία του εγχειρήματος της διασυνοριακής περίθαλψης εξαρτάται από τη σχετική πληροφόρηση των ασθενών. Το περιεχόμενο της πληροφόρησης διαγράφεται από την παρ. 3 του άρθρου 6 της Οδηγίας (άρθρο 25 του ν. 4931/2022)[71]. Για την επίτευξη του στόχου της ενημέρωσης των ασθενών προβλέφθηκαν τα Εθνικά Σημεία Επαφής (ΕΣΕ) [72] και ο ΕΟΠΥΥ έχει οριστεί ως τέτοιο από την πλευρά της Ελλάδας. Ειδικότερα, η Διεύθυνση Διεθνών Ασφαλιστικών Σχέσεων του ΕΟΠΥΥ ορίστηκε ως Εθνικό Σημείο Επαφής για διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη και συνεπικουρείται στο έργο της από τις Υγειονομικές Περιφέρειες της χώρας (άρθρο 6 του ν. 4213/2013).

Ειδικότερα, κατά το άρθρο 6 Οδηγίας, κάθε κράτος μέλος ορίζει ένα ή περισσότερα εθνικά σημεία επαφής για τη διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη – ο αριθμός τους ανήκει στη διακριτική του ευχέρεια – και κοινοποιεί τα ονόματα και στοιχεία επικοινωνίας τους στην Επιτροπή. Τα εθνικά σημεία επαφής διευκολύνουν την ανταλλαγή πληροφοριών και συνεργάζονται στενά μεταξύ τους, καθώς και με την Επιτροπή – η συνεργασία δεν είναι υποχρεωτική. Εξάλλου, παρέχουν, κατόπιν αιτήσεως, στους ασθενείς τα στοιχεία επικοινωνίας των εθνικών σημείων επαφής σε άλλα κράτη μέλη[73].

Προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της υποχρέωσης πληροφόρησης υιοθετήθηκε το άρθρο 27 του ν. 4931/2022 που επικεντρώνεται στην ατομική περίπτωση του ενδιαφερομένου. Ο τελευταίος θα πρέπει να γνωρίζει το ποσό της επιστροφής, για να μπορέσει να αποφασίσει αν τελικά δύναται να αντέξει οικονομικά τη μετάβαση σε άλλο κράτος μέλος. Ειδικότερα, κατά τους όρους της διάταξης

71. Σύμφωνα με το άρθρο 25 του ν. 4931/2022, «*Το Ε.Σ.Ε. παρέχει στους ασθενείς, κατόπιν αίτησής τους, πληροφορίες σχετικά με τα δικαιώματά τους για τη λήψη διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης, και ειδικότερα πληροφορίες: α) Για τους παρόχους υγειονομικής περίθαλψης σχετικά με το δικαίωμα παροχής υπηρεσιών εκ μέρους τους ή τυχόν υφιστάμενους περιορισμούς στην άσκηση του επαγγέλματός τους, για τα πρότυπα και τις κατευθυντήριες γραμμές που τυχόν εφαρμόζονται από αυτούς, καθώς και για τις διατάξεις σχετικά με την εποπτεία και την αξιολόγηση των παρόχων υγειονομικής περίθαλψης, όπως αυτές ισχύουν βάσει της κείμενης νομοθεσίας και όπως θα καθοριστούν από την υπουργική απόφαση του άρθρου 4, β) Για τις προϋποθέσεις επιστροφής των εξόδων σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 6, τις διαδικασίες πρόσβασης και καθορισμού των δικαιωμάτων αυτών, γ) Για τις διαθέσιμες νομικές και διοικητικές επιλογές για τη διευθέτηση διαφορών, σε περίπτωση που οι ασθενείς θεωρούν ότι τα δικαιώματά τους δεν έχουν γίνει σεβαστά ή έχουν υποστεί βλάβη, σύμφωνα με το άρθρο 9, δ) Για την προσβασιμότητα των ατόμων με αναπηρία στα νοσοκομεία, σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις, ε) Για τα στοιχεία επικοινωνίας των Ε.Σ.Ε. των άλλων κρατών μελών, στ) Για την εποπτεία και την αμοιβαία συνδρομή για τη διευκρίνιση του περιεχομένου των τιμολογίων διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης*».

72. Βλ. Ν. ΣΚΛΗΚΑ / Θ. ΤΣΟΤΣΟΡΟΥ, Το δικαίωμα ενημέρωσης των ασθενών για την περίθαλψη τους σε άλλο κράτος μέλος και την απόδοση της σχετικής δαπάνης. Υποχρέωση εξασφάλισης μέχρι 25.10.2013 Εθνικών Σημείων Επαφής. Βασικές αρχές ποιότητας της πληροφόρησης, ΕΔΚΑ, 2013, σ. 345 επ.

73. Σύμφωνα με το άρθρο 10 παρ. 4 της Οδηγίας, «*Τα κράτη μέλη στα οποία πραγματοποιείται η θεραπεία διασφαλίζουν ότι οι πληροφορίες σχετικά με το δικαίωμα άσκησης των επαγγελματιών του τομέα της υγείας που είναι εγκατεστημένοι στο έδαφός τους, οι οποίες περιλαμβάνονται στα εθνικά ή τοπικά μητρώα, διατίθενται, κατόπιν αιτήσεως, στις αρχές άλλων κρατών μελών, σύμφωνα με τα κεφάλαια II και III και με τα εθνικά μέτρα εφαρμογής των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ιδίως δε τις οδηγίες 95/46/ΕΚ και 2002/58/ΕΚ, και την αρχή του τεκμηρίου αθωότητας. Η ανταλλαγή πληροφοριών πραγματοποιείται μέσω του συστήματος πληροφόρησης της εσωτερικής αγοράς που θεσπίζεται σύμφωνα με την απόφαση 2008/49/ΕΚ της Επιτροπής, της 12ης Δεκεμβρίου 2007, για την προστασία των προσωπικών δεδομένων κατά την εφαρμογή του συστήματος πληροφόρησης για την εσωτερική αγορά*».

αυτής, «*Ο οικείος φορέας παροχών ασθένειας σε είδος δύναται να παρέχει, μετά από αίτηση του ασφαλισμένου, εκ των προτέρων γνωστοποίηση για το ποσό που θα επιστραφεί, κατ' εκτίμηση, για διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη. Η εκτίμηση αυτή παρέχεται σύμφωνα με τις ισχύουσες, κατά τον χρόνο λήψης της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης, εθνικές διατάξεις και λαμβάνει υπόψη την κλινική περίπτωση του ασθενούς, επισημαίνοντας τις ιατρικές διαδικασίες που ενδέχεται να εφαρμοσθούν. Ο οικείος φορέας παροχών ασθένειας σε είδος μπορεί να επιλέξει να εφαρμόσει τους μηχανισμούς χρηματικής αποζημίωσης μεταξύ των αρμόδιων οργάνων, όπως προβλέπει ο Κανονισμός (ΕΚ) 883/2004. Σε περιπτώσεις όπου δεν εφαρμόζονται τέτοιοι μηχανισμοί, οι οικείος φορέας παροχών ασθένειας σε είδος διασφαλίζει ότι οι ασθενείς λαμβάνουν την επιστροφή εξόδων, χωρίς αδικαιολόγητη καθυστέρηση*».

Κατά το άρθρο 28 του ν. 4931/2022[74], το Υπουργείο Υγείας, δια των αρμόδιων υπηρεσιών του, ορίζεται ως Εθνική Αρχή υπεύθυνη για τα θέματα Ηλεκτρονικής Υγείας και έχει τη συνολική ευθύνη του συντονισμού των ενεργειών για την υλοποίηση της εθνικής στρατηγικής για την ηλεκτρονική υγεία, σε συνεργασία με τους αρμόδιους εμπλεκόμενους φορείς. Ως Εθνικό Σημείο Επαφής για την Ηλεκτρονική Υγεία ορίζεται η ανώνυμη εταιρεία με την επωνυμία «Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση Κοινωνικής Ασφάλισης» και τον διακριτικό τίτλο Η.ΔΙ.Κ.Α. Α.Ε. (National Contact Point for eHealth, NCPeH). Το Εθνικό Σημείο Επαφής για την Ηλεκτρονική Υγεία αποτελεί τον κόμβο παροχής υπηρεσιών διασυνοριακής διαλειτουργικότητας ηλεκτρονικής υγείας σε συνεργασία με τους αντίστοιχους κόμβους των άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που συμμετέχουν στην Υποδομή Ψηφιακών Υπηρεσιών Ηλεκτρονικής Υγείας (eHDSI – eHealth Digital Service Infrastructure). Αποστολή της Η.ΔΙ.Κ.Α. Α.Ε. είναι να αποτελεί πύλη επικοινωνίας με τα λοιπά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να ενεργεί ως μεσολαβητής για την παροχή ψηφιακών υπηρεσιών υγείας.

δ) Διαδικαστικές εγγυήσεις

Το άρθρο 9 της Οδηγίας αναφέρεται στις διοικητικές διαδικασίες διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης που θα πρέπει να γίνουν σεβαστές. Έτσι, το κράτος μέλος ασφάλισης εξασφαλίζει ότι οι διοικητικές διαδικασίες όσον αφορά τη χρήση της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης και την επιστροφή των εξόδων υγειονομικής περίθαλψης που πραγματοποιήθηκε σε άλλο κράτος μέλος, βασίζονται σε αμερόληπτα και χωρίς διακρίσεις κριτήρια που είναι αναγκαία και ανάλογα προς τον επιδιωκόμενο στόχο. Ο επείγων χαρακτήρας και οι ατομικές περιστάσεις πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τη διεκπεραίωση των αιτήσεων (άρθρο 9 παρ. 3)[75].

Κατά τους ορισμούς του άρθρου 9 παρ. 6, τα κράτη μέλη ορίζουν εύλογα χρονικά όρια εντός των οποίων πρέπει να διεκπεραιωθούν οι αιτήσεις για διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη και τα δημοσιοποιούν εκ των προτέρων. Κατά την εξέταση αίτησης για διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη, τα κράτη μέλη λαμβάνουν υπόψη: α) τη συγκεκριμένη ιατρική κατάσταση, β) τον επείγοντα χαρακτήρα και τις ατομικές περιστάσεις. Ακόμη, τα κράτη μέλη εξασφαλίζουν ότι κάθε μεμονωμένη διοικητική απόφαση σχετικά με τη χρήση της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης και την επιστροφή των εξόδων υγειονομικής περίθαλψης που δημιουργήθηκαν σε άλλο κράτος μέλος είναι δεόντως αιτιολογημένη και υπόκειται σε χωριστή διοικητική επανεξέταση και είναι δυνατόν να προσβληθεί δικαστικώς, μεταξύ άλλων μέσω διαδικασίας προσωρινών/ασφαλιστικών μέτρων.

ε) Απαγόρευση διακρίσεων λόγω εθνικότητας

Υπάρχουν κράτη μέλη που θεωρούν τους ασθενείς άλλων κρατών μελών ως καλοδεχούμενους κι άλλα ως βάρος, αφού «εκμεταλλεύονται» τις υγειονομικές τους υποδομές[76]. Αυτό αφορά μάλλον τον δημόσιο τομέα, αφού για τον ιδιωτικό το μόνο κριτήριο πρόσβασης είναι η καταβολή των νοσηλίων. Γι' αυτό, από άρθρο 4 παρ. 3 της Οδηγίας (πρβλ. άρθρο 4 παρ. 3 του ν. 4213/2013) προβλέπεται η εφαρμογή της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω εθνικότητας στους ασθενείς από άλλα κράτη μέλη. Ιδιαίτερα όσον αφορά τον πίνακα αμοιβών υγειονομικής περίθαλψης (άρθρο 4 παρ. 4): «*τα κράτη μέλη εξασφαλίζουν ότι οι πάροχοι υγειονομικής περίθαλψης στο έδαφός τους εφαρμόζουν στους ασθενείς από άλλα κράτη μέλη τον ίδιο πίνακα αμοιβών υγειονομικής περίθαλψης που ισχύει και για τους ημεδαπούς ασθενείς σε συγκρίσιμη ιατρική κατάσταση ή ότι χρεώνουν τιμή που υπολογίζεται σύμφωνα με αντικειμενικά και χωρίς διακρίσεις κριτήρια, εάν δεν υπάρχει συγκρίσιμη τιμή για τους ημεδαπούς ασθενείς*»[77].

74. Οι υπηρεσίες διασυνοριακής διαλειτουργικότητας που εξυπηρετούνται από το Εθνικό Σημείο Επαφής για την Ηλεκτρονική Υγεία είναι: α) Άντληση και εκτέλεση ηλεκτρονικών συνταγών φαρμάκων, οι οποίες έχουν εκδοθεί από άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από εγκατεστημένο στην Ελλάδα φαρμακοποιό, β) Διάθεση ελληνικών ηλεκτρονικών συνταγών φαρμάκων με σκοπό την άντληση και εκτέλεσή τους από φαρμακοποιούς άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γ) Άντληση και προβολή του Συνοπτικού Ιατρικού Ιστορικού (Patient Summary) πολιτών άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης από εγκατεστημένο στην Ελλάδα ιατρό, δ) Διάθεση του Συνοπτικού Ιατρικού Ιστορικού Ελλήνων πολιτών σε επαγγελματίες υγείας άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

75. Βλ. *Smits-Peerbooms*, *Müller Faure και van Riet*, ό.π.

76. Βλ. G. DAVIES, Legislating for patients' rights, σε: J.W. van de Gronden (ed.), Health Care and EU Law, 2011, σ. 196.

77. Η παράγραφος αυτή δεν θίγει τις εθνικές διατάξεις που επιτρέπουν στους παρόχους υγειονομικής περίθαλψης να ορίζουν τις τιμές τους, υπό τον όρο ότι δεν επιβάλλουν διακρίσεις εις βάρος

Ωστόσο, η Οδηγία δεν θίγει τη δυνατότητα των κρατών μελών να θεσπίσουν περιοριστικά μέτρα για επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος (άρθρο 4 παρ. 3). Όπως ορίζεται από την προηγούμενη διάταξη, η αρχή αυτή δεν θίγει τη δυνατότητα του κράτους μέλους θεραπείας εφόσον αυτό δικαιολογείται από επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος, όπως απαιτήσεις σχεδιασμού προκειμένου να διασφαλιστεί επαρκής και μόνιμη πρόσβαση σε ένα ισόρροπο φάσμα ποιοτικής νοσοκομειακής περίθαλψης στο ενδιαφερόμενο κράτος μέλος ή προκειμένου να υλοποιηθεί ο στόχος της περιστολής των εξόδων και της πρόληψης, στον βαθμό του δυνατού, της σπατάλης χρηματικών, τεχνικών και ανθρώπινων πόρων, να θεσπίσει μέτρα σχετικά με την πρόσβαση στη θεραπεία με σκοπό να καλύψει τη θεμελιώδη ευθύνη του να εξασφαλίζει ικανοποιητική και μόνιμη πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη στο έδαφός του. Τα εν λόγω μέτρα περιορίζονται στα απολύτως αναγκαία και αναλογικά και δεν μπορούν να συνιστούν μέσο αυθαίρετων διακρίσεων και δημοσιοποιούνται εκ των προτέρων.

Μια πρόβλεψη που ενδέχεται να υπονομεύσει την απόλαυση της ευρωπαϊκής κοινωνικής ιθαγένειας, σε καιρούς οικονομικής κρίσης, είναι η καθιέρωση από την Οδηγία του δικαιώματος του κράτους μέλους περίθαλψης να επικαλεστεί λόγους γενικού συμφέροντος, προκειμένου να αρνηθεί την πρόσβαση υπηκόων άλλων κρατών μελών στις υπηρεσίες που παρέχει το Εθνικό Σύστημα Υγείας (άρθρο 4 παρ. 3). Τα εν λόγω μέτρα, δημοσιοποιούμενα εκ των προτέρων, θα πρέπει να περιορίζονται στα απολύτως αναγκαία - αναλογικά και να μην συνιστούν μέσο αυθαίρετων διακρίσεων. Η διάταξη αυτή βρίσκεται στην ίδια ευθεία με την πρόσφατη εξέλιξη της νομολογίας ΔΕΕ. Αποδεικνύεται δυστυχώς ότι η εμβληματική απόφαση *Grzelczyk* ήταν απλώς ένα «όνειρο» κι όχι η απαρχή μιας ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής[78].

Προκειμένου να ξεπεραστούν τα γλωσσικά εμπόδια, το άρθρο 4 παρ. 5 της Οδηγίας προβλέπει ότι τα κράτη μέλη μπορούν να επιλέξουν να παρέχουν πληροφορίες σε άλλες γλώσσες από αυτές που είναι οι επίσημες γλώσσες του ενδιαφερόμενου κράτους μέλους. Παρατηρούμε ότι η διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη δεν αποτελεί μια απλή μετακίνηση ασθενών, αλλά κάτι πιο σύνθετο. Προϋποθέτει εξίσου συντονισμό των παρεπόμενων όρων της περίθαλψης, από το ταξίδι μέχρι τη γλώσσα.

στ) Αναγνώριση συνταγών που έχουν εκδοθεί σε άλλο κράτος μέλος

Η Οδηγία καθιέρωσε ένα είδος διασυνοριακής φαρμακευτικής περίθαλψης, ένα είδος «ελεύθερης κυκλοφορίας συνταγών». Της αμοιβαίας αναγνώρισης φαρμακευτικών συνταγών προηγήθηκε μια προσπάθεια εναρμόνισης στον χώρο του φαρμάκου που αφορούσε την έκδοση των συνταγών, το περιεχόμενό τους, την αυθεντικότητά τους, κ.α. (βλ. Résolution du 20 Déc. 1995). Το ΔΕΕ έχει ήδη εφαρμόσει τους κανόνες της Συνθήκης στους εθνικούς νόμους για τα φαρμακεία και τις φαρμακευτικές προμήθειες και συνταγές[79].

Κατά το άρθρο 11 της Οδηγίας, αν ένα φάρμακο έχει άδεια κυκλοφορίας στο έδαφός τους σύμφωνα με την Οδηγία 2001/83/ΕΚ ή τον Κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 726/2004, τα κράτη μέλη εξασφαλίζουν ότι οι συνταγές που χορηγούνται για αυτό το προϊόν σε άλλο κράτος μέλος για έναν κατονομαζόμενο ασθενή μπορούν να χρησιμοποιούνται στο έδαφός τους, σύμφωνα με την ισχύουσα εθνική νομοθεσία τους, και ότι απαγορεύονται οι περιορισμοί της αναγνώρισης μεμονωμένων συνταγών[80]. «Συνταγή» κατά το άρθρο 3 είναι: η συνταγή φαρμάκου ή ιατροτεχνολογικού βοηθήματος η οποία εκδίδεται από ασκούντα νομοθετικά κατοχυρωμένο επάγγελμα στον τομέα της υγείας κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 1, στοιχείο α', της Οδηγίας 2005/36/ΕΚ που έχει νόμιμη άδεια για τον σκοπό αυτό στο κράτος μέλος όπου εκδίδεται η συνταγή.

Συγκεκριμένα, η αναγνώριση των συνταγών δεν θίγει το δικαίωμα του φαρμακοποιού, βάσει οιουδήποτε εθνικού κανόνα, να αρνηθεί, για λόγους δεοντολογίας, τη χορήγηση φαρμάκου για το οποίο η συνταγή έχει εκδοθεί σε άλλο κράτος μέλος, στο οποίο ο φαρμακοποιός θα είχε δικαίωμα να αρνηθεί τη χορήγησή του, εάν η συνταγή είχε εκδοθεί στο κράτος μέλος ασφάλισης.

Το κράτος μέλος ασφάλισης λαμβάνει όλα τα αναγκαία μέτρα, επιπροσθέτως της αναγνώρισης της συνταγής, για να διασφαλίσει τη συνέχεια της θεραπείας όταν μια συνταγή εκδίδεται στο κράτος μέλος της θεραπείας και αφορά φάρμακα ή ιατροτεχνολογικά βοηθήματα διατιθέμενα στο κράτος μέλος ασφάλισης, και όταν η χορήγηση ζητείται στο κράτος μέλος ασφάλισης. Η ανωτέρω διάταξη ισχύει επίσης για τα ιατροτεχνολογικά βοηθήματα που κυκλοφορούν νομίμως στην αγορά του αντίστοιχου κράτους μέλους. Η παρ. 1 του άρθρου 11 δεν εφαρμόζεται για τα φάρμακα που υπόκεινται σε ειδική ιατρική συνταγή που προβλέπεται στο άρθρο 71 παρ. 2 της Οδηγίας 2001/83/ΕΚ.

των ασθενών από άλλα κράτη μέλη.

78. Βλ. Α. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Κοινωνικά Δικαιώματα, 2023, σ. 288.

79. Βλ. ΔΕΚ C-322/01, *Deutscher Apothekerverband*, 11.12.2003, ECLI: EU:C:2003:664.

80. Εκτός αν οι περιορισμοί αυτοί: α) περιορίζονται στα απολύτως αναγκαία και αναλογικά προς τη διαφύλαξη της ανθρώπινης υγείας και δεν εισάγουν διακρίσεις ή β) βασίζονται σε θεμιτές και αιτιολογημένες αμφιβολίες ως προς τη γνησιότητα, το περιεχόμενο ή τη δυνατότητα κατανόησης μιας συγκεκριμένης συνταγής.

Γ. Διασυνοριακή περίθαλψη στη βάση συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών

Η πλήρης (άγρια, ανεξέλεγκτη) απελευθέρωση της διασυνοριακής περίθαλψης, από τη στιγμή που καταγράφονται μεταξύ των κρατών μελών σοβαρές διαφορές ως προς το επίπεδο της παρεχόμενης προστασίας και των διαθέσιμων πόρων, θα ήταν επικίνδυνη για τη βιωσιμότητα των εθνικών συστημάτων. Πιο πρόσφορη θα ήταν μια ήπια παράκαμψη του συστήματος της προέγκρισης (της εθνικής τροχοπέδης) με την ανάπτυξη της συνεργασίας (collaboration) μεταξύ των κρατών μελών, κυρίως των όμορων.

Προς αυτή την κατεύθυνση, η Οδηγία 2011/24/ΕΕ ορθώς άνοιξε μια δίοδο στη συνεργασία που τείνει να συμπληρώσει το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, όπως αυτό διαγράφεται από το δίδυμο του Κανονισμού και της Οδηγίας. Η αρχική ιδέα της Επιτροπής να προτείνει μια υποχρέωση συνεργασίας έδωσε τη θέση της σε μια πιο ρεαλιστική – κοντά στις πραγματικές επιθυμίες των κρατών μελών – προσέγγιση, σ' εκείνη της ενθάρρυνσης, χωρίς να διευκρινίζεται ακριβώς τι εννοείται με τον όρο αυτό. Μοίρασμα εμπειριών, ανταλλαγή καλών πρακτικών, διάλογος πάνω σε κοινά προβλήματα, «benchmarking», κι όλα αυτά στο πεδίο της υγειονομικής περίθαλψης κι όχι της ενιαίας αγοράς[81]. Η συνεργασία, ενώ δεν δημιουργεί πρόσθετα δικαιώματα για τους ασθενείς, ωστόσο, παρέχει σε αυτούς σημαντικά πλεονεκτήματα, αναφερόμενη σε υγειονομικές δομές και διευκολύνσεις.

Κατά το άρθρο 10 της Οδηγίας, «*2. Τα κράτη μέλη διευκολύνουν τη συνεργασία για την παροχή διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, καθώς και μέσω ΤΠΕ και άλλων μορφών διασυνοριακής συνεργασίας. 3. Η Επιτροπή ενθαρρύνει τα κράτη μέλη, και ειδικότερα τα γειτονικά κράτη, να συνάπτουν αμοιβαίες συμφωνίες. Η Επιτροπή ενθαρρύνει επίσης τα κράτη μέλη να συνεργάζονται για την παροχή διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης, ειδικότερα στις παραμεθόριες περιοχές*». Η συνεργασία (collaboration) δεν αφορά μόνο τη διασυνοριακή περίθαλψη, αλλά και τις υποδομές, την τεχνογνωσία, το δίκτυο ηλεκτρονικής υγείας e-Health (άρθρο 14), τη συνεργασία και την ανταλλαγή επιστημονικών πληροφοριών μεταξύ των κρατών μελών στο πλαίσιο εθελοντικού δικτύου που συνδέει τις εθνικές αρχές ή τους αρμόδιους φορείς για την αξιολόγηση των τεχνολογιών υγείας που ορίζουν τα κράτη μέλη (άρθρο 15).

Κατά την Οδηγία (άρθρο 12), τα κράτη μέλη θα πρέπει να ενθαρρύνουν τη δημιουργία ευρωπαϊκών δικτύων αναφοράς (réseaux européens de réference), καθιερώνοντας έτσι – όταν υπάρξουν τα δίκτυα αυτά – ένα δικαίωμα πρόσβασης στην ιατρική καινοτομία. Ειδικότερα, η Επιτροπή στηρίζει τα κράτη μέλη στην ανάπτυξη ευρωπαϊκών δικτύων αναφοράς μεταξύ παρόχων υγειονομικής περίθαλψης και κέντρων εμπειρογνωμοσύνης των κρατών μελών, ιδιαίτερα στον τομέα των σπάνιων νόσων. Τα δίκτυα βασίζονται στην εθελοντική συμμετοχή των μελών τους, τα οποία συμμετέχουν και συμβάλλουν στις δραστηριότητες των δικτύων σύμφωνα με τη νομοθεσία του κράτους μέλους όπου είναι εγκατεστημένα τα μέλη και είναι πάντα ανοικτά σε κάθε νέο πάροχο υγειονομικής περίθαλψης που επιθυμεί να συμμετέχει, εφόσον ο εν λόγω πάροχος πληροί όλες τις απαιτούμενες προϋποθέσεις[82]. Τα ανωτέρω δίκτυα αποτελούν ένα εγχείρημα οργανωμένης συνεργασίας που δεν περιορίζεται μόνο στα σπάνια νοσήματα.

Όπως αναφέραμε, η Οδηγία δεν απελευθέρωσε μόνο την κινητικότητα των ασθενών, αλλά ενθάρρυνε και την ανάπτυξή της πάνω σε μια συναινετική βάση. Η ενθάρρυνση της διασυνοριακής συνεργασίας έχει και μια περιφερειακή διάσταση, προκειμένου να υπάρξουν οικονομίες κλίμακας σε τοπικό επίπεδο (άρθρο 10 παρ. 3). Κυρίως, στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, ανάμεσα σε γειτονικές χώρες με κοινές παραδόσεις κοινωνικού κράτους (λ.χ. ανάμεσα στην Αυστρία και Ιταλία) συνάπτονται διμερείς συμφωνίες. Λ.χ. η TRISAN αποτελεί μια τριμερής συνεργασία Γαλλίας, Γερμανίας και Ελβετίας στην περιοχή του

81. Βλ. T. HERVEY, Cooperation between health care authorities in the proposal Directive on patients' rights in cross- border healthcare, σε: J.W. van de Gronden (ed.), Health Care and EU Law, 2011, σ. 185.

82. Τα ευρωπαϊκά δίκτυα αναφοράς έχουν τουλάχιστον τους ακόλουθους τρεις στόχους: α) συμβολή στην πραγμάτωση του δυναμικού της ευρωπαϊκής συνεργασίας για την πολύ εξειδικευμένη υγειονομική περίθαλψη των ασθενών και για τα συστήματα υγειονομικής περίθαλψης με την εκμετάλλευση των καινοτομιών της ιατρικής επιστήμης και των τεχνολογιών υγείας, β) συμβολή στην ενοποίηση των γνώσεων όσον αφορά στην πρόληψη των νόσων, γ) προώθηση των βελτιώσεων όσον αφορά τη διάγνωση και την παροχή υγειονομικής περίθαλψης υψηλής ποιότητας, προσβάσιμης και οικονομικά αποδοτικής για όλους τους ασθενείς που πάσχουν από ασθένεια για την οποία απαιτείται ιδιαίτερη συγκέντρωση ειδικών γνώσεων σε τομείς της ιατρικής όπου σπανίζει η εμπειρογνωμοσύνη, δ) μεγιστοποίηση της οικονομικής αποδοτικότητας στη χρήση των πόρων με τη συγκέντρωσή τους όπου είναι σκόπιμο, ε) ενίσχυση της έρευνας, της επιδημιολογικής επιτήρησης όπως τα μητρώα και στην παροχή κατάρτισης για τους επαγγελματίες της υγείας, στ) προώθηση της κινητικότητας της εμπειρογνωμοσύνης, εικονικής και υλικής, και στην ανάπτυξη, ανταλλαγή και διάδοση πληροφοριών, γνώσεων και βέλτιστων πρακτικών και ενίσχυση της προόδου στον τομέα της διάγνωσης και θεραπείας σπάνιων νόσων, εντός και εκτός των δικτύων, ζ) ενθάρρυνση της διαμόρφωσης μονάδων συγκριτικής αξιολόγησης της ποιότητας και της ασφάλειας και συμβολή στην ανάπτυξη και στη διάδοση βέλτιστων πρακτικών εντός και εκτός του δικτύου, η) συνδρομή στα κράτη μέλη με ανεπαρκή αριθμό ασθενών που πάσχουν από συγκεκριμένες ασθένειες ή με έλλειψη τεχνολογίας ή ειδικών γνώσεων να παρέχουν υπηρεσίες υψηλής εξειδίκευσης και ποιότητας.

Άνω Ρήνου. Η συνεργασία αυτή αποδείχθηκε ιδιαίτερα επωφελής σε περιπτώσεις επιδημιών. Ακόμη, η συνεργασία για διασυνοριακή περίθαλψη έχει οδηγήσει στην ίδρυση διμερούς (bi-national) νοσοκομείου (Hospital de Cerdanya/ Hôpital de Cerdagne) που βρίσκεται στα Ανατολικά Πυρηναία. Το νοσοκομείο αυτό που εξυπηρετεί τοπικό πληθυσμό και τουρίστες, ιδρύθηκε από τη Γαλλία και την Καταλονία (Ισπανία)[83].

Στην ανωτέρω προοπτική, το άρθρο 36 του ΕΚΠΥ του ΕΟΠΥΥ, προβλέποντας τη σύναψη συμβάσεων και διμερών συμφωνιών, άνοιξε τον δρόμο για τέτοιες υγειονομικές συνεργασίες. Ειδικότερα, το Δ.Σ. ΕΟΠΥΥ, κατόπιν εισήγησης της αρμόδιας Διεύθυνσης του ΕΟΠΥΥ, δύναται να εγκρίνει τη σύναψη συμβάσεων ή συμφωνιών συνεργασίας με Νοσοκομεία εντός και εκτός της Ε.Ε., λοιπούς παρόχους υγειονομικής περίθαλψης, φορείς κοινωνικής ασφάλισης και άλλους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις. Εφόσον ο ΕΟΠΥΥ έχει συνάψει σχετική διμερή σύμβαση / συμφωνία με νοσηλευτικό κέντρο εκτός Ελλάδας (εντός ή εκτός Ε.Ε.) ή με ιδιωτική πτέρυγα δημοσίου νοσηλευτικού κέντρου (εντός Ε.Ε.), για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων παθήσεων, θα καταβάλλεται το ποσό του ειδικού τιμολογίου, όπως αυτό θα ορίζεται κατά περίπτωση στους όρους της διμερούς συμφωνίας. Εφόσον ο ασφαλισμένος επιθυμεί να νοσηλευθεί σε άλλο νοσηλευτικό κέντρο, τότε καλύπτεται από τον ΕΟΠΥΥ η δαπάνη που έχει ορισθεί στη συμφωνία και ενδεχόμενη υπερβάλλουσα οικονομική διαφορά καταβάλλεται από τον ίδιο τον ασφαλισμένο.

Επίμετρο

Η αναζήτηση της κατάλληλης θεραπείας δεν γνωρίζει εθνικά σύνορα. Όπως μετακινούνται οι ιατροί, κυκλοφορούν και οι ασθενείς. Αντίστοιχα με τους γιατρούς χωρίς σύνορα – οι ιατροί ήταν από τους πρώτους που απήλαυσαν την πραγματική άσκηση του δικαιώματος στην ελεύθερη κυκλοφορία[84] – υπάρχουν και ασθενείς χωρίς σύνορα. Θεωρητικά, ο κάθε ασθενής μπορεί να μεταβεί στο εξωτερικό για να τύχει υγειονομικής περίθαλψης είτε γιατί αυτή δεν υπάρχει στην πατρίδα του είτε γιατί αργεί πάρα πολύ είτε γιατί δεν την εμπιστεύεται. Μάλιστα, η παγκοσμιοποίηση αύξησε τις δυνατότητες σε προσφορά υγειονομικών υπηρεσιών. Μπορεί οι δυνατότητες για «το καλό των αρρώστων» («επ' ωφελείη καμνόντων») του Ιπποκράτη να εκτινάχθηκαν, θα πρέπει, όμως, να είναι προσβάσιμες σε όλους ή τουλάχιστον στους περισσότερους. Εδώ, παρεμβαίνει ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης που επιστρέφει ή καταβάλλει απευθείας τις δαπάνες της διασυνοριακής περίθαλψης. Πότε το κάνει; Όταν ο εθνικός φορέας το κρίνει πρόσφορο, λαμβάνοντας υπόψη την περιστολή δαπανών και τον υγειονομικό προγραμματισμό της χώρας. Πώς το κάνει; Με τη χορήγηση ή όχι προέγκρισης.

Το ενωσιακό δίκαιο παρενέβη για να εγκαταστήσει μια ισορροπία ανάμεσα στην ελεύθερη κυκλοφορία των ασθενών και τη διαφύλαξη της βιωσιμότητας των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης/υγείας. Με την υιοθέτηση του Κανονισμού και της Οδηγίας – που «κωδικοποίησε», όπως είδαμε, προηγούμενη νομολογία ΔΕΕ – ο εθνικός νομοθέτης δεν αισθάνεται πλέον πλήρως ελεύθερος να οργανώσει κατά το δοκούν και ανέλεγκτα τη διασυνοριακή παροχή υπηρεσιών υγείας σε άλλα κράτη μέλη της Ε.Ε. Έχει θεσμοθετηθεί ένα ενωσιακό πλαίσιο που είτε ελέγχει τη χορήγηση της έγκρισης από τον αρμόδιο φορέα (οδός του Κανονισμού) είτε επιτρέπει σε κάθε περίπτωση την επιστροφή των δαπανών αλλά στο προβλεπόμενο από τη νομοθεσία του αρμόδιου φορέα ύψος (οδός της Οδηγίας).

Ο Ευρωπαίος ασθενής έχει αναχθεί πλέον σε αυτόνομο υποκείμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη στην Ε.Ε., αφενός, επιτρέπει την κινητικότητα εντός Ε.Ε. για διάφορους λόγους, αφετέρου, αυξάνει τις επιλογές των ασθενών για προγραμματισμένη περίθαλψη στο εξωτερικό. Το όλο κανονιστικό πλαίσιο συμπληρώνεται με την ενθάρρυνση της συνεργασίας που είναι σε θέση να οργανώσει την ασυντόνιστη μετακίνηση των ασθενών πάνω σε μια οργανωμένη και επ' ωφελεία όλων βάση.

83. Βλ. M. WISMAR …[et al.], Crossing the border for health care: adding value for patients and health systems, Eurohealth, ό.π.

84. Βλ. Οδηγίες για την αναγνώριση των διπλωμάτων. Το ζήτημα είναι ο συντονισμός των όρων πρόσβασης στο ιατρικό επάγγελμα, καθώς και του περιεχομένου της εκπαίδευσης.

Συμβολές από το Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου
(18-19 Δεκεμβρίου 2024, Θεσσαλονίκη)

Εισαγωγική Ομιλία Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δ.Σ. της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου, στο Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου*

*Βασίλειος Σκουρής***

Αγαπητά μέλη και αγαπητοί φίλοι της Ένωσης,

Αφορμή για τη διοργάνωση του διήμερου πανηγυρικού συνεδρίου είναι η συμπλήρωση 40 ετών λειτουργίας της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου. Πιστεύω ότι για τον λόγο αυτό οφείλουμε να ανατρέξουμε στη γένεση του σωματείου μας, αλλά και να προβούμε σε έναν σύντομο απολογισμό. Αυτό τον οφείλουμε σε εσάς σήμερα, αλλά και στους συναδέλφους, οι οποίοι ίδρυσαν και στη συνέχεια διοίκησαν την Ένωσή μας, με στόχο να υπηρετήσουν τους σκοπούς της, καθώς και τους πολλούς εκείνους που ευγενώς προσφέρθηκαν να αναλάβουν ομιλίες στις ημερίδες, διημερίδες ή στα συνέδρια που οργάνωσε η Ένωσή μας αυτή την τεσσαρακονταετία.

Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της προσχώρησης της Ελλάδος στις τότε 3 Ευρωπαϊκές Κοινότητες την 01.01.1981 γεννήθηκε η ιδέα δημιουργίας ενός επιστημονικού σωματείου αφιερωμένου στο κοινοτικό δίκαιο, το οποίο θα ένωνε στους κόλπους του τους επιστήμονες που ήδη είχαν αρχίσει να υπηρετούν αυτόν τον κλάδο στα Πανεπιστήμια, στη διοίκηση - ελληνική και κοινοτική - στη δικαιοσύνη και στη δικηγορία. Δεν ήσαν πολλοί, αλλά υπήρχαν.

Την πρωτοβουλία για ίδρυση ενός τέτοιου σωματείου ανέλαβε το έτος 1983 ο αείμνηστος Δημήτριος Ευρυγένης, καθηγητής του Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ. Συνολικά τριάντα πέντε (35) συνάδελφοι αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα μελών του σωματείου υπό τον τίτλο «Ελληνική Ένωση Ευρωπαϊκού Δικαίου», με έδρα τη Θεσσαλονίκη, και σκοπό τη «*μελέτη, προαγωγή και διάδοση της γνώσης του δικαίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και γενικότερα του δικαίου και των θεσμών της ευρωπαϊκής ενοποίησης*» (άρθρο 2 παρ. 1 του Καταστατικού). Ημερομηνία γέννησης του σωματείου ήταν η 20ή Φεβρουαρίου 1984, ημέρα κατά την οποία εκδόθηκε η υπ' αριθμ. 220 Απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (Διαδικασία Εκουσίας Δικαιοδοσίας). Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο αποτέλεσαν οι Δημήτριος Ευρυγένης, Πρόεδρος, Πρόδρομος Δαγτόγλου, Αντιπρόεδρος, Αργύριος Φατούρος, Αντιπρόεδρος, Κρατερός Ιωάννου, Γενικός Γραμματέας, Γεώργιος Παπαστάμκος, Ταμίας, και μέλη οι Χρίστος Γεραρής και Βασίλειος Σκουρής.

Το καταστατικό όριζε επίσης ότι «*Η Ένωση έχει σκοπό να καταστεί μέλος της Διεθνούς Ομοσπονδίας για το ευρωπαϊκό δίκαιο (Féderation Internationale pour le droit européen, FIDE)*», σκοπός ο οποίος επετεύχθη πράγματι μέσα στο ίδιο έτος 1984.

Αρχές του έτους 1986 απεβίωσε ο Δημήτριος Ευρυγένης. Ο αδόκητος θάνατός του έθιξε καίρια μια σειρά από δραστηριότητες του εκλιπόντος, ενώ άφησε και την Ένωση ακέφαλη σε μια κρίσιμη περίοδο που θα συζητούνταν στους κόλπους της FIDE η πρόταση του Ευρυγένη, το προγραμματισμένο για το 1988 συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης να πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα. Χωρίς να γνωρίζουμε πρόσωπα και πράγματα και χωρίς ιδιαίτερη προετοιμασία, ο Πρόδρομος Δαγτόγλου και εγώ εκπροσωπήσαμε την Ένωσή μας στο 12ο συνέδριο της FIDE στο Παρίσι τον Σεπτέμβριο 1986 και – κυρίως χάρις στην εκτίμηση που υπήρχε στο πρόσωπο του Ευρυγένη – αποσπάσαμε σχετικά εύκολα την έγκριση της Διεθνούς Ένωσης να αναλάβουμε τη διοργάνωση του 13ου πανευρωπαϊκού συνεδρίου στο τέλος Οκτωβρίου 1988 στη Θεσσαλονίκη. Επιλέξαμε τις εγκαταστάσεις του ξενοδοχείου PORTO KARRAS στη Χαλκιδική – που έμελλε 15 χρόνια αργότερα, δηλαδή τον Ιούνιο 2003, να φιλοξενήσει τη Σύνοδο Κορυφής που ενέκρινε τη Συνθήκη για τη θέσπιση ενός Συντάγματος για την Ευρωπαϊκή Ένωση – και διοργανώσαμε ένα επιτυχημένο συνέδριο με μεγάλη συμμετοχή, ορίσαμε τρία πρωτοποριακά για την εποχή τους θέματα, και συγκεκριμένα «τα νομικά ζητήματα της κοινοτικής δράσης στον τομέα του πολιτισμού» (Έλληνες εισηγητές Στέλιος Περράκης και Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος), τις «επιπτώσεις του κοινοτικού δικαίου στο εθνικό εργατικό δίκαιο» (εισηγητής Αθανάσιος Καρδαράς) και «το κοινοτικό δίκαιο και η πολιτική αεροπορία» (εισηγητής Άγγελος Γιόκαρης).

Από το 1984 μέχρι σήμερα, τα διαδοχικά Διοικητικά Συμβούλια υπό τις προεδρίες των Δημητρίου Ευρυγένη, Πρόδρομου Δαγτόγλου, Χρίστου Γεραρή και Αθανασίας Τσαμπάση εκπλήρωσαν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους καταστατικούς σκοπούς της Ένωσης. Είμαι ιδιαίτερα ευτυχής που μπορώ να κάνω αυτή τη διαπίστωση και επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες όλων μας, όχι μόνο προς τους διατελέσαντες Προέδρους, αλλά και προς τα μέλη των διαδοχικών Δ.Σ. και συγκεκριμένα, πέραν αυτών που ήδη μνημονεύθηκαν, τους Μιχαήλ Βηλαρά,

---

* Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου με αφορμή τη συμπλήρωση 40 ετών από την ίδρυση της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕΔ), 18-19 Δεκεμβρίου 2024, Θεσσαλονίκη

** *Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, πρ. Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2003-2015), Προέδρος Δ.Σ. της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου, Πρόεδρος Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ*

Ιωάννη Βούλγαρη, Άννα Γεωργιάδου, Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Ιωάννη Καράκωστα, Γεώργιο Κρεμλή, Πάνο Λαζαράτο, Νίκο Φραγκάκη και Βασίλειο Χριστιανό, καθώς επίσης και τους αγαπητούς συναδέλφους του παρόντος Δ.Σ. Δέσποινα Αναγνωστοπούλου, Ιωάννη Δρυλλεράκη, Κωνσταντίνο Ηλιόπουλο, Ευαγγελία Νίκα, Κατερίνα Σαμώνη και Δημήτρη Τσιμπανούλη.

Η Ένωση λειτουργεί με πνεύμα αγαστής συνεργασίας. Οι υποψήφιοι για το Δ.Σ. είναι κατά κανόνα τόσοι όσα και τα μέλη του, οι αποφάσεις του Δ.Σ. είναι πάντοτε ομόφωνες και όλοι προσπαθούμε να συμβάλουμε με τις δυνάμεις μας στην ευόδωση των σκοπών της Ένωσης. Αυτό γίνεται, κατά πρώτο λόγο, με τη διοργάνωση ημερίδων, περίπου 4 κατ' έτος, με αντικείμενο επίκαιρα ζητήματα ενωσιακού δικαίου. Ενδεικτικά αναφέρω ότι σε αντίστοιχες ημερίδες εξετάσαμε την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, τις Συνθήκες του Μάαστριχτ, του Άμστερνταμ, της Νίκαιας και της Λισσαβώνας, αφιερώσαμε σειρά διαλέξεων στις μεταρρυθμίσεις στον τομέα της κοινοτικής/ενωσιακής δικαιοσύνης με αποκορύφωμα την εκδήλωση για τα 50 χρόνια λειτουργίας του ΔΕΕ, χωρίς βεβαία να αγνοήσουμε ειδικότερα θέματα, όπως το δίκαιο της κεφαλαιαγοράς, τα διευρωπαϊκά δίκτυα των τηλεπικοινωνιών, της ενέργειας και της πληροφορικής, καθώς και τις αμοιβές των δικηγόρων από πλευράς δικαίου του ελεύθερου ανταγωνισμού.

Ακόμη, ειδική μνεία πρέπει να γίνει για τη διημερίδα που είχε ως αφορμή τη συμπλήρωση 25 ετών από την ένταξη της χώρας μας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και διοργανώθηκε το 2006 στις εγκαταστάσεις του ΚΔΕΟΔ. Οι εισηγήσεις των 19 ομιλητών περιλήφθηκαν σε τόμο υπό τον τίτλο «Κοινοτικό δίκαιο – 25 χρόνια εφαρμογής στην Ελλάδα», τον οποίο επιμελήθηκαν η Π. Νάσκου-Περράκη και ο Κ. Ηλιόπουλος.

Ιδιαίτερο βάρος δίδεται, κατά δεύτερο λόγο, στις αφιερωμένες στα θέματα των συνεδρίων της FIDE εκδηλώσεις, που λαμβάνουν χώρα ανά διετία με τους έξι Έλληνες εισηγητές (δύο ανά θεματική) να παρουσιάζουν στα μέλη της Ένωσής μας τις μελέτες που κατέθεσαν στους γενικούς εισηγητές. Σημειώνω ότι η Ένωσή μας μετέχει από το 1988 ενεργώς και ανελλιπώς σε όλα τα συνέδρια της FIDE με συναδέλφους από την επιστήμη, τη διοίκηση και τη δικηγορία και φυσικά θα μετάσχει και στο προσεχές συνέδριο που έχει προγραμματισθεί για το Μάιο του 2025 στο Κατοβίτσε της Πολωνίας με αξιόλογους εισηγητές, ενώ είναι σταθερή και η συμμετοχή συναδέλφων-μελών της Ένωσης που δεν έχουν επίσημο ρόλο, αλλά προσέρχονται για να παρακολουθήσουν τις εργασίες των πανευρωπαϊκών αυτών συνεδρίων.

Μια τρίτη πρωτοβουλία μας στη διάρκεια της πανδημίας ήταν η διαδικτυακή οργάνωση ενός σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Ενωσιακού Δικαίου στο διάστημα Μαΐου/Ιουνίου 2021 με 13 εισηγήσεις από 11 εισηγητές και με αναπάντεχα μεγάλη συμμετοχή, ακόμη και πρωτοβάθμιων καθηγητών. Οι εισηγήσεις ήταν αφιερωμένες σε θεσμικά ζητήματα γενικών αρχών και θεμελιωδών αξιών του ενωσιακού δικαίου, στην έννομη προστασία με έμφαση στις αρμοδιότητες του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Γενικού Δικαστηρίου της Ένωσης, στις κρατικές ενισχύσεις στη διάρκεια της πανδημίας, στην προστασία των προσωπικών δεδομένων και στο Brexit.

Με τη δύναμη που αντλούμε από τη συμμετοχή σας θα συνεχίσουμε να υπηρετούμε τον καταστατικό σκοπό μας σε ένα διαρκώς εξελισσόμενο περιβάλλον, γεμάτο με νέες προκλήσεις, με την κλιματική αλλαγή και την τεχνητή νοημοσύνη, τους πολέμους στη γειτονιά μας, τη μετανάστευση και την ενεργειακή κρίση, την ενίσχυση ακραίων πολιτικών μορφωμάτων, που οδηγούν σε πολιτική αστάθεια, με την αντιμετώπιση της μετανάστευσης με μέσα που θα συνάδουν με τον σεβασμό στις θεμελιώδεις αξίες της Ένωσης.

Τελειώνω με λίγα λόγια για το συνέδριο που διεξάγεται αυτό το διήμερο. Εδώ έχουμε πρωτοτυπήσει, υπό την έννοια ότι ζητήσαμε από τους τέσσερις εκπροσώπους μας στο ΔΕΕ να επιλέξουν θέματα που εκείνοι θεωρούν ενδιαφέροντα και επίκαιρα, ενώ στη συνέχεια προτείναμε σε συναδέλφους καθηγητές να αναλάβουν εισηγήσεις πάνω στα ίδια θέματα, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για γόνιμες συζητήσεις. Έτσι εξηγείται λοιπόν ότι, όπως προκύπτει από το πρόγραμμα, θα προηγούνται οι εισηγήσεις των δικαστών μας και θα ακολουθούν οι συν-εισηγήσεις των ακαδημαϊκών. Ελπίζουμε η ιδέα μας να βρει πρόσφορο έδαφος, αφού άλλωστε ανταποκρίνεται στο πνεύμα που διακρίνει την Ένωσή μας, δηλαδή της διαρκούς και έντονης παρουσίας των υπηρετούντων στο ΔΕΕ δικαστών μας και της ανταλλαγής απόψεων με όσους εκλεκτούς διακονούν το ενωσιακό δίκαιο. Είναι ένα πείραμα που ελπίζουμε ότι θα έχει επιτυχία.

Ολοκληρώνω εδώ, σας ευχαριστώ θερμά για την ευάριθμη παρουσία σας, που αποτελεί για εμάς εντολή να εντείνουμε ακόμη περισσότερο τις προσπάθειες διάδοσης του ενωσιακού δικαίου, και παρακαλώ τον κ. Ηλιόπουλο να ασκήσει τα καθήκοντά του.

Κρατικές ενισχύσεις και διαιτησία ICSID*

*Γουλιέλμος Βαλασίδης***

Α. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το παρόν κείμενο αποτυπώνει την εισήγηση που παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του Δ' Πανελλήνιου Συνεδρίου Ευρωπαϊκού Δικαίου της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 18 και 19 Δεκεμβρίου 2024 στη Θεσσαλονίκη.

Η εισήγηση είχε ως στόχο να παρουσιάσει το νομολογιακό *status quo* σχετικά με τον τρόπο ενσωμάτωσης του θεσμού της διαιτησίας, και ιδίως της επενδυτικής διαιτησίας, στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης. Αφορμή για την επιλογή του θέματος υπήρξε η υπόθεση *Micula*, όπως θα αναφέρεται στο εξής για λόγους συντομίας. Πρόκειται για μία δικαστική διαμάχη «περιπέτεια», η οποία διαρκεί ήδη 20 χρόνια και αναμένεται να συνεχιστεί για αρκετό ακόμη διάστημα, επί της οποίας είχε την ευκαιρία να αποφανθεί το Γενικό Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΓΔΕΕ) για δεύτερη φορά στις 2 Οκτωβρίου 2024 (συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-624/15 RENV, T-694/15 RENV και T-704/15 RENV)[1]. Κατά της τελευταίας απόφασης ασκήθηκε αίτηση αναίρεσης στις 19 Δεκεμβρίου 2024, η οποία εκκρεμεί μέχρι σήμερα ενώπιον του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ)[2].

Μετά από μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση της νομολογίας, εξετάζεται η σχέση μεταξύ του δικαίου κρατικών ενισχύσεων και της διαιτησίας, ιδίως υπό το πρίσμα της υπόθεσης *Micula*. Ξεκινώντας από το ιστορικό της διαφοράς και τις προηγούμενες διαδικασίες, το ενδιαφέρον εστιάζεται στα ειδικότερα νομικά ζητήματα που προέκυψαν από την πρόσφατη απόφαση του ΓΔΕΕ στην εν λόγω υπόθεση. Μεταξύ αυτών είναι το ερώτημα της δυνατότητας εφαρμογής του άρθρου 351 ΣΛΕΕ και η εξέταση της συνδρομής των προϋποθέσεων του άρθρου 107 παρ. 1 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) για τον χαρακτηρισμό ως κρατικής ενίσχυσης της διαιτητικής απόφασης που επιδίκασε αποζημίωση στους προσφεύγοντες. Τέλος, εξετάζεται το ζήτημα της ανάκτησης της ενίσχυσης και η προβληματική της έννοιας της ενιαίας οικονομικής οντότητας.

Β. Σύντομη ιστορική αναδρομή στη νομολογία: Η σχέση μεταξύ του δικαίου κρατικών ενισχύσεων και της διαιτησίας

Η υπόθεση *Micula* αποτελεί μια πολυδιάστατη συνύπαρξη νομικών ζητημάτων, που περιλαμβάνουν τη διαιτησία, τις κρατικές ενισχύσεις, τις διεθνείς υποχρεώσεις και την αλληλεπίδραση μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και των επενδυτικών πλαισίων σε παγκόσμιο επίπεδο. Για να κατανοηθεί πλήρως η πολυπλοκότητα της υπόθεσης *Micula*, είναι απαραίτητη μια σύντομη ιστορική αναδρομή στη νομολογία.

Με τη γνωστή απόφαση *Vaassen-Göbbels*[3] του 1966, το τότε Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) προσδιόρισε για πρώτη φορά τα κριτήρια βάσει των οποίων ένα όργανο μπορεί να θεωρηθεί ως «δικαστήριο κράτους μέλους» για τους σκοπούς της προδικαστικής παραπομπής. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το ΔΕΚ έδειξε μία τάση ευρείας ερμηνείας των κριτηρίων αυτών, όταν συμπέρανε, στην υπόθεση *Broekmeulen*[4], ότι η επιτροπή προσφυγών ενός ολλανδικού συλλόγου γενικής ιατρικής αποτελεί «δικαστήριο κράτους μέλους» υπό την έννοια του τότε άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ. Τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτή η εξέλιξη για το *status* των διαιτητικών δικαστηρίων;

Η απάντηση δόθηκε το επόμενο έτος από το ΔΕΚ στην απόφαση *Nordsee*[5], με την οποία κρίθηκε ότι τα διαιτητικά δικαστήρια δεν μπορούν να θεωρηθούν «δικαστήρια κράτους μέλους», με συνέπεια τον αποκλεισμό τους από την πρόσβαση στον μηχανισμό προδικαστικής παραπομπής. Η απόφαση αυτή καθιέρωσε τη βασική αρχή ότι η διαιτησία λειτουργεί κατ' αρχήν εκτός του πλαισίου της δικαστικής συνεργασίας της τότε κοινοτικής έννομης τάξης.

Επόμενος σταθμός στην ιστορική αναδρομή είναι η συχνά παραγνωρισμένη απόφαση *Almelo*[6] του 1994, στην οποία το ΔΕΚ έκρινε ότι εθνικό δικαστήριο που σύμφωνα με τον νόμο επιλαμβάνεται έφεσης κατά απόφασης διαιτητικού δικαστηρίου, μπορεί να υποβάλλει προδικαστικά

---

* Εισήγηση στο Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, 18-19 Δεκεμβρίου 2024. Οι απόψεις που περιέχονται στο παρόν κείμενο είναι αυστηρά προσωπικές.

** *Δικαστής στο Γενικό Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*

1. ΓεΔΕΕ συνεκδικαζόμενες υποθέσεις T-624/15 RENV, T-694/15 RENV και T-704/15 RENV, *European Food κ.λπ./Επιτροπή*, 02.10.2024, ECLI:EU:T:2024:659, υπό αναίρεση.

2. ΔΕΕ C-890/24 P, *European Food κ.λπ./Επιτροπή*.

3. ΔΕΚ C-61/65, *Vaassen-Goebbels/Beambtenfonds voor het Mijnbedrijf*, 30.06.1966, ECLI:EU:C:1966:39.

4. ΔΕΚ C-246/80, *Broekmeulen/Huisarts Registratie Commissie*, 06.10.1981, ECLI:EU:C:1981:218.

5. ΔΕΚ C-102/81, *Nordsee/Reederei Mond*, 23.03.1982, ECLI:EU:C:1982:107.

6. ΔΕΚ C-393/92, *Gemeente Almelo κ.λπ./Energiebedrijf IJsselmij*, 27.04.1994, ECLI:EU:C:1994:171.

ερωτήματα, ακόμη και όταν, δυνάμει της συμφωνίας διαιτησίας μεταξύ των μερών, το δικαστήριο αυτό κρίνει *ex aequo et bono*, δηλαδή κατ' εύλογη κρίση και όχι με βάση συγκεκριμένο δίκαιο. Μήπως αυτό σήμαινε πως θα έπρεπε να αναμένεται μια ανατροπή του δόγματος *Nordsee*;

Το 1999, με την απόφαση *Eco Swiss*[7], το ΔΕΚ απάντησε αρνητικά στο ερώτημα, επιβεβαιώνοντας ότι τα διαιτητικά δικαστήρια, σε αντίθεση με τα εθνικά δικαστήρια, δεν έχουν εξουσία να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα. Εντούτοις, το ΔΕΚ αναγνώρισε τη σημασία της διαφύλαξης της αποτελεσματικότητας της διαιτητικής διαδικασίας, που δικαιολογεί τον περιορισμό του δικαστικού ελέγχου των διαιτητικών αποφάσεων. Ωστόσο, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, οι διαιτητικές αποφάσεις θα μπορούσαν να ακυρωθούν ή να μην αναγνωριστούν, εάν αντέβαιναν στη δημόσια τάξη, συμπεριλαμβανομένου του ενωσιακού δικαίου του ανταγωνισμού. Το ΔΕΚ διευκρίνισε ότι τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να ακυρώνουν διαιτητικές αποφάσεις που παραβιάζουν το δίκαιο ανταγωνισμού της ΕΕ, υπογραμμίζοντας την υπεροχή των νομικών αρχών της ΕΕ σε τέτοιες περιπτώσεις.

Πολλά χρόνια αργότερα, το 2018, η περίφημη απόφαση *Achmea*[8] σηματοδότησε μια καμπή στα ζητήματα αυτά, δεδομένου ότι το ΔΕΕ έκρινε ότι οι ρήτρες διαιτησίας στις διμερείς συμφωνίες για την προώθηση και αμοιβαία προστασία των επενδύσεων (ΔΕΣ) δεν συνάδουν με το δίκαιο της Ένωσης, διότι θίγουν την αυτονομία του ενωσιακού δικαίου, εξαιρώντας διαφορές που απαιτούν την εφαρμογή και την ερμηνεία του δικαίου της ΕΕ από τον μηχανισμό δικαστικού ελέγχου του δικαίου αυτού. Η απόφαση *Achmea* ανέφερε ιδίως ότι η ιδιωτική διαιτησία μεταξύ επενδυτών και κρατών μελών θα μπορούσε να υπονομεύσει την αυτονομία του δικαίου της ΕΕ, δημιουργώντας ανασφάλεια δικαίου εντός της εσωτερικής αγοράς της ΕΕ. Η απόφαση αυτή αποτέλεσε σημαντικό βήμα για τον έλεγχο της νομιμότητας των μηχανισμών επίλυσης διαφορών επενδυτή-κράτους (ISDS) στο πλαίσιο της ΕΕ, με επιπτώσεις στην εκτέλεση διεθνών διαιτητικών αποφάσεων εντός της ΕΕ.

Τελευταίος σταθμός στην ιστορική αναδρομή είναι η οικονομική και εμπορική συμφωνία (CETA) μεταξύ του Καναδά και της ΕΕ, που υπεγράφη στις 30 Οκτωβρίου 2016[9]. Η CETA περιλαμβάνει διατάξεις σχετικά με ένα Σύστημα Επενδυτικών Δικαστηρίων (ICS) για την επίλυση διαφορών μεταξύ επενδυτών και κρατών. Η συμφωνία αποσκοπεί στη δημιουργία ενός δικαστηρίου και ενός εφετείου, με τη δυνατότητα ενός πολυμερούς επενδυτικού δικαστηρίου στο μέλλον. Το Βέλγιο ζήτησε γνωμοδότηση από το ΔΕΕ τον Σεπτέμβριο του 2017 σχετικά με τη συμβατότητα του μηχανισμού επίλυσης διαφορών CETA με το δίκαιο της ΕΕ, εκφράζοντας ανησυχίες σχετικά με τον δυνητικό αντίκτυπό του στην αυτονομία του δικαίου της ΕΕ, στην αποκλειστική αρμοδιότητα του ΔΕΕ ως προς την οριστική ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης και στην αποτελεσματικότητα της νομικής προστασίας της ΕΕ.

Με τη γνωμοδότησή του σχετικά με τη CETA το 2019, το ΔΕΕ επιβεβαίωσε ότι ο μηχανισμός επίλυσης διαφορών εντός της, δηλαδή η σύσταση δικαστηρίου με δεσμευτικές αποφάσεις για την ΕΕ, είναι συμβατός με το δίκαιο της ΕΕ, υπό την προϋπόθεση ότι τηρούνται ορισμένες εγγυήσεις. Το ΔΕΕ τόνισε ότι, εάν τα δικαστήρια CETA μπορούν να ερμηνεύουν και να εφαρμόζουν διατάξεις της CETA, δεν μπορούν να ερμηνεύουν το δίκαιο της Ένωσης, διαφυλάσσοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την έννομη τάξη της Ένωσης. Έκρινε ακόμη ότι τα δικαστήρια CETA δεν μπορούν να θίγουν την αποκλειστική αρμοδιότητα του ΔΕΕ όσον αφορά την ερμηνεία του δικαίου της ΕΕ, ιδίως σε υποθέσεις που αφορούν την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ της ΕΕ και των κρατών μελών της.

Γ. Η υπόθεση *Micula*

1. Ιστορικό της διαφοράς

Η υπόθεση *Micula* αφορά την κατάργηση από τη Ρουμανία των επενδυτικών κινήτρων στο πλαίσιο των προετοιμασιών της για την προσχώρησή της στην ΕΕ. Το 1998, η Ρουμανία είχε χορηγήσει φορολογικά κίνητρα (όπως απαλλαγές από τελωνειακούς δασμούς, ΦΠΑ και φόρους εταιρειών) σε επενδυτές σε μειονεκτούσες περιοχές με σκοπό την ενθάρρυνση των επενδύσεων εκεί[10]. Ωστόσο, το 2004, η Ρουμανία, προκειμένου να ευθυγραμμίσει τη νομοθεσία της με τους κανόνες της Ένωσης στον τομέα των κρατικών ενισχύσεων πριν από την προσχώρησή της το 2007, αποφάσισε να καταργήσει τα κίνητρα αυτά.

Οι αδελφοί Ioan και Viorel Micula, Σουηδοί υπήκοοι διαμένοντες στη Ρουμανία, είναι οι μέτοχοι πλειοψηφίας του ομίλου European Food and Drinks Group (EFDG) (οι προσφεύγοντες), ο οποίος δραστηριοποιείται στην παραγωγή τροφίμων και ποτών στην περιοχή Ştei-Nucet του νομού Bihor, στη Ρουμανία. Η απόφαση της ρουμανικής κυβέρνησης έθιξε άμεσα τους προσφεύγοντες.

Θεωρώντας ότι οι ενέργειες της Ρουμανίας παραβιάζουν τη ΔΕΣ που συνήφθη το 2002 μεταξύ της Σουηδίας και της Ρουμανίας, η οποία διασφαλίζει δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση για τους επενδυτές καθεμιάς από τις δύο χώρες και επιτρέπει την επίλυση διαφορών μέσω διαιτησίας στο πλαίσιο του Διεθνούς Κέντρου Διακανονισμού

7. ΔΕΚ C-126/97, *Eco Swiss*, 01.06.1999, ECLI:EU:C:1999:269.

8. ΔΕΕ C-284/16, *Achmea*, 06.03.2018, ECLI:EU:C:2018:158.

9. Βλ. ανακοινωθέν Τύπου αριθ. 52/19 για τη Γνωμοδότηση 1/17, *Συμφωνία ΣΟΕΣ ΕΕ-Καναδά*, 30.04.2019, ECLI:EU:C:2019:341.

10. Συμπεριλαμβανομένης της περιοχής ορυχείων Ştei-Nucet.

Διαφορών από Επενδύσεις (ICSID), οι προσφεύγοντες κίνησαν διαιτησία κατά της Ρουμανίας βάσει της ΔΕΣ. Το διαιτητικό δικαστήριο, που συστάθηκε υπό την αιγίδα του ICSID, εξέδωσε απόφαση τον Δεκέμβριο του 2013, επιδικάζοντας σε αυτούς αποζημίωση ύψους περίπου 82 εκατ. ευρώ[11]. Το διαιτητικό δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κατάργηση από τη Ρουμανία των επενδυτικών κινήτρων παραβίαζε τη ΔΕΣ, διότι:

– η εν λόγω κατάργηση έγινε απότομα και πριν από την καθορισμένη ημερομηνία λήξης, ήτοι την 1η Απριλίου 2009, και,

– η Ρουμανία παρέλειψε να προειδοποιήσει εγκαίρως τους επενδυτές, καταπατώντας έτσι τις θεμιτές προσδοκίες τους όσον αφορά τη σταθερότητα του επενδυτικού κλίματος.

Ωστόσο, η προσχώρηση της Ρουμανίας στην Ένωση το 2007 δυσχέρανε την εκτέλεση της διαιτητικής απόφασης του ICSID. Σύμφωνα με το δίκαιο της ΕΕ, απαγορεύεται κάθε κρατική ενίσχυση που νοθεύει τον ανταγωνισμό στην εσωτερική αγορά, εκτός εάν έχει εγκριθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Δεδομένου ότι η Ρουμανία επιδίωξε να εφαρμόσει τη διαιτητική απόφαση του ICSID, παρενέβη η Επιτροπή, υποστηρίζοντας ότι η καταβολή αποζημίωσης στους προσφεύγοντες συνιστούσε παράνομη και ασυμβίβαστη κρατική ενίσχυση κατά την έννοια του άρθρου 107 παρ. 1 της ΣΛΕΕ.

Στις 30 Μαρτίου 2015, η Επιτροπή εξέδωσε την προσβαλλόμενη απόφαση με την οποία θεώρησε ότι η αποζημίωση που διέταξε το διαιτητικό δικαστήριο συνιστούσε παράνομη κρατική ενίσχυση που νόθευε τον ανταγωνισμό στην εσωτερική αγορά της Ένωσης[12]. Η απόφαση της Επιτροπής υποχρέωνε τη Ρουμανία να ανακτήσει την ενίσχυση που είχε ήδη καταβάλει στους προσφεύγοντες.

Οι προσφεύγοντες αμφισβήτησαν την απόφαση αυτή υποστηρίζοντας ότι η διαιτητική απόφαση δεν συνιστούσε κρατική ενίσχυση και ότι η Επιτροπή υπερέβη την αρμοδιότητά της με την ανάμειξή της στην έκβαση της διεθνούς διαιτησίας.

2. Προηγούμενες διαδικασίες

Με την αρχική του απόφαση, στις 18 Ιουνίου 2019, το ΓΔΕΕ ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής. Έκρινε ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν μπορούσε να εφαρμοστεί αναδρομικά στις ενέργειες στις οποίες προέβη η Ρουμανία πριν από την προσχώρησή της στην Ένωση. Δεδομένου ότι η διαιτητική απόφαση του ICSID αφορούσε δράσεις που αναλήφθηκαν από τη Ρουμανία πριν αυτή γίνει κράτος μέλος της Ένωσης, το ΓΔΕΕ θεώρησε ότι η αποζημίωση που επιδικάστηκε στο πλαίσιο της διαιτησίας ICSID δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κρατική ενίσχυση υπό το πρίσμα του δικαίου της Ένωσης. Εν ολίγοις, το ΓΔΕΕ θεώρησε πως κρίσιμο γεγονός για να διαπιστωθεί η *ratione temporis* εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου εν προκειμένω ήταν η στιγμή που γεννήθηκε το δικαίωμα των προσφευγόντων για αποζημίωση, που ανάγεται σε χρόνο πριν την προσχώρηση της Ρουμανίας στην ΕΕ.

Η Επιτροπή άσκησε αναίρεση κατά της απόφασης του ΓΔΕΕ ενώπιον του ΔΕΕ, το οποίο εξέδωσε την απόφασή του στις 25 Ιανουαρίου 2022. Το ΔΕΕ αναίρεσε την απόφαση του ΓΔΕΕ, επιβεβαιώνοντας την αρμοδιότητα της Επιτροπής να ελέγχει τα μέτρα κρατικών ενισχύσεων, ακόμη και αν βασίζονταν σε αποφάσεις που είχαν ληφθεί πριν από την προσχώρηση μιας χώρας στην ΕΕ. Ειδικότερα, το ΔΕΕ τόνισε ότι, με την επίδικη απόφαση, η Επιτροπή εξέτασε υπό το πρίσμα των κανόνων της ΣΛΕΕ περί κρατικών ενισχύσεων όχι το καθεστώς φορολογικών κινήτρων, το οποίο είχε ήδη καταργηθεί πριν από την προσχώρηση, αλλά την καταβολή αποζημίωσης για την εκτέλεση της διαιτητικής απόφασης που εκδόθηκε μετά την προσχώρηση. Κατά συνέπεια, η υπόθεση αναπέμφθηκε στο ΓΔΕΕ προς επανεξέταση.

3. Ειδικότερα νομικά ζητήματα της πρόσφατης απόφασης *Micula*

Προς επίρρωση της προσφυγής τους κατά της απόφασης της Επιτροπής, οι προσφεύγοντες προέβαλαν έξι λόγους ακύρωσης, μεταξύ των οποίων ήταν η παράβαση του άρθρου 351 ΣΛΕΕ, καθώς και του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, ιδίως λόγω της προβαλλόμενης έλλειψης οικονομικού πλεονεκτήματος, του μη επιλεκτικού χαρακτήρα του επίδικου μέτρου ενίσχυσης, καθώς και της μη δυνατότητας καταλογισμού του μέτρου στη Ρουμανία. Επίσης, ισχυρίστηκαν ότι η ανάκτηση των επίδικων ποσών δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί από τους αδελφούς Micula ως φυσικά πρόσωπα, αλλά μόνο από τις επιχειρήσεις που τα «καρπώθηκαν πραγματικά».

Με την τελευταία απόφασή του τον Οκτώβριο του 2024, το ΓΔΕΕ απέρριψε την προσφυγή και επικύρωσε την απόφαση της Επιτροπής. Το ΓΔΕΕ έκρινε ότι η αποζημίωση που καταβλήθηκε στους προσφεύγοντες στο πλαίσιο της διαιτησίας ICSID συνιστούσε πράγματι κρατική ενίσχυση παράνομη και ασυμβίβαστη με την εσωτερική αγορά.

i. Άρθρο 351 ΣΛΕΕ: δυνατότητα εφαρμογής στην υπό κρίση υπόθεση

Ο πρώτος λόγος ακύρωσης αφορούσε την προβαλλόμε-

11. Το διαιτητικό δικαστήριο αποφάσισε τη σώρευση τόκων επί του ποσού αυτού έως την πλήρη εφαρμογή της διαιτητικής απόφασης από τη Ρουμανία. Ως εκ τούτου, στις 11 Δεκεμβρίου 2013, το συνολικό ποσό που τους όφειλε η Ρουμανία ανερχόταν σε περίπου 178 εκατ. ευρώ.

12. Απόφαση (ΕΕ) 2015/1470 της Επιτροπής, της 30ής Μαρτίου 2015, σχετικά με την κρατική ενίσχυση SA.38517 (2014/C) (πρώην 2014/NN) την οποία έθεσε σε εφαρμογή η Ρουμανία – Διαιτητική απόφαση *Micula κατά Ρουμανίας* της 11ης Δεκεμβρίου 2013 (ΕΕ 2015 L 232/43).

νη παράβαση του άρθρου 351 ΣΛΕΕ, το οποίο αφορά τις συγκρούσεις μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και των διεθνών συμφωνιών που είχαν συνάψει τα κράτη μέλη πριν από την προσχώρησή τους στην Ένωση[13]. Σκοπός του είναι να εξισορροπήσει την τήρηση των προγενέστερων διεθνών δεσμεύσεων των κρατών μελών με την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης. Μεταξύ των βασικών διατάξεών της περιλαμβάνονται:

– Παροχή στα κράτη μέλη της δυνατότητας να τηρούν τις υποχρεώσεις έναντι τρίτων χωρών που απορρέουν από «παλαιές συμφωνίες» (παρ. 1).

– Απαίτηση από τα κράτη μέλη να εξαλείψουν τις συγκρούσεις μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και των εν λόγω συμφωνιών (παρ. 2).

– Απαγόρευση για τα κράτη μέλη να επιφυλάσσουν στις τρίτες χώρες την πλέον ευνοϊκή μεταχείριση βάσει των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιότητα του μέλους της ΕΕ (παρ. 3).

Η δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 351 ΣΛΕΕ εξαρτάται από δύο προϋποθέσεις:

– Χρονικό πεδίο εφαρμογής: η συμφωνία πρέπει να έχει συναφθεί πριν από την προσχώρηση στην ΕΕ.

– Προσωπικό πεδίο εφαρμογής: στη συμφωνία πρέπει να συμμετέχουν τρίτες χώρες (χώρες εκτός ΕΕ), εξαιρουμένων των ενδοενωσιακών συμφωνιών.

Το κεντρικό ζήτημα, στην προκειμένη περίπτωση, ήταν εάν η Ρουμανία μπορούσε να επικαλεστεί το άρθρο 351 ΣΛΕΕ για να υπερασπιστεί τις ενέργειές της. Το ΓΔΕΕ διευκρίνισε ότι δεν πληρούνταν οι προϋποθέσεις[14]. Το ζήτημα ετέθη με αφορμή δύο παλαιότερες συμφωνίες τις οποίες είχε συνάψει η Ρουμανία: την ΔΕΣ με τη Σουηδία και την πολυμερή σύμβαση ICSID. Υπενθύμισε, κυρίως, ότι, δεδομένου ότι η Σουηδία ήταν κράτος μέλος της ΕΕ κατά τον χρόνο προσχώρησης της Ρουμανίας, η ΔΕΣ δεν ήταν πλέον συνθήκη μεταξύ της Ρουμανίας και τρίτης χώρας.

Η εν λόγω απόφαση ευθυγραμμίζεται με την ευρύτερη νομική λογική στην υπόθεση *Achmea*, στην οποία το ΔΕΕ έκρινε, όπως προαναφέρθηκε, ότι οι ρήτρες διαιτησίας μεταξύ επενδυτών και κρατών που περιλαμβάνονται στις ενδοενωσιακές ΔΕΣ δεν συνάδουν με το δίκαιο της ΕΕ.

Ως προς τη σύμβαση ICSID, το ΓΔΕΕ θεώρησε ότι το άρθρο 53 της σύμβασης ICSID, κατά το οποίο κάθε συμβαλλόμενο μέρος που δεσμεύεται από τη διαιτητική απόφαση οφείλει να συμμορφωθεί προς την απόφαση σύμφωνα με τους ορισμούς της, δεν δημιούργησε για τη Ρουμανία υποχρεώσεις που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 351 ΣΛΕΕ.

Ενώ ένα μέρος της υπόθεσης αφορούσε τη δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 351 ΣΛΕΕ, το ερώτημα που τέθηκε δεν ήταν μόνο το εάν η Ρουμανία μπορούσε να εκπληρώσει τις προγενέστερες υποχρεώσεις της έναντι των προσφευγόντων, αλλά και το κατά πόσον οι πληρωμές που πραγματοποιήθηκαν βάσει της διαιτητικής απόφασης συνιστούσαν παράνομη και ασυμβίβαστη κρατική ενίσχυση, όπως αυτή ορίζεται από το δίκαιο της Ένωσης.

ii. Κρατικές ενισχύσεις

Εξετάζοντας πρώτα την έννοια της κρατικής ενίσχυσης κατά το άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, υπενθυμίζεται ότι, για να μπορεί ένα μέτρο να χαρακτηριστεί ως κρατική ενίσχυση, πρέπει να πληρούνται σωρευτικά τέσσερα κριτήρια:

– Πρέπει να εμπλέκεται η χρήση κρατικών πόρων.

– Πρέπει να παρέχεται οικονομικό πλεονέκτημα στον αποδέκτη.

– Το μέτρο πρέπει να είναι επιλεκτικό, να ευνοεί ορισμένες επιχειρήσεις ή ορισμένους κλάδους παραγωγής.

– Το μέτρο πρέπει να νοθεύει ή να απειλεί να νοθεύσει τον ανταγωνισμό και τις συναλλαγές εντός της εσωτερικής αγοράς της ΕΕ.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διαπίστωσε ότι η καταβολή αποζημίωσης στους Micula πληρούσε όλα αυτά τα κριτήρια και η ανάλυση του ΓΔΕΕ επιβεβαίωσε το συμπέρασμα αυτό.

Παρακάτω εξετάζονται λεπτομερέστερα τα βασικά στοιχεία:

α. Οικονομικό πλεονέκτημα

Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν ότι η καταβολή της αποζημίωσης δεν συνιστά οικονομικό πλεονέκτημα και ότι η Επιτροπή προέβη σε εσφαλμένο χαρακτηρισμό της φύσης του μέτρου.

Εντούτοις, το ΓΔΕΕ διευκρίνισε ότι το επίμαχο μέτρο ενίσχυσης δεν ήταν η ίδια η διαιτητική απόφαση, αλλά η καταβολή των ποσών που διέταξε το διαιτητικό δικαστήριο. Η διάκριση αυτή αποτέλεσε τη βάση της ανάλυσης του ΓΔΕΕ.

Ειδικότερα, σύμφωνα με το ΓΔΕΕ, το διαιτητικό δικαστήριο, κρίνοντας ότι η Ρουμανία δεν είχε εξασφαλίσει «δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση» των επενδύσεων που πραγματοποίησαν οι προσφυγόντες στη διαιτητική διαδικασία, επιδίκασε αποζημίωση για τις οικονομικές συνέπειες της πρόωρης κατάργησης του καθεστώτος φορο-

13. K. MANUEL / M. KLAMERT / J. TOMKIN (eds), 'TFEU', σε: The EU Treaties and Charter of Fundamental Rights: A Commentary, 2nd ed., Oxford Academic, 2024, https://doi.org/10.1093/law/9780198913689.003.0540 (πρόσβαση 09 Δεκεμβρίου 2024).

14. A. RONZANO, Compatibility: The General Court of the European Union confirms on the merits the Commission's decision classifying the compensation granted by the arbitration award after Romania's accession as State aid incompatible with the internal market and orders its recovery (European Food), 2 October 2024, Concurrences N° 2-2025, Art. N° 120837, www.concurrences.com.

λογικών κινήτρων. Εξάλλου, η διαιτητική απόφαση ούτε προσδιόρισε με σαφήνεια ούτε ποσοτικοποίησε τις ζημίες που οφείλονται ειδικώς στις ενέργειες της Ρουμανίας. Το ΓΔΕΕ εξήγησε ότι αυτή η έλλειψη ακρίβειας αποδυνάμωνε το επιχείρημα των προσφευγόντων ότι η αποζημίωση απλώς θεράπευσε μια παράβαση της ΔΕΣ.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η αποζημίωση για έμμεσες συνέπειες της κατάργησης του καθεστώτος, όπως απώλεια εσόδων ή έλλειψη ευκαιριών για κατάκτηση νέας αγοράς, δεν χαρακτηρίζεται ως κρατική ενίσχυση βάσει του δικαίου της Ένωσης, καθώς αποζημιώνει τον αποδέκτη υπό κανονικές συνθήκες στην αγορά. Ωστόσο, η επίμαχη πληρωμή δεν πληρούσε την προϋπόθεση αυτή, διότι υπερέβαινε ό,τι θα συνέβαινε υπό κανονικές συνθήκες της αγοράς. Οι κρατικές παρεμβάσεις που μειώνουν την οικονομική επιβάρυνση των επιχειρήσεων υπό κανονικές συνθήκες παρέχουν οικονομικό πλεονέκτημα[15].

β. Επιλεκτικότητα

Στη συνέχεια, το ΓΔΕΕ εξέτασε κατά πόσον το μέτρο είχε επιλεκτικό χαρακτήρα. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν ότι το μέτρο δεν ήταν επιλεκτικό, υποστηρίζοντας ότι προέκυπτε από τη ΔΕΣ, ένα γενικό νομικό πλαίσιο, το οποίο, κατά την άποψή τους, εφαρμοζόταν κατά τον ίδιο τρόπο σε όλους τους επενδυτές των συμβαλλομένων κρατών. Είναι όμως βάσιμο το επιχείρημα αυτό;

Το ΓΔΕΕ απέρριψε το επιχείρημα, υπογραμμίζοντας ότι τα πλεονεκτήματα της ΔΕΣ περιορίζονται στους επενδυτές από συγκεκριμένα συμβαλλόμενα κράτη, δηλαδή τη Σουηδία, και όχι σε όλους τους επενδυτές εντός της ΕΕ. Η διάκριση αυτή καθιστούσε τη ΔΕΣ επιλεκτικό μηχανισμό, ο οποίος παρείχε δικαίωμα αποζημίωσης μόνο σε συγκεκριμένη ομάδα επενδυτών αντί να παρέχει δικαίωμα ανοικτό σε ολόκληρη την αγορά.

Το ΓΔΕΕ υπογράμμισε ότι η ΔΕΣ δεν θέσπισε γενικό κανόνα περί αποζημίωσης. Αντ' αυτού, προέβλεπε την καταβολή αποζημίωσης μέσω διαιτησίας, μιας διαδικασίας στην οποία είχαν πρόσβαση μόνον ορισμένοι επενδυτές, περιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ομάδα των επενδυτών που μπορούσαν να αξιώσουν αποζημίωση. Στο πλαίσιο αυτό, το δικαίωμα αποζημίωσης δεν ήταν καθολικό· περιοριζόταν σε μια μικρή κατηγορία Σουηδών επενδυτών. Το ΓΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η περιορισμένη αυτή πρόσβαση σήμαινε ότι το οικονομικό πλεονέκτημα που παρείχε η ΔΕΣ δεν μπορούσε να θεωρηθεί ουδέτερο και ότι ευνοούσε σαφώς ορισμένους οικονομικούς φορείς σε σχέση με άλλους.

Εν τέλει, το ΓΔΕΕ έκρινε ότι ο επιλεκτικός χαρακτήρας της αποζημίωσης βάσει της ΔΕΣ αντέβαινε στο δίκαιο της Ένωσης στον τομέα των κρατικών ενισχύσεων. Παρέχοντας οικονομικά πλεονεκτήματα αποκλειστικά στους Σουηδούς επενδυτές που είχαν δικαιώματα βάσει της ΔΕΣ, οι ενέργειες της Ρουμανίας νόθευσαν τον ανταγωνισμό εντός της εσωτερικής αγοράς, κατά παράβαση του άρθρου 107 ΣΛΕΕ.

γ. Δυνατότητα καταλογισμού στο κράτος

Μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες πτυχές της υπόθεσης *Micula* ήταν το ζήτημα της δυνατότητας καταλογισμού, δηλαδή το κατά πόσον η πληρωμή της αποζημίωσης που προέκυπτε από τη διαιτητική απόφαση του ICSID μπορούσε να καταλογιστεί στη Ρουμανία ως κρατική ενέργεια βάσει του δικαίου της Ένωσης[16].

Οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι η εφαρμογή της διαιτητικής απόφασης από τη Ρουμανία δεν ήταν ακούσια ή αυτόνομη απόφαση, αλλά μάλλον δεσμευτική συνέπεια των διεθνών υποχρεώσεων της Ρουμανίας βάσει της σύμβασης ICSID, η οποία την υποχρέωνε να εκτελέσει τη διαιτητική απόφαση. Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται στην ιδέα ότι οι ενέργειες που απαιτούνται από το διεθνές δίκαιο, σε αντίθεση με τις αποφάσεις του κράτους που υπόκεινται στη διακριτική του ευχέρεια, δεν μπορούν να θεωρηθούν καταλογιστέες στο κράτος.

Ωστόσο, το ΓΔΕΕ απέρριψε το σκεπτικό αυτό. Αναγνώρισε ότι η συμμόρφωση της Ρουμανίας με τη διαιτητική απόφαση επηρεαζόταν από τις διεθνείς υποχρεώσεις της, αλλά διευκρίνισε ότι τούτο δεν απάλλασσε αυτομάτως τη Ρουμανία από τη δυνατότητα καταλογισμού δυνάμει του δικαίου της Ένωσης. Το ΓΔΕΕ υπογράμμισε ότι η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από την προσχώρηση της Ρουμανίας στην Ένωση, γεγονός που μεταβάλλει το νομικό πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει μέτρα η χώρα αυτή. Ειδικότερα, μετά την προσχώρηση της Ρουμανίας στην ΕΕ, το σύστημα ένδικων μέσων που προβλέπει το δίκαιο της Ένωσης αντικατέστησε τη διαδικασία διαιτησίας που προβλέπεται από τη ΔΕΣ. Το ΓΔΕΕ ανέφερε στη συλλογιστική του τη διάταξη *Romatsa*[17], επισημαίνοντας ότι, μετά την προσχώρηση, η έννομη τάξη της Ένωσης υπερισχύει, πράγμα που σημαίνει ότι η Ρουμανία δεν μπορούσε πλέον να εκτελέσει τη διαιτητική απόφαση βάσει του διεθνούς δικαίου.

Εν συντομία, το ΓΔΕΕ έκρινε ότι, μολονότι η συμμόρφωση της Ρουμανίας προς τη διαιτητική απόφαση επηρεαζόταν από τις υποχρεώσεις που υπείχε από τη συμφωνία ICSID, η πληρωμή προς τους προσφεύγοντες ήταν εκού-

15. Ibid.

16. J. FAHNER, Op-Ed: The Court of Justice Dodges the Real Question in the Micula Case: Can an Investment Arbitration Tribunal Grant State Aid?, 15 February 2022, Competition & State Aid – External Relations & Trade – Institutional Law – Internal Market – Justice & Litigation.

17. ΔΕΕ Διάταξη C-333/19, *Romatsa κ.λπ.*, 21.09.2022, (μη δημοσιευθείσα, ECLI:EU:C:2022:749), σκ. 43.

σια πράξη και, ως εκ τούτου, καταλογιζόταν στη Ρουμανία. Επρόκειτο για ουσιώδη διαπίστωση, διότι σήμαινε ότι οι ενισχύσεις που χορηγήθηκαν στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής υπέκειντο σε έλεγχο υπό το πρίσμα των κανόνων της Ένωσης περί κρατικών ενισχύσεων, και ειδικότερα του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ.

δ. Η ανάκτηση της ενίσχυσης και η προβληματική της έννοιας της ενιαίας οικονομικής οντότητας

Η απόφαση του ΓΔΕΕ ρίχνει φως επίσης στο εξής ζήτημα: από ποιους πρέπει να ανακτηθεί η παράνομη ενίσχυση, από νομικά ή φυσικά πρόσωπα;

Οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι η Ρουμανία μπορούσε να ανακτήσει την ενίσχυση μόνον από εκείνους που επωφελήθηκαν άμεσα από αυτήν. Ειδικότερα, σύμφωνα με προσφεύγοντες, οι αδερφοί Micula, ως φυσικά πρόσωπα, δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «επιχείρηση» κατά την έννοια του δικαίου της Ένωσης περί κρατικών ενισχύσεων και ότι άλλες οντότητες του ομίλου EFDG που δεν μετείχαν στη διαιτητική διαδικασία δεν ορίστηκαν ως δικαιούχοι με τη διαιτητική απόφαση και, συνεπώς, δεν έπρεπε να μοιραστούν την ευθύνη για την επιστροφή των ποσών.

Ωστόσο, το ΓΔΕΕ υιοθέτησε μια ευρύτερη άποψη, η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο του τρόπου με τον οποίο οι επιχειρήσεις αλληλοεπιδρούν εντός πολύπλοκων ομίλων εταιρειών. Δεν περιορίστηκε απλώς σε μια τυπική διάκριση μεταξύ των διαφόρων εταιρειών, αλλά επέμεινε στην έννοια της ενιαίας οικονομικής οντότητας. Ειδικότερα, σύμφωνα με την απόφαση, οι Ioan και Viorel Micula ασκούσαν τόσο στρατηγικό όσο και οικονομικό έλεγχο επί του ομίλου EFDG, μεριμνώντας ώστε τα πλεονεκτήματα της κρατικής ενίσχυσης να περιέλθουν στο σύνολο του ομίλου, ανεξαρτήτως του αν μεμονωμένες επιχειρήσεις είχαν λάβει αυτόνομες αποφάσεις σχετικά με την αποδοχή της ενίσχυσης. Σημειωτέο δε ότι μέρος των ποσών που επιδικασθήκαν κατατέθηκε σε προσωπικούς λογαριασμούς των αδερφών Micula.

Η προσέγγιση αυτή έχει περαιτέρω επιπτώσεις. Χαρακτηρίζοντας τις οντότητες του ομίλου ως ένα ενιαίο σύνολο, το ΓΔΕΕ επιχείρησε κατ' ουσίαν να επαναφέρει την προτέρα κατάσταση στην αγορά. Πράγματι, αυτό συνεπάγεται ευθύνη του ομίλου για την επιστροφή της ενίσχυσης. Οι νομικές διακρίσεις μεταξύ των οντοτήτων δεν μπορούσαν να τις προστατεύσουν από την ανάληψη ευθύνης. Επισημάνθηκε με αυτό τον τρόπο μια θεμελιώδη ιδέα: όταν ένας όμιλος επωφελείται συλλογικά από παράνομη κρατική ενίσχυση, η ευθύνη για την ανάκτησή της βαραίνει επίσης συλλογικά τον όμιλο.

Το ΓΔΕΕ απέρριψε, επίσης, το επιχείρημα των προσφευγόντων ότι μόνον οι οντότητες που «καρπώθηκαν πράγματι» την ενίσχυση έπρεπε να θεωρηθούν υπεύθυνες. Κατά το ΓΔΕΕ, η συλλογιστική αυτή δεν ασκούσε επιρροή: το δίκαιο της Ένωσης δίνει προτεραιότητα στην οικονομική πραγματικότητα της χρήσης των ενισχύσεων έναντι μιας τυπικής αντιμετώπισης. Η διαδικασία ανάκτησης συνίσταται στην αποκατάσταση της δικαιοσύνης στην εσωτερική αγορά με την άρση των αδικαιολόγητων πλεονεκτημάτων, γεγονός που απαιτεί τη σφαιρική εξέταση της κατάστασης.

Σε τελική ανάλυση, η απόφαση του ΓΔΕΕ επέλυσε κυρίως μια συγκεκριμένη διαφορά, αλλά επανέλαβε κι ένα ισχυρό μήνυμα: οι επιχειρήσεις που λειτουργούν ως ενιαία οικονομική μονάδα δεν μπορούν να απαλλαγούν από την ευθύνη τους για την επιστροφή των παράνομων κρατικών ενισχύσεων, χρησιμοποιώντας ως πρόσχημα την εταιρική τους δομή. Η απόφαση του ΓΔΕΕ εστίασε στην οικονομική πραγματικότητα της δραστηριότητας του ομίλου και τόνισε τη σημασία της αρχής του θεμιτού ανταγωνισμού, στέλνοντας σαφές μήνυμα ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν επιτρέπει κανένα περιθώριο για παραλείψεις ή κενά στην ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων.

Δ. Τελικές παρατηρήσεις

Μολονότι η πρόσφατη απόφαση *Micula* του ΓΔΕΕ σηματοδοτεί ένα ακόμη σημαντικό βήμα στη δικαστική διαμάχη πολλών ετών, δεν αποτελεί την τελική απόφαση για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, η υπόθεση εκκρεμεί ενώπιον του ΔΕΕ σε αναιρετικό επίπεδο. Δεύτερον, οι προσπάθειες των προσφευγόντων να εκτελέσουν τη διαιτητική απόφαση συνεχίζονται και σε τρίτες χώρες, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως φιλικές προς το σύστημα ICSID, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ή το Ηνωμένο Βασίλειο (ΗΒ). Τον Μάιο του 2024, το DC Court of Appeals αναγνώρισε τη διαιτητική απόφαση, κρίνοντας ότι είναι έγκυρη η ΔΕΣ μεταξύ Ρουμανίας και Σουηδίας. Επομένως, δεν αποκλείεται ακόμη και το ενδεχόμενο το ΔΕΕ να επικυρώσει σε τελευταίο βαθμό την απόφαση του ΓΔΕΕ, ενώ παράλληλα η διαιτητική απόφαση να εκτελεστεί σε τρίτο κράτος.

Σε ένα τέτοιο διεθνές πλαίσιο, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί αν ο απόλυτος χαρακτήρας των διαπιστώσεων στην απόφαση *Achmea*, δηλαδή ότι οι ρήτρες διαιτησίας στις ενδοενωσιακές ΔΕΣ δεν συνάδουν σε καμία περίπτωση με το δίκαιο της Ένωσης, ενώ από τη μία διασφαλίζει την αμοιβαία εμπιστοσύνη των κρατών μελών της ΕΕ ως προς τα δικαιοδοτικά τους συστήματα, από την άλλη δημιουργεί πρόσθετα και ιδιαίτερα σύνθετα προβλήματα σε διεθνές επίπεδο. Είναι φυσικά προφανές ότι το ΓΔΕΕ δεν διέθετε περιθώρια ελιγμών ενόψει αυτής της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ. Ωστόσο, θα άξιζε ενδεχομένως να διερωτηθούμε, πάντοτε *de lege ferenda*, εάν και κατά πόσον η διασφάλιση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης των κρατών μελών της ΕΕ ως προς τα δικαιοδοτικά τους συστήματα πρέπει απαραίτητα και σε όλες τις περι-

πτώσεις να σημαίνει και δυσπιστία της ΕΕ προς διαιτητικούς θεσμούς, όπως το ICSID.

Επιπρόσθετα, τα προβλήματα ενδέχεται να προκύπτουν από το γεγονός ότι τα διαιτητικά δικαστήρια δεν μπορούν να θέτουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ, σύμφωνα με το δόγμα *Nordsee*. Μήπως η νομολογία αυτή, η οποία είναι ήδη άνω των 40 ετών, χρειάζεται να επανεκτιμηθεί; Επιπλέον, μήπως η συμφωνία CETA και η σύσταση επενδυτικών δικαστηρίων ενδέχεται να δημιουργούν ένα *double standard*, προκαλώντας ανησυχίες για την άνιση μεταχείριση μεταξύ κρατών και επενδυτών και τη διασφάλιση της ισότητας στο πλαίσιο της διεθνούς επενδυτικής διαιτησίας;

Εν κατακλείδι, ενόψει των τελευταίων εξελίξεων, συμπεριλαμβανόμενης της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων για τις προδικαστικές υποθέσεις από το ΔΕΕ στο ΓΔΕΕ τον Οκτώβριο του 2024, ίσως θα έπρεπε να επανεξετασθεί το ζήτημα της δυνατότητας υποβολής προδικαστικής παραπομπής από ένα διαιτητικό δικαστήριο, με αφορμή μια κατάλληλη υπόθεση. Πηγή έμπνευσης θα μπορούσε να αποτελέσει το άρθρο 174 της συμφωνίας αποχώρησης του ΗΒ από την ΕΕ. Το άρθρο αυτό καθιερώνει μια *ad hoc* λύση, όπου οι διαφορές μεταξύ ΗΒ και ΕΕ που προκύπτουν στο πλαίσιο της συμφωνίας αυτής επιλύονται από ένα διαιτητικό όργανο το οποίο μπορεί να υποβάλλει προδικαστικά ερωτήματα ενώπιον του ΔΕΕ, εφόσον εγείρονται ζητήματα ερμηνείας ενωσιακού δικαίου. Μια συστηματική γενίκευση αυτής της λύσης θα μπορούσε ενδεχομένως να δώσει λύσεις;

Ένα πάντως είναι το βέβαιο: το τελευταίο κεφάλαιο για τη σχέση του δικαίου της ΕΕ με τους θεσμούς της επενδυτικής και εμπορικής διαιτησίας δεν έχει ακόμα γραφτεί.

Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

Ι. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Θεοδώρα Παπαϊωάννου, Άρης Ποιμενίδης

Ι. ΑΜΥΝΑ

► **Παροχή οικονομικής στήριξης από την Επιτροπή στην Ουκρανία (01.04.2026)**

δάνειο – οικονομία – Ουκρανία – ενίσχυση άμυνας

Την 1η Απριλίου 2026, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προχώρησε σε προπαρασκευαστικά βήματα για τη χορήγηση δανείου 90 δισεκατομμυρίων ευρώ προς την Ουκρανία με στόχο την ενίσχυση της άμυνάς της αλλά και την κάλυψη των χρηματοδοτικών αναγκών της. Τα πρώτα 45 δισ. αναμένονται να δοθούν στην Ουκρανία μέχρι το τέλος του 2026, ενώ τα υπόλοιπα μέχρι το 2027. Ένα ποσό της τάξης των 16,7 δισ. θα διατεθεί για τη δημοσιονομική στήριξη της χώρας, ενώ 28,3 δισ. θα εισέρθουν στην ενίσχυση της αμυντικής βιομηχανίας και την προμήθεια αμυντικού εξοπλισμού. Η Επιτροπή, κάνοντας εξαιρέσεις, επιτάχυνε τις διαδικασίες για την άμεση προμήθεια drones στην Ουκρανία, ενώ πρόκειται να ακολουθήσει και παροχή πυρομαχικών και πυραύλων. Όπως τόνισε και η Πρόεδρος της Επιτροπής, Ούρσουλα Φον Ντερ Λάιεν, η ΕΕ υποστηρίζει ακόμη και 4 χρόνια μετά τη σφαγή της Μπούτσα τους ανθρώπους της Ουκρανίας και τον αγώνα που έδωσαν για την ελευθερία τους. Το πλάνο για οικονομική υποστήριξη προς την Ουκρανία θα πρέπει να εγκριθεί από το Συμβούλιο της ΕΕ και να συνοδεύεται από αυστηρούς όρους σχετικά με την προστασία των συμφερόντων της ΕΕ, την καταπολέμηση της διαφθοράς και το κράτος δικαίου.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_26_764

ΙΙ. ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΓΕΙΑ – ΕΜΒΟΛΙΑ

► **Συντονισμός της ευρωπαϊκής αντίδρασης στην επιδημία του ιού Hantavirus (11.05.2026)**

μέτρα πρόληψης – επιδημία ιού – κίνδυνος – δημόσια υγεία

Στις 11 Μαΐου του 2026, η Επιτροπή συντόνισε την ευρωπαϊκή αντίδραση στην επιδημία του ιού Hantavirus, υποστηρίζοντας τις εθνικές αρχές μέσω του Ευρωπαϊκού Κέντρου Πρόληψης και Ελέγχου Νόσων (ECDC) και του Μηχανισμού Πολιτικής Προστασίας της ΕΕ. Το ECDC επιβεβαίωσε ότι εφαρμόζονταν τα κατάλληλα μέτρα πρόληψης και ελέγχου των λοιμώξεων και διαβεβαίωσε ότι ο κίνδυνος για τους Ευρωπαίους πολίτες είναι πολύ χαμηλός λόγω της μη εύκολης μεταδοτικότητας του ιού μεταξύ των ανθρώπων. Παρότι ο κίνδυνος για τον γενικό πληθυσμό εκτιμήθηκε ως πολύ χαμηλός, η ΕΕ ενεργοποίησε μέτρα πρόληψης, εκκενώσεις και πτήσεις επαναπατρισμού και κινητοποίησε στρατηγικά αποθέματα, αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία του ευρωπαϊκού συντονισμού στην αντιμετώπιση διασυνοριακών απειλών για τη δημόσια υγεία. Οι χανταϊοί είχαν συμπεριληφθεί στη συνολική αξιολόγηση της ιεράρχησης των απειλών κατά της υγείας για το 2025 όσον αφορά τα ιατρικά αντίμετρα στο πλαίσιο του ευρύτερου σχεδιασμού ετοιμότητας της Επιτροπής. Ως εκ τούτου, η Επιτροπή χρηματοδοτεί την ανάπτυξη ιατρικών αντιμέτρων κατά αυτής της απειλής για την υγεία. Κάθε χώρα μπορεί να ζητήσει βοήθεια μέσω του μηχανισμού πολιτικής προστασίας της ΕΕ. Στη συνέχεια, το Κέντρο Συντονισμού Αντιμετώπισης Εκτάκτων Αναγκών συντονίζει και κινητοποιεί στήριξη, συμπεριλαμβανομένων ιατρικών ομάδων έκτακτης ανάγκης, κινητών εργαστηρίων, ιατρικών αντιμέτρων και εξοπλισμού, καθώς και ιατρικής εμπειρογνωσίας. Μπορεί επίσης να συντονίζει και να συγχρηματοδοτεί ιατρικές εκκενώσεις ή πτήσεις επαναπατρισμού, βάσει προσδιορισμένων αναγκών.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_26_1061

ΙΙΙ. ΕΜΠΟΡΙΟ – ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

► **Πρώτη επίσημη αντιμονοπωλιακή έρευνα στον τομέα των ιατρικών συσκευών από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (30.06.2026)**

κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης στην αγορά – ιατρικές συσκευές – αντιμονοπωλιακή έρευνα

Στις 30 Ιουνίου του 2026, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ξεκίνησε την πρώτη επίσημη αντιμονοπωλιακή έρευνα στον τομέα των ιατρικών-τεχνολογικών συσκευών, εξετάζοντας ενδεχόμενη κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης από την εταιρεία Align Technology στην αγορά διαφανών ορθοδοντικών ναρθήκων. Έπειτα από την καταγγελία ενός ανταγωνιστή, η Επιτροπή κλήθηκε να εξετάσει κατά πόσον η εταιρεία παραβίασε τους κανόνες της Ένωσης περί ανταγωνισμού και, συγκεκριμένα, το άρθρο 102 ΣΛΕΕ. Στην οδοντιατρική πρακτική, χρησιμοποιούνται ενδοστοματικοί σαρωτές για να δημιουργηθούν ψηφιακά 3D αποτυπώματα των δοντιών των ασθενών. Αυτά τα αρχεία μπορούν στη συνέχεια να χρησιμοποιηθούν για να παραγγελθεί ένας διαφανής νάρθηκας, όπως το Invisalign. Η Επιτροπή θα εξετάσει εάν η εταιρεία Align, χρησιμοποιώντας την τεχνολογία iTero, ωθεί τους οδοντίατρους που θέλουν να παραγγείλουν Invisalign να χρησιμοποιούν

αυτή, δημιουργώντας ένα «κλειστό οικοσύστημα» και περιορίζοντας τον ανταγωνισμό. Αφού η Align παρουσιάσει τα επιχειρήματα και τα στοιχεία της, η Επιτροπή θα εξετάσει, μεταξύ άλλων, αν υπήρχαν αντικειμενικοί τεχνικοί ή εμπορικοί λόγοι για τους περιορισμούς που έθεσε. Αν τελικά γίνει δεκτή η καταγγελία και διαπιστωθεί παράβαση, η Επιτροπή μπορεί να επιβάλει κυρώσεις και να απαιτήσει αλλαγές στη συμπεριφορά της εταιρείας. Η απόφαση αυτή είναι σημαντική καθώς μπορεί να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι ψηφιακές πλατφόρμες στον χώρο της οδοντιατρικής και των ιατρικών συσκευών.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/da/ip_26_1483

IV. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

► **Πρότυπα ποιότητας κολύμβησης της ΕΕ (16.06.2026)**

ύδατα κολύμβησης – έκθεση ποιότητας – υψηλά ποσοστά

Στις 16 Ιουνίου του 2026, δημοσιεύθηκε η ετήσια έκθεση για τα ύδατα κολύμβησης, η οποία επιβεβαίωσε ότι η ποιότητα των υδάτων στην Ευρώπη παραμένει ιδιαίτερα υψηλή με το 85% των περιοχών κολύμβησης να κατατάσσονται ως «εξαιρετικής» ποιότητας και το 96% να πληρούν τουλάχιστον τα ελάχιστα πρότυπα της ΕΕ. Μόνο το 1,5% των κολυμβητικών περιοχών της Ευρώπης χαρακτηρίζεται ως «ανεπαρκές». Η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις χώρες με τις καλύτερες επιδόσεις (μαζί με την Αυστρία, τη Βουλγαρία και την Κύπρο), καθώς περισσότερο από το 95% των υδάτων κολύμβησής της χαρακτηρίζονται εξαιρετικής ποιότητας. Η αξιολόγηση για την έκθεση αυτή βασίστηκε στην παρακολούθηση περισσότερων από 22.200 περιοχών κολύμβησης σε ολόκληρη την Ευρώπη που αναφέρθηκαν στον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Περιβάλλοντος (ΕΟΠ) για την περίοδο 2025. Αυτό περιλαμβάνει χώρους σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ, την Αλβανία και την Ελβετία. Χάρη στην αξιολόγηση και τον διαδραστικό χάρτη που συνέταξε ο ΕΟΠ σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, οι κολυμβητές μπορούν να βρουν τις ασφαλέστερες περιοχές κολύμβησης στην Ευρώπη και να είναι ενήμεροι για την καταλληλότητα των υδάτων κολύμβησης και την ύπαρξη βακτηρίων που μπορούν δυνητικά να προκαλέσουν σοβαρές ασθένειες. Οι συνεχείς προσπάθειες της Ένωσης (νομοθετικές πράξεις για τα ύδατα, βελτιωμένες πρακτικές παρακολούθησης και διαχείρισης, επενδύσεις σε σταθμούς επεξεργασίας αστικών λυμάτων, καλύτερη συλλογή λυμάτων και βελτιωμένη αξιολόγηση των ανθίσεων κυανοβακτηριακών φυκών) επιτρέπουν στους ανθρώπους να κολυμπούν πλέον σε πολλά πρώην βαριά μολυσμένα αστικά ύδατα και ποτάμια.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_26_1352

V. ΕΡΕΥΝΑ – ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ

► **Κοινό σχέδιο δράσης για την ενίσχυση της περιφερειακής διάστασης της έρευνας και της καινοτομίας (24.04.2026)**

Ευρωπαϊκή Επιτροπή – Ευρωπαϊκή Επιτροπή Περιφερειών – υπογραφή κοινού σχεδίου δράσης

Στις 24 Απριλίου 2026, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Περιφερειών υπέγραψαν κοινό σχέδιο δράσης για την ενίσχυση της περιφερειακής και δημοτικής διάστασης της έρευνας και της καινοτομίας (R&I). Το σχέδιο αυτό διαρθρώνεται γύρω από τέσσερις βασικούς τομείς προτεραιότητας και ένα ευέλικτο σύνολο 11 δράσεων οι οποίες πρέπει να υλοποιηθούν έως το τέλος της θητείας της Επιτροπής για την περίοδο 2024-2029. Οι δύο επιτροπές θα συνεργαστούν γύρω από τέσσερις συγκεκριμένες προτεραιότητες για την τόνωση της καινοτομίας, της βιωσιμότητας και της ανταγωνιστικότητας σε όλες τις ευρωπαϊκές πόλεις και περιφέρειες. Στο σχέδιό τους περιλαμβάνονται η οικοδόμηση ισχυρών τοπικών και περιφερειακών οικοσυστημάτων καινοτομίας, η διευκόλυνση της πράσινης και της ψηφιακής μετάβασης, η ευαισθητοποίηση των τοπικών διοικητών σχετικά με τις ευκαιρίες χρηματοδότησης και τα αποτελέσματα στο πλαίσιο του προγράμματος «Horizon Europe» και η προώθηση της πρόσβασης σε αυτές, καθώς και η στήριξη της τεκμηριωμένης χάραξης πολιτικής στις περιφέρειες, συμπεριλαμβανομένων των εδαφικών προβλέψεων και της ανθεκτικότητας. Όπως έχει δηλώσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, οι περιφέρειες παραμένουν στο επίκεντρο του θεματολογίου της ΕΕ για την έρευνα και την καινοτομία. Μέσω αυτού του σχεδίου δράσης, οι ρηξικέλευθες ανακαλύψεις, οι τεχνολογίες αιχμής και τα συνεργατικά οικοσυστήματα έρευνας και καινοτομίας σε τοπικό επίπεδο θα προωθήσουν την ανταγωνιστικότητα, τη βιωσιμότητα, καθώς και την υγιή και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_26_873

VI. ΕΝΕΡΓΕΙΑ

► **Απλούστευση των κανόνων για την ενεργειακή επισήμανση προϊόντων και τη σήμανση των ελαστικών (24.06.2026)**

προτεινόμενες αλλαγές – κόστος – ενεργειακή μετάβαση

Στις 24 Ιουνίου 2026, η Επιτροπή πρότεινε την απλούστευση των κανόνων για την ενεργειακή επισήμανση προϊόντων και τη σήμανση των ελαστικών με στόχο τη μείωση του διοικητικού φόρτου για τις επιχειρήσεις, τη διευκόλυνση της εποπτείας της αγοράς και την παρο-

χή σαφέστερων πληροφοριών στους καταναλωτές. Οι προτεινόμενες αλλαγές ενισχύουν τη χρήση ψηφιακών εργαλείων, διευκολύνουν την επικαιροποίηση των ενεργειακών ετικετών και αναμένεται να συμβάλουν τόσο στη μείωση του ενεργειακού κόστους για νοικοκυριά και επιχειρήσεις όσο και στην επίτευξη των στόχων της ΕΕ για την ενεργειακή μετάβαση και την απλούστευση της νομοθεσίας. Οι νέοι κανόνες θα διατηρήσουν τον βασικό στόχο των ενεργειακών ετικετών, να παρέχουν δηλαδή σαφείς και συγκρίσιμες πληροφορίες ώστε οι καταναλωτές να επιλέγουν πιο αποδοτικά προϊόντα και να μειώνουν το ενεργειακό κόστος, αλλά θα παρέχουν και μεγαλύτερη ευελιξία στον τρόπο παρουσίασης των ετικετών με περισσότερες ψηφιακές λύσεις, όπως ηλεκτρονικές ετικέτες και QR codes. Συνολικά, τα μέτρα αναμένεται να εξοικονομήσουν έως 125 εκατ. ευρώ ετησίως για επιχειρήσεις και αρχές εποπτείας της αγοράς κατά την επόμενη δεκαετία, μειώνοντας παράλληλα το διοικητικό βάρος ύψους 18.4 δισ. ευρώ. Η Επιτροπή υποστηρίζει ότι έτσι θα επιτυγχάνεται λιγότερη γραφειοκρατία χωρίς να μειώνεται η προστασία και η ενημέρωση των καταναλωτών.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_26_1388

VII. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

► **Δημοσίευση της τέταρτης έκθεσης για την κατάσταση της Ψηφιακής Δεκαετίας (17.06.2026)**

ψηφιακός μετασχηματισμός – καταγραφή προόδου – νέοι στόχοι

Στις 17 Ιουνίου 2026, δημοσιεύθηκε η τέταρτη έκθεση για την κατάσταση της Ψηφιακής Δεκαετίας η οποία καταγράφει πρόοδο στον ψηφιακό μετασχηματισμό. Πιο συγκεκριμένα, σημειώνεται πρόοδος στην ανάπτυξη δικτύων 5G (96.8% των νοικοκυριών), στην υιοθέτηση υπηρεσιών υπολογιστικού νέφους (46,7%), ανάλυσης δεδομένων (39,9%) και τεχνητής νοημοσύνης από τις επιχειρήσεις (20%), καθώς και στη βελτίωση των ψηφιακών δεξιοτήτων των πολιτών (60%). Ωστόσο, η έκθεση επισημαίνει ότι εξακολουθούν να υπάρχουν σημαντικά διαρθρωτικά κενά στους ημιαγωγούς (μόνο το 9% της παγκόσμιας αγοράς), στην υπολογιστική ισχύ, στην κυβερνοασφάλεια και στις ψηφιακές δεξιότητες ΤΠΕ (5%) και καλεί τα κράτη μέλη να ενισχύσουν τις επενδύσεις και να επικαιροποιήσουν τους εθνικούς χάρτες πορείας ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι της Ψηφιακής Δεκαετίας έως το 2030. Το τελευταίο Ειδικό Ευρωβαρόμετρο της Επιτροπής έδειξε ότι η συντριπτική πλειονότητα των Ευρωπαίων κατατάσσει την ψηφιακή πολιτική ως κορυφαία προτεραιότητα της ΕΕ, υποστηρίζοντας σθεναρά ένα πιο αυτόνομο ευρωπαϊκό ψηφιακό μέλλον. Η έκθεση παρέχει σαφείς συστάσεις τόσο προς την ΕΕ όσο και προς τα κράτη μέλη να συνεχίσουν τις προσπάθειες κλιμάκωσης και ζητεί να διασφαλιστεί η συνέχεια της χρηματοδότησης μετά το 2026 για τη γεφύρωση του χάσματος, την κλιμάκωση επιτυχημένων έργων [π.χ. κοινοπραξίες ευρωπαϊκής ψηφιακής υποδομής (EDIC), σημαντικά έργα κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος (ΣΕΚΕΕ)] και την ενίσχυση του συντονισμού σε επίπεδο ΕΕ (π.χ. μέσω πολυκρατικών έργων) για την πρόληψη του κατακερματισμού της αγοράς και της άνισης υλοποίησης.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_26_1366

VIII. ΓΕΩΡΓΙΑ – ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

► **Πρόταση για οικονομική στήριξη των αγροτών που πλήττονται από την αύξηση του κόστους των λιπασμάτων (12.06.2026)**

αγροτικός τομέας – λήψη μέτρων – λιπάσματα

Στις 12 Ιουνίου του 2026, η Επιτροπή πρότεινε δέσμη μέτρων ύψους 540 εκατ. ευρώ για τη στήριξη των αγροτών που πλήττονται από την απότομη αύξηση του κόστους των λιπασμάτων που οφείλεται σε γεωπολιτικές εντάσεις και σε διαταραχές στον εφοδιασμό. Η πρόταση περιλαμβάνει στοχευμένες τροποποιήσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ), όπως ένα νέο σύστημα ρευστότητας για την αγροτική ανάπτυξη και την ενίσχυση του γεωργικού αποθεματικού με επιπλέον 300 εκατ. ευρώ από τον προϋπολογισμό του 2026 και την προσθήκη εθνικής χρηματοδότησης έως 200% από τα κράτη μέλη, φτάνοντας συνολικά έως και 1,5 δισ. ευρώ σε στήριξη. Οι προτάσεις θα σταλούν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο για έγκριση με στόχο την οριστική υιοθέτησή τους έως το τέλος του Ιουλίου 2026. Η αυξανόμενη πίεση και τα υψηλά κόστη ενέχουν τον κίνδυνο να ωθήσουν τους αγρότες στη χρήση λιγότερων λιπασμάτων. Αυτό θα μείωνε την ποιότητα και την απόδοση και θα επηρέαζε τις συγκομιδές, τα γεωργικά εισοδήματα και τις τιμές των τροφίμων. Το Σχέδιο Δράσης για τα Λιπάσματα κρίνεται λοιπόν αναγκαίο για να στηρίξει τους αγρότες, να ενισχύσει την εγχώρια παραγωγή και να μειώσει την εξάρτηση της Ευρώπης από τις εισαγωγές.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_26_1348

IX. ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► **Συνάντηση ΕΕ-Τουρκίας στην Άγκυρα προς ενίσχυση των διμερών σχέσεων (30.06.2026)**

Τουρκία – ΕΕ – συζητήσεις – ενίσχυση συνεργασίας

Στις 30 Ιουνίου 2026, δημοσιεύθηκε κοινή ανακοίνωση τύπου του Υπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας Hakan Fidan, της Ύπατης Εκπροσώπου/Αντιπροέδρου Kaja

Kallas και των Επιτρόπων της ΕΕ Marta Kos και Magnus Brunner. Κατά τη συνάντηση στην Άγκυρα μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Τουρκίας, επιβεβαιώθηκε η επιθυμία για ενίσχυση των διμερών σχέσεων σε τομείς κοινού ενδιαφέροντος, όπως το εμπόριο, η οικονομία, η μετανάστευση, η ασφάλεια, η ενέργεια και οι μεταφορές και αναγνωρίστηκε η στρατηγική αξία των μεταξύ τους σχέσεων. Οι δύο πλευρές εξέφρασαν τη στήριξή τους στις προσπάθειες του ΟΗΕ για το Κυπριακό, συμφώνησαν στη σημασία της περιφερειακής σταθερότητας και των καλών σχέσεων γειτονίας και αντάλλαξαν απόψεις για πρόσφατα παγκόσμια και περιφερειακά ζητήματα όπως η Ουκρανία, η Ρωσία και η Μέση Ανατολή, επαναλαμβάνοντας το κοινό τους ενδιαφέρον και την ευθύνη να τα αντιμετωπίσουν. Παράλληλα, συμφώνησαν στην ενίσχυση της συνεργασίας σε θέματα ασφάλειας και άμυνας, καθώς και στον συντονισμό των προσπαθειών τους για την προώθηση της ειρήνης και της συνδεσιμότητας στον Νότιο Καύκασο. Επιβεβαίωσαν ακόμη την προθυμία τους να συνεχίσουν τις προσπάθειες για τη βελτίωση της εφαρμογής της Τελωνειακής Ένωσης και ανέφεραν ότι η ενδεχόμενη συμμετοχή της Τουρκίας στον Ενιαίο Χώρο Πληρωμών σε Ευρώ (SEPA) θα ήταν επωφελής. Τέλος, συμφώνησαν να συναντηθούν ξανά και να προγραμματίσουν επερχόμενους γύρους διαλόγου υψηλού επιπέδου πριν από το τέλος του έτους.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_26_1495

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. *e*-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► Νέες κατευθυντήριες γραμμές του ΕΣΠΔ

Πολλοί τομείς επιστημονικής έρευνας βασίζονται στην επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των φυσικών προσώπων, γεγονός που έχει οδηγήσει σε σημαντικές επιστημονικές ανακαλύψεις που ωφελούν την κοινωνία. Η άνοδος των νέων τεχνολογιών, όπως η Τεχνητή Νοημοσύνη, συμβάλλει επίσης στην επιστημονική πρόοδο, παρέχοντας στους ερευνητές τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν και να αναλύουν δεδομένα με καινοτόμους τρόπους. Κατά την τελευταία σύνοδο ολομέλειάς του, στις αρχές Απριλίου 2026, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων (ΕΣΠΔ) εξέδωσε κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα για σκοπούς επιστημονικής έρευνας. Κύριος στόχος των κατευθυντήριων γραμμών του ΕΣΠΔ σχετικά με την επιστημονική έρευνα είναι η παροχή μεγαλύτερης σαφήνειας στους ερευνητές και η διευκόλυνση της συμμόρφωσης με τον ΓΚΠΔ, με παράλληλη διασφάλιση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων.

Στις κατευθυντήριες γραμμές παρέχονται διευκρινίσεις σχετικά με την έννοια της «επιστημονικής έρευνας». Για να καθοριστεί αν η επεξεργασία πραγματοποιείται για σκοπούς επιστημονικής έρευνας κατά την έννοια του ΓΚΠΔ, το ΕΣΠΔ παρέχει έξι βασικούς ενδεικτικούς παράγοντες που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, πέραν της φύσης, του πεδίου εφαρμογής, του πλαισίου και των σκοπών της επεξεργασίας. Πρόκειται για τα εξής: 1) μεθοδική και συστηματική προσέγγιση, 2) τήρηση δεοντολογικών προτύπων, 3) επαληθευσιμότητα και διαφάνεια, 4) αυτονομία και ανεξαρτησία, 5) στόχοι της έρευνας, και 6) δυνατότητα συμβολής στην υφιστάμενη επιστημονική γνώση ή εφαρμογής της υφιστάμενης γνώσης με καινοτόμους τρόπους. Εάν οι ερευνητικές δραστηριότητες πληρούν αυτούς τους έξι παράγοντες, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστούν επιστημονική έρευνα. Διαφορετικά, ο υπεύθυνος επεξεργασίας θα πρέπει να αιτιολογεί και να είναι σε θέση να αποδείξει τους λόγους για τους οποίους οι δραστηριότητες θα πρέπει να θεωρούνται επιστημονική έρευνα, κατά την έννοια του ΓΚΠΔ.

Η περαιτέρω επεξεργασία για σκοπούς επιστημονικής έρευνας τεκμαίρεται ότι είναι συμβατή με τον αρχικό σκοπό της συλλογής δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των φυσικών προσώπων. Ως εκ τούτου, οι υπεύθυνοι επεξεργασίας δεν υποχρεούνται να διενεργούν τον έλεγχο συμβατότητας σκοπού βάσει του ΓΚΠΔ για να διαπιστώσουν αν η νέα επεξεργασία είναι συμβατή με τον αρχικό σκοπό της συλλογής. Ωστόσο, οι υπεύθυνοι επεξεργασίας πρέπει να διασφαλίζουν ότι η νομική βάση της αρχικής επεξεργασίας είναι επίσης κατάλληλη για την περαιτέρω επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα για σκοπούς επιστημονικής έρευνας.

Οι υπεύθυνοι επεξεργασίας μπορούν να βασίζονται σε «ευρεία συγκατάθεση» όταν οι σκοποί της έρευνας δεν είναι πλήρως γνωστοί κατά τον χρόνο συλλογής των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Στην περίπτωση αυτή, οι ερευνητές θα πρέπει να τηρούν τα δεοντολογικά πρότυπα για την επιστημονική έρευνα και να θεσπίζουν πρόσθετες διασφαλίσεις για την αντιστάθμιση της έλλειψης προδιαγραφών σκοπού. Οι υπεύθυνοι επεξεργασίας μπορούν επίσης να ζητήσουν από τα άτομα να συναινέσουν σε διαφορετικά μεμονωμένα ερευνητικά έργα χωριστά, μόλις γίνουν γνωστοί οι σκοποί των εν λόγω έργων (δυναμική συναίνεση). Είναι επίσης δυνατός ο συνδυασμός τόσο ευρείας όσο και δυναμικής συγκατάθεσης.

Επιπλέον, το ΕΣΠΔ αποσαφηνίζει τα δικαιώματα των φυσικών προσώπων όταν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που τα αφορούν υποβάλλονται σε επεξεργασία για επιστημονικούς σκοπούς. Αυτό περιλαμβάνει τα δικαιώματα διαγραφής και εναντίωσης για τα οποία ενδέχεται να ισχύουν περιορισμοί όταν δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα υποβάλλονται σε επεξεργασία για σκοπούς επιστημονικής έρευνας. Το ΕΣΠΔ παρέχει παραδείγματα για να εξηγήσει πότε το δικαίωμα διαγραφής μπορεί να θεωρηθεί πιθανό να καταστήσει αδύνατη ή να βλάψει σοβαρά τον στόχο της διεξαγωγής επιστημονικής έρευνας. Το ΕΣΠΔ εξηγεί επίσης πότε οι υπεύθυνοι επεξεργασίας μπορούν να απορρίψουν την αντίρρηση ενός φυσικού προσώπου στην επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν για σκοπούς επιστημονικής έρευνας. Αυτό μπορεί να συμβαίνει όταν η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την εκτέλεση καθήκοντος που εκτελείται για λόγους δημόσιου συμφέροντος.

Το ΕΣΠΔ υπενθυμίζει ότι, όταν διάφορες οντότητες συμμετέχουν στην επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα για σκοπούς επιστημονικής έρευνας, είναι αναγκαίο να αξιολογείται και να τεκμηριώνεται ο τρόπος κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ των οντοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, οι κατευθυντήριες γραμμές παρέχουν χρήσιμα παραδείγματα για να διευκρινιστεί σε ποιες περιπτώσεις οι οντότητες μπορούν να χαρακτηριστούν υπεύθυνοι επεξεργασίας, από κοινού υπεύθυνοι επεξεργασίας ή εκτελούντες την επεξεργασία.

Τέλος, το ΕΣΠΔ εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο οι υπεύθυνοι επεξεργασίας μπορούν να αξιολογούν τα κατάλληλα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα, όπως η ανωνυμοποίηση

ή η ψευδωνυμοποίηση, κατά την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα για σκοπούς επιστημονικής έρευνας. Το ΕΣΠΔ παρέχει παραδείγματα άλλων διασφαλίσεων που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν ανάλογα με τους κινδύνους που ενέχουν οι ερευνητικές δραστηριότητες που διεξάγονται. Αυτές περιλαμβάνουν ανεξάρτητη ή δεοντολογική εποπτεία, ασφαλή περιβάλλοντα επεξεργασίας, τεχνολογίες ενίσχυσης της ιδιωτικής ζωής, προστατευτικά μέτρα για τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας, ρυθμίσεις εμπιστευτικότητας και προϋποθέσεις για περαιτέρω χρήση.

Σχετικά links:
https://www.edpb.europa.eu/public-consultations/guidelines-12026-on-processing-of-personal-data-for-scientific-research_en

► Νέα Εθνική Πύλη Δεδομένων data.gov.gr

Στα μέσα Μαΐου 2026 τέθηκε σε πλήρη λειτουργία η νέα Εθνική Πύλη Δεδομένων data.gov.gr., η οποία παρέχει ελεύθερη πρόσβαση σε περισσότερα από 9.000 σύνολα δεδομένων από 450 φορείς του Δημοσίου σε κάθε ενδιαφερόμενο. Η πλατφόρμα πρόσφατα ανασχεδιάστηκε, εκσυγχρονίστηκε και ήδη συγκεντρώνει πάνω από 9.000 δεδομένα από φορείς του Δημοσίου, την Τοπική Αυτοδιοίκηση και Οργανισμούς του ευρύτερου δημόσιου τομέα.

Όλα τα σύνολα δεδομένων προσφέρονται δωρεάν και με ένα κλικ για όλους τους πολίτες, ερευνητές, χιλιάδες επιχειρήσεις και επαγγελματίες. Στην υπηρεσία πολιτών και επιχειρήσεων είναι, παράλληλα, ο καινούριος βοηθός σύνθετης αναζήτησης με πολλαπλά κριτήρια, όπως για παράδειγμα η γεωγραφική περιοχή. Η πλατφόρμα λειτουργεί, επίσης, ως κόμβος πολιτικής και βασική υποδομή για την ανάπτυξη εφαρμογών Τεχνητής Νοημοσύνης, καθώς η διαθεσιμότητα ποιοτικών και δομημένων δεδομένων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για αξιόπιστες ψηφιακές υπηρεσίες.

Η έκδοση του data.gov.gr του 2026 είναι βασισμένη στο σύστημα διαχείρισης δεδομένων ανοιχτού κώδικα CKAN και είναι ευθυγραμμισμένη με τα ευρωπαϊκά πρότυπα DCAT–AP. Έτσι, υλοποιούνται πλήρως οι απαιτήσεις του ευρωπαϊκού νομικού πλαισίου για τα ανοικτά δεδομένα, τα σύνολα δεδομένων υψηλής αξίας (HVD) και τη διακυβέρνηση δεδομένων, εντάσσοντας την Ελλάδα στον κοινό ευρωπαϊκό χώρο δεδομένων.

Τα κύρια χαρακτηριστικά της:

- 9.000+ δημοσιευμένα σύνολα δεδομένων,
- 30.000+ πόροι,
- 450+ φορείς του Δημοσίου που δημοσιεύουν δεδομένα,
- σημαντική διεύρυνση των οργανισμών που διαθέτουν σύνολα δεδομένων υψηλής αξίας (HVD), όπως Εθνική Μετεωρολογική Υπηρεσία και Κτηματολόγιο.

Η νέα πύλη ξεχωρίζει επίσης για τα παρακάτω τεχνολογικά χαρακτηριστικά:

- Χωρική αναζήτηση: Ενσωματωμένος χάρτης για γεωχωρικά δεδομένα και αναζήτηση βάσει τοποθεσίας.
- Διεπαφές και μαζικές λήψεις: Δωρεάν πρόσβαση μέσω τυποποιημένων APIs και μαζικών λήψεων σε μορφές CSV, JSON, XML και XLSX.
- Ανοικτά και προστατευόμενα δεδομένα: Ολοκληρωμένη διαχείριση τόσο ανοικτών δεδομένων όσο και δεδομένων περιορισμένης πρόσβασης κάτω από την ίδια στέγη.
- Ευρωπαϊκή διασύνδεση: Σύνδεση με το data.europa.eu και αυτόματη συγκομιδή μεταδεδομένων, εντάσσοντας την Ελλάδα πλήρως στον ευρωπαϊκό χώρο δεδομένων.

Η νέα έκδοση της πλατφόρμας εντάσσεται σε μια συνολική στρατηγική με στόχο να ενισχυθεί η διαφάνεια, η συνεργασία μεταξύ φορέων και η τεκμηριωμένη λήψη αποφάσεων.

Σχετικά links:
https://data.gov.gr/
https://www.youtube.com/watch?v=rV-4GlikeAI
https://wired.com.gr/article/data-gov-gr-apektise-i-ellada-anoikta-dedomena/

► Η Τεχνητή Νοημοσύνη στην Ελλάδα

Πρόσφατες έρευνες της Eurostat για τη χρήση Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών σε άτομα και νοικοκυριά καταγράφουν τη διάδοση της παραγωγικής Τεχνητής Νοημοσύνης (ΤΝ) στην Ευρώπη, προσφέροντας κρίσιμα συμπεράσματα και για την Ελλάδα.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της Eurostat, η Ελλάδα καταγράφει υψηλή διείσδυση, καθώς περίπου το 44% των πολιτών έχει χρησιμοποιήσει εργαλεία παραγωγικής ΤΝ – ποσοστό υψηλότερο από τον μέσο όρο της ΕΕ. Η επίδοση αυτή κατατάσσει τη χώρα σε ομάδα «προχωρημένων χρηστών», μαζί με χώρες όπως η Δανία, η Φινλανδία και η Εσθονία. Ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι η εικόνα στις νεότερες ηλικίες. Στην ηλικιακή ομάδα 16-24 ετών, το 83,5% των νέων στην Ελλάδα χρησιμοποιεί εργαλεία παραγωγικής ΤΝ – το υψηλότερο ποσοστό στην ΕΕ, έναντι 63,8% σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι νέοι χρησιμοποιούν την τεχνολογία κυρίως για προσωπικούς σκοπούς (44,2%) και εκπαίδευση (39,3%), ενώ η επαγγελματική χρήση παραμένει περιορισμένη και συγκρίσιμη με τον γενικό πληθυσμό. Συνολικά, τα στοιχεία της Eurostat δείχνουν ότι η Ελλάδα εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλή υιοθέτηση της παραγωγικής ΤΝ, ιδίως από τη νέα γενιά. Η βασική πρόκληση

πλέον δεν είναι η πρόσβαση, αλλά η μετάβαση από την εκτεταμένη προσωπική χρήση σε πιο συστηματική και παραγωγική αξιοποίηση της τεχνολογίας στην εργασία και την οικονομία.

Υπό το πρίσμα αυτό, έχει ιδιαίτερη σημασία ότι η Ελλάδα υιοθέτησε, τον Μάιο του 2026, σαφείς κανόνες για τη χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης στα σχολεία, με σκοπό μια ασφαλή, διαφανή και παιδαγωγικά υπεύθυνη αξιοποίηση της Τεχνητής Νοημοσύνης στην εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε η τεχνολογία να λειτουργεί ως εργαλείο υποστήριξης της μάθησης και όχι ως υποκατάστατο της προσωπικής προσπάθειας, της κριτικής σκέψης και του ρόλου του εκπαιδευτικού.

Βάσει των κανόνων αυτών, η χρήση εργαλείων ΤΝ παραμένει προαιρετική για μαθητές και εκπαιδευτικούς, δεν συνδέεται με την αξιολόγησή τους και πραγματοποιείται πάντοτε υπό την εποπτεία εκπαιδευτικού.

Ειδικότερα, η χρήση συστημάτων ΤΝ:

• πραγματοποιείται αποκλειστικά για την υποστήριξη της μάθησης και όχι για την υποκατάσταση της προσωπικής προσπάθειας των μαθητών,

• τελεί πάντοτε υπό την εποπτεία εκπαιδευτικού,

• εφαρμόζεται σε εθελοντική βάση για μαθητές και εκπαιδευτικούς,

• και δεν επηρεάζει την αξιολόγηση ή τη μαθητική και υπηρεσιακή κατάσταση.

Ταυτόχρονα, θεσπίζονται αυστηρές δικλείδες προστασίας για τους μαθητές και τη σχολική κοινότητα απέναντι σε φαινόμενα παραπληροφόρησης, αλγοριθμικών στρεβλώσεων, επιβλαβούς περιεχομένου ή καταχρηστικής αξιοποίησης της τεχνολογίας.

Για πρώτη φορά εισάγονται ρητές απαγορεύσεις για πρακτικές, όπως:

• η δημιουργία και διάδοση deepfake περιεχομένου χωρίς συναίνεση,

• η παραγωγή ψευδών βιβλιογραφικών αναφορών ή ανύπαρκτων πηγών,

• η μη εξουσιοδοτημένη ανάπτυξη ή χρήση εφαρμογών ΤΝ,

• καθώς και η πλήρως αυτοματοποιημένη αξιολόγηση μαθητών ή εκπαιδευτικών.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην προστασία προσωπικών δεδομένων ανηλίκων. Απαγορεύεται ρητά η δημιουργία προφίλ μαθητών και εκπαιδευτικών, η επεξεργασία στοιχείων προσωπικότητας ή συμπεριφοράς, καθώς και η εισαγωγή ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων σε συστήματα ΤΝ.

Ειδικότερα, δεν επιτρέπεται η καταχώριση:

• ονοματεπωνύμων,

• φωτογραφιών,

• φωνητικών δειγμάτων,

• βαθμολογιών,

• δεδομένων υγείας,

• ή οποιουδήποτε άλλου στοιχείου μπορεί να οδηγήσει στην ταυτοποίηση μαθητών και εκπαιδευτικών.

Η χρήση εργαλείων ΤΝ δεν επιτρέπεται κατά τη διάρκεια γραπτών εξετάσεων, τεστ και διαγωνισμάτων, εκτός εάν έχει προβλεφθεί ρητά ελεγχόμενη χρήση τους από τον εκπαιδευτικό. Αντίστοιχα, οι μαθητικές εργασίες δεν μπορούν να παράγονται εξ ολοκλήρου ή σε σημαντικό βαθμό από εφαρμογές Τεχνητής Νοημοσύνης. Οι εκπαιδευτικοί καλούνται να καθοδηγούν τους μαθητές στη δημιουργική, υπεύθυνη και κριτική αξιοποίηση των νέων εργαλείων, ώστε η τεχνολογία να λειτουργεί ενισχυτικά για τη μάθηση και όχι εις βάρος της.

Στο πλαίσιο αυτό, θεσμοθετείται για πρώτη φορά ο ρόλος του «Συντονιστή χρήσης ΤΝ» σε κάθε σχολική μονάδα. Ο υπεύθυνος εκπαιδευτικός θα παρακολουθεί την ορθή εφαρμογή των εργαλείων ΤΝ, θα συντονίζει τη συμμετοχή μαθητών και εκπαιδευτικών και θα λειτουργεί ως σημείο αναφοράς για θέματα ασφάλειας και προστασίας δεδομένων. Η πρόσβαση στα συστήματα ΤΝ θα πραγματοποιείται, όπου υποστηρίζεται, μέσω του Πανελλήνιου Σχολικού Δικτύου, με ασφαλή αυθεντικοποίηση χρηστών και αυστηρούς περιορισμούς πρόσβασης.

Επιπλέον, εισάγονται συγκεκριμένες εγγυήσεις ασφαλείας, όπως:

• ανωνυμοποίηση ή ψευδωνυμοποίηση δεδομένων,

• καταγραφή όλων των διαδικασιών επεξεργασίας,

• μηχανισμοί ανθρώπινης εποπτείας,

• τακτικές αξιολογήσεις κινδύνου,

• και συμμόρφωση με διεθνή πρότυπα ασφάλειας πληροφοριών.

Πριν από κάθε εφαρμογή συστήματος ΤΝ, θα διενεργείται υποχρεωτικά Εκτίμηση Αντικτύπου στην Προστασία Δεδομένων σύμφωνα με τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (ΓΚΠΔ).

Κάθε σχολική μονάδα θα οργανώνει τουλάχιστον μία ετήσια δράση ενημέρωσης για μαθητές και γονείς, ενώ θα υλοποιούνται και επιμορφώσεις εκπαιδευτικών σχετικά με:

• τις βασικές αρχές λειτουργίας της ΤΝ,

• τους κινδύνους και τις αλγοριθμικές μεροληψίες,

• την προστασία προσωπικών δεδομένων,

• τις τεχνικές prompting,

• και τη διαχείριση περιστατικών.

Οι επιμορφώσεις θα εγκρίνονται από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ), ώστε να διασφαλίζονται ενιαία ποιότητα και επιστημονική επάρκεια.

Επίσης, στις 25 Μαΐου 2026 δημοσιεύθηκε και είναι πλέον διαθέσιμος στους πολίτες ο Οδηγός «Τεχνητή Νοημοσύνη για Όλους», μια πρωτοποριακή πρωτοβουλία από κορυφαίους Έλληνες επιστήμονες Τεχνητής Νοημοσύνης σε συνεργασία με το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης και Τεχνητής Νοημοσύνης, το Εθνικό Συμβούλιο Έρευνας, Τεχνολογίας και Καινοτομίας, και την Ειδική Γραμματεία Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού. Ο «Οδηγός» είναι διαθέσιμος δωρεάν μέσω νέου ιστοχώρου όπου οι πολίτες μπορούν να τον αναζητήσουν και να αποκτήσουν άμεση πρόσβαση στο σύνολο του περιεχομένου του.

Στόχος του «Οδηγού» είναι η ενίσχυση της ψηφιακής εκπαίδευσης και η ορθή χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης στην καθημερινότητα, την εργασία και τη μάθηση, ενώ, παράλληλα, δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη της επικοινωνίας του πολίτη, μέσα από σύγχρονα συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης, ως βασική δεξιότητα. Με πρακτικά παραδείγματα και σαφείς οδηγίες, λειτουργεί ως εργαλείο εξοικείωσης με την Τεχνητή Νοημοσύνη, συμβάλλοντας στη μείωση του ψηφιακού χάσματος και ενισχύοντας τη δυνατότητα των πολιτών να αξιοποιούν αποτελεσματικά σύγχρονα ψηφιακά εργαλεία.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα χρήσης είναι η αποσαφήνιση των βασικών εννοιών της ΤΝ και των Μεγάλων Γλωσσικών Μοντέλων, με σκοπό την κατανόηση της λειτουργίας και των δυνατοτήτων τους. Στην πράξη, οι πολίτες μπορούν να λάβουν δεδομένα (π.χ. κείμενο, εικόνες, ήχος, έγγραφα), να αναλύσουν τα δεδομένα και να «συναγάγουν» συμπεράσματα μέσω πολύπλοκων αλγορίθμων. Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι προβλέψεις (π.χ. η πρόγνωση του καιρού), περιεχόμενο (π.χ. η δημιουργία μιας εικόνας που να παριστάνει κάτι το οποίο περιγράφηκε με λόγια στην είσοδο), συστάσεις ή αποφάσεις (π.χ. η τοποθέτηση ενός εισερχόμενου μηνύματος στα ανεπιθύμητα), βελτιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την καθημερινότητα και την επαγγελματική ζωή των πολιτών.

Η ανάπτυξη του «Οδηγού» αποτελεί συλλογικό έργο επιστημόνων της Ελλάδας και της διασποράς και ξεχωρίζει για τον πρακτικό, συνεργατικό και εθελοντικό του χαρακτήρα, καθώς συνδέει τη διεθνή ελληνική επιστημονική κοινότητα με την Πολιτεία, με στόχο να καταστεί η τεχνολογία αιχμής κατανοητή και προσβάσιμη σε όλους. Η σχεδίαση και διάθεση του Οδηγού «Τεχνητή Νοημοσύνη για Όλους» εντάσσονται στη συνολική στρατηγική για την ενίσχυση των ψηφιακών δεξιοτήτων και τη διάχυση της καινοτομίας στην κοινωνία, με στόχο την ουσιαστική αξιοποίηση της Τεχνητής Νοημοσύνης προς όφελος των πολιτών και της οικονομίας.

Σχετικά links:

Έρευνες Eurostat:
https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/edn-20260210-1
https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20251216-3
ΤΝ στην εκπαίδευση:
https://search.et.gr/el/fek/?fekId=798724
https://www.iep.edu.gr/ai/
Οδηγός «Τεχνητή Νοημοσύνη για Όλους»:
https://ai.gov.gr/ai-for-all-guide/

► Έκθεση Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την κατάσταση της ψηφιακής δεκαετίας

Περί τα μέσα Ιουνίου 2026, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε την τέταρτη έκθεση για την κατάσταση της ψηφιακής δεκαετίας, στην οποία καταδεικνύεται ότι η Ευρώπη έχει σημειώσει πρόοδο όσον αφορά τους στόχους της για τον ψηφιακό μετασχηματισμό με ορίζοντα το 2030, όπως οι ασφαλείς και βιώσιμες ψηφιακές υποδομές και η ψηφιοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών, αλλά η πρόκληση τώρα είναι η επίτευξη αποτελεσμάτων σε κλίμακα, ταχύτητα και συνέπεια. Η έκθεση έρχεται την ώρα που η Επιτροπή δημοσίευσε το τελευταίο Ειδικό Ευρωβαρόμετρο, από το οποίο προκύπτει ότι η συντριπτική πλειονότητα των Ευρωπαίων κατατάσσει την ψηφιακή πολιτική ως κορυφαία προτεραιότητα της ΕΕ, υποστηρίζοντας σθεναρά ένα πιο αυτόνομο ευρωπαϊκό ψηφιακό μέλλον.

Το πρόγραμμα πολιτικής για την ψηφιακή δεκαετία χρησιμεύει ως στρατηγική πυξίδα της ΕΕ για την προώθηση και την επένδυση στην ψηφιακή ανταγωνιστικότητα και κυριαρχία της Ευρώπης. Η έκθεση αξιολογεί την πρόοδο που έχει σημειώσει η ΕΕ όσον αφορά την ψηφιοποίησή της σε όλους τους τομείς, συμπεριλαμβανομένων των υποδομών ζωτικής σημασίας, της ψηφιοποίησης των επιχειρήσεων, των ψηφιακών δεξιοτήτων και της ψηφιοποίησης των δημόσιων υπηρεσιών. Φέτος, η έκθεση υπερβαίνει τον απολογισμό, περιγράφοντας τις μεταρρυθμίσεις και τις επενδύσεις προτεραιότητας σε επίπεδο ΕΕ και κρατών μελών, σε μια προσπάθεια καθοδήγησης των κονδυλίων ψηφιακής χρηματοδότησης στο επόμενο πολυετές δημοσιονομικό πλαίσιο της ΕΕ.

Η έκθεση δείχνει ότι έχει σημειωθεί πρόοδος στους ακόλουθους τομείς: όσον αφορά την ανάπτυξη βασικών υποδομών συνδεσιμότητας, το 96,8% των νοικοκυριών έχουν πλέον βασική κάλυψη 5G. Ωστόσο, ορισμένες ζώνες υψηλής χωρητικότητας και η εγκατάσταση «Fibre-to-the-Premises» υστερούν. Όσον αφορά τη βασική υιοθέτηση προηγμένων ψηφιακών τεχνολογιών από τις επιχειρήσεις, το 46,7% των επιχειρήσεων της ΕΕ χρησιμοποιούν υπολογιστικό νέφος, το 39,9% εφαρμόζουν ανάλυση δεδομένων και σχεδόν το 20% αναπτύσσουν Τεχνητή Νοημοσύνη (η υιοθέτηση αυξήθηκε κατά 48%

το 2025, σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος). Ένα παράδειγμα είναι ο τομέας της υγειονομικής περίθαλψης, όπου η ιατρική απεικόνιση που βασίζεται στην Τεχνητή Νοημοσύνη οδηγεί στην έγκαιρη ανίχνευση, τις ταχύτερες διαγνώσεις και τα καλύτερα αποτελέσματα για τους ασθενείς. Τέλος, πάνω από το 60% των Ευρωπαίων διαθέτουν πλέον τουλάχιστον βασικές ψηφιακές δεξιότητες.

Ωστόσο, τα κενά παραμένουν. Στον τομέα των ημιαγωγών, η ΕΕ αντιπροσωπεύει μόνο το 9% της παγκόσμιας αγοράς ημιαγωγών, ποσοστό που απέχει πολύ από τον στόχο του 20% για το 2030. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για την υπολογιστική ικανότητα. Ενώ η ανάπτυξη κόμβων παρυφών βρίσκεται σε καλό δρόμο για την επίτευξη του στόχου της ψηφιακής δεκαετίας για το 2030 νωρίτερα από το χρονοδιάγραμμα, η υπολογιστική ικανότητα εξακολουθεί να υστερεί σημαντικά σε σχέση με τη ζήτηση. Επιπλέον, παρά τη σημαντική πρόοδο στον τομέα της κυβερνοασφάλειας, η Ευρώπη εξακολουθεί να εξαρτάται διαρθρωτικά από προμηθευτές κυβερνοασφάλειας εκτός ΕΕ, με τις ευρωπαϊκές εταιρείες να υποεκπροσωπούνται στην παγκόσμια ηγετική θέση στον τομέα της κυβερνοασφάλειας.

Υπάρχει επίσης έλλειψη δεξιοτήτων ΤΠΕ. Οι ειδικοί αντιπροσώπευαν μόλις το 5% της απασχόλησης το 2025 – το ήμισυ του στόχου του 10% για το 2030. Οι γυναίκες αντιπροσώπευαν λιγότερο από το 20% των απασχολούμενων ειδικών στις ΤΠΕ, ποσοστό που δεν έχει αλλάξει από το 2024, παρά την εκτίναξη της ζήτησης – ιδίως στους τομείς της ασφάλειας υπολογιστικού νέφους, της κυβερνοασφάλειας, της διαχείρισης δεδομένων και της ανάπτυξης λογισμικού.

Μελέτη της Επιτροπής δείχνει ότι η συντονισμένη δράση της ΕΕ στον ψηφιακό τομέα αποφέρει υψηλές αποδόσεις. Κάθε 1 ευρώ που δαπανάται στην ψηφιακή πολιτική στο πλαίσιο του NextGenerationEU θα παράγει 1,50 ευρώ σε οικονομική παραγωγή εντός της ΕΕ και 2 ευρώ για την παγκόσμια οικονομία στο σύνολό της (συμπεριλαμβανομένης της ΕΕ) έως το τέλος του 2030. Το ποσοστό αυτό είναι πολύ υψηλότερο από τον μέσο όρο σε άλλους τομείς πολιτικής. Αυτές οι επενδύσεις στην ψηφιακή τεχνολογία δημιουργούν δευτερογενείς επιπτώσεις τόσο σε διασυνοριακό όσο και σε διατομεακό επίπεδο της οικονομίας.

Η έκθεση παρέχει σαφείς συστάσεις τόσο προς την ΕΕ όσο και προς τα κράτη μέλη να συνεχίσουν τις προσπάθειες κλιμάκωσης, σε μια περίοδο κατά την οποία σχεδόν το ήμισυ του δημόσιου προϋπολογισμού που περιλαμβάνεται στους εθνικούς χάρτες πορείας για την ψηφιακή δεκαετία θα καταργηθεί σταδιακά έως το 2026. Για να αποφευχθεί η καθυστέρηση της προόδου, η έκθεση ζητεί να διασφαλιστεί η συνέχεια της χρηματοδότησης μετά το 2026 για τη γεφύρωση του χάσματος, την κλιμάκωση επιτυχημένων έργων [π.χ. κοινοπραξίες ευρωπαϊκής ψηφιακής υποδομής και σημαντικά έργα κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος) και την ενίσχυση του συντονισμού σε επίπεδο ΕΕ (π.χ. μέσω πολυκρατικών έργων) για την πρόληψη του κατακερματισμού της αγοράς και της άνισης υλοποίησης.

Μια ειδική έρευνα του Ευρωβαρόμετρου, η οποία διεξήχθη μεταξύ Φεβρουαρίου και Μαρτίου 2026, δείχνει ότι το 79% των Ευρωπαίων κατατάσσουν την ψηφιακή πολιτική ως κορυφαία προτεραιότητα της ΕΕ στη διαμόρφωση του μέλλοντος. Το Ευρωβαρόμετρο διερευνά τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε η στάση των πολιτών σε ένα έτος που χαρακτηρίστηκε από ραγδαίες τεχνολογικές αλλαγές και έντονες συζητήσεις πολιτικής σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα. Οι πολίτες υποστηρίζουν σθεναρά ένα πιο αυτόνομο ευρωπαϊκό ψηφιακό μέλλον, δίνοντας προτεραιότητα στις επενδύσεις σε υποδομές που έχουν αναπτυχθεί στην ΕΕ (85%) και στη μείωση της εξάρτησης από την τεχνολογία τρίτων χωρών (82%). Το 80% πιστεύει ότι είναι σημαντικό να καταστεί η ΕΕ παγκόσμιος ηγέτης στις τεχνολογικές υποδομές. Επιπλέον, το 58% των Ευρωπαίων θα στραφούν σε πάροχο της ΕΕ ακόμη και με υψηλότερο κόστος. Οι πέντε κορυφαίοι παράγοντες που ενθαρρύνουν τη μετάβαση σε πάροχο με έδρα στην ΕΕ περιλαμβάνουν: μεγαλύτερη ασφάλεια και αξιοπιστία (50%), καλύτερη προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (49%), σαφέστερους κανόνες και προστασία των καταναλωτών (39%), μειωμένη εξάρτηση από τρίτες χώρες (33%), στήριξη της οικονομίας και της ανταγωνιστικότητας της ΕΕ (30%).

Οι Ευρωπαίοι πιστεύουν ότι η ψηφιακή υγεία (55%), οι πράσινες τεχνολογίες (50%), η ταχύτερη συνδεσιμότητα (42%) και η Τεχνητή Νοημοσύνη (39%) θα έχουν τον πιο θετικό αντίκτυπο για την επόμενη δεκαετία. Περίπου τέσσερις στους δέκα πολίτες χρησιμοποιούν παραγωγική ΤΝ τουλάχιστον σε εβδομαδιαία βάση, και μεταξύ εκείνων που το κάνουν, σχεδόν επτά στους δέκα αναφέρουν αυξημένη χρήση κατά το παρελθόν έτος. Το 80% πιστεύει ότι η ανάπτυξη της ΤΝ θα πρέπει να ρυθμιστεί προσεκτικά, ακόμη και αν αυτό σημαίνει ότι οι προγραμματιστές ΤΝ αντιμετωπίζουν ορισμένους περιορισμούς.

Οι ανησυχίες σχετικά με την επιβλαβή χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών είναι ευρέως διαδεδομένες και αυξάνονται. Το 92% των πολιτών επιθυμεί ισχυρότερη προστασία για τα παιδιά στο διαδίκτυο, το 87% συμφωνεί ότι η χειραγώγηση στο διαδίκτυο (παραπληροφόρηση, βαθιά ψευδείς πληροφορίες, περιεχόμενο που παράγεται από ΤΝ, εξωτερικές παρεμβάσεις) συνιστά απειλή για τη δημοκρατία και αισθάνεται ότι επηρεάζεται προσωπικά από τις ψευδείς ειδήσεις και την παραπληροφόρηση (53%), την κατάχρηση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (47%) και την ανεπαρκή προστασία ήσσονος σημασίας στις πλατφόρμες (41%).

Μέσω της έκθεσης του 2026 για την κατάσταση της ψηφιακής δεκαετίας, η Επιτροπή καλεί τα κράτη μέλη να

επικαιροποιήσουν τους εθνικούς χάρτες πορείας τους για την ψηφιακή δεκαετία με συγκεκριμένα μέτρα, διασφαλίζοντας παράλληλα ισχυρότερη ευθυγράμμιση με το επόμενο πολυετές δημοσιονομικό πλαίσιο. Το 2027, η Επιτροπή θα επανεξετάσει τους στόχους του προγράμματος πολιτικής για την ψηφιακή δεκαετία, ώστε να διασφαλιστεί ότι αντικατοπτρίζουν τις εγκριθείσες νομοθετικές πράξεις, ευθυγραμμίζονται με το μεταβαλλόμενο ψηφιακό τοπίο και εκπληρώνουν τις προτεραιότητες και τις φιλοδοξίες της ΕΕ. Η αναθεώρηση θα εκσυγχρονίσει, θα απλουστεύσει και θα επεκτείνει το πλαίσιο πέραν του 2030.

Σχετικά links:
https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/2026-state-digital-decade-package
http://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/129716
https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/factpages/greeces-2026-digital-decade-country-report

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση http://e-pikaira.blogspot.com.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Μάρτιος – Μάιος 2026)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου

► Ανεξαρτησία των δικαστών

Μία παρατυπία στον διορισμό δικαστή δεν αρκεί για να κριθεί ότι ένας δικαστής δεν διαθέτει τα αναγκαία εχέγγυα ανεξαρτησίας, αλλά απαιτείται μία πιο συνολική αξιολόγηση

προδικαστική παραπομπή – κράτος δικαίου – αποτελεσματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης – ανεξαρτησία των δικαστών – άρθρο 19 παρ. 1, δεύτερο εδάφιο, ΣΕΕ – άρθρο 47, δεύτερο εδάφιο, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – εθνική νομοθεσία και νομολογία που απαγορεύουν στα εθνικά δικαστήρια την αμφισβήτηση της νομιμότητας των δικαστηρίων και των συνταγματικών οργάνων ή τη διαπίστωση ή εκτίμηση της νομιμότητας του διορισμού των δικαστών ή των δικαιοδοτικών εξουσιών τους – υποχρέωση του δικαστή που έχει επιληφθεί αίτησης εξαίρεσης άλλου δικαστή να ελέγξει αν πληρούται στο πρόσωπό του η απαίτηση περί «δικαστηρίου που έχει προηγουμένως συσταθεί νομίμως» – διορισμός δικαστών στα τακτικά δικαστήρια στην Πολωνία – έλλειψη ανεξαρτησίας του Krajowa Rada Sądownictwa (Εθνικού Δικαστικού Συμβουλίου, Πολωνία) – απουσία αποτελεσματικού μέσου ένδικης προστασίας των υποψηφίων για θέση δικαστή των τακτικών δικαστηρίων – δικαστής ο οποίος δεν αποτελεί «ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο που έχει προηγουμένως συσταθεί νομίμως» – δυνατότητα εξαίρεσης δικαστή από δικαστικό σχηματισμό

ΔΕΕ C-521/21, Rzecznik Praw Obywatelskich (Récusation d'un juge de droit commun), 24.03.2026, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: D. Spielmann, ECLI:EU:C:2026:242 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορούσε την ερμηνεία των άρθρων 2, 6 και 19 της ΣΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του ΧΘΔ περί δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας.

Ειδικότερα, το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης ήταν απαίτηση προερχόμενη από σύμβαση υπηρεσιών, χαρακτηριζόμενη ως εμπορική συναλλαγή σύμφωνα με την Οδηγία 2011/7/ΕΕ για την καταπολέμηση των καθυστερήσεων πληρωμών στις εμπορικές συναλλαγές. Στο πλαίσιο της εν λόγω δίκης, ο εναγόμενος ζήτησε την εξαίρεση της δικαστή στην οποία είχε ανατεθεί η εκδίκαση της υπόθεσης (η σύνθεση του δικαστηρίου ήταν μονομελής). Με την αίτηση εξαίρεσης, ο εναγόμενος υποστήριξε ότι ο διορισμός της δικαστή ήταν προβληματικός, καθώς εγκρίθηκε από τη νέα σύνθεση του Εθνικού Δικαστικού Συμβουλίου, η συνταγματικότητα της οποίας είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση από το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο. Η εξέταση της αίτησης εξαίρεσης ανατέθηκε στο επαρχιακό δικαστήριο Poznań-Stare Miasto, ήτοι στο αιτούν δικαστήριο. Το δικαστήριο αυτό διατηρούσε αμφιβολίες για τη συμβατότητα της διαδικασίας διορισμού με το ενωσιακό δίκαιο, τόσο λόγω της σύνθεσης του Εθνικού Δικαστικού Συμβουλίου, όσο και λόγω της έλλειψης αποτελεσματικής προσφυγής των συμμετεχόντων στην εν λόγω διαδικασία κατά του διορισμού της δικαστή. Συγκεκριμένα, το αιτούν δικαστήριο διευκρινίζει ότι το Εθνικό Δικαστικό Συμβούλιο συγκροτήθηκε κατά παράβαση των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών του πολωνικού δικαίου και των αξιών του κράτους δικαίου τις οποίες κατοχυρώνει το δίκαιο της Ένωσης. Τέλος, κατά το αιτούν δικαστήριο, η απουσία αποτελεσματικής προσφυγής θα μπορούσε να δημιουργήσει εύλογες αμφιβολίες όσον αφορά την ανεξαρτησία και την αμεροληψία των δικαστών που έχουν διοριστεί με την κρίσιμη διαδικασία.

Συνακόλουθα, το αιτούν δικαστήριο απέστειλε δύο προδικαστικά ερωτήματα προς το ΔΕΕ. Με το πρώτο, ζήτησε από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν τα άρθρα 2, 19 παρ. 1 και 6 παρ. 1-3 της ΣΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του ΧΘΔ, έχουν την έννοια ότι δεν συνιστά δικαστήριο που συστάθηκε νομίμως, εκείνο που στη σύνθεσή του συμμετέχει δικαστής που διορίστηκε στο πλαίσιο ελαττωματικής κατά το ενωσιακό δίκαιο διαδικασίας και κατά της οποίας οι υπόλοιποι συμμετέχοντες δεν είχαν δικαίωμα άσκησης ένδικης προσφυγής. Με το δεύτερο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται ως προς τις περαιτέρω επιπτώσεις στο εθνικό δίκαιο μίας καταφατικής απάντησης στο πρώτο ερώτημα και, συγκεκριμένα, αν θα απαιτούσε την αγνόηση των αποτελεσμάτων των αποφάσεων του Συνταγματικού Δικαστηρίου και αν θα απέκλειε την εφαρμογή διατάξεων του εθνικού δικαίου ή τουλάχιστον τη διαφορετική ερμηνεία του για να εξασφαλιστεί η αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου.

Αρχικά, το ΔΕΕ απέρριψε την ένσταση αναρμοδιότητας που υπεβλήθη, κρίνοντας ότι ναι μεν το ζήτημα της οργάνωσης της δικαιοσύνης ανήκει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, ωστόσο, κατά την άσκηση αυτής, οφείλουν να τηρούν τις υποχρεώσεις τις οποίες υπέχουν από το δίκαιο της Ένωσης. Επιπλέον, όσον αφορά το παρα-

δεκτό της αίτησης προδικαστικής απόφασης, το Δικαστήριο έκρινε ότι τα προδικαστικά ερωτήματα δεν είχαν υποθετικό χαρακτήρα, όπως υποστήριξε η περιφερειακή εισαγγελία Πόζναν, δεδομένου ότι είχαν ως σκοπό να παράσχουν στο αιτούν δικαστήριο την πρακτική δυνατότητα να εκτιμήσει αν η εθνική ρύθμιση που διέπει τον διορισμό των δικαστών ήταν συμβατή με τις προαναφερόμενες διατάξεις του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου.

Επί της ουσίας, το Δικαστήριο ανέφερε προκαταρτικά ότι θα εξετάσει την υπόθεση μόνο υπό το πρίσμα του άρθρου 47 του ΧΘΔ και του άρθρου 19 παρ. 1, εδάφιο β', ΣΕΕ, στο οποίο εντοπίζεται εξάλλου η κρίσιμη για την απόφαση αρχή της ανεξαρτησίας και της αμεροληψίας των δικαστών.

Ως εκ τούτου, το ΔΕΕ εξέτασε σε πρώτο βαθμό το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα. Το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι η αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που αναφέρει το άρθρο 19 ΣΕΕ συνιστά γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης, η οποία απορρέει από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και έχει κατοχυρωθεί με τα άρθρα 6 και 13 της ΕΣΔΑ. Βάσει του άρθρου 52 παρ. 3 του ΧΘΔ, το Δικαστήριο οφείλει να προβεί σε ερμηνεία η οποία να διασφαλίζει ένα επίπεδο προστασίας σύμφωνο με εκείνο που κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 της ΕΣΔΑ, όπως ερμηνεύεται από το ΕΔΔΑ. Η αποτελεσματική δικαστική προστασία εξασφαλίζεται καταρχάς από τα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών, ενώ ταυτόχρονα περιλαμβάνει και τον αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο και την εξέταση της νομιμότητας των διαδικασιών διορισμού των δικαστών. Οι διαδικασίες αυτές πρέπει να υπάγονται σε εγγυήσεις κατάλληλες για την αποτροπή κάθε προσβολής της ανεξαρτησίας ή της αμεροληψίας τους. Συνεπώς, η διασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου υποχρεώνει τα εθνικά δικαστήρια να αφήσουν ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη εθνική διάταξη σύμφωνα με την αρχή της υπεροχής του δικαίου της ΕΕ. Αντίστοιχα, ο εθνικός δικαστής οφείλει να μην εφαρμόζει τις εκτιμήσεις ανώτερου εθνικού δικαστηρίου, αν κρίνει, υπό το πρίσμα της ερμηνείας που έδωσε το ΔΕΕ, ότι οι εκτιμήσεις αυτές δεν είναι σύμφωνες με το δίκαιο της Ένωσης.

Εν προκειμένω, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι οι παράτυποι διορισμοί σε θέσεις δικαστή έχουν συστημικό χαρακτήρα εντός της Πολωνίας. Γι' αυτό τον λόγο, εναπόκειται στην εθνική έννομη τάξη να θεσπίσει κανονιστικό πλαίσιο το οποίο θα επιτρέπει, λαμβανομένων υπόψη των πλημμελειών της διαδικασίας διορισμού των δικαστών, την εκτίμηση του κατά πόσον τα πρόσωπα που διορίστηκαν παρατύπως σε θέση δικαστή μπορούν να συνεχίζουν να ασκούν τα καθήκοντά τους. Με τον τρόπο αυτό, δύναται να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη του κοινού στο δικαστικό σύστημα και να διασφαλιστεί η τήρηση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών. Ως προς την επίτευξη του σκοπού αυτού, το άρθρο 19 παρ. 1, εδάφιο β', ΣΕΕ αποδίδει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης προς τα κράτη μέλη σχετικά με το περιεχόμενο του κανονιστικού αυτού πλαισίου.

Επομένως, το ΔΕΕ απάντησε στο ερώτημα αναφέροντας ότι τα άρθρα 19 ΣΕΕ και 47 ΧΘΔ αντιτίθενται σε εθνική νομοθεσία και νομολογία συνταγματικού δικαστηρίου, εφόσον παρέχουν αποκλειστική αρμοδιότητα σε ορισμένο όργανο να αποφαίνεται επί αίτησης εξαίρεσης δικαστή για λόγους που αφορούν τις συνθήκες διορισμού του, αλλά στερούν το όργανο αυτό από την ευχέρεια να εξετάσει την αίτηση εξαίρεσης, αν με αυτήν αμφισβητείται η νομιμότητα της διαδικασίας διορισμού του εν λόγω δικαστή. Εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να μην εφαρμόσει αυτή τη νομοθεσία και νομολογία και να εξετάσει το ίδιο τη νομιμότητα διορισμού του δικαστή και, ιδίως, αν πληρούται στο πρόσωπό του η απαίτηση περί «δικαστηρίου που έχει προηγουμένως συσταθεί νομίμως».

Όσον αφορά το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο ανέφερε, γενικότερα, ότι η εγγύηση πρόσβασης σε ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη. Ειδικότερα, οι εγγυήσεις αυτές απαιτούν, δυνάμει του ενωσιακού δικαίου, την ύπαρξη κανόνων για τη σύνθεση του οργάνου, τον διορισμό των μελών του, τη διάρκεια της θητείας τους, καθώς και τους λόγους εξαίρεσης και παύσης των μελών του. Συναφώς, επιβάλλεται οι δικαστές να προφυλάσσονται από εξωγενείς παρεμβάσεις ή πιέσεις δυνάμενες να θέσουν σε κίνδυνο την ανεξαρτησία τους. Αυτή η ανεξαρτησία πρέπει να διαφυλάσσεται ιδίως από την επιρροή της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας, στο πλαίσιο της διάκρισης των λειτουργιών. Συνακόλουθα, οι κανόνες της διαδικασίας για την έκδοση αποφάσεων περί διορισμού δικαστών δεν πρέπει να δημιουργούν στους πολίτες εύλογες αμφιβολίες ως προς το ανεπηρέαστο των δικαστών από εξωγενή στοιχεία και ως προς την ουδετερότητά τους έναντι των αντιπαρατιθέμενων συμφερόντων.

Έχοντας υπόψη τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, το ΔΕΕ έκρινε ότι δεν μπορεί κάθε πλημμέλεια δυνάμενη να ανακύψει κατά τη διαδικασία διορισμού δικαστή να δημιουργεί αμφιβολίες ως προς την ανεξαρτησία και την αμεροληψία του τελευταίου. Απαιτείται μια συνολική εκτίμηση των κρίσιμων στοιχείων, τα οποία, εξεταζόμενα από κοινού, καθιστούν μια πλημμέλεια ουσιώδη και συμβάλλουν στη δημιουργία εύλογων αμφιβολιών ως προς την ανεξαρτησία και την αμεροληψία των δικαστών.

Εν προκειμένω, εναπόκειται και πάλι στο εθνικό δικαστήριο η κρίση για το αν η πλημμέλεια που εμφιλοχώρησε είναι τέτοιας φύσης ώστε να χαρακτηριστεί ουσιώδης σύμφωνα με τις παραπάνω διατυπώσεις. Ωστόσο, το Δικαστήριο, παρέχοντας όσο το δυνατόν περισσότερα

χρήσιμα στοιχεία προς το αιτούν δικαστήριο, παρατήρησε ότι το γεγονός πως το Εθνικό Δικαστικό Συμβούλιο υπό τη νέα του σύνθεση δεν παρέχει επαρκή εχέγγυα ανεξαρτησίας ώστε να μην δημιουργείται καμία εύλογη αμφιβολία ως προς το σύννομο των διαδικασιών διορισμού δικαστών στις οποίες αυτό μετέχει δεν αρκεί, καθαυτό, για να γίνει δεκτό ότι συντρέχει παράβαση των απαιτήσεων του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου. Παράλληλα, όσον αφορά τη δυνατότητα άσκησης αποτελεσματικής προσφυγής κατά ελαττωματικού διορισμού δικαστή, το ΔΕΕ έκρινε ότι η προσφυγή που μπορούσε να ασκηθεί ενώπιον του τμήματος εκτάκτου ελέγχου και δημοσίων υποθέσεων δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αποτελεσματική, καθώς δεν πληροί την απαίτηση περί «δικαστηρίου που έχει προηγουμένως συσταθεί νομίμως». Πάντως, ακόμη και αυτή η έλλειψη προσφυγής δεν αρκεί για να χαρακτηριστεί η όλη διαδικασία προβληματική. Τέλος, ούτε η συνδυαστική εκτίμηση των δύο αυτών ζητημάτων φαίνεται ικανή να αιτιολογήσει την εξαίρεση της κρίσιμης δικαστή λόγω έλλειψης αμεροληψίας ή ανεξαρτησίας της.

Επομένως, ο σχηματισμός του μονομελούς δικαστικού σχηματισμού υπό τη σχετική δικαστή δεν δημιουργεί, σύμφωνα με το ΔΕΕ, κάποιο ζήτημα υπό το πρίσμα των άρθρων 19 ΣΕΕ και 47 ΧΘΔ, με βάση τις προαναφερόμενες πλημμέλειες, με την επιφύλαξη άλλων κρίσιμων στοιχείων που μπορεί να εντοπίσει το εθνικό δικαστήριο κατά τη διάρκεια της δικής του εξέτασης.

► Υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής

Ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δεν μπορεί να αποφαίνεται επί ζητήματος που αφορά την ερμηνεία ή το κύρος διάταξης του δικαίου της Ένωσης με συνοπτική αιτιολογία, ανεξαρτήτως ρητού αιτήματος του διαδίκου για υποβολή αίτησης προδικαστικής απόφασης, εκτός αν το ζήτημα υπόκειται σε μία από τις τρεις εξαιρέσεις της απόφασης *Cilfit*

> *προδικαστική παραπομπή – άρθρο 267 ΣΛΕΕ – περιεχόμενο της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής την οποία υπέχουν τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας – εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή – υποχρέωση προς αιτιολόγηση της συγκεκριμένης εφαρμογής των εξαιρέσεων αυτών – εθνική ρύθμιση παρέχουσα στο εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας τη δυνατότητα να απορρίπτει μέσο ένδικης προστασίας διά συνοπτικής αιτιολογίας – προϋποθέσεις που απαιτούνται για την αιτιολόγηση της μη υποβολής αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως*

ΔΕΕ C-767/23, Remling, 24.03.2026, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Gavalec, Γεν. Εισαγγελέας: T. Ćapeta, ECLI:EU:C:2026:243 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορούσε την ερμηνεία του άρθρου 267, εδάφιο γ', της ΣΛΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του ΧΘΔ.

Ειδικότερα, τα πραγματικά περιστατικά της κύριας δίκης είχαν ως εξής: Μαροκινός υπήκοος (Α.Μ.), του οποίου η σύζυγος και τα τέκνα κατοικούν στην Ολλανδία και έχουν την ολλανδική ιθαγένεια, υπέβαλε αίτηση για χορήγηση άδειας διαμονής ισχύουσας σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η αίτηση εν τέλει απορρίφθηκε, με την αιτιολογία ότι το άτομο αυτό διέθετε ήδη άδεια διαμονής στην Ισπανία.

Ο Α.Μ. άσκησε αρχικά διοικητική προσφυγή, η οποία απορρίφθηκε με απόφαση του αρμόδιου Υφυπουργού. Τότε ο εν λόγω υπήκοος προσέφυγε στο Πρωτοδικείο της Χάγης, το οποίο απέρριψε εκ νέου την προσφυγή, κρίνοντας ότι, προκειμένου να λάβει τη ζητηθείσα άδεια διαμονής, έπρεπε να αποδείξει ότι τα τέκνα του δεν διέθεταν ή ότι δεν θα μπορούσαν να λάβουν άδεια διαμονής στην Ισπανία. Εν τέλει, η υπόθεση κατέληξε σε δεύτερο βαθμό στο τμήμα διοικητικών διαφορών του Συμβουλίου της Επικρατείας, ήτοι στο αιτούν δικαστήριο. Ο Α.Μ. υποστήριξε ότι διαθέτει παράγωγο δικαίωμα διαμονής, δυνάμει του άρθρου 20 ΣΛΕΕ. Κατά την άποψη του αιτούντος δικαστηρίου, η απάντηση στο ζήτημα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου που έθεσε ο Α.Μ. προκύπτει με σαφήνεια από τη νομολογία του ΔΕΕ και, συνεπώς, έκρινε ότι δεν υποχρεούται να υποβάλει αίτηση προδικαστικής απόφασης. Συνακόλουθα, το αιτούν δικαστήριο απεφάνθη επί της διαφοράς της κύριας δίκης, παραθέτοντας μια ιδιαίτερα συνοπτική αιτιολογία για την άρνηση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος.

Αυτή η συνοπτική αιτιολογία, σύμφωνα με το αιτούν δικαστήριο, προκύπτει από τη σχετική εθνική νομοθεσία. Υποστήριξε ότι, σε κάθε περίπτωση, δύναται να αιτιολογεί τις αποφάσεις του κατά τρόπο συνοπτικό όταν οι ισχυρισμοί που προβάλλονται ενώπιόν του είναι αλυσιτελείς ή ασαφείς. Πάντως, ακόμα και στην περίπτωση συνοπτικής αιτιολογίας, παρέχεται στον πολίτη αποτελεσματική δικαστική προστασία, δεδομένου ότι, σε υποθέσεις δικαίου αλλοδαπών ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου, οι υπήκοοι τρίτων χωρών έχουν τη δυνατότητα να προβάλλουν γραπτώς και προφορικώς τους ισχυρισμούς τους. Παράλληλα, ενόψει του μεγάλου αριθμού των αποφάσεων που εκδίδει το τμήμα υποθέσεων αλλοδαπού δικαίου, θα ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα η ενσωμάτωση σε κάθε απόφαση πλήρους αιτιολογίας άρνησης υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων από εθνικό δικαστήριο οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα.

Εντούτοις, το αιτούν δικαστήριο διατηρεί αμφιβολίες για το κατά πόσον η δυνατότητα να αιτιολογείται μια τέτοια

απόφαση κατά τρόπο συνοπτικό συνάδει προς το άρθρο 267, εδάφιο γ', ΣΛΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του ΧΘΔ, εάν ένας από τους διαδίκους στην ενώπιον του εν λόγω δικαστηρίου διαφορά ζητεί να υποβληθεί αίτηση προδικαστικής απόφασης ή αν θα πρέπει να εκτίθενται αναλυτικότερα οι λόγοι για τους οποίους δεν υποχρεούται να προβεί σε προδικαστική παραπομπή, διευκρινίζοντας, ιδίως, ποια από τις τρεις εξαιρέσεις της απόφασης *Cilfit* τυγχάνει εφαρμογής. Υπενθυμίζεται ότι οι εξαιρέσεις αυτές είναι: είτε ότι το ανακύψαν ζήτημα ενωσιακού δικαίου δεν είναι κρίσιμο για την επίλυση της ενώπιόν του διαφοράς, είτε ότι η ερμηνεία της επίμαχης διάταξης του δικαίου της Ένωσης βασίζεται σε πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, είτε ότι η ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης παρίσταται τόσο προφανής ώστε να μην καταλείπει περιθώριο εύλογης αμφιβολίας.

Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο απέστειλε τελικά προδικαστικό ερώτημα προς το ΔΕΕ, ζητώντας από το τελευταίο να διευκρινίσει αν τα άρθρα 267 ΣΛΕΕ και 47 ΧΘΔ αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση, δυνάμει της οποίας ανώτατο εθνικό δικαστήριο μπορεί με συνοπτική αιτιολογία να επιλύει ζήτημα ερμηνείας ενωσιακού δικαίου, ανεξαρτήτως του αν το ζήτημα αυτό συνοδεύεται από ρητό αίτημα για υποβολή αίτησης προδικαστικής απόφασης.

Αρχικά, το ΔΕΕ υπενθύμισε ότι η διαδικασία προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του δικαιοδοτικού συστήματος που θεσπίζουν οι Συνθήκες, καθιερώνοντας έναν διάλογο ανάμεσα στο ΔΕΕ και τα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών. Έτσι, διασφαλίζεται η συνοχή, η πλήρης αποτελεσματικότητα και ο αυτόνομος χαρακτήρας του νομικού συστήματος της Ένωσης. Εφόσον δεν χωρεί κανένα ένδικο μέσο του εσωτερικού δικαίου κατά της απόφασης εθνικού δικαστηρίου, το δικαστήριο αυτό υποχρεούται, κατ' αρχήν, όταν ανακύπτει ενώπιόν του ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης ή κύρους πράξης του δευτερογενούς δικαίου, να το παραπέμψει στο Δικαστήριο δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, προς διασφάλιση της ορθής εφαρμογής και της ομοιόμορφης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης. Η υποχρέωση αυτή δεν υφίσταται αν εντοπίζεται μία από τις τρεις εξαιρέσεις της απόφασης *Cilfit*, όπως προαναφέρθηκαν. Η εκτίμηση αυτή πρέπει να προκύπτει σαφώς από το σκεπτικό της απόφασης του κρίνοντος εθνικού δικαστηρίου. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με το Δικαστήριο, πρέπει να γίνεται σεβαστή η υποχρέωση αιτιολογίας, η οποία απαιτεί ειδική και εμπεριστατωμένη έκθεση των λόγων εφαρμογής της συγκεκριμένης εξαίρεσης.

Ως εκ τούτου, η απόρριψη ένδικου μέσου με συνοπτική αιτιολογία η οποία εξαντλείται στη διαπίστωση ότι πληρούνται εν προκειμένω οι προβλεπόμενες στην εθνική ρύθμιση προϋποθέσεις για τη χρήση μιας τέτοιας αιτιολογίας, δεν εκπληρώνει την παραπάνω υποχρέωση των ανώτατων εθνικών δικαστηρίων. Περαιτέρω, για την υποχρέωση αιτιολόγησης σε μία από τις τρεις εξαιρέσεις *Cilfit*, αρκεί ένας από τους διαδίκους της επίμαχης διαφοράς να έχει επικαλεσθεί το δίκαιο της Ένωσης, χωρίς απαραιτήτως να έχει διατυπώσει και αίτημα περί προδικαστικής παραπομπής. Όμως, συνεχίζει το ΔΕΕ, ακόμη και αν δεν έχει γίνει επίκληση του ενωσιακού δικαίου από τους διαδίκους, η υποχρέωση αιτιολόγησης εφαρμόζεται και στις περιπτώσεις που το εθνικό δικαστήριο, δυνάμει του εθνικού δικαίου, έχει την ευχέρεια ή την υποχρέωση να εξετάζει αυτεπαγγέλτως τους νομικούς ισχυρισμούς που αφορούν δεσμευτικό κανόνα του δικαίου της Ένωσης.

Επιπλέον, η κρίσιμη υποχρέωση θεωρείται ότι εκπληρώνεται και όταν υιοθετείται αυτούσιο το σκεπτικό του κατώτερου δικαστηρίου στην επίμαχη διαφορά, εφόσον το τελευταίο έχει καθαυτό εκθέσει τους λόγους για τους οποίους εφαρμόζεται μία από τις τρεις εξαιρέσεις *Cilfit*. Ωστόσο, εκτενέστερη αιτιολογία για την άρνηση προδικαστικής παραπομπής απαιτείται όταν τα επίδικα νομικά ζητήματα της κύριας δίκης δεν ταυτίζονται πλήρως με εκείνα που επιλύονται από πάγια νομολογία του ΔΕΕ, αλλά και όταν χρειάζεται να αποδειχθεί ότι η ορθή ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης παρίσταται τόσο προφανής ώστε να μην καταλείπεται περιθώριο εύλογης αμφιβολίας.

Συμπερασματικά, με βάση τις παραπάνω διατυπώσεις, το ΔΕΕ απάντησε ότι το άρθρο 267, εδάφιο γ', ΣΛΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 ΧΘΔ, έχει την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση δυνάμει της οποίας εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα μπορεί να αποφανθεί επί ζητήματος ενωσιακού δικαίου, ανεξαρτήτως αιτήματος διαδίκου για υποβολή αίτησης προδικαστικής απόφασης, παρέχοντας συνοπτική αιτιολογία, εκτός εάν το εν λόγω δικαστήριο εκθέτει τους ειδικούς και συγκεκριμένους λόγους για τους οποίους στην κρίσιμη υπόθεση τυγχάνει εφαρμογής μία από τις τρεις εξαιρέσεις *Cilfit*.

II. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Επαγγελματικό ποδόσφαιρο

Συμφωνία περί μη πρόσληψης ποδοσφαιριστών άλλων συλλόγων, συναφθείσα μεταξύ εθνικής αθλητικής ένωσης και συνόλου συλλόγων κατόπιν της αναστολής της αγωνιστικής περιόδου 2019/2020 λόγω της πανδημίας COVID-19

προδικαστική παραπομπή – ανταγωνισμός – επαγγελματικό ποδόσφαιρο – συμφωνία «no-poach» – άρθρο 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ – περιορισμός του ανταγωνισμού ως εκ του

αντικειμένου ή ως εκ του αποτελέσματος – αγορά εργασίας – πρόσληψη των ποδοσφαιριστών από τους συλλόγους – μονομερής καταγγελία της συμβάσεως εργασίας από τους ποδοσφαιριστές – λήξη ισχύος της συμβάσεως εργασίας – περιεχόμενο της συμφωνίας – οικονομικό και νομικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η ως άνω συμφωνία – αντικειμενικοί σκοποί των οποίων η επίτευξη επιδιώκεται με την εν λόγω συμφωνία ως προς τον ανταγωνισμό – δικαιολόγηση – προϋποθέσεις – επιδίωξη θεμιτών σκοπών γενικού συμφέροντος – αναγκαιότητα – αναλογικότητα

ΔΕΕ C-133/24, CD Tondela κ.λπ., 30.04.2026, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: M. L. Arastey Sahún, Εισηγητής: J. Passer, Γεν. Εισαγγελέας: N. Αιμιλίου, ECLI:EU:C:2026:361 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, της Liga Portuguesa de Futebol Profissiona (στο εξής: LPFP) [Πορτογαλική Ένωση Επαγγελματικού Ποδοσφαίρου (LPFP)] και συνόλου εδρευόντων στην Πορτογαλία συλλόγων επαγγελματικού ποδοσφαίρου και, αφετέρου, της Αρχής Ανταγωνισμού της Πορτογαλίας.

Η LPFP είναι ένωση πορτογαλικού ιδιωτικού δικαίου η οποία έχει ως σκοπό τη ρύθμιση και την οργάνωση δραστηριοτήτων που συνδέονται με το επαγγελματικό ποδόσφαιρο στην Πορτογαλία. Μεταξύ άλλων, ρυθμίζει και οργανώνει τα εθνικά πρωταθλήματα πρώτης και δεύτερης κατηγορίας. Κατά την αγωνιστική περίοδο 2019/2020, η οποία ανεστάλη επ' αόριστον τον Μάρτιο του 2020 με απόφαση της LPFP λόγω της πανδημίας COVID-19, απέμενε η διεξαγωγή δέκα αγωνιστικών για καθένα από τα εν λόγω δύο πρωταθλήματα. Στο πλαίσιο των δυσχερειών που προκάλεσε η πανδημία, η LPFP και η Συνδικαλιστική Ένωση Επαγγελματιών Ποδοσφαιριστών της Πορτογαλίας (στο εξής: SJPF) ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις προκειμένου να καθορίσουν από κοινού πιθανές λύσεις για την ολοκλήρωση της αγωνιστικής περιόδου 2019/2020. Το Απρίλιο του 2020, η LPFP και οι σύλλογοι που συμμετείχαν στο εθνικό πρωτάθλημα πρώτης και δεύτερης κατηγορίας ανακοίνωσαν δημόσια ότι δεσμεύονται να μην προσλαμβάνουν ποδοσφαιριστές οι οποίοι έχουν καταγγείλει μονομερώς τη σύμβαση εργασίας τους λόγω των δυσχερειών που προκλήθηκαν από την πανδημία COVID-19.

Το Απρίλιο του 2022, η Αρχή Ανταγωνισμού εξέδωσε απόφαση με την οποία έκρινε ότι τα εν λόγω μέτρα έπρεπε να χαρακτηρισθούν ως συμφωνία με αντικείμενο τον περιορισμό του ανταγωνισμού εντός της αγοράς πρόσληψης ποδοσφαιριστών ικανών να αγωνίζονται στα εθνικά πρωταθλήματα πρώτης και δεύτερης κατηγορίας. Η LPFP και ορισμένοι σύλλογοι επαγγελματικού ποδοσφαίρου που συμμετέχουν στα πρωταθλήματα αυτά άσκησαν προσφυγή κατά της ανωτέρω απόφασης ενώπιον του δικαστηρίου υποθέσεων ανταγωνισμού, ρύθμισης και εποπτείας της Πορτογαλίας, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου. Το δικαστήριο αυτό απέστειλε στο ΔΕΕ τρία προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ.

Προκαταρκτικά, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι η άσκηση αθλητικών δραστηριοτήτων καταρχήν εμπίπτει στο δίκαιο του ανταγωνισμού, καθώς η πρόσληψη, η ενδεχόμενη μεταγραφή και οι προοπτικές πιθανής επαγγελματικής κινητικότητας των ποδοσφαιριστών αποτελούν οικονομική δραστηριότητα ή έχουν άμεσο αντίκτυπο στους όρους άσκησης της εν λόγω δραστηριότητας και στον ανταγωνισμό μεταξύ των συλλόγων επαγγελματικού ποδοσφαίρου.

Ακολούθως, εξετάστηκε αν η συμφωνία των ποδοσφαιρικών συλλόγων να μην προσλαμβάνουν ποδοσφαιριστές άλλων συλλόγων που έχουν λύσει μονομερώς τις συμβάσεις τους λόγω της πανδημίας COVID-19 πρέπει να χαρακτηρισθεί ως συμφωνία με αντικείμενο τον περιορισμό του ανταγωνισμού. Κατά πάγια νομολογία, για να χαρακτηριστεί μια συμφωνία ως περιορισμός του ανταγωνισμού εξ αντικειμένου απαιτείται να αποδειχθεί είτε ότι η συγκεκριμένη συμπεριφορά έχει ως αντικείμενο την παρεμπόδιση, τον περιορισμό ή τη νόθευση του ανταγωνισμού είτε ότι η επίμαχη συμπεριφορά έχει τέτοιο αποτέλεσμα. Για την κρίση αυτή εξετάζονται: 1) το αντικείμενο της συμπεριφοράς, 2) το οικονομικό και νομικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η επίμαχη συμπεριφορά, και 3) οι αντικειμενικοί σκοποί που επιδιώκονται με την επίμαχη συμπεριφορά.

Εν προκειμένω, σε ό,τι αφορά, πρώτον, το περιεχόμενο της συμφωνίας στην υπόθεση της κύριας δίκης, το Δικαστήριο παρατήρησε ότι οι σύλλογοι επαγγελματικού ποδοσφαίρου συντόνισαν τη συμπεριφορά τους στην «αγορά προηγούμενης βαθμίδας» την οποία αποτελεί, από οικονομικής άποψης, η πρόσληψη ήδη καταρτισθέντων ή καταρτιζόμενων ποδοσφαιριστών. Μια τέτοια συμφωνία, η οποία προσομοιάζει με συμφωνία μη προσέλκυσης, περιορίζει προδήλως τη δυνατότητα πρόσληψης ποδοσφαιριστών που δεσμεύονται βάσει σύμβασης με συγκεκριμένο σύλλογο, μια παράμετρο δηλαδή του ανταγωνισμού η οποία είναι ουσιώδης στον επαγγελματικό αθλητισμό υψηλού επιπέδου. Επιπλέον, η συμφωνία περί μη πρόσληψης ποδοσφαιριστών άλλων συλλόγων μπορεί να έχει δυνητικά έμμεσο αντίκτυπο επί των αποδοχών των ποδοσφαιριστών και, επομένως, επί των «τιμών αγοράς» των ανθρωπίνων πόρων των συλλόγων.

Δεύτερον, όσον αφορά το οικονομικό και νομικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η επίμαχη συμπεριφορά, το ΔΕΕ υπογράμμισε τις πολυάριθμες ιδιαιτερότητες που εμφανίζει ο ανταγωνισμός μεταξύ των συλλόγων επαγγελματικού ποδοσφαίρου. Στη συνέχεια, επισήμανε ότι η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης συμφωνία μεταξύ της LPFP και συνόλου ποδοσφαιρικών συλλόγων συνήφθη

υπό τις εξαιρετικές συνθήκες της πανδημίας COVID-19, οι οποίες είχαν προκαλέσει αβεβαιότητα τόσο ως προς τη διεξαγωγή των εναπομεινάντων αγώνων των εθνικών πρωταθλημάτων πρώτης και δεύτερης κατηγορίας όσο και ως προς τη λήξη της ισχύος των συμβάσεων εργασίας ορισμένων ποδοσφαιριστών. Χωρίς τη λήψη κατάλληλων μέτρων, οι ποδοσφαιριστές θα μπορούσαν να προσληφθούν από άλλο σύλλογο, κάτι το οποίο θα μετέβαλλε ουσιωδώς τη σύνθεση των διαφόρων ομάδων και, ως εκ τούτου, θα έθιγε το αδιάβλητο των διοργανώσεων, ιδίως λόγω των οικονομικών και χρηματοοικονομικών δυσχερειών που ενδεχομένως θα αντιμετώπιζαν οι σύλλογοι τους οποίους θα αφορούσαν αυτές οι αποχωρήσεις ποδοσφαιριστών. Ωστόσο, όπως τόνισε το Δικαστήριο, η πανδημία COVID-19 δεν μπορεί, αυτή καθεαυτήν, να δικαιολογήσει εξαίρεση από το άρθρο 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Το γεγονός ότι η επίμαχη συμφωνία αφορά τον αθλητισμό δεν ασκεί επιρροή στο πλαίσιο αυτό, καθώς το άρθρο 165 ΣΛΕΕ δεν εισάγει ειδική εξαίρεση για τον αθλητισμό. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το αιτούν δικαστήριο οφείλει να συνεκτιμήσει όλες τις προαναφερθείσες περιστάσεις μαζί με το περιεχόμενο και τους σκοπούς της επίμαχης συμφωνίας, προκειμένου να κριθεί αν αυτή έχει πράγματι ως αντικείμενο την παρεμπόδιση, τον περιορισμό ή τη νόθευση του ανταγωνισμού.

Σε σχέση, τρίτον, με τους αντικειμενικούς σκοπούς των οποίων η επίτευξη επιδιώκεται με την επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης συμφωνία, το ΔΕΕ επισήμανε ότι, εκτός από τον περιορισμό του ανταγωνισμού στην αγορά πρόσληψης ποδοσφαιριστών, επιδιώχθηκε και η διασφάλιση σταθερότητας όσον αφορά το έμψυχο δυναμικό ποδοσφαιριστών με τους οποίους οι σύλλογοι μπορούσαν να συγκροτούν τις ομάδες τους κατά τη διάρκεια αναστολής της αγωνιστικής περιόδου 2019/2020, ώστε να προστατευθεί η ακεραιότητα των πρωταθλημάτων και να καταστεί δυνατή η ομαλή επανέναρξή τους. Επομένως, όπως υπογράμμισε το ΔΕΕ, το αιτούν δικαστήριο δύναται να θεωρήσει βασίμως ότι με την επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης συμφωνία επιδιώκονταν παράλληλα δύο σκοποί: ο πρώτος ήταν αντικειμενικώς αντίθετος προς τον ανταγωνισμό, ενώ ο δεύτερος ήταν αντικειμενικώς ευνοϊκός για τον ανταγωνισμό.

Κατά συνέπεια, απόκειται αποκλειστικά στο αιτούν δικαστήριο να εξετάσει το περιεχόμενο της συμφωνίας, τους αντικειμενικούς σκοπούς της και το συγκεκριμένο οικονομικό και νομικό πλαίσιο, προκειμένου να κρίνει αν αυτή είναι αρκούντως επιβλαβής για τον ανταγωνισμό και, άρα, πρέπει να χαρακτηρισθεί ως συμφωνία με αντικείμενο τον περιορισμό του ανταγωνισμού.

Τέλος, το Δικαστήριο εξέτασε αν η επίμαχη συμφωνία μπορούσε να δικαιολογηθεί ως μη εμπίπτουσα στην απαγόρευση του άρθρου 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ βάσει συγκεκριμένων προϋποθέσεων. Στο πλαίσιο αυτό, επισήμανε ότι ο σκοπός της διασφάλισης της τακτικής διεξαγωγής των αθλητικών διοργανώσεων συνιστά θεμιτό σκοπό γενικού συμφέροντος ο οποίος έχει ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση του ποδοσφαίρου και ο οποίος μπορεί, μεταξύ άλλων, να δικαιολογεί, επί της αρχής και με την επιφύλαξη του συγκεκριμένου περιεχομένου τους, τους κανόνες που τίθενται σε εφαρμογή με την εν λόγω συμφωνία. Απόκειται όμως στο αιτούν δικαστήριο να εξετάσει την καταλληλότητα, την αναγκαιότητα και την αναλογικότητα εν στενή εννοία της συμφωνίας, συνεκτιμώντας το σύνολο των αποδεικτικών στοιχείων και των κρίσιμων περιστάσεων.

► Συμπράξεις

Χρονικά όρια εφαρμογής των εθνικών διατάξεων που μεταφέρουν στην εσωτερική έννομη τάξη το δικαίωμα πλήρους αποζημίωσης (Οδηγία 2014/104) για ζημία η οποία προκλήθηκε από παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού

> *προδικαστική παραπομπή – ανταγωνισμός – άρθρο 101 ΣΛΕΕ – συμπράξεις – Οδηγία 2014/104/ΕΕ – άρθρο 3 παρ. 2 – δικαίωμα πλήρους αποζημίωσης για ζημία η οποία προκλήθηκε από σύμπραξη – καταβολή τόκων – άρθρο 22 παρ. 2 – χρονικά όρια εφαρμογής των εθνικών διατάξεων μεταφοράς – προσδιορισμός της ημερομηνίας από την οποία οφείλονται τόκοι – χρονικό σημείο επέλευσης της ζημίας στην περίπτωση απόκτησης αγαθών σε υπερβολικά υψηλές τιμές*

ΔΕΕ C-191/25, Wenzel Logistics, 30.04.2026, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): K. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2026:360 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της αυστριακής μεταφορικής εταιρείας Wenzel Logistics GmbH και της Mercedes-Benz Group AG σχετικά με αποζημίωση για ζημία η οποία προκλήθηκε από παράβαση του άρθρου 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Στο επίκεντρο της αίτησης βρίσκεται η ερμηνεία του άρθρου 3 παρ. 2 και του άρθρου 22 παρ. 2 της Οδηγίας 2014/104/ΕΕ, σχετικά με ορισμένους κανόνες που διέπουν τις αγωγές αποζημίωσης βάσει του εθνικού δικαίου για παραβάσεις των διατάξεων του δικαίου ανταγωνισμού των κρατών μελών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η επίμαχη υπόθεση αφορούσε, συγκεκριμένα, αγωγή αποζημίωσης της Wenzel Logistics GmbH κατά της Mercedes-Benz Group AG λόγω ζημίας που φέρεται να προκλήθηκε από την παράνομη σύμπραξη δεκαέντε κατασκευαστών φορτηγών, μεταξύ των οποίων και η Daimler AG. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διαπίστωσε, τον Ιούλιο του 2016, τη συμμετοχή στη σύμπραξη, η οποία αφορούσε κυρίως τον συντονισμό των τιμών και των αυξήσε-

ων των μικτών τιμών των φορτηγών στον ΕΟΧ, καθώς και το χρονοδιάγραμμα και τη μετακύλιση του κόστους εισαγωγής των τεχνολογιών εκπομπών. Η Wenzel Logistics GmbH είχε αγοράσει κατά το χρονικό διάστημα λειτουργίας της σύμπραξης διάφορα φορτηγά από διανομείς των εμπλεκόμενων κατασκευαστών, μεταξύ των οποίων και φορτηγά μάρκας Mercedes-Benz, της οποίας δικαιούχος ήταν η Daimler AG, νυν Mercedes-Benz Group.

Στις 13 Ιανουαρίου 2021, η Wenzel Logistics GmbH άσκησε αγωγή ενώπιον του περιφερειακού δικαστηρίου αστικών υποθέσεων Graz (Αυστρία) και ζήτησε από τη Mercedes-Benz Group AG αποζημίωση 848.357,92 ευρώ για τη ζημία που ισχυριζόταν ότι υπέστη λόγω της σύμπραξης. Υποστήριξε ότι είχε καταβάλει υψηλότερο τίμημα για τα φορτηγά εξαιτίας της σύμπραξης. Η ζημία, κατά την άποψή της, συνίστατο στη διαφορά μεταξύ του πραγματικά καταβληθέντος τιμήματος και του τιμήματος που θα είχε καταβληθεί αν δεν υπήρχε η επίμαχη σύμπραξη, πλέον νομίμων τόκων και εξόδων. Η Mercedes-Benz Group AG αμφισβήτησε την ύπαρξη ζημίας, υποστηρίζοντας ότι η σύμπραξη δεν επηρέασε τις καθαρές τιμές που χρεώθηκαν στην Wenzel Logistics GmbH. Επικουρικά, υποστήριξε ότι η Wenzel Logistics GmbH είχε μετακυλίσει τη σχετική επιβάρυνση στους πελάτες της. Η Mercedes-Benz Group AG προέβαλε επίσης ζήτημα χρονικής εφαρμογής του εθνικού δικαίου για τον λόγο ότι, όπως ισχυρίστηκε, οι ειδικές διατάξεις του Kartellgesetz (KartG) για τις αξιώσεις αποζημίωσης από συμπράξεις δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν στη συγκεκριμένη περίπτωση, επειδή η ζημία της Wenzel Logistics GmbH είχε επέλθει πριν από την ημερομηνία που προβλέπει το αυστριακό δίκαιο για την εφαρμογή τους.

Το περιφερειακό δικαστήριο αστικών υποθέσεων Graz, με απόφαση της 2ας Απριλίου 2024, αναγνώρισε ότι η Mercedes-Benz Group AG όφειλε να καταβάλει στην Wenzel Logistics GmbH το ποσό των 172.857,42 ευρώ, το οποίο περιελάμβανε τόκους με νόμιμο επιτόκιο 4%. Οι τόκοι υπολογίστηκαν από την 21η Ιανουαρίου 2021, δηλαδή από την ημερομηνία επίδοσης της αγωγής αποζημίωσης, κατά τα οριζόμενα στο αυστριακό αστικό δίκαιο, καθώς τότε είχε προβληθεί για πρώτη φορά ποσοτικώς προσδιορισμένη αξίωση αποζημίωσης. Η έφεση της Wenzel Logistics GmbH απορρίφθηκε, με το εφετείο Graz να κρίνει ότι οι διατάξεις του KartG που μετέφεραν την Οδηγία 2014/104 στην αυστριακή έννομη τάξη δεν είχαν εφαρμογή *ratione temporis* στη συγκεκριμένη ζημία. Συνεπώς, το πρωτοβάθμιο δικαστήριο ορθώς είχε εφαρμόσει τις γενικές διατάξεις του αυστριακού αστικού δικαίου.

Η Wenzel Logistics GmbH άσκησε ακολούθως αναίρεση ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Αυστρίας, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου. Το τελευταίο διαπίστωσε ότι υπάρχει ζήτημα ως προς την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης και ανέστειλε τη διαδικασία, υποβάλλοντας στο ΔΕΕ δύο προδικαστικά ερωτήματα.

Το ΔΕΕ εξέτασε αρχικά το ζήτημα του παραδεκτού των προδικαστικών ερωτημάτων, καθώς η Mercedes-Benz Group AG υποστήριξε ότι αυτά ήταν αλυσιτελή για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης για τον λόγο ότι η Οδηγία 2014/104 δεν εφαρμοζόταν χρονικά στη συγκεκριμένη ζημία. Το ΔΕΕ απέρριψε τον ισχυρισμό, κρίνοντας ότι τα ερωτήματα δεν ήταν ούτε υποθετικά ούτε προδήλως άσχετα με το υποστατό ή το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης και ότι η απάντηση σε αυτά ήταν αναγκαία για να διαπιστωθεί αν θα εφαρμοστεί ο KartG για τον υπολογισμό των τόκων.

Επί του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι το άρθρο 3 παρ. 2 της Οδηγίας 2014/104 κωδικοποιεί τη σχετική με το άρθρο 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ νομολογία. Συνεπώς, τα εθνικά μέτρα μεταφοράς του άρθρου 3 παρ. 2 πρέπει να έχουν άμεση εφαρμογή σε όλες τις αγωγές αποζημίωσης που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας. Σύμφωνα με το άρθρο 22 παρ. 2 της Οδηγίας, οι αγωγές που ασκήθηκαν πριν από τις 26 Δεκεμβρίου 2014, ημερομηνία έναρξης ισχύος της Οδηγίας, εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής. Η διάταξη του αυστριακού δικαίου (άρθρο 37d KartG), που μετέφερε το άρθρο 3 παρ. 2 στην εσωτερική έννομη τάξη, προβλέπει πλήρη αποζημίωση για ζημία από παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού με τόκους που υπολογίζονται από την ημερομηνία επέλευσης της ζημίας. Πρέπει, επομένως, να εφαρμοστεί στην περίπτωση της Wenzel Logistics GmbH, η οποία άσκησε την αγωγή της τον Ιανουάριο του 2021, και οι τόκοι να υπολογιστούν από την ημερομηνία επέλευσης της ζημίας, ακόμα και αν αυτή είναι προγενέστερη της ημερομηνίας έναρξης ισχύος της Οδηγίας.

Σύμφωνα με το ΔΕΕ, εθνική ρύθμιση, όπως αυτή του άρθρου 86 του KartG, η οποία προβλέπει ότι το άρθρο 37d του KartG έχει εφαρμογή μόνο σε αγωγές για ζημίες επελθούσες μετά τις 26 Δεκεμβρίου 2016, πρέπει να θεωρηθεί ότι θίγει την πρακτική αποτελεσματικότητα του άρθρου 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο τόνισε την ιδιομορφία των υποθέσεων που εμπίπτουν στο δίκαιο του ανταγωνισμού, ήτοι ότι απαιτούν τη διενέργεια περίπλοκης ανάλυσης πραγματικών περιστατικών και οικονομικών στοιχείων. Τούτο σημαίνει ότι συχνά μεσολαβεί μεγάλο χρονικό διάστημα μεταξύ της επέλευσης της ζημίας που προκλήθηκε από σύμπραξη και της διαπίστωσης της σύμπραξης από την αρμόδια αρχή ανταγωνισμού. Συνεπώς, η εφαρμογή εθνικής διάταξης που θα είχε ως συνέπεια, για τις ζημίες που επήλθαν πριν από τις 27 Δεκεμβρίου 2016, να μην λαμβάνεται υπόψη κατά τον υπολογισμό των τόκων το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ της ημερομηνίας επέλευσης της ζημίας και της ημερομηνίας άσκησης της αγωγής αποζη-

μίωσης, δεν διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης.

Το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα αφορούσε το χρονικό σημείο κατά το οποίο επήλθε η ζημία και, άρα, οφείλονται οι τόκοι. Συναφώς, το ΔΕΕ υπογράμμισε ότι η επέλευση της ζημίας δημιουργεί κατάσταση θεμελιωδώς διαφορετική από εκείνη στην οποία θα βρισκόταν ο ενδιαφερόμενος αν δεν είχε τελεσθεί η παράβαση. Ως εκ τούτου, όλα τα στοιχεία της αποζημίωσης, συμπεριλαμβανομένων των τόκων που σκοπούν στην αντιστάθμιση της παρέλευσης του χρόνου, πρέπει να έχουν ως σημείο αναφοράς την ημερομηνία επέλευσης της ζημίας. Ωστόσο, τα κριτήρια βάσει των οποίων πρέπει να προσδιορίζεται το πραγματικό στοιχείο που σηματοδοτεί την επέλευση της ζημίας δεν έχουν εναρμονιστεί από την Οδηγία 2014/104. Επομένως, τα κράτη μέλη είναι εκείνα που διαθέτουν τη σχετική εξουσία εκτίμησης, η οποία όμως θα πρέπει να ασκείται κατά τρόπο που διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα της Οδηγίας, σύμφωνα με τον επιδιωκόμενο από αυτή σκοπό. Αν η επέλευση της ζημίας σηματοδοτείται από πλείονα εξίσου κρίσιμα πραγματικά περιστατικά, ως σημείο αφετηρίας του υπολογισμού των τόκων θεωρείται το περιστατικό που συνέβη πρώτο. Στην περίπτωση της υπό κρίση υπόθεσης, όπως παρατήρησε το Δικαστήριο, το χρονικό σημείο κατά το οποίο η Wenzel Logistics GmbH άρχισε να υφίσταται θετική ζημία ή άρχισε να προκύπτει για αυτήν διαφυγόν κέρδος εξαιτίας της σύμπραξης θα μπορούσε ενδεχομένως να αναφέρεται στον χρόνο κατά τον οποίο τα κεφάλαιά της έπαψαν να είναι διαθέσιμα λόγω της καταβολής του τιμήματος για την αγορά των φορτηγών – υπό την επιφύλαξη των εξακριβώσεων του αιτούντος δικαστηρίου.

► Κρατικές ενισχύσεις

Σύνδεση επιχειρήσεων μέσω φυσικού προσώπου

> *προδικαστική παραπομπή – κρατικές ενισχύσεις – Κανονισμός (ΕΕ) 651/2014 – κατηγορίες ενισχύσεων που δύνανται να θεωρηθούν συμβατές με την εσωτερική αγορά – απαλλαγή των ενισχύσεων που χορηγούνται υπέρ μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) – άρθρο 1 του παραρτήματος Ι – έννοια του όρου «επιχείρηση» – άρθρο 3 παρ. 3 του παραρτήματος Ι – έννοια του όρου «συνδεδεμένες επιχειρήσεις» – φυσικό πρόσωπο το οποίο κατέχει την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου που συνδέονται με τις μετοχές επιχείρησης – άσκηση οικονομικής δραστηριότητας – πραγματική άσκηση ελέγχου μέσω άμεσης ή έμμεσης ανάμειξης στη διαχείριση της επιχείρησης*

ΔΕΕ C-870/24, Outletico, 19.03.2026, Τμήμα ένατο, Πρόεδρος: M. Condinanzi, Εισηγητής: A. Kornezov, Γεν. Εισαγγελέας: A. Biondi, ECLI:EU:C:2026:224 – Προδικαστική παραπομπή

Ο Α, φυσικό πρόσωπο, κατέχει τις εξής συμμετοχές: α) το 100% του κεφαλαίου της SIA "Esterkin Family Investments", β) το 75% της SIA "IC Industries Holdings", και γ) το 100% της RRE Tradecenters holding Ltd. Η τελευταία κατέχει το 60% της Outletico, η οποία, με τη σειρά της, κατέχει το 100% της SIA "Business Park". Όλες οι παραπάνω εταιρείες εδρεύουν στη Λετονία, εκτός από την RRE Tradecenters holding Ltd που εδρεύει στην Κύπρο. Το 2021, η Outletico αιτήθηκε να λάβει ενίσχυση βάσει καθεστώτος που αφορούσε τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, στο πλαίσιο της πανδημίας του κορωνοϊού. Η αίτηση έγινε αρχικώς δεκτή, όμως στη συνέχεια ζητήθηκε η επιστροφή της ενίσχυσης, διότι οι RRE Tradecenters holding, Esterkin Family Investments, IC Industries Holdings και Business Park έπρεπε να θεωρηθούν «συνδεδεμένες επιχειρήσεις» με την Outletico. Έτσι, η Outletico, ως μέλος ομίλου συνδεδεμένων επιχειρήσεων, δεν αποτελούσε μικρομεσαία επιχείρηση, αλλά μέρος «μεγάλης επιχείρησης».

Το διοικητικό πρωτοδικείο της Λετονίας δέχθηκε την προσφυγή της Outletico, κρίνοντας ότι ο Α, μέσω του οποίου θεωρήθηκαν συνδεδεμένες οι παραπάνω επιχειρήσεις, ήταν φυσικό πρόσωπο και όχι «επιχείρηση», οπότε η Outletico δεν μπορούσε να θεωρηθεί συνδεδεμένη με τις Esterkin Family Investments και IC Industries Holdings. Δέχθηκε ότι η Outletico μπορούσε να θεωρηθεί «συνδεδεμένη» μόνο με τις RRE Tradecenters holding και Business Park, κάτι που τη διατηρούσε στην κατηγορία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, και άρα επιλέξιμη για ενίσχυση. Η αρμόδια λετονική φορολογική αρχή άσκησε έφεση ενώπιον του διοικητικού εφετείου της Λετονίας, το οποίο απέστειλε στο ΔΕΕ δύο προδικαστικά ερωτήματα επί της επίμαχης υπόθεσης. Το ΔΕΕ, αναδιατυπώνοντας αρχικά τα ερωτήματα, έκρινε πως, στην πραγματικότητα, αμφότερα αφορούν το εάν ένα φυσικό πρόσωπο, το οποίο κατέχει ελέγχουσες συμμετοχές σε εταιρείες που ασκούν οικονομική δραστηριότητα και, ως εκ τούτου, έχει την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου των εταίρων, πρέπει, για τον λόγο αυτόν και μόνον, να θεωρηθεί ότι ασκεί το ίδιο οικονομική δραστηριότητα και ότι είναι, συνεπώς, «επιχείρηση», μέσω της οποίας οι εταιρείες αυτές διατηρούν εμμέσως σχέσεις μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να μπορούν να χαρακτηριστούν «συνδεδεμένες επιχειρήσεις». Ειδικότερα, ερωτάται εάν το γεγονός ότι ορισμένες αποφάσεις σχετικά με τη διαχείριση της εταιρείας εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της συνέλευσης των εταίρων αρκεί, αφ' εαυτού, για να θεωρηθεί ότι ένα τέτοιο φυσικό πρόσωπο μετέχει στην οικονομική δραστηριότητα της εταιρείας, χωρίς να είναι αναγκαίο να εξεταστεί εάν μετέχει πράγματι στη διαχείρισή της.

Το ΔΕΕ υπενθύμισε αρχικά ότι, μεταξύ άλλων, δύο επιχειρήσεις καλούνται «συνδεδεμένες» όταν η μία κατέχει την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου των μετόχων

ή των εταίρων της άλλης. Εν προκειμένω, οι Outletico, Esterkin Family Investments και IC Industries Holdings εμπίπτουν στην κατηγορία αυτήν, καθώς, αφενός, η RRE Tradecenters holding κατέχει το 60% του κεφαλαίου της Outletico και, συνεπώς, την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου των εταίρων της και, αφετέρου, ο Α κατέχει το σύνολο του κεφαλαίου της RRE Tradecenters holding και της Esterkin Family Investments, καθώς και το 75% της IC Industries Holdings και, ως εκ τούτου, την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου των εταίρων των τριών εταιρειών.

Κατόπιν τούτου, το ΔΕΕ εξέτασε εάν αρκεί το γεγονός ότι ένα φυσικό πρόσωπο κατέχει ελέγχουσες συμμετοχές σε επιχείρηση, με τα δικαιώματα που εξ αυτών απορρέουν δυνάμει του εθνικού δικαίου, για να συναχθεί το συμπέρασμα ότι το ίδιο ασκεί «οικονομική δραστηριότητα» και, ως εκ τούτου, για να χαρακτηριστεί το εν λόγω φυσικό πρόσωπο «επιχείρηση». Επισήμανε αρχικά ότι ως επιχείρηση νοείται κάθε οντότητα, ανεξάρτητα από τη νομική της μορφή, που ασκεί οικονομική δραστηριότητα. Σε αυτές περιλαμβάνονται ειδικότερα αυτοαπασχολούμενα άτομα και οικογενειακές επιχειρήσεις που ασκούν βιοτεχνική ή άλλη δραστηριότητα, καθώς και προσωπικές εταιρείες ή ενώσεις προσώπων που ασκούν τακτικά μια οικονομική δραστηριότητα.

Σχολιάζοντας προηγούμενη νομολογία του, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι μια οντότητα, συμπεριλαμβανομένου ενός φυσικού προσώπου, η οποία κατέχει συμμετοχές σε εταιρεία, μπορεί να χαρακτηριστεί «επιχείρηση», μόνον εφόσον πληρούνται δύο προϋποθέσεις: α) οι συμμετοχές αυτές πρέπει να της παρέχουν τη δυνατότητα να ασκεί έλεγχο επί εταιρείας, και β) πρέπει να ασκεί πράγματι έλεγχο επί της εταιρείας αναμειγνυόμενη άμεσα ή έμμεσα στη διαχείρισή της. Επομένως, η απλή κατοχή πλειοψηφικής συμμετοχής σε εταιρεία, ή ακόμη και του συνόλου του κεφαλαίου της, δεν μπορεί, αφ' εαυτής, να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ασκείται πράγματι έλεγχος. Η άσκηση ελέγχου πρέπει να αποδεικνύεται με τρόπο συγκεκριμένο, κατά περίπτωση, βάσει ενδείξεων δυνάμενων να τεκμηριώσουν ότι η οικεία οντότητα αναμειγνύεται, άμεσα ή έμμεσα, στη διαχείριση της εταιρείας. Η κατοχή πλειοψηφικών συμμετοχών, ιδίως από φυσικά πρόσωπα, σε εταιρείες που ασκούν οικονομική δραστηριότητα μπορεί συχνά να συνιστά απλή άσκηση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας επί ενός αγαθού, ιδίως όταν προκύπτει από απλή τοποθέτηση επενδυτικών κεφαλαίων.

Εν προκειμένω, το γεγονός ότι το λετονικό δίκαιο παρέχει σε κάθε κάτοχο συμμετοχών στο κεφάλαιο εταιρείας ορισμένα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιότητα του εταίρου, όπως το δικαίωμα ψήφου και το δικαίωμα συμμετοχής στη γενική συνέλευση των εταίρων, η οποία είναι αρμόδια να λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με τη διαχείριση της εταιρείας, δεν συνεπάγεται, αφ' εαυτού, ότι ο κάτοχος των συμμετοχών ασκεί πράγματι έλεγχο επί της εταιρείας, αναμειγνυόμενος άμεσα ή έμμεσα στη διαχείρισή της. Τα δικαιώματα αυτά απορρέουν *ex lege* από την απλή κατοχή κεφαλαίου ή από την απλή ιδιότητα του εταίρου και, συνακόλουθα, δεν αρκούν *per se* προκειμένου να γίνει διάκριση μεταξύ της περίπτωσης κατά την οποία ένα φυσικό πρόσωπο λογίζεται ότι ασκεί οικονομική δραστηριότητα, που συνίσταται στον εν τοις πράγμασι έλεγχο μιας εταιρείας μέσω της άμεσης ή έμμεσης ανάμειξης στη διαχείρισή της, και εκείνης κατά την οποία η συμμετοχή ενός τέτοιου φυσικού προσώπου συνιστά απλή άσκηση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιοκτησία ορισμένου αγαθού, ιδίως όταν η συμμετοχή αυτή προκύπτει από απλή τοποθέτηση επενδυτικών κεφαλαίων. Αντιθέτως, άλλες ενδείξεις, όπως το γεγονός ότι ο κάτοχος των ελεγχουσών συμμετοχών ασκεί καθήκοντα εντός των εποπτικών οργάνων ή του διοικητικού συμβουλίου, ότι είναι επιχειρηματίας που κατέχει τέτοιες συμμετοχές σε περισσότερες εταιρείες οι οποίες ενεργούν συντονισμένα ή επιδιώκουν κοινό σκοπό, ή ακόμη ότι έχει ανακοινώσει εμπορική στρατηγική την οποία προτίθεται να εφαρμόσει μέσω της ελεγχόμενης εταιρείας, μπορούν να ληφθούν υπόψη προκειμένου να εξακριβωθεί εάν ο εν λόγω κάτοχος αναμειγνύεται άμεσα ή έμμεσα στη διαχείριση της επιχείρησης και, επομένως, ασκεί πραγματικό έλεγχο επί της δραστηριότητάς της.

Με γνώμονα τα παραπάνω, το ΔΕΕ έκρινε ότι μόνο το γεγονός ότι ο Α κατέχει στις εταιρείες αυτές ελέγχουσες συμμετοχές, με τα δικαιώματα που εξ αυτών απορρέουν δυνάμει του λετονικού δικαίου, δεν αρκεί, αφ' εαυτού, για να αποδειχθεί ότι το εν λόγω φυσικό πρόσωπο ασκεί πράγματι έλεγχο, αναμειγνυόμενο, άμεσα ή έμμεσα, στη διαχείρισή τους και ότι ασκεί, κατά συνέπεια, οικονομική δραστηριότητα με αποτέλεσμα να μπορεί να χαρακτηριστεί «επιχείρηση». Επομένως, από το στοιχείο αυτό και μόνον δεν μπορεί να συναχθεί ότι η Outletico διατηρεί, μέσω του Α, έμμεσες σχέσεις με την Esterkin Family Investments και την IC Industries Holdings κατά τρόπο ώστε οι τρεις αυτές εταιρείες να μπορούν να χαρακτηριστούν «συνδεδεμένες επιχειρήσεις». Εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει εάν μπορούν να ληφθούν υπόψη ενδείξεις, όπως οι παραπάνω, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν ο Α αναμειγνύεται άμεσα ή έμμεσα στη διαχείριση των εν λόγω εταιρειών και, άρα, αν ασκεί πραγματικό έλεγχο επί της δραστηριότητάς τους. Σε καταφατική περίπτωση, ο Α θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ο ίδιος «επιχείρηση», μέσω του οποίου η Outletico διατηρεί εμμέσως σχέσεις με τις Esterkin Family Investments και IC Industries Holdings, με αποτέλεσμα οι εταιρείες αυτές να μπορούν να χαρακτηριστούν «συνδεδεμένες επιχειρήσεις». Σε περίπτωση που το αιτούν δικαστήριο κρίνει ότι ο Α δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «επιχείρηση», αλλά πρέπει να θεωρηθεί φυσικό πρόσωπο, σε αυτό εναπόκειται να εξετάσει εάν πληρούνται οι

προϋποθέσεις σχετικά με την άσκηση, από τις οικείες επιχειρήσεις, των δραστηριοτήτων τους ή μέρους των δραστηριοτήτων τους στην ίδια αγορά ή σε όμορες αγορές.

Συμπερασματικά, το ΔΕΕ έκρινε ότι:

α) φυσικό πρόσωπο το οποίο κατέχει ελέγχουσες συμμετοχές σε εταιρείες που ασκούν οικονομική δραστηριότητα και, ως εκ τούτου, έχει την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου των εταίρων δεν μπορεί, για τον λόγο αυτόν και μόνον, να θεωρηθεί ότι ασκεί το ίδιο οικονομική δραστηριότητα και ότι είναι, συνεπώς, «επιχείρηση», μέσω της οποίας οι εταιρείες αυτές διατηρούν εμμέσως σχέσεις μεταξύ τους με αποτέλεσμα να μπορούν να χαρακτηριστούν «συνδεδεμένες επιχειρήσεις»,

β) ένα τέτοιο φυσικό πρόσωπο μπορεί να χαρακτηριστεί «επιχείρηση» μόνον εάν ασκεί πράγματι τον απορρέοντα από τις συμμετοχές αυτές έλεγχο αναμειγνυόμενο, άμεσα ή έμμεσα, στη διαχείριση των οικείων εταιρειών, κατά τρόπο ώστε να μετέχει στην ασκούμενη από αυτές οικονομική δραστηριότητα,

γ) η απλή κατοχή ελεγχουσών συμμετοχών καθώς και τα καταστατικά δικαιώματα που εξ αυτών απορρέουν για κάθε εταίρο δυνάμει του εθνικού δικαίου δεν αρκούν *per se* για να αποδειχθεί η πραγματική άσκηση τέτοιου ελέγχου.

Έννοια του «καθεστώτος» κρατικής ενίσχυσης

> *προδικαστική παραπομπή – κρατικές ενισχύσεις – έννοια του «καθεστώτος ενισχύσεων» – περαιτέρω μέτρα εκτέλεσης – εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει τη θέσπιση καθεστώτων ενισχύσεων με σκοπό να καταστεί δυνατή η αγορά ακινήτων – εφαρμογή της ρύθμισης αυτής μέσω δημοτικών κανονιστικών πράξεων*

ΔΕΕ C-58/25, Fremoluc και Association de Promotion des Droits Humains και des Minorités, 26.03.2026, Τμήμα όγδοο, Πρόεδρος: O. Spineanu-Matei, Εισηγητής: Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: A. Biondi, ECLI:EU:C:2026:255 – Προδικαστική παραπομπή

Το 2023, η Περιφέρεια της Φλάνδρας στο Βέλγιο εξέδωσε το διάταγμα WIES, το οποίο επιτρέπει στους δήμους όπου οι τιμές των ακινήτων είναι ιδιαίτερα υψηλές να ρυθμίζουν, για διάστημα εννέα μηνών, την αγορά ορισμένων οικοπέδων ή κατοικιών από αγοραστές των οποίων τα εισοδήματα είναι χαμηλότερα από συγκεκριμένα όρια και οι οποίοι μπορούν να αποδείξουν την ύπαρξη δεσμών με τον οικείο δήμο. Η ρύθμιση αυτή θα γίνεται με καταβολή ενός μέρους της τιμής του ακινήτου για λογαριασμό του αγοραστή από τον οικείο δήμο. Μετά από προσφυγές που ασκήθηκαν στο Συνταγματικό Δικαστήριο του Βελγίου, απεστάλησαν στο ΔΕΕ δύο προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία αφορούν: α) εάν το παραπάνω μέτρο αποτελεί κρατική ενίσχυση, η οποία θα έπρεπε να έχει κοινοποιηθεί στην Επιτροπή, και β) σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, εάν θα μπορούσαν να διατηρηθούν τα αποτελέσματα του μέτρου για λόγους δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των ωφελούμενων και ασφάλειας δικαίου.

Το ΔΕΕ, αντί να εξετάσει τις προϋποθέσεις ύπαρξης κρατικής ενίσχυσης, επικεντρώθηκε στο εάν το επίμαχο μέτρο θεσπίζει «καθεστώς» ενισχύσεων, βάσει του άρθρου 1 (δ) του Κανονισμού 1589/2015, το οποίο ορίζει ότι «καθεστώς ενισχύσεων» είναι «*κάθε πράξη βάσει της οποίας, χωρίς να απαιτούνται περαιτέρω μέτρα εκτέλεσης, μπορούν να χορηγούνται ατομικές ενισχύσεις σε επιχειρήσεις οι οποίες ορίζονται στην εν λόγω πράξη κατά τρόπο γενικό και αφηρημένο και κάθε πράξη βάσει της οποίας μπορεί να χορηγείται ενίσχυση μη συνδεόμενη με συγκεκριμένο σχέδιο σε μία ή περισσότερες επιχειρήσεις για αόριστο χρονικό διάστημα ή/και για απροσδιόριστο ποσό*». Με δεδομένο ότι το επίμαχο μέτρο αφορά οικονομική συνδρομή από δήμο η οποία συνδέεται με συγκεκριμένα έργα, το πώς θα χαρακτηριστεί ένα τέτοιο μέτρο πρέπει να κριθεί μόνο βάσει του πρώτου σκέλους του ορισμού αυτού, δηλαδή του σκέλους που αφορά τις πράξεις βάσει των οποίων, χωρίς να απαιτούνται περαιτέρω μέτρα εκτέλεσης, μπορούν να χορηγούνται ατομικές ενισχύσεις σε επιχειρήσεις που ορίζονται κατά τρόπο γενικό και αφηρημένο. Το πρώτο αυτό σκέλος του ορισμού προϋποθέτει τρία σωρευτικά κριτήρια: α) να μπορούν να χορηγούνται ενισχύσεις ατομικά σε επιχειρήσεις βάσει μίας πράξης, β) να μην απαιτείται κανένα περαιτέρω μέτρο εκτέλεσης για τη χορήγηση των ενισχύσεων αυτών, και γ) οι επιχειρήσεις στις οποίες μπορούν να χορηγηθούν ατομικές ενισχύσεις να ορίζονται «κατά τρόπο γενικό και αφηρημένο».

Ερμηνεύοντας το δεύτερο ως άνω κριτήριο, το ΔΕΕ σημείωσε ότι η απλή τεχνική εφαρμογή μιας πράξης που προβλέπει τη χορήγηση ενισχύσεων δεν συνιστά «περαιτέρω μέτρο εκτέλεσης», καθώς η έννοια αυτή προϋποθέτει την άσκηση διακριτικής ευχέρειας η οποία παρέχει στην αρμόδια αρχή τη δυνατότητα να επηρεάζει το ποσό της ενίσχυσης, τα χαρακτηριστικά της ή τους όρους υπό τους οποίους χορηγείται η ενίσχυση. Εν προκειμένω, το επίμαχο βελγικό διάταγμα καθορίζει ένα γενικό πλαίσιο, εντός του οποίου ορισμένοι δήμοι μπορούν να αποφασίσουν να θεσπίσουν μηχανισμούς οικονομικής στήριξης, χωρίς ωστόσο η ρύθμιση αυτή να θεσπίζει η ίδια άμεσα τέτοιους μηχανισμούς ούτε να καθορίζει το σύνολο των λεπτομερειών εφαρμογής τους. Μόνον οι δήμοι που αποφάσισαν να εκδώσουν δημοτική κανονιστική πράξη που προβλέπει τις λεπτομέρειες εφαρμογής του γενικού αυτού πλαισίου στο έδαφός τους μπορούν να παράσχουν οικονομική στήριξη. Το διάταγμα ουδόλως υποχρεώνει τους επιλέξιμους δήμους να εκδώσουν τέτοια κανονιστική πράξη, παρέχοντάς τους έτσι τη δυνατότητα να μην το εφαρμόσουν. Περαιτέρω, ο οικείος δήμος οφείλει να διευκρινίσει διάφορες ουσιώδεις πτυχές των κανόνων

που διέπουν τη χορήγηση της σχετικής οικονομικής στήριξης στο έδαφός του, όπως το ποσοστό των οικοπέδων και των κατοικιών που εμπίπτουν στον μηχανισμό, το ποσοστό της τιμής που θα καλυφθεί, καθώς και πρόσθετες προϋποθέσεις όσον αφορά την επιλογή των επιλέξιμων αγοραστών και ακινήτων. Συνεπώς, μια τέτοια ρύθμιση πρέπει να θεωρηθεί ότι παρέχει στους ενδιαφερόμενους δήμους διακριτική ευχέρεια τόσο ως προς την ίδια την εφαρμογή μηχανισμού οικονομικής στήριξης στο έδαφός τους όσο και ως προς τα ουσιώδη στοιχεία του μηχανισμού αυτού, ιδίως τις προϋποθέσεις επιλεξιμότητας των συναλλαγών και το εύρος της οικονομικής στήριξης. Στη βάση αυτή, χωρίς να εξετάσει τα στοιχεία ύπαρξης κρατικής ενίσχυσης, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι η επίμαχη βελγική ρύθμιση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι θεσπίζει «καθεστώς ενισχύσεων».

Όμοια ήταν και η διαπίστωση ως προς τυχόν «μεμονωμένη ενίσχυση», η οποία κατά το άρθρο 1 (ε) του Κανονισμού 1589/2015, είναι η «*ενίσχυση η οποία δεν χορηγείται με βάση καθεστώς ενισχύσεων ή η οποία χορηγείται με βάση καθεστώς ενισχύσεων αλλά πρέπει να κοινοποιηθεί*». Εν προκειμένω, η επίμαχη ρύθμιση επιτρέπει την ενδεχόμενη χορήγηση οικονομικής στήριξης μόνο μετά τη λήψη περαιτέρω μέτρων εκτέλεσης, και άρα δεν μπορεί, εν πάση περιπτώσει, να θεωρηθεί ότι χορηγεί, η ίδια, μεμονωμένη ενίσχυση.

Μη εφαρμογή εθνικών ρυθμίσεων που κωλύουν την ανάκτηση

> *προδικαστική παραπομπή – κρατικές ενισχύσεις – καθεστώς ενισχύσεων ασυμβίβαστο με την εσωτερική αγορά – λεπτομερείς κανόνες για την εφαρμογή του άρθρου 108 ΣΛΕΕ – Κανονισμός (ΕΕ) 2015/1589 – ανάκτηση της ενίσχυσης – υποχρέωση ανάκτησης – άρθρο 16 παρ. 3 – άμεση και πραγματική εκτέλεση – δικονομική αυτονομία που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη – αναστολή της εθνικής διαδικασίας διοικητικής εκτέλεσης για την είσπραξη φορολογικών οφειλών – προϋπόθεση περί σύστασης επαρκούς εγγύησης – συμβατότητα*

ΔΕΕ C-545/24, Utiledulci, 21.05.2026, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: K. Jürimäe, Εισηγητής: Z. Csehi, Γεν. Εισαγγελέας: A. Biondi, ECLI:EU:C:2026:412 – Προδικαστική παραπομπή

Το 2020, η Επιτροπή έκρινε ότι ο τρόπος εφαρμογής του καθεστώτος περιφερειακών ενισχύσεων για τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην Ελεύθερη Ζώνη της Μαδέρας στην Πορτογαλία ήταν μη συμβατός και διέταξε την ανάκτηση των σχετικών ενισχύσεων (SA.21259/2020). Σημειώνεται ότι η πορτογαλική έννομη τάξη δεν προβλέπει κανένα ειδικό νομοθετικό πλαίσιο το οποίο να διέπει την ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων. Για την ανάκτηση, εφαρμόζεται η διαδικασία διοικητικής εκτέλεσης για την είσπραξη φορολογικών οφειλών, η οποία περιλαμβάνει διάφορες διαδικαστικές εγγυήσεις υπέρ του φορολογουμένου. Ειδικότερα, οι επίμαχες πορτογαλικές διατάξεις προβλέπουν τη δυνατότητα να ζητηθεί η αναστολή της διαδικασίας εκτέλεσης σε περίπτωση αμφισβήτησης της φορολογικής οφειλής ή άσκησης ανακοπής κατά των πράξεων αναγκαστικής εκτέλεσης, καθώς και σε περίπτωση τμηματικής καταβολής, υπό την επιφύλαξη της παροχής προσήκουσας εγγύησης ή οποιουδήποτε άλλου μέσου ικανού να διασφαλίσει την είσπραξη της φορολογικής απαίτησης, ή ακόμη και χωρίς τέτοια εγγύηση όταν ο φορολογούμενος αποδεικνύει ότι δεν είναι σε θέση να την παράσχει.

Η αρμόδια πορτογαλική φορολογική αρχή κίνησε κατά της εταιρείας Utiledulci διαδικασία διοικητικής εκτέλεσης για την είσπραξη φορολογικών οφειλών με σκοπό την ανάκτηση των ενισχύσεων που της είχαν χορηγηθεί, υπό τη μορφή μείωσης του συντελεστή του φόρου εισοδήματος που ίσχυε στη Μαδέρα. Η Utiledulci ζήτησε να ανασταλεί η διαδικασία, επικαλούμενη το ως άνω νομοθετικό πλαίσιο. Η φορολογική αρχή απέρριψε το αίτημα, επικαλούμενη την αρχή της υπεροχής του δικαίου της ΕΕ. Η Utiledulci προσέβαλε την απορριπτική απόφαση ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου διοικητικών και φορολογικών διαφορών του Funchal, το οποίο απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με την εν λόγω δυνατότητα.

Το ΔΕΕ υπενθύμισε αρχικά ότι η ανάκτηση πρέπει να γίνεται αμελλητί. Συνεπώς, η εφαρμογή των εθνικών διαδικασιών δεν πρέπει να παρεμποδίζει την άμεση και πραγματική εκτέλεσή της. Για να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός, τα κράτη μέλη οφείλουν να λάβουν όλα τα αναγκαία μέτρα για να εξασφαλίσουν την αποτελεσματικότητα της ανάκτησης. Στη συνέχεια, παρατήρησε πως η εφαρμογή του εθνικού δικαίου στο πλαίσιο της ανάκτησης, ελλείψει σχετικών κανόνων του ενωσιακού δικαίου, πραγματοποιείται σύμφωνα με την αρχή της δικονομικής αυτονομίας και με σεβασμό στα θεμελιώδη δικαιώματα, ιδίως στο δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων άμυνας. Εντούτοις, η ελευθερία των κρατών μελών ως προς την επιλογή των μέσων ανάκτησης είναι περιορισμένη κατά το μέρος που τα μέσα αυτά δεν μπορούν εντέλει να καθιστούν πρακτικώς αδύνατη την ανάκτηση. Επομένως, η εφαρμογή των εθνικών διαδικασιών εξαρτάται από την προϋπόθεση οι διαδικασίες αυτές να επιτρέπουν την άμεση και αποτελεσματική εκτέλεση της ανάκτησης. Κράτος μέλος το οποίο υποχρεούται να ανακτήσει την παράνομη ενίσχυση μπορεί να εκπληρώσει την υποχρέωση αυτή μόνον εάν τα μέτρα που λαμβάνει είναι ικανά να αποκαταστήσουν τις κανονικές συνθήκες ανταγωνισμού που νοθεύτηκαν με τη χορήγηση της παράνομης ενίσχυσης. Ο σκοπός της ανάκτησης, δηλαδή η επαναφορά των πραγμάτων στην

κατάσταση που υφίστατο στην εσωτερική αγορά πριν από την καταβολή της ενίσχυσης, επιτυγχάνεται όταν η επίμαχη ενίσχυση, προσαυξημένη ενδεχομένως με τόκους υπερημερίας, επιστραφεί από τον λήπτη της. Συνεπώς, η δικονομική αυτονομία των κρατών μελών όσον αφορά την ανάκτηση παράνομων κρατικών ενισχύσεων οριοθετείται από την ανάγκη διασφάλισης της αποτελεσματικότητας της δράσης των διοικητικών αρχών που είναι επιφορτισμένες με την ανάκτηση αυτή. Επομένως, τόσο τα εθνικά δικαστήρια όσο και οι εθνικές αρχές, υπό τον έλεγχο των εθνικών δικαστηρίων, οφείλουν να διασφαλίζουν ότι η εφαρμογή απόφασης ανάκτησης είναι σύμφωνη προς τον σκοπό που αυτή επιδιώκει, ο οποίος συνίσταται στην πρόληψη κάθε στρέβλωσης της λειτουργίας της αγοράς λόγω της χορηγήσεως επιζήμιων για τον ανταγωνισμό κρατικών ενισχύσεων. Συναφώς, ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να επικαλεστεί διατάξεις της εθνικής έννομης τάξης του, έστω και της συνταγματικής, για να δικαιολογήσει τη μη τήρηση των υποχρεώσεων που απορρέουν από το δίκαιο της ΕΕ.

Εξετάζοντας το επίμαχο πορτογαλικό νομοθετικό πλαίσιο, το ΔΕΕ υπενθύμισε ότι εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει αυτόματο ανασταλτικό αποτέλεσμα των προσφυγών που ασκούνται κατ' αποφάσεως περί ανάκτησης παράνομης ενίσχυσης δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι καθιστά δυνατή την άμεση και αποτελεσματική εκτέλεση της ανάκτησης, καθώς η παροχή τέτοιου ανασταλτικού αποτελέσματος μπορεί να καθυστερήσει σημαντικά την ανάκτηση και να παρατείνει κατ' αυτόν τον τρόπο το αδικαιολόγητο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που απορρέει από την ενίσχυση. Συνεπώς, μια τέτοια ρύθμιση, η οποία προβλέπει αυτόματο ανασταλτικό αποτέλεσμα των προσφυγών που ασκούνται κατά των αποφάσεων περί ανάκτησης παράνομης ενίσχυσης, πρέπει να μείνει ανεφάρμοστη. Στη βάση αυτή, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι ο αυτόματος χαρακτήρας της αναστολής, που προβλέπεται στην επίμαχη πορτογαλική νομοθεσία, είναι ικανός να καθυστερήσει σημαντικά την ανάκτηση και να παρατείνει το αδικαιολόγητο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα του λήπτη της ενίσχυσης, θίγοντας κατά τον τρόπο αυτόν την επιταγή περί άμεσης και αποτελεσματικής ανάκτησης. Περαιτέρω, μέσα όπως η τραπεζική εγγύηση, η προσωπική εγγύηση, η ασφάλιση εγγύησης, η κατάσχεση ή η εκούσια υποθήκη δεν έχουν εκ προοιμίου ως αποτέλεσμα την αφαίρεση της ενίσχυσης από την περιουσία του λήπτη, ώστε αυτός να στερηθεί κατά τον εν λόγω τρόπο το πλεονέκτημα που συνδέεται με την ενίσχυση. Ούτε οι λογιστικές συνέπειες ούτε τα έξοδα που συνδέονται με την παροχή εγγύησης μπορούν να εξομοιωθούν με την επιστροφή της ληφθείσας ενίσχυσης, όσον αφορά την επίπτωσή τους στην οικονομική κατάσταση του λήπτη. Ο ρητός σκοπός των μέσων αυτών είναι η εγγύηση της απαίτησης του επισπεύδοντος την εκτέλεση κατά τη διάρκεια της αναστολής της διαδικασίας εκτέλεσης, γι' αυτό και διαφέρει από τον σκοπό που επιδιώκεται με την ανάκτηση των παράνομων ενισχύσεων. Κατόπιν, το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι η κατάσταση θα ήταν διαφορετική μόνον αν η στρέβλωση του ανταγωνισμού εξαλειφόταν πλήρως, για παράδειγμα, μέσω της κατάσχεσης του ποσού της παράνομης ενίσχυσης και των σχετικών τόκων ή της καταβολής των ποσών αυτών σε δεσμευμένο λογαριασμό.

Επιπλέον, το ΔΕΕ έκρινε ότι λόγοι αναγόμενοι στην οικονομική ζημία που προκύπτει από την επιστροφή της ενίσχυσης δεν μπορούν να δικαιολογήσουν καθυστέρηση στη διαδικασία ανάκτησης, ακόμη και εάν η ανάκτηση αφορά επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν δυσκολίες ή τελούν σε κατάσταση πτώχευσης. Επομένως, το κράτος μέλος υποχρεούται, ανάλογα με την περίπτωση, να προκαλέσει την εκκαθάριση της οικείας εταιρείας, να εγγράψει την απαίτησή του στο παθητικό της ή να λάβει οποιοδήποτε άλλο μέτρο καθιστά δυνατή την επιστροφή της εν λόγω ενίσχυσης. Σε ό,τι αφορά στη δυνατότητα τμηματικής καταβολής των οφειλομένων ποσών, το ΔΕΕ σημείωσε ότι τέτοιοι τρόποι πληρωμής, όταν επιτρέπονται πέραν της λήξης της προθεσμίας ανάκτησης που έχει τάξει η Επιτροπή, δεν συμβιβάζονται με την υποχρέωση άμεσης εκτέλεσης της ανάκτησης. Επιπλέον, η ανάκτηση δεν μπορεί, κατ' αρχήν, να θεωρηθεί ως μέτρο δυσανάλογο προς τους σκοπούς των διατάξεων της ΣΛΕΕ στον τομέα των κρατικών ενισχύσεων. Το μέτρο της ανάκτησης αντιβαίνει στην αρχή της αναλογικότητας μόνον εάν το ποσό που πρέπει να επιστρέψει ο δικαιούχος της υπερβαίνει το αναπροσαρμοσμένο ποσό της ενίσχυσης την οποία έλαβε.

Στη βάση των ανωτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι η επίμαχη πορτογαλική ρύθμιση, η οποία προβλέπει αυτόματο ανασταλτικό αποτέλεσμα της τμηματικής καταβολής ή των προσφυγών που ασκούνται κατ' αποφάσεως περί ανάκτησης παράνομης ενίσχυσης φαίνεται να μην συμβιβάζεται προς τους σκοπούς ανάκτησης. Συνεπώς, επιβάλλεται στις αρμόδιες εθνικές αρχές και στα εθνικά δικαστήρια να μην εφαρμόζουν εθνικές διατάξεις που επιτρέπουν την αναστολή διαδικασίας διοικητικής εκτέλεσης για την είσπραξη φορολογικών οφειλών με σκοπό την ανάκτηση παράνομης και μη συμβατής με την εσωτερική αγορά κρατικής ενίσχυσης, ακόμη και όταν ο λήπτης της ενίσχυσης παρέχει εγγύηση, όπως τραπεζική εγγύηση, προσωπική εγγύηση, ασφάλιση εγγύησης, κατάσχεση, εκούσια υποθήκη ή οποιοδήποτε άλλο μέσο ικανό να διασφαλίσει την είσπραξη της απαίτησης του επισπεύδοντος την εκτέλεση, ή ακόμη και κατόπιν αιτήματος του λήπτη της ενίσχυσης περί απαλλαγής του από την υποχρέωση παροχής τέτοιας εγγύησης, εκτός αν η παροχή της εγγύησης στερεί από τον λήπτη το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που συνδέεται με την ενίσχυση.

III. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Επιμ.: Λουκία Τρέμμα

► Άμεσες διακρίσεις λόγω γενετήσιου προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου

Η προστασία των ανηλίκων δεν δύναται να δικαιολογήσει εθνικά νομοθετικά μέτρα τα οποία εισάγουν άμεσες διακρίσεις λόγω γενετήσιου προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου, περιορίζουν αδικαιολόγητα τις θεμελιώδεις ελευθερίες της εσωτερικής αγοράς και θίγουν τις κοινές αξίες επί των οποίων εδράζεται η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ

προσφυγή λόγω παραβάσεως – άρθρο 2 ΣΕΕ – αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης – σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας – ισότητα – ανθρώπινα δικαιώματα – απαγόρευση διακρίσεων λόγω γενετήσιου προσανατολισμού – εσωτερική αγορά – ελεύθερη παροχή υπηρεσιών – ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων – Οδηγία 2010/13/ΕΕ – Οδηγία 2000/31/ΕΚ – Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 11, 21 και 24 ΧΘΔΕΕ

ΔΕΕ C-769/22, Επιτροπή/Ουγγαρία (Valeurs de l'Union), 21.04.2026, Ολομέλεια, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: M.L. Arastey Sahún, Γεν. Εισαγγελέας: T. Ćapeta, ECLI:EU:C:2026:326 – Προσφυγή λόγω παραβάσεως

Η παρούσα υπόθεση αφορά τη συμβατότητα της ουγγρικής νομοθεσίας περί «προστασίας των παιδιών» με το πρωτογενές και παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα, αντικείμενο της διαφοράς αποτέλεσαν οι τροποποιήσεις της ουγγρικής νομοθεσίας του 2021, με τις οποίες απαγορεύθηκε ή περιορίστηκε η διάθεση σε ανηλίκους περιεχομένου που απεικονίζει ή προωθεί την ομοφυλοφιλία, την αλλαγή φύλου ή την απόκλιση από την ταυτότητα φύλου που αντιστοιχεί στο φύλο το οποίο αποδόθηκε κατά τη γέννηση. Οι περιορισμοί καταλάμβαναν, μεταξύ άλλων, τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων, τις υπηρεσίες της κοινωνίας της πληροφορίας, τη διαφήμιση και τα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Η διαφορά εντάσσεται στο ευρύτερο κανονιστικό πλαίσιο της εσωτερικής αγοράς και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Κρίσιμες διατάξεις αποτέλεσαν το άρθρο 2 ΣΕΕ, το οποίο κατοχυρώνει τις θεμελιώδεις αξίες της Ένωσης, τα άρθρα 56 και επ. ΣΛΕΕ περί ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, η Οδηγία 2010/13/ΕΕ για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων και η Οδηγία 2000/31/ΕΚ για το ηλεκτρονικό εμπόριο, καθώς και τα άρθρα 11, 21 και 24 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα οποία κατοχυρώνουν αντιστοίχως την ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, την απαγόρευση των διακρίσεων και την προστασία του συμφέροντος του παιδιού. Ιδιαίτερη σημασία απέκτησε επίσης το άρθρο 52 παρ. 1 του Χάρτη, το οποίο καθορίζει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες επιτρέπονται περιορισμοί στην άσκηση των κατοχυρωμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Τα πραγματικά περιστατικά ανάγονται στη θέσπιση από την Ουγγαρία νομοθετικών τροποποιήσεων με τις οποίες απαγορεύθηκε η διάθεση σε πρόσωπα ηλικίας κάτω των δεκαοκτώ ετών περιεχομένου που παρουσιάζει ή προωθεί την ομοφυλοφιλία, την αλλαγή φύλου ή την απόκλιση από την ταυτότητα φύλου κατά τη γέννηση. Οι ρυθμίσεις αυτές ενσωματώθηκαν στον νόμο περί προστασίας του παιδιού, στον νόμο περί εμπορικής διαφήμισης, στον νόμο περί υπηρεσιών μέσων ενημέρωσης και στον νόμο περί δημόσιας εκπαίδευσης, επιβάλλοντας περιορισμούς τόσο στη μετάδοση οπτικοακουστικού περιεχομένου όσο και στη διενέργεια εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων σχετικών με τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση.

Κατόπιν εξέτασης της επίμαχης νομοθεσίας, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή απέστειλε προειδοποιητική επιστολή και, εν συνεχεία, αιτιολογημένη γνώμη, υποστηρίζοντας ότι οι ουγγρικές διατάξεις παραβιάζουν τόσο τις ελευθερίες της εσωτερικής αγοράς όσο και τις θεμελιώδεις αξίες της Ένωσης. Δεδομένου ότι η Ουγγαρία δεν συμμορφώθηκε, η Επιτροπή άσκησε προσφυγή λόγω παραβάσεως ενώπιον του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Υπέρ της Επιτροπής παρενέβησαν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και σειρά κρατών μελών, υπογραμμίζοντας ότι η υπόθεση υπερέβαινε το επίπεδο μιας απλής παραβίασης του παράγωγου δικαίου και άπτεται του σεβασμού των θεμελιωδών αξιών της Ένωσης.

Το Δικαστήριο προέβη σε συνδυαστική ερμηνεία του πρωτογενούς και του παράγωγου δικαίου της Ένωσης, επισημαίνοντας καταρχάς ότι η Οδηγία 2010/13/ΕΕ αποσκοπεί στην ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς των υπηρεσιών οπτικοακουστικών μέσων μέσω της θέσπισης εναρμονισμένων κανόνων, οι οποίοι περιλαμβάνουν και ρυθμίσεις σχετικά με το περιεχόμενο των υπηρεσιών αυτών. Αναγνώρισε ότι τα κράτη μέλη διαθέτουν περιθώριο εκτίμησης ως προς το επίπεδο προστασίας των ανηλίκων, το οποίο μπορεί να διαφοροποιείται αναλόγως των ηθικών και πολιτισμικών αντιλήψεων κάθε κράτους. Ωστόσο, το περιθώριο αυτό δεν είναι απεριόριστο, αλλά ασκείται υπό την επιφύλαξη της τήρησης του δικαίου της Ένωσης και, ιδίως, των θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στον Χάρτη.

Έτσι, διαπιστώθηκε ότι οι επίμαχες ουγγρικές διατάξεις εισάγουν άμεση διάκριση λόγω φύλου και γενετήσιου προσανατολισμού, καθόσον επιβάλλουν περιορισμούς αποκλειστικά στο περιεχόμενο που αφορά τη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα, χωρίς αντίστοιχη μεταχείριση περιεχομένου σχετικού με την ετεροφυλοφιλία ή την ταυτότητα φύλου των ετεροφυλόφιλων προσώπων. Ως εκ τούτου, οι διατάξεις αυτές αντίκεινται στο άρθρο 21 του Χάρτη, το οποίο

απαγορεύει κάθε διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι η επίκληση της προστασίας των ανηλίκων δεν αρκεί για να δικαιολογήσει τους περιορισμούς αυτούς. Ειδικότερα, επισήμανε ότι το γεγονός και μόνον ότι ένα οπτικοακουστικό ή εκπαιδευτικό περιεχόμενο απεικονίζει ή προωθεί την ομοφυλοφιλία ή την αλλαγή φύλου δεν αποδεικνύει αφ' εαυτού ότι είναι επιβλαβές για τη σωματική, πνευματική ή ηθική ανάπτυξη των ανηλίκων. Η προστασία των παιδιών μπορεί να επιτευχθεί με ηπιότερα και μη διακριτικά μέσα, συμβατά με την αρχή της αναλογικότητας και τις απαιτήσεις του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη. Απέρριψε επίσης τον ισχυρισμό της Ουγγαρίας ότι τα μέτρα δικαιολογούνται από το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές πεποιθήσεις τους, κατά το άρθρο 14 παρ. 3 του Χάρτη. Υπογράμμισε δε ότι το δικαίωμα αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί κατά τρόπο ώστε να επιτρέπει στα κράτη μέλη να θεσπίζουν γενικευμένα μέτρα τα οποία εισάγουν άμεσες διακρίσεις λόγω φύλου ή γενετήσιου προσανατολισμού και περιορίζουν την πρόσβαση σε πληροφορίες ή την ελευθερία έκφρασης στη δημόσια σφαίρα.

Ως προς τους κανόνες της εσωτερικής αγοράς, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι οι ουγγρικές διατάξεις παραβιάζουν τις διατάξεις της Οδηγίας 2010/13/ΕΕ και της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ, καθώς και την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, καθόσον περιορίζουν αδικαιολόγητα την πρόσβαση παρόχων υπηρεσιών οπτικοακουστικών μέσων και υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας από άλλα κράτη μέλη στην ουγγρική αγορά. Δεδομένου ότι οι επίμαχες διατάξεις αντίκεινται στον πυρήνα του άρθρου 21 του Χάρτη, δεν μπορούν να θεωρηθούν επιτρεπτές αυστηρότερες εθνικές ρυθμίσεις κατά την έννοια της Οδηγίας 2010/13/ΕΕ.

Τέλος, το δικάσαν προέβη σε αυτοτελή ερμηνεία του άρθρου 2 ΣΕΕ, επισημαίνοντας ότι οι αξίες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ισότητας, του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της προστασίας των μειονοτήτων δεν αποτελούν απλές πολιτικές διακηρύξεις, αλλά δεσμευτικούς κανόνες του ενωσιακού δικαίου. Η συστηματική στοχοποίηση των ΛΟΑΤΚΙ προσώπων μέσω της επίμαχης νομοθεσίας αντίκειται στις κοινές αξίες της Ένωσης και συνιστά παράβαση των υποχρεώσεων που υπέχει κράτος μέλος από το άρθρο 2 ΣΕΕ.

Κατά συνέπεια, η προσφυγή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής έγινε δεκτή και διαπιστώθηκε ότι η Ουγγαρία, θεσπίζοντας και διατηρώντας σε ισχύ τις επίμαχες διατάξεις, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το πρωτογενές και παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

IV. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

Επιμ.: Λουκία Τρέμμα

► Εθνικό σύστημα αποζημίωσης που περιορίζεται αποκλειστικά στην αγοραία αξία του απολεσθέντος δικαιώματος

Η υποχρέωση αποκατάστασης της ζημίας που προκαλείται από παραβίαση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιβάλλει την πλήρη επανόρθωση της περιουσιακής βλάβης του ζημιωθέντος. Εθνικό σύστημα αποζημίωσης το οποίο περιορίζεται αποκλειστικά στην αγοραία αξία του απολεσθέντος εμπράγματου δικαιώματος κατά τον χρόνο της παράνομης κατάργησής του, αποκλείοντας τη θετική ζημία ή το διαφυγόν κέρδος, δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της αρχής της αποτελεσματικότητας ούτε εξασφαλίζει την πλήρη προστασία του δικαιώματος ιδιοκτησίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 17 του Χάρτη.

προδικαστική παραπομπή – ευθύνη κράτους μέλους για παραβίαση του δικαίου της Ένωσης – ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων – άρθρο 63 ΣΛΕΕ – δικαίωμα ιδιοκτησίας – άρθρο 17 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – κατάργηση εκ του νόμου δικαιωμάτων επικαρπίας επί γεωργικών ακινήτων – αποκατάσταση των δικαιωμάτων κατόπιν αποφάσεως του Δικαστηρίου – αποζημίωση για τη ζημία που υπέστησαν οι δικαιούχοι – αρχή της πλήρους αποκατάστασης (restitutio in integrum) – διαφυγόν κέρδος

ΔΕΕ C-286/25, BRANDL, 13.05.2026, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2026:398 – Προδικαστική παραπομπή

Η παρούσα υπόθεση αποτελεί συνέχεια της νομολογίας του Δικαστηρίου σχετικά με την ουγγρική νομοθεσία που προέβλεψε την αυτοδίκαιη κατάργηση δικαιωμάτων επικαρπίας επί γεωργικών γαιών, τα οποία είχαν συσταθεί υπέρ φυσικών ή νομικών προσώπων άλλων κρατών μελών. Με τις προηγούμενες αποφάσεις του, το Δικαστήριο είχε ήδη διαπιστώσει ότι η επίμαχη νομοθεσία παραβίαζε τόσο την ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων του άρθρου 63 ΣΛΕΕ όσο και το δικαίωμα ιδιοκτησίας του άρθρου 17 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Η υπό κρίση υπόθεση δεν αφορά πλέον τη διαπίστωση της παρανομίας της κρατικής παρέμβασης, αλλά τον καθορισμό της έκτασης της αποζημιωτικής υποχρέωσης του κράτους μέλους έναντι των ζημιωθέντων δικαιούχων.

Το εφαρμοστέο ενωσιακό πλαίσιο συγκροτείται από το άρθρο 63 ΣΛΕΕ περί ελεύθερης κυκλοφορίας κεφαλαίων, το άρθρο 17 του Χάρτη περί προστασίας της ιδιοκτησίας, καθώς και από τη διαμορφωθείσα νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με την ευθύνη των κρατών μελών για

παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης, όπως θεμελιώθηκε με τις αποφάσεις *Francovich* και *Brasserie du Pêcheur*. Σύμφωνα με τη νομολογία αυτή, όταν συντρέχουν οι προϋποθέσεις της κρατικής ευθύνης, η αποζημίωση οφείλει να αποκαθιστά πλήρως τη ζημία που υπέστη ο ιδιώτης, κατά τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η πρακτική αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου.

Τα πραγματικά περιστατικά αφορούν εταιρεία η οποία είχε αποκτήσει δικαιώματα επικαρπίας επί γεωργικών ακινήτων στην Ουγγαρία. Τα δικαιώματα αυτά καταργήθηκαν αυτοδικαίως κατ' εφαρμογή της ουγγρικής νομοθεσίας, η οποία κρίθηκε μεταγενέστερα αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης. Μετά την έκδοση των προηγούμενων αποφάσεων του Δικαστηρίου, ο Ούγγρος νομοθέτης θέσπισε καθεστώς αποζημίωσης για τους ζημιωθέντες δικαιούχους, προβλέποντας ότι η οικονομική αποκατάσταση υπολογίζεται αποκλειστικά με βάση την αγοραία αξία του δικαιώματος κατά τον χρόνο της κατάργησής του, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι περαιτέρω περιουσιακές συνέπειες της παράνομης κρατικής παρέμβασης, ιδίως η απώλεια εισοδήματος ή άλλων οικονομικών ωφελειών. Η εταιρεία αμφισβήτησε τη συμβατότητα του συστήματος αυτού με το ενωσιακό δίκαιο ενώπιον του Győri Törvényszék, το οποίο υπέβαλε σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο.

Το Δικαστήριο επανέλαβε καταρχάς ότι η υποχρέωση αποζημίωσης αποτελεί αναγκαία συνέπεια της διαπίστωσης παράβασης του δικαίου της Ένωσης από κράτος μέλος. Η αποζημίωση πρέπει να είναι τέτοια ώστε να αποκαθιστά πλήρως τις επιζήμιες συνέπειες της παράνομης συμπεριφοράς της δημόσιας εξουσίας, επαναφέροντας, κατά το δυνατόν, τον ζημιωθέντα στη θέση στην οποία θα βρισκόταν εάν η παράβαση δεν είχε λάβει χώρα. Η αρχή αυτή απορρέει τόσο από την πάγια νομολογία περί κρατικής ευθύνης όσο και από την αρχή της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου.

Στο πλαίσιο αυτό, το ΔΕΕ επισήμανε ότι η απλή καταβολή της αγοραίας αξίας του απολεσθέντος εμπράγματου δικαιώματος κατά τον χρόνο της παράνομης κατάργησής του δεν αρκεί αφ' εαυτής για να εξασφαλίσει την πλήρη αποκατάσταση της ζημίας. Η πραγματική οικονομική βλάβη μπορεί να περιλαμβάνει πρόσθετα στοιχεία, όπως απώλεια εισοδήματος, απώλεια δυνατότητας εκμετάλλευσης του ακινήτου, απώλεια επιχειρηματικών ευκαιριών ή άλλα περιουσιακά οφέλη που ευλόγως θα είχαν αποκτηθεί εάν δεν είχε μεσολαβήσει η παράνομη κρατική επέμβαση. Ως εκ τούτου, ο εκ των προτέρων και γενικός αποκλεισμός του διαφυγόντος κέρδους (*lucrum cessans*) αντίκειται στις απαιτήσεις του ενωσιακού δικαίου.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ συνέδεσε την αρχή της πλήρους αποζημίωσης με το άρθρο 17 του Χάρτη, υπογραμμίζοντας ότι η προστασία της ιδιοκτησίας δεν εξαντλείται στη διαπίστωση της παρανομίας της στέρησης ενός περιουσιακού δικαιώματος, αλλά απαιτεί και αποτελεσματική οικονομική αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε. Η έννοια της «δίκαιης αποζημίωσης» προϋποθέτει ότι η αποτίμηση της ζημίας πραγματοποιείται κατά τρόπο εξατομικευμένο, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις πραγματικές περιουσιακές συνέπειες της παράνομης επέμβασης.

Τέλος, διευκρινίστηκε ότι, μολονότι ο καθορισμός των διαδικαστικών κανόνων και των μεθόδων υπολογισμού της αποζημίωσης εμπίπτει καταρχήν στη δικονομική αυτονομία των κρατών μελών, η ευχέρεια αυτή περιορίζεται από τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας. Εθνική νομοθεσία η οποία, μέσω αφηρημένων και προκαθορισμένων κριτηρίων, περιορίζει την αποζημίωση σε επίπεδο κατώτερο της πραγματικής ζημίας που υπέστη ο δικαιούχος δεν είναι συμβατή με τις επιταγές του ενωσιακού δικαίου.

Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έκρινε ότι το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία περιορίζει την αποζημίωση για την παράνομη κατάργηση δικαιωμάτων επικαρπίας αποκλειστικά στην αγοραία αξία του δικαιώματος κατά τον χρόνο της κατάργησής του, αποκλείοντας εκ των προτέρων τη θετική ζημία και το διαφυγόν κέρδος, εφόσον το καθεστώς αυτό δεν εξασφαλίζει την πλήρη αποκατάσταση της ζημίας που υπέστησαν οι ενδιαφερόμενοι.

V. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ

Επιμ.: Λουκία Τρέμμα

► Διαφορετική φορολογική μεταχείριση μη κατοίκων εργαζομένων

Η διαφορετική φορολογική μεταχείριση μη κατοίκων εργαζομένων δεν συμβιβάζεται με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων όταν οι ενδιαφερόμενοι τελούν, από πλευράς φοροδοτικής ικανότητας, σε αντικειμενικά συγκρίσιμη κατάσταση με τους κατοίκους του κράτους μέλους απασχόλησης. Η επιβολή πρόσθετης φορολογικής επιβάρυνσης στους μη κατοίκους, χωρίς επαρκή αντικειμενική δικαιολόγηση, συνιστά περιορισμό του άρθρου 45 ΣΛΕΕ.

προδικαστική παραπομπή – ελεύθερη κυκλοφορία εργαζομένων – άρθρο 45 ΣΛΕΕ – άμεση φορολογία – φορολογία εισοδήματος φυσικών προσώπων – συμπληρωματικός φόρος εισοδήματος υπέρ του κράτους επί μη κατοίκων φορολογουμένων – δημοτικός πρόσθετος φόρος επί κατοίκων – συγκρισιμότητα καταστάσεων – έμμεση διάκριση λόγω κατοικίας – δικαιολόγηση – αρχές της ισότητας και της αναλογικότητας

ΔΕΕ C-119/24, Chefquet, 12.03.2026, Τμήμα έκτο, Πρόεδρος: I. Ziemele, Εισηγητής: D. Kumin, Γεν. Εισαγγελέας: N. Αιμιλίου, ECLI:EU:C:2026:189 – Προδικαστική παραπομπή

Η παρούσα υπόθεση αφορά τη συμβατότητα της βελγικής φορολογικής νομοθεσίας με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 45 ΣΛΕΕ. Ειδικότερα, το Δικαστήριο κλήθηκε να εξετάσει εάν εθνική ρύθμιση, η οποία επιβάλλει στους μη κατοίκους φορολογουμένους ειδική κρατική προσαύξηση επί του φόρου εισοδήματος, ενώ οι φορολογικοί κάτοικοι επιβαρύνονται μόνο με τον δημοτικό πρόσθετο φόρο, είναι συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης όταν οδηγεί σε συνολικά υψηλότερη φορολογική επιβάρυνση των διασυνοριακών εργαζομένων.

Η υπόθεση εντάσσεται στο ενωσιακό πλαίσιο της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων και της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας. Μολονότι η άμεση φορολογία εξακολουθεί να εμπίπτει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, τα τελευταία υποχρεούνται να ασκούν τη φορολογική τους εξουσία σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης και να μην εισάγουν, μέσω κριτηρίων όπως η φορολογική κατοικία, συγκεκαλυμμένες διακρίσεις εις βάρος υπηκόων άλλων κρατών μελών. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο στηρίχθηκε ιδίως στην πάγια νομολογία που εγκαινιάστηκε με την απόφαση *Schumacker*, σύμφωνα με την οποία οι μη κάτοικοι καθίστανται συγκρίσιμοι με τους κατοίκους όταν αποκτούν το σύνολο ή το ουσιώδες μέρος του εισοδήματός τους στο κράτος απασχόλησης, το οποίο είναι το μόνο κράτος που δύναται να συνεκτιμήσει αποτελεσματικά τη συνολική φοροδοτική τους ικανότητα.

Τα πραγματικά περιστατικά αφορούν δύο φορολογουμένους οι οποίοι κατοικούσαν σε άλλο κράτος μέλος, αλλά αποκτούσαν το ουσιώδες μέρος των εισοδημάτων τους στο Βέλγιο. Σύμφωνα με τη βελγική νομοθεσία, οι φορολογικοί κάτοικοι επιβαρύνονταν με δημοτικό πρόσθετο φόρο επί του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων, ενώ οι μη κάτοικοι υπάγονταν σε ειδική κρατική προσαύξηση, η οποία στην πράξη οδηγούσε σε υψηλότερη συνολική φορολογική επιβάρυνση. Οι ενδιαφερόμενοι υποστήριξαν ότι η διαφορετική αυτή μεταχείριση παραβιάζει το άρθρο 45 ΣΛΕΕ, δεδομένου ότι βρίσκονταν σε αντικειμενικά συγκρίσιμη κατάσταση με τους κατοίκους του Βελγίου. Το Cour d'appel de Liège υπέβαλε σχετικό προδικαστικό ερώτημα ζητώντας να διευκρινισθεί εάν η επίμαχη φορολογική επιβάρυνση συνιστά απαγορευόμενο περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων.

Το Δικαστήριο υπενθύμισε καταρχάς ότι οι φορολογικοί κάτοικοι και οι μη κάτοικοι δεν τελούν, κατά κανόνα, σε συγκρίσιμη κατάσταση, δεδομένου ότι το κράτος κατοικίας είναι συνήθως εκείνο που διαθέτει πληρέστερη εικόνα της προσωπικής και οικονομικής κατάστασης του φορολογουμένου. Η αρχή αυτή, ωστόσο, δεν ισχύει όταν ο μη κάτοικος αποκτά στο κράτος απασχόλησης το σύνολο ή σχεδόν το σύνολο των εισοδημάτων του, με αποτέλεσμα το κράτος κατοικίας να αδυνατεί να του χορηγήσει τα φορολογικά πλεονεκτήματα που συνδέονται με την προσωπική και οικογενειακή του κατάσταση. Στην περίπτωση αυτή, οι δύο κατηγορίες φορολογουμένων τελούν σε αντικειμενικά συγκρίσιμη κατάσταση και πρέπει να αντιμετωπίζονται κατά τον ίδιο τρόπο.

Υπό το πρίσμα αυτό, διαπιστώθηκε ότι η επίμαχη βελγική νομοθεσία συνεπαγόταν μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση για τους μη κατοίκους σε σχέση με τους κατοίκους, μολονότι οι πρώτοι αποκτούσαν το ουσιώδες μέρος του εισοδήματός τους στο Βέλγιο. Η διαφορετική αυτή μεταχείριση ήταν ικανή να αποθαρρύνει εργαζομένους άλλων κρατών μελών από την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας στο Βέλγιο και, ως εκ τούτου, συνιστούσε περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων.

Το ΔΕΕ εξέτασε περαιτέρω τους λόγους δικαιολόγησης που προέβαλε το Βελγικό Δημόσιο, ιδίως την ανάγκη διασφάλισης της συνοχής του φορολογικού συστήματος. Υπενθύμισε ότι η επίκληση της φορολογικής συνοχής προϋποθέτει την ύπαρξη άμεσης σχέσης μεταξύ του επίμαχου φορολογικού μειονεκτήματος και συγκεκριμένου φορολογικού πλεονεκτήματος που αντισταθμίζει την επιβάρυνση. Εν προκειμένω, όμως, δεν αποδείχθηκε η ύπαρξη τέτοιας άμεσης σχέσης ούτε προέκυψε ότι η δυσμενέστερη μεταχείριση των μη κατοίκων ήταν αναγκαία για τη διατήρηση της συνοχής του φορολογικού συστήματος. Το Δικαστήριο επανέλαβε επίσης ότι αμιγώς δημοσιονομικοί ή διοικητικοί λόγοι δεν αρκούν για να δικαιολογήσουν περιορισμό θεμελιώδους ελευθερίας που κατοχυρώνεται από τις Συνθήκες.

Τέλος, το δικάσαν έκρινε ότι η επίμαχη ρύθμιση δεν πληρούσε ούτε τις απαιτήσεις της αρχής της αναλογικότητας, καθόσον επέβαλλε οριζόντια πρόσθετη φορολογική επιβάρυνση στους μη κατοίκους χωρίς να λαμβάνει υπόψη την ιδιαίτερη φοροδοτική τους ικανότητα ή τις προσωπικές και οικογενειακές τους περιστάσεις. Επομένως, η διαφορετική μεταχείριση υπερέβαινε το αναγκαίο μέτρο για την επίτευξη οποιουδήποτε θεμιτού σκοπού γενικού συμφέροντος.

Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το άρθρο 45 ΣΛΕΕ αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία η οποία επιβάλλει στους μη κατοίκους εργαζομένους φορολογική επιβάρυνση μεγαλύτερη από εκείνη που υφίστανται οι φορολογικοί κάτοικοι, όταν οι δύο κατηγορίες τελούν σε αντικειμενικά συγκρίσιμη κατάσταση και η διαφορετική μεταχείριση δεν δικαιολογείται από επιτακτικό λόγο γενικού συμφέροντος.

VI. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου

► Εργασία ορισμένου χρόνου

Παραβίαση του δικαίου της ΕΕ από κράτος μέλος λόγω της διατήρησης συστήματος προσλήψεων που στερείται αντικειμενικής αιτιολόγησης για την αποφυγή της μόνιμης απασχόλησης

παράβαση κράτους – άρθρο 258 ΣΛΕΕ – κοινωνική πολιτική – Οδηγία 1999/70/ΕΚ – συμφωνία-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου που συνήφθη από τη CES, την UNICE και το CEEP – ρήτρα 5, σημείο 1 – υποχρέωση των κρατών μελών να θεσπίζουν μέτρα για την αποτροπή της καταχρηστικής σύναψης διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου και για την επιβολή σχετικών κυρώσεων – απουσία τέτοιων μέτρων – έννοια των «αντικειμενικών λόγων» που δικαιολογούν την ανανέωση τέτοιων συμβάσεων

ΔΕΕ C-155/25, Επιτροπή/Ιταλία (Absence de mesures visant à prévenir le recours abusif aux CDD), 13.05.2026, Τμήμα δέκατο, Πρόεδρος: J. Passer, Εισηγητής: B. Smulders, Γεν. Εισαγγελέας: R. Norkus, ECLI:EU:C:2026:405 – Προσφυγή κατά κράτους μέλους

Η υπόθεση αφορά την ερμηνεία της ρήτρας 5 της συμφωνίας-πλαισίου για την εργασία ορισμένου χρόνου, η οποία έχει ενσωματωθεί στο παράρτημα της Οδηγίας 1999/70/ΕΚ. Σημειώνεται ότι η ρήτρα 5 υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα μέρη να λάβουν μέτρα για την αποτροπή φαινομένων καταχρηστικής σύναψης διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου.

Ειδικότερα, το 2019, η Επιτροπή απηύθυνε στην Ιταλία επιστολή, με την οποία εξέφραζε ορισμένες αμφιβολίες σχετικά με τη συμβατότητα εθνικών διατάξεων που εφαρμόζονται στο διοικητικό, τεχνικό και επικουρικό προσωπικό (στο εξής: προσωπικό ΔΤΕ) αναπλήρωσης το οποίο απασχολείται σε δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα με τη ρήτρα 5 της συμφωνίας-πλαισίου, όσον αφορά την καταχρηστική χρησιμοποίηση συμβάσεων ορισμένου χρόνου. Κατόπιν ανταλλαγής πληροφοριών με το εν λόγω κράτος μέλος, η Επιτροπή απέστειλε το 2023 αιτιολογημένη γνώμη, εμμένοντας στη θέση της ότι η ιταλική νομοθεσία δεν ήταν σύμφωνη με τη ρήτρα 5 και ότι θα έπρεπε να λάβει τα αναγκαία μέτρα για να συμμορφωθεί. Δεδομένης της διαφωνίας της Ιταλίας με τη θέση της Επιτροπής, η τελευταία κίνησε τη διαδικασία προσφυγής λόγω παράβασης ενώπιον του ΔΕΕ.

Στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή παρατήρησε ότι οι διατάξεις που καθορίζουν τη μέγιστη διάρκεια και τον μέγιστο αριθμό των συμβάσεων ορισμένου χρόνου τις οποίες μπορεί να συνάπτει η δημόσια διοίκηση για την πρόσληψη του προσωπικού της δεν εφαρμόζονταν στις συμβάσεις που συνάπτονται με το προσωπικό ΔΤΕ, το οποίο απασχολείται σε δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα. Επιπλέον, δεν προβλέπονταν ούτε αντικειμενικοί λόγοι που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τη διαδοχική ανανέωση των συμβάσεων αυτών. Ως προς αυτό, τόνισε ότι δεν γίνεται κάποια αναφορά, για παράδειγμα, σε απαίτηση ευελιξίας, η οποία θα μπορούσε να συνδεθεί με την έννοια των αντικειμενικών λόγων. Περαιτέρω, η επίμαχη εθνική ρύθμιση προβλέπει ότι οι ενδιαφερόμενοι προσλαμβάνονται καταρχάς με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, κάτι που ωστόσο έρχεται σε αντίθεση με την παραδοχή στην οποία στηρίζεται η συμφωνία-πλαίσιο, ότι οι συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου αποτελούν την κύρια μορφή των σχέσεων εργασίας.

Από την πλευρά της, η Ιταλία υποστήριξε ότι η πρόσβαση στη μονιμοποίηση στη δημόσια εκπαίδευση πραγματοποιείται μέσω των διαδικασιών επιλογής που προβλέπονται στη σχετική εθνική νομοθεσία και στις οποίες μπορεί να συμμετάσχει αποκλειστικά το μη μόνιμο προσωπικό ΔΤΕ που έχει τουλάχιστον δύο έτη υπηρεσίας. Επομένως, η υπηρεσία που παρέχεται στο πλαίσιο σύμβασης ορισμένου χρόνου καθιστά δυνατή την αξιοποίηση της πείρας αυτής και συντείνει στη σύναψη σύμβασης αορίστου χρόνου. Παράλληλα, σύμφωνα με το κράτος μέλος, ένας τέτοιος μηχανισμός που βασίζεται στη σύναψη, καταρχάς, συμβάσεων ορισμένου χρόνου λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες των απαιτήσεων του σχολικού συστήματος, δηλαδή τη μεγάλη μεταβλητότητα της ζήτησης προσωπικού ΔΤΕ ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών που φοιτούν στα διάφορα σχολεία και γεωγραφικές ζώνες. Όσον αφορά τους αντικειμενικούς λόγους, η Ιταλία θεώρησε ότι η αντιμετώπιση διαρθρωτικής έλλειψης προσωπικού συνιστούσε έναν τέτοιο λόγο. Τέλος, σε κάθε περίπτωση, τόνισε ότι σχεδιάζει μεταρρυθμίσεις της εφαρμοστέας νομοθεσίας προκειμένου να παράσχει στο σύνολο του προσωπικού ΔΤΕ αναπλήρωσης το οποίο απασχολείται σε δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα σοβαρές πιθανότητες μονιμοποίησης.

Το ΔΕΕ, αρχικά, υπενθύμισε το περιεχόμενο της ρήτρας 5 της συμφωνίας-πλαισίου, στην οποία προβλέπονται τρία γενικά μέτρα που θέτουν όρια στη διαδοχική σύναψη συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου και που πρέπει να εξειδικεύονται από την εκάστοτε εθνική νομοθεσία. Τα τρία αυτά μέτρα είναι η ύπαρξη αντικειμενικών λόγων που δικαιολογούν την ανανέωση τέτοιων συμβάσεων εργασίας, τη μέγιστη συνολική διάρκεια αυτών και τον αριθμό των ανανεώσεών τους. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο παρέπεμψε στις παρατηρήσεις της Επιτροπής, η οποία διαπίστωσε ότι δεν υφίστανται εθνικά μέτρα που να ρυθμίζουν τη μέγιστη συνολική διάρκεια των συμβάσεων ορισμένου χρόνου καθώς και τον αριθμό των

ανανεώσεών τους αναφορικά με το προσωπικό ΔΤΕ στα δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Συνεπώς, ελλείψει εθνικής ρύθμισης των δύο από τα τρία μέτρα της ρήτρας 5, το Δικαστήριο προέβη στην εξέταση της ύπαρξης αντικειμενικών λόγων που δικαιολογούν την ανανέωση συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου.

Η εν λόγω έννοια, σύμφωνα με το Δικαστήριο, σχετίζεται με περιστάσεις που μπορούν να οφείλονται, μεταξύ άλλων, στην ιδιαίτερη φύση των καθηκόντων για την εκτέλεση των οποίων έχουν συναφθεί οι συμβάσεις αυτές, καθώς και στα εγγενή χαρακτηριστικά των καθηκόντων αυτών. Συνακόλουθα, μια εθνική διάταξη που θα επέτρεπε, γενικά και αφηρημένα, τη σύναψη διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου δεν θα ήταν σύμφωνη με τις απαιτήσεις της ρήτρας 5. Τέτοιο λόγο μπορεί να συνιστά, όπως συμβαίνει στην παρούσα υπόθεση, η υπαρκτή ανάγκη προσωρινής πλήρωσης θέσεων που προορίζονται για μόνιμο προσωπικό, μέχρι την ολοκλήρωση διαγωνισμών για την πρόσληψη τέτοιου προσωπικού. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιούνται οι εν λόγω διαγωνισμοί εντός της ιταλικής έννομης τάξης, και ιδίως η προϋπόθεση της συμπλήρωσης δύο ετών προϋπηρεσίας με σύμβαση ορισμένου χρόνου για τη συμμετοχή σε αυτούς, αυξάνει στην πραγματικότητα τον κίνδυνο καταχρηστικής σύναψης διαδοχικών συμβάσεων ορισμένου χρόνου για την κάλυψη αναγκών που στην ουσία είναι πάγιες και διαρκείς.

Επιπρόσθετα, όσον αφορά την ανάγκη ευελιξίας που επικαλέστηκε η Ιταλική Κυβέρνηση ως αντικειμενικό λόγο, το ΔΕΕ έκρινε ότι η ιταλική νομοθεσία δεν πληροί τις απαιτήσεις σαφήνειας και ακρίβειας που χρειάζονται προκειμένου να διαπιστωθούν οι ακριβείς συνθήκες από τις οποίες προκύπτει μια τέτοια ανάγκη ως αντικειμενικός λόγος σύναψης διαδοχικών συμβάσεων ορισμένου χρόνου.

Τέλος, το Δικαστήριο εξέτασε αν υπάρχουν ισοδύναμα νομοθετικά μέτρα εντός της εθνικής έννομης τάξης, που δεν σχετίζονται μεν με τη ρήτρα 5 της συμφωνίας-πλαισίου, αλλά επιδιώκουν τον ίδιο σκοπό της αποτροπής της καταχρηστικής σύναψης συμβάσεων ορισμένου χρόνου. Στο σημείο αυτό, το ΔΕΕ θεώρησε ότι η διοργάνωση σειράς διαγωνισμών για τη μονιμοποίηση πολλών εργαζομένων που ανήκουν στο προσωπικό ΔΤΕ δεν συνιστά ένα τέτοιο ισοδύναμο νομοθετικό μέτρο. Οι εν λόγω διαγωνισμοί είχαν απρόβλεπτο και περιστασιακό χαρακτήρα και δεν συνάδουν με το περιεχόμενο του «ισοδύναμου νομοθετικού μέτρου», κατά την έννοια της ρήτρας 5, σημείο 1, της συμφωνίας-πλαισίου.

Επομένως, συνολικά και ανεξαρτήτως των μεταγενέστερων, χρονικά, νομοθετικών τροποποιήσεων που επιχείρησε να πραγματοποιήσει η Ιταλία, το ΔΕΕ απεφάνθη ότι η επίμαχη εθνική ρύθμιση δεν ενσωμάτωνε κατάλληλα το περιεχόμενο της ρήτρας 5 της συμφωνίας-πλαισίου για τον ορισμένο χρόνο. Ως εκ τούτου, η προσφυγή της Επιτροπής κρίθηκε βάσιμη. Συνακόλουθα, έγινε δεκτό ότι η Ιταλία παρέβη τις υποχρεώσεις της που πηγάζουν από τη συμφωνία-πλαίσιο και την Οδηγία 1999/70/ΕΚ και καταδικάστηκε στα δικαστικά έξοδα.

► Ίση μεταχείριση στον τομέα της απασχόλησης

Δεν είναι συμβατή με το ενωσιακό δίκαιο η απόλυση εργαζομένου λόγω αποχώρησής του από την Καθολική Εκκλησία, ελλείψει αντικειμενικών επαγγελματικών απαιτήσεων

> *προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – ίση μεταχείριση στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας – επαγγελματικές δραστηριότητες εκκλησιών ή άλλων οργανώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις – ένωση η οποία παρέχει σε εγκύους συμβουλές για την εγκυμοσύνη – επαγγελματικές απαιτήσεις – στάση καλής πίστεως και συμμόρφωσης προς τη δεοντολογία της εκκλησίας ή της οργάνωσης – διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – απόλυση εργαζομένης λόγω αποχώρησής της από την Καθολική Εκκλησία*

ΔΕΕ C-258/24, Katholische Schwangerschaftsberatung, 17.03.2026, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: F. Biltgen, Γεν. Εισαγγελέας: L. Medina, ECLI:EU:C:2026:211 – Προδικαστική παραπομπή

Η υπόθεση αφορά την ερμηνεία της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, σε συνδυασμό με τα άρθρα 10 παρ. 1 και 21 παρ. 1 του ΧΘΔ για την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας και την απαγόρευση των διακρίσεων, αντίστοιχα.

Ειδικότερα, η ενάγουσα της κύριας δίκης, μητέρα πέντε τέκνων, εργαζόταν σε μια συμβουλευτική καθολική ένωση (στο εξής: ένωση), η οποία υπάγεται στη γερμανική Καθολική Εκκλησία. Η εν λόγω ένωση, μεταξύ άλλων, παρέχει συμβουλευτική υποστήριξη σε εγκύους και εφαρμόζει τις οδηγίες της Καθολικής Εκκλησίας, οι οποίες δεσμεύουν όλους τους εργαζομένους στα καθολικά συμβουλευτικά κέντρα. Σημειώνεται συναφώς ότι, στη Γερμανία, το αξιόποινο της άμβλωσης αίρεται υπό τον όρο της παρακολούθησης, από την έγκυο, συμβουλευτικής η οποία παρέχεται από συμβουλευτικό κέντρο. Ωστόσο, κατόπιν σχετικής επιστολής του Πάπα από το 2002, η ένωση δεν εξέδιδε πιστοποιητικά συμβουλευτικής, τα οποία αποτελούν προϋπόθεση για το μη αξιόποινο της διακοπής της κύησης.

Η ενάγουσα της κύριας δίκης ασκούσε καθήκοντα συμβουλευτικής εγκυμοσύνης. Τον Οκτώβριο του 2013 δήλωσε στην αρμόδια διοικητική αρχή ότι αποχωρούσε

από την Καθολική Εκκλησία λόγω πρόσθετης εκκλησιαστικής εισφοράς που λάμβανε η τελευταία, επιπλέον του κρατικού εκκλησιαστικού φόρου. Κατόπιν της λήξης της γονικής της άδειας το 2019, η ένωση στην οποία εργαζόταν, αφού προσπάθησε ανεπιτυχώς να την πείσει να επανέλθει στην Καθολική Εκκλησία, εν τέλει προέβη στην απόλυσή της, ακριβώς λόγω της αποχώρησής της από την Εκκλησία, κατά το σχετικό εκκλησιαστικό δίκαιο.

Η ενάγουσα άσκησε αγωγή, ζητώντας να αναγνωριστεί ο αδικαιολόγητος χαρακτήρας της απόλυσής της. Πράγματι, η ενάγουσα δικαιώθηκε σε πρώτο, αλλά και σε δεύτερο βαθμό και η υπόθεση κατέληξε ενώπιον του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου Εργατικών Διαφορών, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου, κατόπιν αίτησης αναίρεσης της ένωσης.

Κατά τη γνώμη του αιτούντος δικαστηρίου, η απόλυση της ενάγουσας συνιστά άμεση διάκριση λόγω θρησκείας, η οποία οφείλεται στο γεγονός ότι άσκησε την αρνητική της θρησκευτική ελευθερία, αποχωρώντας από την Καθολική Εκκλησία. Επομένως, η εργαζόμενη αυτή υπέστη διαφορετική μεταχείριση στηριζόμενη άμεσα στη θρησκεία σε σχέση με πρόσωπα που αποχώρησαν από άλλες θρησκευτικές κοινότητες ή τα οποία ουδέποτε υπήρξαν μέλη τέτοιων κοινοτήτων. Ακολούθως, το αιτούν δικαστήριο διερωτήθηκε αν αυτή η άμεση διάκριση θα μπορούσε να δικαιολογηθεί αντικειμενικά ως ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση, σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία που μετέφερε εντός της γερμανικής έννομης τάξης την Οδηγία 2000/78. Το αιτούν δικαστήριο επισήμανε ότι, κατά τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, η αποχώρηση από την Καθολική Εκκλησία θίγει την αξιοπιστία της και παραβιάζει τη στάση καλής πίστης και συμμόρφωσης η οποία απαιτείται από τα μέρη της σύμβασης εργασίας. Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο θεωρεί ότι η ερμηνεία αυτή δεν συνάδει απαραίτητα με την ερμηνεία της Οδηγίας και των άρθρων 10 και 21 του ΧΘΔ, καθώς η υποχρέωση μη αποχώρησης από την Καθολική Εκκλησία δεν επιβάλλεται στους εργαζόμενους της ένωσης, οι οποίοι δεν είναι μέλη της Εκκλησίας. Η Οδηγία 2000/78, περαιτέρω, δεν επιτρέπει η διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας, στην περίπτωση απόλυσης εργαζομένου, να δικαιολογείται μόνον από το γεγονός της αποχώρησής του από την Καθολική Εκκλησία, αποχώρηση η οποία δεν σημαίνει ότι ο εργαζόμενος δεν θα μπορεί πλέον να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της εργασίας του. Ούτε συνιστά, καταρχάς, αθέμιτη συμπεριφορά προς τον εργοδότη του.

Ενόψει των αμφιβολιών αυτών, το αιτούν δικαστήριο απέστειλε δύο προδικαστικά ερωτήματα προς το ΔΕΕ. Πρώτον, ζήτησε να διευκρινίσει αν εθνική ρύθμιση, που επιτρέπει σε ιδιωτική οργάνωση με θρησκευτική δεοντολογία να εξαρτά τη συνέχιση μιας σύμβασης εργασίας από τη διατήρηση της ιδιότητας του εργαζομένου ως μέλους της Καθολικής Εκκλησίας (ενώ κάτι τέτοιο δεν απαιτείται από τους υπόλοιπους εργαζομένους), είναι συμβατή με την Οδηγία 2000/78 και τα άρθρα 10 και 21 του ΧΘΔ. Δεύτερον, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης στο πρώτο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε από το ΔΕΕ να προσδιορίσει τις προϋποθέσεις με βάση τις οποίες δικαιολογείται μια τέτοια διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας.

Αρχικά, το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά συγκεκριμένα το άρθρο 4 παρ. 1 και 2 της Οδηγίας 2000/78, το οποίο προβλέπει τη δυνατότητα δικαιολόγησης διαφορετικής μεταχείρισης λόγω ουσιαστικής και καθοριστικής επαγγελματικής προϋπόθεσης, όπως συμβαίνει στην περίπτωση εκκλησιαστικών ενώσεων που προβλέπουν τη θρησκεία ως τέτοια απαίτηση.

Εν προκειμένω, το ΔΕΕ δέχτηκε την κρίση του αιτούντος δικαστηρίου, ότι η ενάγουσα της κύριας δίκης υπέστη άμεση διάκριση λόγω θρησκείας. Συνακόλουθα, το ζήτημα είναι αν αυτή η διαφορετική μεταχείριση μπορεί να δικαιολογηθεί υπό τις προϋποθέσεις του άρθρου 4 της Οδηγίας.

Γενικότερα, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, η Οδηγία 2000/78 αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην προστασία του θεμελιώδους δικαιώματος των εργαζομένων να μην υφίστανται διακρίσεις λόγω του θρησκεύματος ή των πεποιθήσεών τους, λαμβάνοντας όμως υπόψη, παράλληλα, το δικαίωμα αυτονομίας που έχουν οι εκκλησίες και άλλες δημόσιες ή ιδιωτικές ενώσεις, η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, κατά τα άρθρα 17 ΣΛΕΕ και 10 του ΧΘΔ. Το αρνητικό δικαίωμα ενός προσώπου να μην προσχωρεί ή να μην ασκεί μία θρησκεία προστατεύεται και από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ.

Στο πλαίσιο αυτό, η αποχώρηση ενός εργαζομένου από τη θρησκευτική κοινότητα στην οποία ανήκει η οργάνωση, όπου εργάζεται, δεν θίγει καταρχάς την αυτονομία της τελευταίας. Με άλλα λόγια, δεν αρκεί μια θρησκευτική κοινότητα να επικαλεστεί την ύπαρξη πραγματικής ή δυνητικής προσβολής της αυτονομίας της για να δικαιολογήσει οποιαδήποτε διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, αλλά θα πρέπει να αποδείξει ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο προβαλλόμενος κίνδυνος προσβολής της αυτονομίας της είναι ιδιαίτερα σοβαρός και ότι η διαφορετική μεταχείριση δεν θίγει την αρχή της ισότητας.

Το άρθρο 4 παρ. 2 της Οδηγίας αποσκοπεί ακριβώς στη διατήρηση της ισορροπίας ανάμεσα στο δικαίωμα αυτονομίας των εκκλησιών και το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης των ατόμων στην απασχόληση, θέτοντας ορισμένα κριτήρια. Επομένως, από τη διάταξη αυτή προκύπτει ρητώς ότι το θρήσκευμα ή οι πεποιθήσεις μπορούν, ενδεχομένως, να αποτελέσουν ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογη-

μένη επαγγελματική απαίτηση, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας της εκκλησίας ή της οργάνωσης. Ως εκ τούτου, η διαφορετική μεταχείριση μπορεί να δικαιολογηθεί εφόσον υφίσταται ένας αντικειμενικώς επαληθεύσιμος άμεσος σύνδεσμος μεταξύ της επαγγελματικής απαίτησης που επιβάλλει ο εργοδότης, λόγω της δεοντολογίας του, και της σχετικής δραστηριότητας. Τέτοιος σύνδεσμος υπάρχει, κατά τη θέση του Δικαστηρίου, όταν η κρίσιμη δραστηριότητα περιλαμβάνει τη συμμετοχή στον καθορισμό της δεοντολογίας της εκκλησίας ή στην εξωτερική εκπροσώπηση αυτής. Σημειώνεται ότι τα στοιχεία του «ουσιώδους», του «θεμιτού» και του «δικαιολογημένου» είναι σωρευτικά, ενώ παράλληλα πρέπει να γίνεται σεβαστή και η αρχή της αναλογικότητας. Εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια να κρίνουν αν, με γνώμονα τη σχετική δεοντολογία, τα κριτήρια αυτά γίνονται σεβαστά, σύμφωνα πάντα με την ερμηνεία που έχει δώσει το ΔΕΕ ως προς το περιεχόμενό τους, χωρίς, ωστόσο, να εξετάζεται καθαυτός ο θεμιτός χαρακτήρας της επίμαχης δεοντολογίας της εκκλησίας.

Εν προκειμένω, δεν αμφισβητείται ότι η ενάγουσα της κύριας δίκης απολύθηκε για τον λόγο και μόνον ότι αποχώρησε από την Καθολική Εκκλησία και αρνήθηκε να επανέλθει σε αυτήν, χωρίς να προκύπτει ότι δεν μπορούσε ή δεν επιθυμούσε να τηρεί τη δεοντολογία της Καθολικής Εκκλησίας. Ωστόσο, το Δικαστήριο εκτίμησε, με την επιφύλαξη του ελέγχου που θα διενεργήσει το αιτούν δικαστήριο, ότι δεν είχε αποδειχθεί η ύπαρξη αντικειμενικού συνδέσμου ανάμεσα στην επαγγελματική δραστηριότητα της ενάγουσας και την απαίτηση καλής πίστης και συμμόρφωσης προς τη δεοντολογία, η οποία συνίσταται στη μη αποχώρηση ενός εργαζομένου της εκκλησίας, που επικαλέστηκε η ένωση. Ούτε είναι επαρκής, φυσικά, η γενική αναφορά στην έννοια της «εξυπηρέτησης του κοινού σκοπού» κατά το κανονικό δίκαιο της Καθολικής Εκκλησίας.

Ταυτόχρονα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η επαγγελματική απαίτηση, κατά την οποία οι εργαζόμενοι της ένωσης που είναι μέλη της Καθολικής Εκκλησίας δεν μπορούν να αποχωρήσουν από αυτή, δεν είναι ουσιώδης. Το γεγονός αυτό προκύπτει από το ότι στην ίδια ένωση ασκούσαν κανονικά καθήκοντα συμβουλευτικής (παρόμοια με αυτά της ενάγουσας) εργαζόμενοι που δεν ήταν μέλη της Καθολικής Εκκλησίας, στοιχείο το οποίο υποδηλώνει ότι η ίδια η ένωση έκρινε ότι η ιδιότητα αυτή δεν ήταν αναγκαία για την εν λόγω επαγγελματική δραστηριότητα. Επιπλέον, δεν προέκυψε ότι η αποχώρηση της ενάγουσας θα είχε ως συνέπεια την αποστασιοποίησή της από τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες της Καθολικής Εκκλησίας, καθώς είχε δηλώσει ότι η αποχώρησή της οφειλόταν στην πρόσθετη εκκλησιαστική εισφορά που ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει και όχι σε δογματικούς ή δεοντολογικούς λόγους, κάτι που επίσης θα κρίνει λεπτομερέστερα το αιτούν δικαστήριο.

Τέλος, το Δικαστήριο επισήμανε ότι εναπόκειται στην ένωση να αποδείξει ότι ο προβαλλόμενος κίνδυνος να προσβληθεί η δεοντολογία της ή το δικαίωμά της στην αυτονομία είναι πιθανός και σοβαρός, ώστε η επιβολή μιας τέτοιας απαίτησης να είναι πράγματι αναγκαία και σύμφωνη προς την αρχή της αναλογικότητας. Ωστόσο, με βάση τα στοιχεία που είχε ενώπιόν του το ΔΕΕ, η αποχώρηση της ενάγουσας της κύριας δίκης δεν συνιστούσε εχθρική συμπεριφορά προς την Καθολική Εκκλησία. Επιπροσθέτως, η αποχώρηση αυτή δεν σήμαινε ότι η ενάγουσα δεν ήταν σε θέση ή δεν ήταν διατεθειμένη να ακολουθεί πλέον τη δεοντολογία της ένωσης, η οποία συνίστατο στην παροχή συμβουλών προς τις εγκύους για τη συνέχιση της εγκυμοσύνης και την αποδοχή του παιδιού τους.

Λαμβανομένων υπόψη των προεκτεθέντων, το ΔΕΕ απάντησε στο προδικαστικό ερώτημα κρίνοντας ότι το άρθρο 4 παρ. 1 και 2 της Οδηγίας 2000/78, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα των άρθρων 10 και 21 του ΧΘΔ, αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση σύμφωνα με την οποία ιδιωτική εκκλησιαστική ένωση μπορεί να απαιτεί από εργαζόμενό της να μην διατηρεί την ιδιότητά του ως μέλους της εκκλησίας κατά τη διάρκεια της σύμβασης εργασίας, ενώ μια τέτοια απαίτηση δεν επιβάλλεται στους εργαζομένους που δεν είναι μέλη της εκκλησίας και δεν επιδεικνύουν εχθρική συμπεριφορά έναντι αυτής. Δεδομένης της απάντησης που δόθηκε στο εν λόγω ερώτημα, το ΔΕΕ δεν εξέτασε το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα.

► Διάκριση λόγω αναπηρίας

Δεν αντιτίθεται στην Οδηγία 2000/78 εθνική νομοθεσία που εισάγει καθεστώς κινητικότητας εκπαιδευτικών με αναπηρία, δίνοντας προτεραιότητα στις μεταθέσεις εντός της ίδιας επαρχίας έναντι των μεταθέσεων μεταξύ διαφορετικών επαρχιών, καθώς το καθεστώς αυτό δεν συνιστά «εύλογη προσαρμογή»

> *προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας – άρθρο 2, παρ. 2 – δικαίωμα εκπαιδευτικού με αναπηρία να μετατεθεί προς συγκεκριμένη εδαφική ζώνη – άρθρο 5 – εύλογες προσαρμογές για τα πρόσωπα με ειδικές ανάγκες – προτεραιότητα της κινητικότητας εντός της ίδιας εδαφικής ζώνης έναντι της κινητικότητας μεταξύ διαφορετικών εδαφικών ζωνών*

ΔΕΕ C-597/24, Zirvatta, 12.03.2026, Τμήμα δέκατο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): L. Arastey Sahún, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2026:198 – Προδικαστική παραπομπή

Η υπόθεση αφορά την ερμηνεία των άρθρων 2 παρ. 2 και 5 της Οδηγίας 2000/78 για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία.

Ειδικότερα, η C.M., άτομο με αναπηρία, είναι μόνιμη εκπαιδευτικός από το 2016. Στο πλαίσιο του εθνικού προγράμματος κινητικότητας, η C.M. ζήτησε να μετατεθεί σε διαφορετική επαρχία από εκείνη που ήταν διορισμένη, βασιζόμενη στην προτεραιότητα που της δίνεται εκ του νόμου, λόγω του αυξημένου ποσοστού αναπηρίας της. Η αίτησή της, ωστόσο, απορρίφθηκε λόγω κάλυψης των θέσεων από εσωτερικές μεταθέσεις. Η C.M. άσκησε αγωγή κατά της απόρριψης της αίτησης μετάθεσης, η οποία απορρίφθηκε εξίσου. Σε δεύτερο βαθμό, το αρμόδιο εφετείο επικύρωσε την πρωτοβάθμια απόφαση, με την αιτιολογία ότι η προτεραιότητα σε θέματα κινητικότητας για τα άτομα με αναπηρία αφορά κατά βάση μετακινήσεις εντός της ίδιας επαρχίας, ενώ η δυνατότητα για μετάθεση σε άλλη επαρχία εξετάζεται μεταγενέστερα.

Η C.M. άσκησε αναίρεση ενώπιον του Ανώτατου Ακυρωτικού Δικαστηρίου στην Ιταλία, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου. Το τελευταίο διατηρούσε αμφιβολίες για το αν το προβάδισμα που δίνεται στην ενδοεπαρχιακή κινητικότητα θα μπορούσε να φέρει σε μειονεκτική θέση τους εκπαιδευτικούς που έχουν υψηλό ποσοστό αναπηρίας, όπως η C.M., σε σχέση με τους λοιπούς εκπαιδευτικούς, δεδομένης της σταδιακής μείωσης των διαθέσιμων θέσεων στον τομέα της εκπαίδευσης. Συνακόλουθα, το αιτούν δικαστήριο απέστειλε δύο προδικαστικά ερωτήματα προς το ΔΕΕ. Με το πρώτο ερώτημα, ζήτησε από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν το άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78 περί εύλογων προσαρμογών αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση που προβλέπει ότι η κινητικότητα εντός της ίδιας επαρχίας έχει προτεραιότητα έναντι της κινητικότητας μεταξύ επαρχιών. Με το δεύτερο ερώτημα, ζήτησε να διευκρινιστεί αν, βάσει του άρθρο 2 παρ. 2, στοιχείο β', της Οδηγίας, τυχόν μειονεκτική μεταχείριση ως προς τη δυνατότητα μετακίνησης εκπαιδευτικών με υψηλό ποσοστό αναπηρίας μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικά από ορισμένο θεμιτό σκοπό ή αν συνιστά δυσμενή διάκριση λόγω αναπηρίας.

Το ΔΕΕ εξέτασε αρχικά το παραδεκτό της αίτησης προδικαστικής απόφασης, δεδομένου ότι η Ιταλία υποστήριξε ότι τα ερωτήματα αφορούν στην πραγματικότητα την εκτίμηση της συμβατότητας της Οδηγίας 2000/78, όχι με διατάξεις κανονιστικής ή νομοθετικής πράξης, αλλά με διατάξεις μίας συλλογικής σύμβασης. Επομένως, σύμφωνα με σχετική εθνική ρύθμιση, η παραπομπή των ερωτημάτων σχετικά με την αποτελεσματικότητα, το κύρος ή την ερμηνεία συλλογικής σύμβασης θα έπρεπε να απευθύνεται σε αρμόδια εθνική αρχή. Περαιτέρω, η Ιταλία ισχυρίστηκε ότι, ακόμη και αν ετίθετο από το ΔΕΕ ζήτημα συμβατότητας της συλλογικής σύμβασης με την Οδηγία, το αιτούν δικαστήριο θα ήταν υποχρεωμένο να εφαρμόσει εθνική διάταξη, σύμφωνα με την οποία οι αιτήσεις μετάθεσης εντός της ίδιας επαρχίας εξετάζονται πριν από τις αιτήσεις μετάθεσης που προέρχονται από άλλη επαρχία και, συνεπώς, το ζήτημα αυτό δεν θα ασκούσε επιρροή για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης. Το Δικαστήριο ανέφερε ότι, στο πλαίσιο της συνεργασίας μεταξύ του ίδιου και των εθνικών δικαστηρίων, η οποία προβλέπεται στο άρθρο 267 ΣΛΕΕ, το ΔΕΕ είναι αρμόδιο να παρέχει στο εθνικό δικαστήριο όλα τα ερμηνευτικά στοιχεία που θα του επιτρέψουν να εκτιμήσει τη συμβατότητα των κανόνων του εθνικού δικαίου με το δίκαιο της Ένωσης. Παράλληλα, έκρινε ότι το αιτούν δικαστήριο είχε αποσαφηνίσει επαρκώς το πραγματικό και κανονιστικό πλαίσιο της υπόθεσης και ότι τα υποβληθέντα ερωτήματα αφορούσαν, σε κάθε περίπτωση, την ερμηνεία της αρχής της ίσης μεταχείρισης, όπως αυτή κατοχυρώνεται στην Οδηγία. Ως εκ τούτου, η αίτηση προδικαστικής απόφασης κρίθηκε παραδεκτή.

Εκκινώντας από το πρώτο ερώτημα, το Δικαστήριο υπενθύμισε καταρχάς τον βασικό σκοπό της Οδηγίας 2000/78, δηλαδή τον καθορισμό ενός γενικού πλαισίου για την εξασφάλιση της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση. Εν προκειμένω, σύμφωνα με το ΔΕΕ, το κρίσιμο ζήτημα είναι να εξεταστεί αν η προαναφερόμενη εθνική νομοθεσία περί κινητικότητας εκπαιδευτικών με αναπηρία υλοποιεί «εύλογες προσαρμογές» κατά την έννοια του άρθρου 5 της Οδηγίας 2000/78. Σημειώνεται ότι οι εύλογες προσαρμογές συνιστούν μέτρα που λαμβάνει ο εργοδότης, προκειμένου να εξασφαλίσει σε συγκεκριμένο εργαζόμενο με αναπηρία τη δυνατότητα πρόσβασης και συμμετοχής στην εργασία, εκτός αν τα μέτρα αυτά συνεπάγονται δυσανάλογη επιβάρυνση για τον εργοδότη. Τέτοια μέτρα μπορεί να αφορούν, μεταξύ άλλων, τη διαμόρφωση του χώρου εργασίας ή την προσαρμογή του εξοπλισμού. Αντιμετωπίζουν, επομένως, συγκεκριμένες και εξατομικευμένες καταστάσεις. Αυτό απαιτεί και η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, η ερμηνεία της οποίας καθοδηγεί, στο μέτρο του δυνατού, την ερμηνεία της Οδηγίας. Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, η ανατοποθέτηση ατόμου με αναπηρία σε άλλη θέση εργασίας μπορεί να αποτελεί ενδεδειγμένο μέτρο στο πλαίσιο των εύλογων προσαρμογών κατά την έννοια του άρθρου 5 της Οδηγίας 2000/78. Ωστόσο, για τον σκοπό αυτό θα πρέπει να υφίσταται κενή και κατάλληλη θέση εργασίας.

Στην παρούσα υπόθεση, κατά τη γνώμη του ΔΕΕ, το κρίσιμο εθνικό καθεστώς σχετικά με την προτεραιότητα της ενδοεπαρχιακής έναντι της διεπαρχιακής κινητικότητας, αλλά και την προτεραιότητα εξέτασης των αιτήσεων των ατόμων με υψηλό ποσοστό αναπηρίας, προβλέπει μέτρα γενικού και αφηρημένου χαρακτήρα και, συνεπώς, δεν ανταποκρίνεται στον χαρακτήρα των εύλογων προσαρμογών ως μέτρων που αντιμετωπίζουν μία συγκεκριμένη

κατάσταση. Πράγματι, η εφαρμογή των σχετικών προτεραιοτήτων γίνεται χωρίς συνεκτίμηση των ιδιαίτερων αναγκών του εκάστοτε ατόμου με αναπηρία. Ως εκ τούτου, το άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78 δεν αντιτίθεται στις εν λόγω ρυθμίσεις, καθώς, μη λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες των ατόμων με αναπηρία σε συγκεκριμένες καταστάσεις, αυτές δεν εμπίπτουν στην έννοια των «εύλογων προσαρμογών» κατά τη διάταξη αυτή.

Όσον αφορά το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το ΔΕΕ υπενθύμισε ότι έμμεση διάκριση συντρέχει όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική ενδέχεται να προκαλέσει μειονεκτική μεταχείριση ενός προσώπου με συγκεκριμένη αναπηρία σε σύγκριση με άλλα πρόσωπα. Συνακόλουθα, εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει αν η εφαρμοστέα εθνική νομοθεσία ενδέχεται να προκαλέσει «μειονεκτική μεταχείριση» των εργαζομένων με αναπηρία. Βασικό κριτήριο για την κρίση αυτή αποτελεί η απόδειξη ότι η εν λόγω διάταξη, κριτήριο ή πρακτική επηρεάζει δυσμενώς σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων με αναπηρία σε σχέση με τους εργαζομένους χωρίς αναπηρία.

Ωστόσο, εν προκειμένω, δεν προκύπτει ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη εθνική νομοθεσία συνεπάγεται για την C.M., λόγω της αναπηρίας της, ιδιαίτερο μειονέκτημα σε σύγκριση με τους εκπαιδευτικούς χωρίς αναπηρία, καθώς, στην πραγματικότητα, η ίδια είχε προτεραιότητα έναντι των τελευταίων σε ζητήματα κινητικότητας. Τέλος, το Δικαστήριο δεν εξέτασε την ύπαρξη τυχόν διάκρισης σε σχέση με άλλους εργαζομένους με αναπηρία (περίπτωση που καταλαμβάνεται από την αρχή της ίσης μεταχείρισης κατά την Οδηγία), λόγω έλλειψης διαθέσιμων στοιχείων.

VII. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Μεταναστευτική πολιτική

Μέτρα κοινωνικής προστασίας και πρόσβασης στην απασχόληση για δικαιούχους καθεστώτος επικουρικής προστασίας

προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – πολιτική ασύλου – καθεστώς επικουρικής προστασίας – Οδηγία 2011/95/ΕΕ – άρθρο 26 – πρόσβαση στην απασχόληση – άρθρο 29 – κοινωνική προστασία – ίση μεταχείριση – μέτρο κοινωνικής προστασίας και πρόσβασης στην απασχόληση – προϋπόθεση δεκαετούς τουλάχιστον διαμονής, η οποία κατά τα δύο τελευταία έτη πρέπει να είναι αδιάλειπτη – έμμεση διάκριση

ΔΕΕ C-747/22, INPS () και accès à l'emploi – Discrimination indirecte), 07.05.2026, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: N. Αιμιλίου, ECLI:EU:C:2026:376 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 26 και 29 της Οδηγίας 2011/95/ΕΕ, σχετικά με τις απαιτήσεις για την αναγνώριση των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς προστασίας, για ένα ενιαίο καθεστώς για τους πρόσφυγες ή για τα άτομα που δικαιούνται επικουρική προστασία και για το περιεχόμενο της παρεχόμενης προστασίας. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Tribunale ordinario di Bergamo (πρωτοδικείο Μπέργκαμο, Ιταλία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του KH, δικαιούχου του καθεστώτος επικουρικής προστασίας στην Ιταλία, και του Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS) (Εθνικού Ιδρύματος Κοινωνικής Ασφάλισης, Ιταλία) σχετικά με την απόφαση του τελευταίου να ανακαλέσει τη χορήγηση του «εισοδήματος του πολίτη» το οποίο καταβαλλόταν στον KH.

Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης αφορούν δικαιούχο επικουρικής προστασίας, ο οποίος αφίχθη στην Ιταλία το 2011 και διαμένει εκεί αδιαλείπτως από το 2013. Μολονότι του είχε αρχικώς χορηγηθεί το «εισόδημα του πολίτη», το INPS ανακάλεσε την παροχή, επειδή δεν πληρούσε την προβλεπόμενη δεκαετή προϋπόθεση διαμονής, απαιτώντας παράλληλα την επιστροφή των ήδη καταβληθέντων ποσών.

Ο προσφεύγων προσέβαλε την ανάκληση ενώπιον του Tribunale ordinario di Bergamo, υποστηρίζοντας ότι η επίμαχη προϋπόθεση συνιστά έμμεση διάκριση λόγω ιθαγένειας και αντιβαίνει στα άρθρα 26 και 29 της Οδηγίας 2011/95, περί ίσης μεταχείρισης ως προς την πρόσβαση στην απασχόληση και την κοινωνική αρωγή. Το INPS αντέτεινε ότι η παροχή δεν έχει αμιγώς προνοιακό χαρακτήρα, αλλά εντάσσεται στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Το αιτούν δικαστήριο έκρινε ότι το μέτρο εμφανίζει σύνθετη φύση, καθώς, αφενός, αποσκοπεί στην αντιμετώπιση της φτώχειας και, αφετέρου, συνδέεται με εξατομικευμένο πρόγραμμα επαγγελματικής ένταξης. Επισήμανε, περαιτέρω, ότι η δεκαετής διαμονή, μολονότι τυπικά ουδέτερη, επιβαρύνει δυσανάλογα τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας, χωρίς να συνεκτιμά άλλους ουσιώδεις δεσμούς με τη χώρα. Κατόπιν τούτου, υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα ως προς τη συμβατότητα της προϋπόθεσης αυτής με το δίκαιο της Ένωσης.

Το Δικαστήριο εξέτασε το προδικαστικό ερώτημα υπό το πρίσμα των άρθρων 26 και 29 της Οδηγίας 2011/95, προκειμένου να κρίνει αν η δεκαετής διαμονή, με απαίτηση διετούς αδιάλειπτης παρουσίας πριν από την υποβολή

της αίτησης, μπορεί να επιβληθεί στους δικαιούχους επικουρικής προστασίας ως όρος πρόσβασης στο «εισόδημα του πολίτη». Η παροχή αυτή συνδυάζει την καταπολέμηση της φτώχειας με την υποστήριξη της πρόσβασης στην απασχόληση και την κοινωνική ενσωμάτωση.

Προκειμένου να οριοθετήσει το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας, το Δικαστήριο απέρριψε τον ισχυρισμό ότι η σύνθετη φύση του μέτρου αποκλείει την υπαγωγή του στα άρθρα 26 και 29. Επισήμανε ότι το άρθρο 26 κατοχυρώνει, υπέρ των δικαιούχων διεθνούς προστασίας, ισοδύναμη με εκείνη των ημεδαπών πρόσβαση σε προγράμματα κατάρτισης, επαγγελματικής εξειδίκευσης, πρακτικής άσκησης και συμβουλευτικής από υπηρεσίες απασχόλησης. Η σχετική απαρίθμηση είναι ενδεικτική και τα κράτη μέλη οφείλουν να διευκολύνουν την πλήρη πρόσβαση στις δραστηριότητες αυτές, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες δυσχέρειες ένταξης των προσώπων υπό διεθνή προστασία.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι η συμμετοχή των δικαιούχων του «εισοδήματος του πολίτη» σε εξατομικευμένο πρόγραμμα απόκτησης δεξιοτήτων και κοινωνικοεπαγγελματικής ένταξης αντιστοιχεί λειτουργικά στους σκοπούς του άρθρου 26. Η οικονομική ενίσχυση δεν είναι αποσπασμένη από την επαγγελματική ένταξη, αλλά αποτελεί μέσο άρσης των οικονομικών εμποδίων που δυσχεραίνουν την αποτελεσματική συμμετοχή σε κατάρτιση και συμβουλευτική.

Ως προς το άρθρο 29, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η κοινωνική αρωγή περιλαμβάνει τα δημόσια συστήματα στήριξης προσώπων χωρίς επαρκείς πόρους για την κάλυψη βασικών αναγκών. Το «εισόδημα του πολίτη», χρηματοδοτούμενο από τη γενική φορολογία και προοριζόμενο για τη συμπλήρωση εισοδήματος και την καταπολέμηση της φτώχειας, εμπίπτει στην έννοια αυτή. Η δυνατότητα περιορισμού της αρωγής στα βασικά ευεργετήματα συνιστά εξαίρεση στενώς ερμηνευτέα, ενώ δεν προκύπτει ότι η Ιταλική Κυβέρνηση επέλεξε να την επικαλεστεί.

Ακολούθως, το Δικαστήριο εξέτασε τη συμβατότητα της προϋπόθεσης διαμονής με την αρχή της ίσης μεταχείρισης, την οποία τα άρθρα 26 και 29 εξειδικεύουν σε συνάρτηση με το άρθρο 20 του Χάρτη. Μολονότι η προϋπόθεση εφαρμόζεται τυπικά κατά τον ίδιο τρόπο σε ημεδαπούς και δικαιούχους διεθνούς προστασίας, πλήττει κυρίως τους αλλοδαπούς και, συνεπώς, συνιστά έμμεση δυσμενή διάκριση. Τέτοια διάκριση είναι επιτρεπτή μόνο εφόσον υπηρετεί θεμιτό σκοπό και είναι πρόσφορη και αναγκαία για την επίτευξή του.

Τέλος, το επιχείρημα της Ιταλικής Κυβέρνησης περί διοικητικού και οικονομικού κόστους, καθώς και περί ανάγκης σταθερής ενσωμάτωσης στην εθνική κοινωνία, δεν έγινε δεκτό. Το Δικαστήριο τόνισε ότι η επιβάρυνση από την παροχή υφίσταται ανεξαρτήτως της ιθαγένειας του δικαιούχου, ενώ η σύνδεση των δικαιωμάτων της Οδηγίας με μόνιμη εγκατάσταση θα εισήγαγε περιορισμό που δεν προβλέπεται από το δίκαιο της Ένωσης. Κατά συνέπεια, η δεκαετής προϋπόθεση διαμονής κρίθηκε αδικαιολόγητη έμμεση διάκριση και, ως εκ τούτου, ασυμβίβαστη με τα άρθρα 26 και 29 της Οδηγίας 2011/95.

Δυνατότητα έκδοσης απόφασης επιστροφής σε βάρος παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών που έχουν καταδικασθεί σε ποινή πολυετούς φυλάκισης ή σε ποινή ισόβιας κάθειρξης

> *προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – κοινοί κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών – Οδηγία 2008/115/ΕΚ – άρθρα 6, 8, 9 – παρανόμως διαμένοντες υπήκοοι τρίτων χωρών που έχουν καταδικασθεί σε ποινή πολυετούς φυλακίσεως ή σε ποινή ισόβιας καθείρξεως – δυνατότητα έκδοσης απόφασης επιστροφής – δικονομικές εγγυήσεις*

ΔΕΕ C-877/24, Shamsi, 13.05.2026, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): K. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: D. Spielmann, ECLI:EU:C:2026:397 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 6, 8 και 9 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας (Κάτω Χώρες) στο πλαίσιο ένδικων διαφορών μεταξύ, αφενός, των Χ και Υ, υπηκόων τρίτων χωρών, και, αφετέρου, του minister van Asiel en Migratie (Υπουργού Ασύλου και Μεταναστεύσεως, Κάτω Χώρες, στο εξής: Υπουργός), πρώην Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid, σχετικά με τη νομιμότητα των εις βάρος τους εκδοθεισών αποφάσεων επιστροφής.

Πιο συγκεκριμένα, η απόφαση αφορά τη δυνατότητα έκδοσης αποφάσεων επιστροφής κατά υπηκόων τρίτων χωρών, οι οποίοι εκτίουν μακροχρόνιες ποινές στερητικές της ελευθερίας και, ως εκ τούτου, δεν μπορούν να απομακρυνθούν από το έδαφος του κράτους μέλους για σημαντικό χρονικό διάστημα. Ο Χ, κάτοχος άδειας διαμονής αόριστης διάρκειας, καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη για πολλαπλές ανθρωποκτονίες. Μετά την αναδρομική ανάκληση της άδειας διαμονής του, οι ολλανδικές αρχές εξέδωσαν απόφαση επιστροφής και επέβαλαν δεκαετή απαγόρευση εισόδου. Το εθνικό δικαστήριο επικύρωσε την απόφαση, κρίνοντας ότι αυτή μπορούσε να διευκολύνει την απομάκρυνση του Χ σε περίπτωση μελλοντικής αποφυλάκισής του, ενώ η υπόθεση παραπέμφθηκε περαιτέρω κατ' έφεση. Ο Υ, ο οποίος εισήλθε στις Κάτω Χώρες το 2018, καταδικάστηκε σε κάθειρξη 25

ετών για απόπειρες ανθρωποκτονίας με τρομοκρατικό σκοπό. Ακολούθως, οι αρχές διαπίστωσαν ότι διέμενε παράνομα, εξέδωσαν απόφαση επιστροφής και επέβαλαν εικοσαετή απαγόρευση εισόδου. Η απόφαση ακυρώθηκε με την αιτιολογία ότι η άμεση απομάκρυνσή του ήταν αδύνατη κατά τη διάρκεια της κράτησής του, γεγονός που οδήγησε σε νέα έφεση. Δεν αμφισβητούνταν ότι αμφότεροι διέμεναν παράνομα και ότι δεν ενέπιπταν στις σχετικές εξαιρέσεις του άρθρου 6 της Οδηγίας. Το κεντρικό ζήτημα ήταν αν μπορούσε να εκδοθεί νόμιμα απόφαση επιστροφής όταν η απομάκρυνση αποκλειόταν για πολλά έτη, λόγω των επιβληθέντων ποινών κάθειρξης. Ως εκ τούτου, το παραπέμπον δικαστήριο ζήτησε διευκρινίσεις σχετικά με τη συμβατότητα τέτοιων αποφάσεων με τα άρθρα 6, 8 και 9 της Οδηγίας 2008/115, την ενδεχόμενη υποχρέωση χορήγησης άδειας διαμονής και τον ρόλο της αρχής της αναλογικότητας κατά την εξατομικευμένη εκτίμηση.

Το Δικαστήριο εξέτασε από κοινού το πρώτο και το τρίτο ερώτημα, τα οποία αφορούν το αν τα άρθρα 6, 8 και 9 της Οδηγίας 2008/115, σε συνδυασμό με την αρχή της αναλογικότητας, αποκλείουν την έκδοση απόφασης επιστροφής κατά υπηκόου τρίτης χώρας που διαμένει παράνομα σε κράτος μέλος και ο οποίος, λόγω της επιβολής μακροχρόνιας ή ισόβιας ποινής στερητικής της ελευθερίας, δεν μπορεί ούτε να αναχωρήσει οικειοθελώς ούτε να απομακρυνθεί για σημαντικό χρονικό διάστημα. Καταρχάς, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι, δυνάμει του άρθρου 2 παρ. 1, η Οδηγία εφαρμόζεται στους υπηκόους τρίτων χωρών που διαμένουν παράνομα στο έδαφος κράτους μέλους. Οι εξαιρέσεις του άρθρου 2 παρ. 2 και 3, συμπεριλαμβανομένης της προαιρετικής εξαίρεσης του άρθρου 2 παρ. 2, στοιχείο β', για πρόσωπα που υπόκεινται σε επιστροφή ως ποινική κύρωση ή ως συνέπεια ποινικής κύρωσης, δεν αποκλείουν την εφαρμογή της Οδηγίας σε πρόσωπα που έχουν καταδικαστεί σε ποινή φυλάκισης ή εκτίουν τέτοια ποινή.

Κατά το άρθρο 6 παρ. 1, από τη στιγμή που διαπιστώνεται ο παράνομος χαρακτήρας της διαμονής, το κράτος μέλος οφείλει, με την επιφύλαξη των εξαιρέσεων του άρθρου 6 παρ. 2 έως 5 και τηρώντας τις απαιτήσεις του άρθρου 5, να εκδώσει απόφαση επιστροφής, στην οποία προσδιορίζεται η τρίτη χώρα προς την οποία πρέπει να επιστρέψει ο ενδιαφερόμενος. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, καμία από τις εξαιρέσεις του άρθρου 6 παρ. 2 έως 5 δεν εφαρμόζεται, άμεσα ή έμμεσα, σε υπηκόους τρίτων χωρών που εκτίουν ποινή φυλάκισης. Ούτε το άρθρο 5, το οποίο επιβάλλει τη συνεκτίμηση των κρίσιμων συμφερόντων και τον σεβασμό της αρχής της μη επαναπροώθησης, θεσπίζει γενικό κανόνα που να απαγορεύει την έκδοση απόφασης επιστροφής υπό τις περιστάσεις αυτές.

Μολονότι το άρθρο 8 επιβάλλει στο κράτος μέλος να εκτελέσει την απόφαση επιστροφής και να πραγματοποιήσει την απομάκρυνση το συντομότερο δυνατό, η εκτέλεση μακροχρόνιας ποινής στερητικής της ελευθερίας μπορεί να καταστήσει την απομάκρυνση αδύνατη για χρόνια ή ακόμη και δεκαετίες. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δεν εμποδίζει το κράτος μέλος να επιβάλει ή να εκτελέσει ποινή φυλάκισης για ποινικά αδικήματα που δεν συνδέονται αποκλειστικά με την παράνομη είσοδο ή διαμονή. Μολονότι το δίκαιο της Ένωσης μπορεί να περιορίζει εθνικά ποινικά μέτρα που υπονομεύουν την αποτελεσματικότητα της Οδηγίας, δεν στερεί από τα κράτη μέλη την αρμοδιότητά τους να επιβάλλουν ποινικές κυρώσεις για άλλα αδικήματα.

Το Δικαστήριο διευκρίνισε περαιτέρω ότι η έκδοση απόφασης επιστροφής δεν αποκλείεται κατ' ανάγκην μόνο και μόνο επειδή η εκτέλεσή της δεν είναι άμεσα δυνατή. Η πρόωρη έκδοση μιας τέτοιας απόφασης μπορεί να συμβάλει στην αποτελεσματικότητα της απόφασης επιστροφής, να επιτρέψει τον έγκαιρο δικαστικό έλεγχο και να παράσχει στις αρχές τον αναγκαίο χρόνο για την προετοιμασία της απομάκρυνσης. Ωστόσο, η προβλέψιμη αδυναμία εκτέλεσης μπορεί να αποκλείσει την έκδοση απόφασης επιστροφής όταν η απομάκρυνση θα προσέκρουε σε θεμελιώδη δικαιώματα, ιδίως όταν δεν υπάρχουν επαρκείς συνθήκες υποδοχής για ασυνόδευτο ανήλικο ή όταν η επιστροφή θα παραβίαζε την αρχή της μη επαναπροώθησης, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 5, στο άρθρο 18 ή στο άρθρο 19 παρ. 2 του Χάρτη. Οι υπό κρίση υποθέσεις διαφοροποιούνται, διότι δεν είχε διαπιστωθεί κίνδυνος τέτοιας παραβίασης.

Το άρθρο 9 παρ. 2 επιτρέπει ρητώς την αναβολή της απομάκρυνσης για κατάλληλο χρονικό διάστημα, λαμβανομένων υπόψη των ιδιαίτερων περιστάσεων της συγκεκριμένης υπόθεσης. Η διάταξη αυτή δεν περιέχει εξαντλητικό κατάλογο και μπορεί να καλύπτει την εκτέλεση μακροχρόνιας ή ισόβιας ποινής, υπό την προϋπόθεση ότι η αναβολή δεν υπερβαίνει το χρονικό διάστημα που δικαιολογείται από τις περιστάσεις αυτές. Κατά συνέπεια, τα άρθρα 6, 8 και 9, ερμηνευόμενα σε συνδυασμό με την αρχή της αναλογικότητας, δεν αποκλείουν την έκδοση απόφασης επιστροφής, υπό την προϋπόθεση ότι προβλέπονται αποτελεσματικές εγγυήσεις για τη διαρκή συμμόρφωση προς το άρθρο 5 της Οδηγίας 2008/115 και τον Χάρτη. Πριν από την εκτέλεση της απόφασης, οι αρμόδιες αρχές οφείλουν να πραγματοποιούν επικαιροποιημένη και ανεξάρτητη εκτίμηση τυχόν μεταβολών των περιστάσεων, να αναβάλλουν την απομάκρυνση κατ' εφαρμογή του άρθρου 9 παρ. 1, στοιχείο α', όταν ανακύπτουν κίνδυνοι επαναπροώθησης και να εξασφαλίζουν αποτελεσματικό ένδικο βοήθημα κατά το άρθρο 47 του Χάρτη.

Εξετάζοντας το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο επισήμανε ότι η Οδηγία 2008/115 δεν υποχρεώνει τα κράτη μέλη να χορηγούν άδεια διαμονής σε

υπήκοο τρίτης χώρας που διαμένει παράνομα και εκτίει μακροχρόνια ή ισόβια ποινή στερητική της ελευθερίας. Η Οδηγία εναρμονίζει αποκλειστικά τους κανόνες σχετικά με την έκδοση και την εκτέλεση αποφάσεων επιστροφής και δεν έχει ως αντικείμενο τον καθορισμό των συνεπειών της παράνομης διαμονής, στο έδαφος κράτους μέλους, υπηκόων τρίτων χωρών ως προς τους οποίους δεν μπορεί να εκδοθεί απόφαση επιστροφής σε τρίτη χώρα.

► Δικαστική συνεργασία σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις

Έκδοση διαταγής δέσμευσης τραπεζικών λογαριασμών και περιστάσεις οι οποίες ενδέχεται να αποδεικνύουν την ύπαρξη πραγματικού κινδύνου, εάν δεν εκδοθεί τέτοια διαταγή, να παρακωλυθεί ή να καταστεί σημαντικά δυσχερέστερη η μεταγενέστερη είσπραξη της οφειλής

> *προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις – Κανονισμός (ΕΕ) 655/2014 – διαδικασία ευρωπαϊκής διαταγής δέσμευσης τραπεζικών λογαριασμών προς διευκόλυνση της διασυνοριακής είσπραξης οφειλών σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις – προϋποθέσεις έκδοσης της διαταγής – άρθρο 7 παρ. 1 – επείγουσα ανάγκη – πραγματικός κίνδυνος, εάν δεν εκδοθεί τέτοια διαταγή, να παρακωλυθεί ή να καταστεί σημαντικά δυσχερέστερη η μεταγενέστερη είσπραξη της οφειλής – φύση του κινδύνου – περιστάσεις οι οποίες ενδέχεται να αποδεικνύουν την ύπαρξη τέτοιου κινδύνου – παρελθούσες πράξεις του οφειλέτη – παρεμπόδιση της είσπραξης στο κράτος μέλος της κατοικίας του – νομοθεσία κράτους μέλους η οποία προβλέπει, αφενός μεν, ότι είναι απαράδεκτο οποιοδήποτε ένδικο βοήθημα σχετίζεται με τη νομιμότητα της παροχής υπηρεσιών διαδικτυακών παιγνίων από πάροχο εγκατεστημένο και αδειοδοτημένο στο συγκεκριμένο κράτος μέλος, αφετέρου δε, ότι τα δικαστήρια του ίδιου κράτους μέλους οφείλουν να αρνούνται την αναγνώριση και την εκτέλεση οποιασδήποτε αλλοδαπής δικαστικής αποφάσεως εκδοθείσας κατόπιν της άσκησης τέτοιου ένδικου βοηθήματος*

ΔΕΕ C-198/24, Mr Green, 21.05.2026, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: I. Jarukaitis, Εισηγητής: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: N. Αιμιλίου, ECLI:EU:C:2026:415 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 7 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΕ) 655/2014, περί της διαδικασίας ευρωπαϊκής διαταγής δέσμευσης λογαριασμού προς διευκόλυνση της διασυνοριακής είσπραξης οφειλών σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Landesgericht für Zivilrechtssachen Wien (περιφερειακό δικαστήριο αστικών υποθέσεων Βιέννης, Αυστρία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς που ανέκυψε μεταξύ του φυσικού προσώπου TQ, κατοίκου Αυστρίας, και της εταιρείας Mr Green Limited, παρόχου υπηρεσιών διαδικτυακών τυχερών παιγνίων με έδρα τη Μάλτα, και έχει ως αντικείμενο αίτηση έκδοσης ευρωπαϊκής διαταγής δέσμευσης των τραπεζικών λογαριασμών του ως άνω παρόχου.

Πιο συγκεκριμένα, ο TQ, κάτοικος Αυστρίας, συμμετείχε, κατά το χρονικό διάστημα από 3 Ιανουαρίου 2017 έως 25 Απριλίου 2019, σε διαδικτυακά τυχερά παίγνια που προσέφερε η εταιρεία Mr Green, με έδρα τη Μάλτα και μαλτέζικη άδεια λειτουργίας, χωρίς όμως να διαθέτει την απαιτούμενη αυστριακή άδεια. Οι απώλειές του ανήλθαν συνολικά σε 62.878 ευρώ.

Ο TQ άσκησε αγωγή ενώπιον του Landesgericht für Zivilrechtssachen Wien, υποστηρίζοντας ότι, λόγω της έλλειψης αυστριακής άδειας, η σύμβαση παιγνίων ήταν άκυρη και η Mr Green όφειλε να του επιστρέψει τα καταβληθέντα ποσά. Η αγωγή έγινε δεκτή στις 2 Δεκεμβρίου 2021 και η εταιρεία υποχρεώθηκε να καταβάλει το ποσό των 62.878 ευρώ, πλέον τόκων και εξόδων. Η σχετική έφεση απορρίφθηκε στις 21 Φεβρουαρίου 2022 και οι αποφάσεις κατέστησαν τελεσίδικες και εκτελεστές στις 13 Απριλίου 2022.

Καθώς η οφειλή δεν εξοφλήθηκε, ο TQ υπέβαλε, στις 13 Φεβρουαρίου 2024, αίτηση για ευρωπαϊκή διαταγή δέσμευσης τραπεζικών λογαριασμών της Mr Green σε Ιρλανδία, Λουξεμβούργο, Μάλτα και Σουηδία. Επικαλέστηκε, μεταξύ άλλων, την προηγούμενη καταγγελία της σύμβασης της Mr Green με αυστριακό πάροχο πληρωμών και την τροποποίηση της μαλτέζικης νομοθεσίας, η οποία δυσχέραινε την εκτέλεση αλλοδαπών αποφάσεων. Η αίτηση απορρίφθηκε, ο δε TQ άσκησε ανακοπή, οδηγώντας το αυστριακό δικαστήριο στην υποβολή προδικαστικού ερωτήματος.

Απαντώντας στο υποβληθέν προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο εξέτασε αν, κατά την εφαρμογή του άρθρου 7 παρ. 1 του Κανονισμού 655/2014, το εθνικό δικαστήριο μπορεί να συνεκτιμήσει, αφενός, τη συμπεριφορά του οφειλέτη που ανάγεται σε αρκετά έτη πριν από την υποβολή της αίτησης και, αφετέρου, την ύπαρξη νομοθεσίας του κράτους μέλους εγκατάστασής του, η οποία ενδέχεται να δυσχεραίνει την είσπραξη της απαίτησης.

Αφετηρία της συλλογιστικής του Δικαστηρίου αποτέλεσε η ερμηνεία του άρθρου 7 παρ. 1 υπό το πρίσμα του γράμματός του, του κανονιστικού πλαισίου και των σκοπών του Κανονισμού. Η έκδοση ευρωπαϊκής διαταγής δέσμευσης προϋποθέτει επείγουσα ανάγκη, η οποία συνδέεται άρρηκτα με την ύπαρξη «πραγματικού κινδύνου» ότι, χωρίς τη διαταγή, η μεταγενέστερη είσπραξη της απαίτησης θα παρεμποδιστεί ή θα καταστεί σημαντικά δυσχερέστερη. Ο κίνδυνος αυτός πρέπει να είναι συγκε-

κριμένος και ενεστώς κατά τον χρόνο υποβολής της αίτησης και όχι απλώς δυνητικός ή υποθετικός.

Κατά το Δικαστήριο, από την αιτιολογική σκ. 14 του Κανονισμού προκύπτει ότι ο «πραγματικός κίνδυνος» αφορά πρωτίστως εσκεμμένες ενέργειες του οφειλέτη, όπως η απαλλοτρίωση, η απόκρυψη, η καταστροφή ή η ασυνήθης διάθεση περιουσιακών στοιχείων, με σκοπό την αποφυγή της εξόφλησης. Δεν αρκεί, επομένως, οποιαδήποτε γενική απειλή για την είσπραξη ούτε η απλή οικονομική δυσχέρεια του οφειλέτη, η ύπαρξη περισσότερων πιστωτών ή η αθέτηση της οφειλής. Η ερμηνεία αυτή ανταποκρίνεται τόσο στη βούληση του ενωσιακού νομοθέτη να μην καλύψει κάθε περίπτωση μείωσης της περιουσίας του οφειλέτη όσο και στην ανάγκη δίκαιης στάθμισης των συμφερόντων δανειστή και οφειλέτη.

Ωστόσο, ο δανειστής δεν υποχρεούται να αποδείξει άμεσα και πλήρως την υποκειμενική πρόθεση του οφειλέτη να αποφύγει την πληρωμή, διότι μια τέτοια απαίτηση θα καθιστούσε στην πράξη υπερβολικά δυσχερή την εφαρμογή της σχετικής διάταξης. Αρκεί να προσκομίσει συγκεκριμένες ενδείξεις, από τις οποίες να προκύπτει ότι είναι πιθανό, κατά τον χρόνο της εκτέλεσης, ο οφειλέτης να έχει απομακρύνει ή αποκρύψει περιουσιακά στοιχεία.

Στο πλαίσιο αυτό, το εθνικό δικαστήριο οφείλει να προβεί σε συνολική εκτίμηση όλων των κρίσιμων περιστάσεων. Μπορεί να λάβει υπόψη και παλαιότερη συμπεριφορά του οφειλέτη, καθώς ο Κανονισμός δεν εξαρτά τη σημασία της από συγκεκριμένο χρονικό όριο. Το κρίσιμο στοιχείο είναι αν ο κίνδυνος εξακολουθεί να υφίσταται κατά την υποβολή της αίτησης. Ειδικότερα, η καταγγελία σύμβασης με πάροχο υπηρεσιών πληρωμών μπορεί, ανάλογα με τις περιστάσεις, να αποτελεί ένδειξη ευρύτερης στρατηγικής αποφυγής ή δυσχέρανσης της είσπραξης.

Τέλος, η ύπαρξη εθνικής νομοθεσίας που ενδέχεται να παρεμποδίζει την αναγνώριση ή εκτέλεση αλλοδαπών αποφάσεων δεν αρκεί αφ' εαυτής για τη θεμελίωση πραγματικού κινδύνου. Μπορεί, όμως, να συνεκτιμηθεί ως στοιχείο του πραγματικού πλαισίου, προκειμένου να αξιολογηθεί η συμπεριφορά και η ενδεχόμενη πρόθεση του οφειλέτη. Συνεπώς, το Δικαστήριο απάντησε ότι επιτρέπεται να λαμβάνονται υπόψη τόσο η παλαιότερη συμπεριφορά του οφειλέτη όσο και η σχετική εθνική νομοθεσία, υπό την προϋπόθεση ότι η τελική εκτίμηση παραμένει συγκεκριμένη, συνολική και επικεντρωμένη στην ύπαρξη ενεστώτος πραγματικού κινδύνου.

► Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

Λόγοι μη αναγνώρισης και μη εκτέλεσης αποφάσεων δήμευσης και παράλειψη χρήσης των αποτελεσματικών μέσων παροχής έννομης προστασίας εντός του κράτους μέλους έκδοσης της απόφασης δήμευσης

προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Κανονισμός (ΕΕ) 2018/1805 – άρθρο 1 παρ. 1 και 4 – απόφαση δήμευσης εκδοθείσα στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας – άρθρο 2, σημείο 2 και σημείο 3, στοιχεία α' και δ' – δήμευση σε σχέση με ποινικό αδίκημα, αλλά χωρίς τελεσίδικη καταδικαστική απόφαση – απόφαση δήμευσης διαταχθείσα με αθωωτική απόφαση με την οποία διαπιστώνεται ότι τα προς δήμευση περιουσιακά στοιχεία συνιστούν προϊόντα ποινικού αδικήματος διαφορετικού από εκείνο για το οποίο εκδόθηκε η εν λόγω απόφαση, στο οποίο συμμετείχαν άλλα πρόσωπα και όχι οι αθωωθέντες κατηγορούμενοι – μη απαγγελία κατηγορίας εις βάρος των προσώπων αυτών – άρθρο 19 παρ. 1, στοιχείο η' – λόγοι μη αναγνώρισης και μη εκτέλεσης των αποφάσεων δήμευσης – εξαιρετικές περιπτώσεις στις οποίες συντρέχουν ουσιώδεις λόγοι να θεωρείται, με βάση συγκεκριμένα και αντικειμενικά αποδεικτικά στοιχεία, ότι η εκτέλεση μιας απόφασης δήμευσης θα συνεπαγόταν, υπό τις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπόθεσης, πρόδηλη παραβίαση σχετικού θεμελιώδους δικαιώματος που κατοχυρώνεται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων – δικαίωμα σε αποτελεσματική προσφυγή και δικαιώματα υπεράσπισης – παράλειψη χρήσης των αποτελεσματικών μέσων παροχής έννομης προστασίας εντός του κράτους μέλους έκδοσης της αποφάσεως δήμευσης

ΔΕΕ C-8/24, Županijsko državno odvjetništvo, 17.03.2026, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: E. Regan, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2026:210 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 2 και του άρθρου 2, σημεία 3, και 10 του Κανονισμού (ΕΕ) 2018/1805, σχετικά με την αμοιβαία αναγνώριση των αποφάσεων δέσμευσης και δήμευσης, καθώς και του άρθρου 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Visoki kazneni sud (ποινικό εφετείο, Κροατία) στο πλαίσιο εφέσεως την οποία άσκησε η D. d.o.o. (στο εξής: εταιρεία D.), με έδρα την Κροατία, βάλλοντας κατά της αναγνώρισης και της εκτέλεσης αποφάσεως δήμευσης την οποία διαβίβασαν οι σλοβενικές αρχές στις κροατικές αρχές σχετικά με μετοχές της L.Z. d.d. (στο εξής: εταιρεία L.Z.) τις οποίες κατείχε η εταιρεία D.

Πιο συγκεκριμένα, κατόπιν κατηγορητηρίου της 29ης Μαΐου 2017, το περιφερειακό δικαστήριο Μάριμπορ κίνησε ποινική διαδικασία κατά τεσσάρων προσώπων για κατάχρηση θέσης ή εξουσίας, σχετική με την παροχή παράνομου περιουσιακού οφέλους κατά την αγορά των επίμαχων μετοχών. Κατά τη διαδικασία διαπιστώθηκε, επιπλέον, ότι οι μετοχές συνδέονταν με πράξεις κατα-

δολίευσης δανειστών και νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, οι οποίες αποδίδονταν σε άλλα πρόσωπα. Ειδικότερα, τον Ιούνιο του 2013, ο διευθυντής της εταιρείας I.J.S., η οποία τελούσε σε κατάσταση αφερεγγυότητας, φέρεται να μεταβίβασε τις μετοχές χωρίς πραγματικό αντάλλαγμα στη V.K., η οποία τις μεταπώλησε τον Ιούλιο του ίδιου έτους στην εταιρεία D. με σκοπό την απόκρυψη της προέλευσής τους.

Οι μετοχές είχαν προηγουμένως δεσμευθεί στη Σλοβενία και οι σχετικές αποφάσεις αναγνωρίστηκαν από τις κροατικές αρχές. Στις 27 Μαΐου 2020, το σλοβενικό δικαστήριο απάλλαξε τους τέσσερις κατηγορουμένους, αλλά διέταξε τη δήμευση των μετοχών, μολονότι δεν είχε ασκηθεί κατηγορία για τα αδικήματα στα οποία στηρίχθηκε η δήμευση. Μετά την έκδοση και διαβίβαση του σχετικού πιστοποιητικού, το κροατικό δικαστήριο αναγνώρισε την απόφαση στις 25 Νοεμβρίου 2022, γεγονός που οδήγησε στην υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων από το κροατικό ποινικό εφετείο.

Απαντώντας το πρώτο και το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο έκρινε ότι ο Κανονισμός 2018/1805 εφαρμόζεται σε απόφαση δήμευσης η οποία εκδόθηκε στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας, ακόμη και όταν η διαδικασία αυτή περατώθηκε με την αθώωση των κατηγορουμένων και χωρίς την έκδοση τελεσίδικης καταδικαστικής απόφασης. Κατά την ερμηνεία των σχετικών διατάξεων, αρκεί τα δημευθέντα περιουσιακά στοιχεία να έχουν χαρακτηριστεί από το αρμόδιο δικαστήριο ως προϊόντα ποινικού αδικήματος και να υπόκεινται, βάσει του δικαίου του κράτους έκδοσης, σε δήμευση χωρίς καταδίκη. Δεν ασκεί επιρροή το γεγονός ότι η δήμευση στηρίχθηκε σε διαφορετικά αδικήματα από εκείνο για το οποίο διεξήχθη η ποινική διαδικασία, ούτε ότι τα αδικήματα αυτά αποδίδονταν σε πρόσωπο κατά του οποίου δεν είχε απαγγελθεί κατηγορία. Συνεπώς, ο Κανονισμός καταλαμβάνει και την επίμαχη απόφαση δήμευσης.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο έκρινε καταρχάς παραδεκτό το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, επισημαίνοντας ότι τα εθνικά δικαστήρια είναι αρμόδια να προσδιορίζουν το πραγματικό πλαίσιο της διαφοράς και να αξιολογούν την ακρίβεια των προβαλλόμενων περιστατικών.

Επί της ουσίας, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι ο Κανονισμός 2018/1805 θεμελιώνεται στην αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης, η οποία αποτελεί τον πυρήνα της δικαστικής συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών σε ποινικές υποθέσεις. Κατά συνέπεια, η αρχή εκτέλεσης οφείλει, καταρχήν, να αναγνωρίζει, χωρίς περαιτέρω διατυπώσεις, τις αποφάσεις δήμευσης που έχουν εκδοθεί σε άλλο κράτος μέλος και να λαμβάνει τα αναγκαία μέτρα για την εκτέλεσή τους, όπως θα έπραττε και για αντίστοιχη εθνική απόφαση.

Η υποχρέωση αυτή δεν είναι απόλυτη. Το άρθρο 19 παρ. 1, στοιχείο η΄, του Κανονισμού προβλέπει ειδικό λόγο άρνησης όταν, σε εξαιρετικές περιστάσεις, υπάρχουν συγκεκριμένα και αντικειμενικά στοιχεία που δημιουργούν ουσιώδεις λόγους να θεωρηθεί ότι η εκτέλεση της απόφασης θα συνεπαγόταν πρόδηλη προσβολή θεμελιώδους δικαιώματος, ιδίως του δικαιώματος αποτελεσματικής προσφυγής, αμερόληπτου δικαστηρίου ή υπεράσπισης. Η διάταξη αυτή λειτουργεί ως ειδική εγγύηση προστασίας των δικαιωμάτων του Χάρτη και απαιτεί εξατομικευμένη εκτίμηση των περιστάσεων της συγκεκριμένης υπόθεσης.

Το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η αρχή εκτέλεσης δεν χρειάζεται προηγουμένως να διαπιστώσει την ύπαρξη συστημικών ή γενικευμένων πλημμελειών στο κράτος έκδοσης. Μολονότι τέτοιες πλημμέλειες μπορούν να συνεκτιμηθούν, το άρθρο 19 παρ. 1, στοιχείο η΄, επιβάλλει αυτοτελή αξιολόγηση του συγκεκριμένου κινδύνου πρόδηλης παραβίασης θεμελιώδους δικαιώματος. Επειδή, όμως, η δυνατότητα άρνησης αποτελεί εξαίρεση από την αμοιβαία αναγνώριση και την αμοιβαία εμπιστοσύνη, πρέπει να ερμηνεύεται στενά και να εφαρμόζεται μόνο όταν συντρέχει υψηλός βαθμός σοβαρότητας της επικαλούμενης παραβίασης.

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Χάρτη προστατεύουν και τρίτους των οποίων τα περιουσιακά στοιχεία επηρεάζονται από απόφαση δήμευσης. Τα πρόσωπα αυτά πρέπει να έχουν δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής, δίκαιης δίκης, πρόσβασης σε δικηγόρο και ουσιαστικής δυνατότητας αμφισβήτησης της απόφασης. Ωστόσο, η διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να επιδιώκεται καταρχήν ενώπιον των αρχών του κράτους έκδοσης, μέσω των ενδίκων μέσων που παρέχει η έννομη τάξη του. Συνεπώς, το θιγόμενο πρόσωπο που δεν άσκησε τα διαθέσιμα ένδικα μέσα στο κράτος αυτό δεν μπορεί, κατά κανόνα, να επικαλεστεί την ίδια προσβολή στο στάδιο της αναγνώρισης και εκτέλεσης. Εξαίρεση υπάρχει μόνον εφόσον αποδείξει ότι ιδιαίτερες περιστάσεις κατέστησαν την άσκηση των ενδίκων μέσων αδύνατη, υπερβολικά δυσχερή ή αναποτελεσματική.

Εφαρμόζοντας τις αρχές αυτές, το Δικαστήριο επισήμανε ότι το σλοβενικό δίκαιο προέβλεπε για την εταιρεία D. δικαίωμα ακρόασης, υποβολής αποδεικτικών στοιχείων και άσκησης ενδίκου μέσου κατά της απόφασης δήμευσης. Η εταιρεία είχε προσβάλει τις αποφάσεις δέσμευσης, δεν άσκησε όμως τα προβλεπόμενα ένδικα μέσα κατά της ίδιας της απόφασης δήμευσης. Υπό την επιφύλαξη του ελέγχου από το αιτούν δικαστήριο, η παράλειψη αυτή δεν επιτρέπει στην εταιρεία να μεταφέρει τη σχετική αμφισβήτηση στο στάδιο της εκτέλεσης.

Ως προς την επίδοση, το Δικαστήριο έκρινε ότι η αποτελεσματική δικαστική προστασία απαιτεί ο ενδιαφερόμε-

νος να λάβει πραγματική γνώση της απόφασης ή επαρκών τμημάτων αυτής, σε γλώσσα που κατανοεί, ώστε να γνωρίζει την αιτιολογία, τα διαθέσιμα ένδικα μέσα και τις προθεσμίες άσκησής τους. Δεν απαιτείται, επομένως, κατ' ανάγκην η επίδοση ολόκληρου του κειμένου, εφόσον τα κοινοποιηθέντα αποσπάσματα παρέχουν ουσιαστική δυνατότητα προσβολής της δήμευσης. Αν, πάντως, υπάρχουν συγκεκριμένα και αντικειμενικά στοιχεία που δημιουργούν αμφιβολίες για την επίδοση ή για τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η αρχή εκτέλεσης οφείλει να διαβουλευθεί με την αρχή έκδοσης και να ζητήσει τις αναγκαίες πληροφορίες.

Τέλος, το δυσανάγνωστο του πρωτοτύπου ή του επικυρωμένου αντιγράφου της απόφασης μπορεί να συνιστά λόγο άρνησης λόγω ελλιπούς ή προδήλως εσφαλμένου πιστοποιητικού. Η άρνηση είναι, όμως, επιτρεπτή μόνον εφόσον η αρχή έκδοσης, μετά την υποχρεωτική διαβούλευση, δεν διαβιβάσει ευανάγνωστο κείμενο εντός εύλογης προθεσμίας. Συνολικά, το Δικαστήριο κατέληξε ότι η αρχή εκτέλεσης δεν μπορεί να αρνηθεί την αναγνώριση και εκτέλεση όταν ο ενδιαφερόμενος έλαβε επαρκή ενημέρωση και δεν αξιοποίησε τα διαθέσιμα ένδικα μέσα στο κράτος έκδοσης.

Άσκηση έκτακτου ένδικου μέσου από τον ερήμην καταδικασθέντα προς ακύρωση της καταδικαστικής απόφασης που έχει καταστεί αμετάκλητη και σχέση με τα ελάχιστα πρότυπα για τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων της εγκληματικότητας και με το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη

προδικαστική παραπομπή – επείγουσα προδικαστική διαδικασία – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Οδηγία 2012/29/ΕΕ – ελάχιστα πρότυπα για τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων της εγκληματικότητας – άρθρα 6, 10 και 18 – δικαίωμα λήψης πληροφοριών σχετικά με την υπόθεση και δικαίωμα ακροάσεως – εθνική ρύθμιση που προβλέπει την άσκηση έκτακτου ένδικου μέσου από τον ερήμην καταδικασθέντα προς ακύρωση της καταδικαστικής απόφασης που έχει καταστεί αμετάκλητη – μη αναγνώριση δικαιώματος του θύματος να ενημερωθεί για την ενδεχόμενη άσκηση του εν λόγω ένδικου μέσου καθώς και να μετάσχει στη σχετική διαδικασία – Οδηγία (ΕΕ) 2016/343 – τεκμήριο αθωότητας και δικαίωμα παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας – άρθρα 8 και 9 – δικαίωμα σε νέα δίκη ή στην άσκηση άλλου μέσου ένδικης προστασίας προς επανεξέταση της ουσίας της υπόθεσης – άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – δικαίωμα σε δίκαιη δίκη – άρθρο 54 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – απαγόρευση της κατάχρησης δικαιώματος

ΔΕΕ C-24/26 PPU, Casotta, 23.04.2026, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: I. Jarukaitis, Εισηγητής: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2026:333 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 6, 10 και 18 της Οδηγίας 2012/29/ΕΕ, για τη θέσπιση ελάχιστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων της εγκληματικότητας και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαισίου 2001/220/ΔΕΥ του Συμβουλίου, των άρθρων 8 και 9 της Οδηγίας (ΕΕ) 2016/343 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 9ης Μαρτίου 2016, για την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας, καθώς και των άρθρων 47 και 54 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), σε συνδυασμό με τα άρθρα 6 και 17 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών που υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950 (στο εξής: ΕΣΔΑ). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Corte d'appello di Roma (εφετείο Ρώμης, Ιταλία) στο πλαίσιο έκτακτου ένδικου μέσου που ασκήθηκε από τον CV, προς τον σκοπό ακύρωσης της αμετάκλητης καταδικαστικής απόφασης και διεξαγωγής νέας δίκης επί της ουσίας, κατόπιν της ερήμην καταδίκης του σε στερητική της ελευθερίας ποινή πέντε ετών και τριών μηνών καθώς και σε χρηματική ποινή 1.500 ευρώ λόγω διαπίστωσης τέλεσης των αδικημάτων της διακεκριμένης σωματικής βλάβης και της διακεκριμένης κλοπής με βία.

Πιο συγκεκριμένα, η επίδικη υπόθεση αφορά τον CV, ο οποίος συνελήφθη στη Ρώμη τον Απρίλιο του 2022 επ' αυτοφώρω για βαριά σωματική βλάβη και ληστεία και όρισε δικηγόρο για την υπεράσπισή του. Δήλωσε ως τόπο κατοικίας του στη Ρώμη τις εγκαταστάσεις φιλανθρωπικής οργάνωσης, πλην όμως οι μεταγενέστερες προσπάθειες επίδοσης της διάταξης για την άμεση παραπομπή του σε δίκη απέβησαν άκαρπες. Μετά τη νομοθετική μεταρρύθμιση του ιταλικού Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, το εθνικό δικαστήριο κατέβαλε περαιτέρω προσπάθειες για τον εντοπισμό και την ενημέρωσή του, μεταξύ άλλων μέσω επίδοσης στη μητέρα του στη Σικελία, παρά τις ενδείξεις ότι δεν συγκατοικούσε πλέον μαζί της. Το δικαστήριο συνέχισε τη διαδικασία ερήμην, θεωρώντας την απουσία του εκούσια, τον καταδίκασε σε στερητική της ελευθερίας ποινή και χρηματικό πρόστιμο, και η απόφαση κατέστη αμετάκλητη. Μετά τη σύλληψή του, ο CV άσκησε έκτακτο ένδικο βοήθημα, ζητώντας την ακύρωση της καταδίκης και, ενδεχομένως, τη διεξαγωγή νέας δίκης επί της ουσίας.

Το αιτούν δικαστήριο διερωτήθηκε αν η απουσία διαδικαστικών εγγυήσεων για τα θύματα ήταν συμβατή με την Οδηγία 2012/29, ιδίως όταν η ακύρωση της απόφασης

μπορούσε να οδηγήσει σε νέα δίκη και σε επαναλαμβανόμενη συμμετοχή του θύματος στη διαδικασία. Παράλληλα, αμφισβήτησε την ερμηνεία της Οδηγίας 2016/343, σύμφωνα με την οποία η εκούσια αποφυγή της γνώσης της διαδικασίας μπορούσε να αποδειχθεί μόνο με άμεσες αποδείξεις, γεγονός που ενδέχεται να επιβάλλει την ακύρωση καταδικών παρά την ύπαρξη ισχυρών έμμεσων αποδεικτικών στοιχείων. Το δικαστήριο επισήμανε επίσης τον κίνδυνο στρατηγικής καταχρηστικής συμπεριφοράς, παραγραφής των αδικημάτων και προσβολής τόσο των δικαιωμάτων των θυμάτων όσο και του δημοσίου συμφέροντος για την αποτελεσματική δίωξη του εγκλήματος. Έτσι, αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο.

Το Δικαστήριο επαναδιατύπωσε το πρώτο ερώτημα που υποβλήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, περιορίζοντας την εξέτασή του στα δικαιώματα του θύματος βάσει της Οδηγίας 2012/29 και του άρθρου 47 του Χάρτη, ενώ έκρινε ότι το ζήτημα της ενδεχόμενης καταχρηστικής συμπεριφοράς του κατηγορουμένου ανήκε στο δεύτερο ερώτημα.

Ως προς το δικαίωμα ενημέρωσης, επισήμανε ότι το άρθρο 6 παρ. 1 δεν καλύπτει την άσκηση έκτακτου ενδίκου βοηθήματος για την ακύρωση αμετάκλητης καταδίκης ερήμην. Αντιθέτως, η σχετική ενημέρωση μπορεί να εμπίπτει στο άρθρο 6 παρ. 2, στοιχείο β', ως πληροφορία για την κατάσταση της ποινικής διαδικασίας, μόνον εφόσον η διαδικασία κινήθηκε κατόπιν καταγγελίας του θύματος και η ενημέρωση είναι συμβατή με τον δικονομικό του ρόλο στο εθνικό σύστημα. Επομένως, σε σύστημα που επιτρέπει στο θύμα να παραστεί ως πολιτικώς ενάγων, η Οδηγία δεν απαιτεί ενημέρωση όταν το θύμα δεν απέκτησε την ιδιότητα αυτή. Το δικαίωμα ενημέρωσης για την πιθανή αποφυλάκιση του καταδικασθέντος παραμένει, ενώ τα κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν ευρύτερη προστασία.

Το άρθρο 10 κατοχυρώνει το δικαίωμα ακρόασης κατά την ποινική διαδικασία, χωρίς να επιβάλλει συμμετοχή σε κάθε επιμέρους στάδιό της. Εφόσον το έκτακτο ένδικο βοήθημα αφορά αποκλειστικά πραγματικά και διαδικαστικά ζητήματα σχετικά με την απουσία του κατηγορουμένου και όχι την ουσία της κατηγορίας ή τη ζημία του θύματος, το άρθρο 10 δεν απαιτεί την ακρόασή του στο πλαίσιο αυτό. Το άρθρο 18 επίσης δεν θεμελιώνει αυτοτελές δικαίωμα συμμετοχής με αποκλειστικό σκοπό την αποτροπή νέας δίκης, ούτε αποκλείει την εκ νέου ακρόαση του θύματος σε περίπτωση επανάληψης της διαδικασίας, υπό την επιφύλαξη των δικαιωμάτων της υπεράσπισης. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έκρινε ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν αντιτίθεται στην επίμαχη ιταλική ρύθμιση.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι το δικαίωμα του κατηγορουμένου να παρίσταται στη δίκη αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη. Η διεξαγωγή δίκης ερήμην επιτρέπεται μόνον εφόσον ο κατηγορούμενος είχε ενημερωθεί εγκαίρως για τη δίκη και τις συνέπειες της μη εμφάνισής του ή εκπροσωπούνταν από δικηγόρο με ειδική εντολή. Σε περίπτωση που δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός του παρά τις εύλογες προσπάθειες των αρχών, πρέπει να ενημερώνεται, όταν λάβει γνώση της απόφασης, για τη δυνατότητα προσβολής της και για το δικαίωμά του σε νέα δίκη ή άλλο ένδικο μέσο. Αν οι προϋποθέσεις του άρθρου 8 παρ. 2 της Οδηγίας 2016/343 δεν πληρούνται, το άρθρο 9 αυτής κατοχυρώνει δικαίωμα νέας δίκης ή άλλου ενδίκου μέσου που επιτρέπει νέα κρίση επί της ουσίας.

Για την εκτίμηση του αν ο κατηγορούμενος ήταν ενήμερος για τη δίκη, πρέπει να συνεκτιμώνται τόσο η επιμέλεια των αρχών όσο και η δική του συμπεριφορά. Είναι κρίσιμα τα ακριβή και αντικειμενικά στοιχεία που δείχνουν ότι, μολονότι γνώριζε πως επρόκειτο να δικαστεί, έλαβε σκόπιμα μέτρα για να αποφύγει την επίσημη ενημέρωση, όπως η γνωστοποίηση ανακριβούς διεύθυνσης ή η αποχώρηση από τη δηλωθείσα διεύθυνση. Η απλή παρουσία δικηγόρου διορισμένου από το δικαστήριο δεν αρκεί, χωρίς ειδικό διορισμό για την εκπροσώπηση του κατηγορουμένου κατά την απουσία του.

Το Δικαστήριο έκρινε, ωστόσο, ότι η Οδηγία θεσπίζει ελάχιστους και όχι πλήρως εναρμονισμένους κανόνες. Τα κράτη μέλη μπορούν, συνεπώς, να παρέχουν αυξημένη προστασία, ακόμη και απαιτώντας αποκλειστικά άμεσες αποδείξεις για την εκούσια αποφυγή της διαδικασίας. Η προσφυγή σε τέτοιο ένδικο βοήθημα δεν συνιστά, από μόνη της, κατάχρηση δικαιώματος κατά το άρθρο 54 του Χάρτη, αλλά άσκηση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη. Το Δικαστήριο κατέληξε ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν αντιτίθεται στην επίμαχη εθνική ρύθμιση.

Υποχρέωση του κατώτερου δικαστηρίου να συμμορφωθεί προς τις εκτιμήσεις του ανώτερου δικαστηρίου και τεκμήριο αθωότητας

> *προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Οδηγία (ΕΕ) 2016/343 – άρθρα 3 και 4 – τεκμήριο αθωότητας – άρθρο 48 παρ. 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – διάταξη για τη θέση της υπόθεσης στο αρχείο – δικαστική απόφαση μη αποφαινόμενη επί της ενοχής – εξαφάνιση απόφασης και αναπομπή σε κατώτερο δικαστήριο – διαπιστώσεις του ανώτερου δικαστηρίου ως προς τη συνδρομή των στοιχείων της αντικειμενικής υπόστασης αξιόποινης πράξης – υποχρέωση του κατώτερου δικαστηρίου να συμμορφωθεί προς τις εκτιμήσεις του ανώτερου δικαστηρίου – κατάλληλα μέτρα σε περίπτωση παραβίασης του τεκμηρίου αθωότητας*

ΔΕΕ C-748/24, Kotaňák, 30.04.2026, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: D. Spielmann, ECLI:EU:C:2026:358 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 4 και 6 της Οδηγίας (ΕΕ) 2016/343, για την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας, του άρθρου 48 του Χάρτη, καθώς και των αρχών της αποτελεσματικότητας και της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Mestský súd Bratislava I (πρώτο πρωτοβάθμιο δικαστήριο Μπρατισλάβας, Σλοβακία) στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας κατά του AC για πράξεις συκοφαντικής δυσφήμισης.

Η υπόθεση της κύριας δίκης αφορά ποινική διαδικασία στη Σλοβακία για δυσφήμηση, στο πλαίσιο της οποίας ασκήθηκε δίωξη κατά του AC επειδή ανήρτησε διαδικτυακά βίντεο που περιείχαν, κατ' ισχυρισμόν, ψευδείς πληροφορίες ιδιωτικού χαρακτήρα. Το τρίτο πρωτοβάθμιο δικαστήριο Μπρατισλάβας έπαυσε την ποινική δίωξη, κρίνοντας ότι η επίμαχη συμπεριφορά δεν συνιστούσε ποινικό αδίκημα. Κατόπιν εφέσεων που άσκησε η εισαγγελική αρχή, το δευτεροβάθμιο δικαστήριο Μπρατισλάβας ακύρωσε επανειλημμένα τις αποφάσεις παύσης της δίωξης και ανέπεμψε την υπόθεση στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο για νέα εκδίκαση. Στο σκεπτικό των αποφάσεών του, το δευτεροβάθμιο δικαστήριο έκρινε ότι ο AC είχε διατυπώσει ψευδείς ισχυρισμούς εις βάρος της παθούσας, ότι η προβαλλόμενη ερωτική της σχέση με τρίτο πρόσωπο ήταν προϊόν φαντασίας, και ότι η αναλήθεια των δημοσιευμένων δηλώσεων είχε αποδειχθεί πέραν πάσης αμφιβολίας βάσει των αποδεικτικών στοιχείων που είχαν συγκεντρωθεί κατά την προανακριτική διαδικασία.

Μετά από αναδιάρθρωση του σλοβακικού δικαστικού συστήματος, η αρμοδιότητα εκδίκασης της υπόθεσης μεταβιβάστηκε στο πρώτο πρωτοβάθμιο δικαστήριο Μπρατισλάβας, το οποίο υπέβαλε την αίτηση προδικαστικής απόφασης. Ο AC υποστήριξε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου ότι οι εν λόγω κρίσεις του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου προσέβαλαν το τεκμήριο αθωότητας, καθόσον δεν άφηναν περιθώριο για κανένα άλλο συμπέρασμα πλην της ενοχής του, μολονότι το δευτεροβάθμιο δικαστήριο δεν όφειλε να εξετάσει το βάσιμο της κατηγορίας προκειμένου να αποφανθεί επί της εφέσεως της εισαγγελίας, και μολονότι στηρίχθηκε αποκλειστικά σε αποδεικτικά στοιχεία που είχαν συγκεντρωθεί κατά την προανάκριση, χωρίς να του δοθεί η δυνατότητα να τοποθετηθεί επ' αυτών.

Το αιτούν δικαστήριο επισήμανε ότι, βάσει του σλοβακικού δικονομικού δικαίου, δεσμεύεται από τις κρίσεις του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου, πλην όμως έκρινε ότι αυτές ενδέχεται να προσβάλλουν τόσο το τεκμήριο αθωότητας όσο και τα δικαιώματα υπεράσπισης του AC. Για τον λόγο αυτόν, ζήτησε από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν οι εν λόγω πραγματικές και νομικές διαπιστώσεις του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου συμβιβάζονται με το άρθρο 48 παρ. 1 και 2 του Χάρτη, με την Οδηγία 2016/343 και με την αρχή της αναλογικότητας, καθώς και ποια μέτρα επανόρθωσης επιβάλλονται σε περίπτωση διαπιστωθείσας παραβίασης, συμπεριλαμβανομένης της ενδεχόμενης ακύρωσης των επίμαχων αποφάσεων ή της εξαίρεσης των δικαστών που τις εξέδωσαν.

Απαντώντας στα τρία πρώτα προδικαστικά ερωτήματα, το Δικαστήριο εξέτασε την έκταση της προστασίας που παρέχει το τεκμήριο αθωότητας και διευκρίνισε κατά πόσον οι διατάξεις των άρθρων 3, 4 παρ. 1, και 6 παρ. 1 της Οδηγίας, σε συνδυασμό με το άρθρο 48 του Χάρτη, αντιτίθενται σε απόφαση δευτεροβάθμιου ποινικού δικαστηρίου, το οποίο, εξετάζοντας έφεση κατά απόφασης περί παύσης ποινικής δίωξης λόγω μη στοιχειοθέτησης αξιόποινης πράξης, προβαίνει σε λεπτομερή αξιολόγηση των ενοχοποιητικών στοιχείων και σε νομική εκτίμηση σχετικά με τη συνδρομή των αντικειμενικών στοιχείων του εγκλήματος, μολονότι η εθνική νομοθεσία δεν απαιτεί τέτοια εκτίμηση και ο κατηγορούμενος δεν είχε τη δυνατότητα να εκθέσει τις απόψεις του επί των αποδεικτικών στοιχείων που συγκεντρώθηκαν κατά την προδικασία.

Το Δικαστήριο υπενθύμισε, αρχικά, ότι η Οδηγία 2016/343 θεσπίζει ελάχιστη μόνον εναρμόνιση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος συμμετοχής του κατηγορουμένου στη δίκη. Στο πλαίσιο αυτό, διακρίνει μεταξύ των αποφάσεων που αποφαίνονται επί της ενοχής, οι οποίες εκδίδονται κατά το πέρας της ποινικής διαδικασίας, και των λοιπών διαδικαστικών πράξεων ή προκαταρκτικών δικαστικών αποφάσεων που λαμβάνονται κατά τα προηγούμενα στάδια της διαδικασίας. Μια απόφαση με την οποία ελέγχεται εάν το κατηγορητήριο παρέχει επαρκή βάση για τη συνέχιση της ποινικής διαδικασίας δεν συνιστά απόφαση επί της ενοχής, κατά την έννοια του άρθρου 4 παρ. 1 της Οδηγίας.

Το Δικαστήριο διευκρίνισε, περαιτέρω, ότι η Οδηγία δεν ρυθμίζει ούτε τη φύση των αποδεικτικών στοιχείων που μπορούν να αξιολογηθούν στο πλαίσιο τέτοιων προκαταρκτικών αποφάσεων ούτε τον τρόπο εκτίμησής τους. Ειδικότερα, οι κανόνες του άρθρου 6 παρ. 1 της Οδηγίας σχετικά με το βάρος απόδειξης αφορούν την τελική απόδειξη της ενοχής και δεν καταλαμβάνουν την αξιολόγηση των στοιχείων στο πλαίσιο διαδικαστικών αποφάσεων πριν από την παραπομπή του κατηγορουμένου σε δίκη.

Ωστόσο, η δυνατότητα του δικαστηρίου να προβεί σε αξιολόγηση ενοχοποιητικών στοιχείων υπόκειται σε έναν κρίσιμο περιορισμό: δεν επιτρέπεται η διατύπωση κρίσης που ισοδυναμεί με πρόωρη διαπίστωση της ενοχής του κατηγορουμένου. Το Δικαστήριο, ερμηνεύοντας το άρθρο 4 παρ. 1 της Οδηγίας υπό το φως του άρθρου 48

του Χάρτη και της σχετικής νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, υπογραμμίζει ότι η παραβίαση του τεκμηρίου αθωότητας δεν προϋποθέτει ρητή αναφορά σε ενοχή, αλλά μπορεί να προκύψει και από το σκεπτικό μιας απόφασης, εφόσον αυτό δημιουργεί την εντύπωση ότι το δικαστήριο θεωρεί τον κατηγορούμενο ένοχο.

Κατά συνέπεια, για την εκτίμηση της συμβατότητας μιας δικαστικής απόφασης με το τεκμήριο αθωότητας πρέπει να λαμβάνονται υπόψη συνολικά η χρησιμοποιούμενη ορολογία, το πλαίσιο και η φύση της διαδικασίας, καθώς και οι ειδικές περιστάσεις υπό τις οποίες εκδόθηκε η απόφαση. Διαπιστώσεις σχετικά με τη συμμετοχή προσώπου σε αξιόποινη πράξη ή σχετικά με τη συνδρομή ορισμένων αντικειμενικών στοιχείων του εγκλήματος δεν αποκλείονται, εφόσον είναι αναγκαίες για την έκδοση της απόφασης και συνοδεύονται από σαφή διευκρίνιση ότι η ενοχή δεν έχει αποδειχθεί κατά νόμο.

Εν προκειμένω, το Δικαστήριο κατέληξε ότι η Οδηγία 2016/343 δεν εμποδίζει ποινικό δικαστήριο να προβεί σε λεπτομερή αξιολόγηση των πραγματικών και νομικών δεδομένων μιας υπόθεσης κατά το προκαταρκτικό στάδιο της διαδικασίας, ακόμη και βάσει αποδεικτικών στοιχείων που δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο αντιπαράθεσης με τον κατηγορούμενο. Η εκτίμηση αυτή, όμως, είναι επιτρεπτή μόνο υπό την προϋπόθεση ότι δεν διατυπώνει κρίση περί ενοχής. Η απόφαση ενισχύει, επομένως, την ισορροπία μεταξύ της ανάγκης αποτελεσματικού δικαστικού ελέγχου κατά τα πρώτα στάδια της ποινικής διαδικασίας και της θεμελιώδους απαίτησης διαφύλαξης του τεκμηρίου αθωότητας.

Το Δικαστήριο, στη συνέχεια, προχώρησε στο τέταρτο προδικαστικό ερώτημα, το οποίο αφορά τη σχέση μεταξύ του τεκμηρίου αθωότητας, της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης και της υποχρέωσης των εθνικών δικαστηρίων να συμμορφώνονται προς τις κρίσεις ανωτέρων δικαστηρίων. Το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι, μολονότι το άρθρο 4 παρ. 2 της Οδηγίας 2016/343 αφήνει στα κράτη μέλη περιθώριο καθορισμού των κατάλληλων μέτρων αποκατάστασης σε περίπτωση παραβίασης του τεκμηρίου αθωότητας, το άρθρο 3 της ίδιας Οδηγίας επιβάλλει αυτοτελώς στα εθνικά δικαστήρια την υποχρέωση σεβασμού της αρχής αυτής. Συνεπώς, πρωτοβάθμιο δικαστήριο δεν μπορεί να δεσμεύεται από εκτιμήσεις δευτεροβάθμιου δικαστηρίου οι οποίες ισοδυναμούν με πρόωρη κρίση περί ενοχής του κατηγορουμένου, ακόμη και αν το εθνικό δίκαιο επιβάλλει τέτοια συμμόρφωση. Ωστόσο, η υποχρέωση αυτή αφορά μόνο τις αντίθετες προς το τεκμήριο αθωότητας εκτιμήσεις και δεν συνεπάγεται την ακύρωση ή μη εφαρμογή του συνόλου της απόφασης του ανώτερου δικαστηρίου. Επομένως, τα διατασσόμενα δικονομικά μέτρα, όπως η αναπομπή της υπόθεσης για νέα εξέταση, μπορούν να εφαρμοστούν, εφόσον δεν περιέχουν κρίση επί της ενοχής.

VIII. ΕΝΕΡΓΕΙΑ

Επιμ.: Αγγελική Ζησιού

► Εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας

Το άρθρο 56, δεύτερο εδάφιο, του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει την έννοια ότι δικαίωμα άσκησης αναίρεσης διαθέτει μόνον ο διάδικος που ηττήθηκε, εν όλω ή εν μέρει, ως προς τα αιτήματά του ενώπιον του ΓεΔΕΕ. Ως εκ τούτου, διάδικος του οποίου τα αιτήματα έγιναν πλήρως δεκτά δεν δύναται να ασκήσει αναίρεση με αποκλειστικό σκοπό την αμφισβήτηση μέρους της αιτιολογίας της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης.

ενέργεια – Ευρωπαϊκός Οργανισμός Συνεργασίας των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER) – Συμβούλιο Προσφυγών – αναίρεση – άρθρο 56, δεύτερο εδάφιο, του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης – διάδικος που δεν ηττήθηκε ως προς τα αιτήματά του ενώπιον του ΓεΔΕΕ – προδήλως απαράδεκτη αναίρεση

ΔΕΕ C-849/25 P, Swissgrid/ACER, 06.05.2026, Τμήμα όγδοο, Πρόεδρος: O. Spineanu-Matei, Εισηγητής: N. Fenger, ECLI: EU:C:2026:387 – Αίτηση αναιρέσεως

Με την εν θέματι αναίρεσή της, η Swissgrid AG, μοναδικός διαχειριστής συστήματος μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελβετία, ζήτησε την εξαφάνιση της απόφασης του ΓεΔΕΕ της 8ης Οκτωβρίου 2025, *Swissgrid κατά ACER* (T-556/23), κατά το μέρος που με αυτήν απορρίφθηκε ο πρώτος λόγος ακυρώσεως της απόφασης A-009-2022 του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER.

Ειδικότερα, και ως προς το διαδικαστικό ιστορικό της υπόθεσης, σημειώνεται πως, δυνάμει της απόφασης 16/2022, της 30ής Σεπτεμβρίου 2022, ο ACER τροποποίησε το πλαίσιο εφαρμογής της ευρωπαϊκής πλατφόρμας για τη διαδικασία συμψηφισμού ανισορροπιών, μεταβάλλοντας, μεταξύ άλλων, τον ορισμό της έννοιας του «μέλους διαχειριστή συστήματος μεταφοράς». Κατά της απόφασης αυτής, η αναιρεσείουσα άσκησε προσφυγή ενώπιον του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER, το οποίο, με την απόφαση A-009-2022 της 29ης Ιουνίου 2023, την απέρριψε ως απαράδεκτη. Ακολούθως, η Swissgrid προσέβαλε την απόφαση αυτή ενώπιον του ΓεΔΕΕ, υποστηρίζοντας πως ο Κανονισμός 2017/2195 δεν αποκλείει τη συμμετοχή της στην πλατφόρμα εξισορρόπησης IN και ότι η απόφαση 16/2022 του ACER, με την οποία τροποποιήθηκε το πλαίσιο υλοποίησης της πλατφόρμας αυτής,

την αφορά άμεσα και ατομικά. Ακολούθως, το ΓεΔΕΕ, διά της από 8 Οκτωβρίου 2025 απόφασής του, *Swissgrid κατά ACER* (T-556/23), απέρριψε τον πρώτο λόγο ακυρώσεως, δέχθηκε όμως τον δεύτερο λόγο, ακύρωσε την απόφαση του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER και καταδίκασε τον ACER στα δικαστικά έξοδα. Μολονότι, όμως, το ΓεΔΕΕ είχε κάνει δεκτά στο σύνολό τους τα αιτήματα της Swissgrid, η τελευταία άσκησε αναίρεση κατά της απόφασης αυτής, υποστηρίζοντας ότι το ΓεΔΕΕ εσφαλμένως απέρριψε τον πρώτο λόγο ακυρώσεως που είχε προβάλει προς στήριξη της προσφυγής της.

Επιλαμβανόμενο της εν λόγω αναίρεσης, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι, κατά το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 56 του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της ΕΕ, αναίρεση δύναται να ασκήσει κάθε διάδικος που ηττήθηκε, εν όλω ή εν μέρει, ως προς τα αιτήματά του ενώπιον του ΓεΔΕΕ. Επισήμανε, περαιτέρω, ότι τα αιτήματα των διαδίκων γίνονται, κατ' αρχήν, δεκτά ή απορρίπτονται με το διατακτικό της απόφασης, ενώ, σύμφωνα με το άρθρο 169 παρ. 1 του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου, η αναίρεση πρέπει να αποσκοπεί στην εξαφάνιση, εν όλω ή εν μέρει, του διατακτικού της απόφασης του ΓεΔΕΕ.

Εν προκειμένω, μολονότι το ΓεΔΕΕ είχε κάνει δεκτά στο σύνολό τους τα αιτήματα της αναιρεσείουσας, καθόσον είχε δεχθεί τον δεύτερο λόγο ακυρώσεως, ακυρώνοντας την απόφαση του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER και καταδικάζοντας τον ACER στα δικαστικά έξοδα, η τελευταία άσκησε αναίρεση κατά της απόφασης αυτής, αμφισβητώντας αποκλειστικώς την απόρριψη του πρώτου λόγου ακυρώσεως. Υπό τις συνθήκες αυτές, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν συνέτρεχε η προϋπόθεση του δεύτερου εδαφίου του άρθρου 56 του Πρωτοκόλλου αριθ. 3, δεδομένου ότι η αναιρεσείουσα δεν είχε ηττηθεί, ούτε εν όλω ούτε εν μέρει, ως προς τα αιτήματά της ενώπιον του ΓεΔΕΕ. Ως εκ τούτου, απέρριψε την αναίρεση ως προδήλως απαράδεκτη.

Το άρθρο 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε συνδυασμό με τα άρθρα 170α και 170β του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου, έχει την έννοια ότι ο αναιρεσείων οφείλει να αποδείξει, με σαφή και συγκεκριμένα στοιχεία, ότι κάθε προβαλλόμενος λόγος αναίρεσης εγείρει νομικό ζήτημα σημαντικό για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης

> *ενέργεια – Ευρωπαϊκός Οργανισμός Συνεργασίας των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER) – Συμβούλιο Προσφυγών – αναίρεση – άρθρο 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης – αίτηση παραδοχής της αναίρεσης – έλλειψη απόδειξης της σημασίας των προβαλλόμενων νομικών ζητημάτων για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης – μη παραδοχή της αναίρεσης*

ΔΕΕ C-850/25 P, Swissgrid/ACER, 09.06.2026, Τμήμα εγκρίσεως της εξετάσεως των αναιρέσεων, Πρόεδρος: T. von Danwitz, Εισηγητής: N. Fenger, ECLI:EU:C:2026:387 – Αίτηση αναιρέσεως

Με την αναίρεσή της, η Swissgrid AG, μοναδικός διαχειριστής συστήματος μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελβετία, ζήτησε την εξαφάνιση της απόφασης του ΓεΔΕΕ της 8ης Οκτωβρίου 2025, *Swissgrid κατά ACER* (T-557/23), με την οποία απορρίφθηκε η προσφυγή της κατά της απόφασης A-010-2022 του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER.

Ως προς το διαδικαστικό ιστορικό της υπόθεσης, σημειώνεται ότι η διαφορά ανέκυψε κατόπιν της απόφασης 17/2022 του ACER, με την οποία τροποποιήθηκε το πλαίσιο εφαρμογής της ευρωπαϊκής πλατφόρμας για τη διαδικασία συμψηφισμού ανισορροπιών. Κατά της απόφασης αυτής, η αναιρεσείουσα άσκησε προσφυγή ενώπιον του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER, το οποίο την απέρριψε. Ακολούθως, η Swissgrid προσέφυγε ενώπιον του ΓεΔΕΕ, το οποίο, με την απόφασή του στην υπόθεση T-557/23, απέρριψε την προσφυγή της. Κατά της τελευταίας αυτής απόφασης, η Swissgrid άσκησε την υπό κρίση αναίρεση, η οποία υπαγόταν, σύμφωνα με το άρθρο 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3, στη διαδικασία προηγούμενης παραδοχής.

Επιλαμβανόμενο της εν θέματι αναίρεσης, το Δικαστήριο εξέτασε, κατ' αρχάς, το ζήτημα της εφαρμογής του άρθρου 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Απέρριψε τον ισχυρισμό της αναιρεσείουσας, ότι η υπό κρίση αναίρεση δεν υπαγόταν στη διαδικασία προηγούμενης παραδοχής, και υπενθύμισε ότι, δυνάμει του άρθρου αυτού, αναίρεση κατά αποφάσεων του ΓεΔΕΕ επί αποφάσεων των ανεξάρτητων συμβουλίων προσφυγών ορισμένων οργανισμών της Ένωσης, μεταξύ των οποίων και του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER, εξετάζεται μόνον εφόσον εγείρει ζήτημα σημαντικό για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης.

Υπενθύμισε, περαιτέρω, ότι, σύμφωνα με τα άρθρα 170α και 170β του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου, ο αναιρεσείων οφείλει, με την αίτηση παραδοχής της αναίρεσης, να προσδιορίζει με σαφήνεια και ακρίβεια το νομικό ζήτημα που εγείρεται με κάθε λόγο αναίρεσης και να αποδεικνύει, με συγκεκριμένα στοιχεία, ότι το ζήτημα αυτό είναι σημαντικό για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης. Συναφώς, το Δικαστήριο επισήμανε ότι δεν αρκεί η γενική επίκληση παραβίασης διάταξης του δικαίου της Ένωσης ή της νομολογίας

του Δικαστηρίου. Αντιθέτως, ο αναιρεσείων οφείλει να προσδιορίζει τη διάταξη ή τη νομολογία που φέρεται ότι παραβιάστηκε, να εκθέτει την πλημμέλεια που αποδίδεται στην αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση και να εξηγεί γιατί το προβαλλόμενο νομικό ζήτημα υπερβαίνει τα όρια της συγκεκριμένης διαφοράς, παρουσιάζοντας σημασία για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης.

Εφαρμόζοντας τις αρχές αυτές στην εν θέματι υπόθεση, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η αίτηση παραδοχής της αναίρεσης δεν πληρούσε τις απαιτήσεις του άρθρου 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 και των άρθρων 170α και 170β του Κανονισμού Διαδικασίας, καθόσον η αναιρεσείουσα δεν απέδειξε, με συγκεκριμένα στοιχεία, ότι οι προβαλλόμενοι λόγοι αναίρεσης εγείρουν νομικά ζητήματα σημαντικά για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο απέρριψε την αναίρεση.

Το άρθρο 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε συνδυασμό με τα άρθρα 170α και 170β του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου, έχει την έννοια ότι ο αναιρεσείων οφείλει να αποδείξει, με σαφή και συγκεκριμένα στοιχεία, ότι κάθε προβαλλόμενος λόγος αναίρεσης εγείρει νομικό ζήτημα σημαντικό για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης

> *ενέργεια – Ευρωπαϊκός Οργανισμός Συνεργασίας των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER) – Συμβούλιο Προσφυγών – αναίρεση – άρθρο 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης – αίτηση παραδοχής της αναίρεσης – έλλειψη απόδειξης της σημασίας των προβαλλόμενων νομικών ζητημάτων για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης – μη παραδοχή της αναίρεσης*

ΔΕΕ C-851/25 P, Swissgrid/ACER, 09.06.2026, Τμήμα εγκρίσεως της εξετάσεως των αναιρέσεων, Πρόεδρος: T. von Danwitz, Εισηγητής: N. Fenger, ECLI:EU:C:2026:388 – Αίτηση αναιρέσεως

Με την αναίρεσή της, η Swissgrid AG, μοναδικός διαχειριστής συστήματος μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελβετία, ζήτησε την εξαφάνιση της απόφασης του ΓεΔΕΕ της 8ης Οκτωβρίου 2025, *Swissgrid κατά ACER* (Τ-558/23), με την οποία απορρίφθηκε η προσφυγή της κατά της απόφασης Α-007-2022 του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER.

Ως προς το διαδικαστικό ιστορικό της υπόθεσης, σημειώνεται ότι η διαφορά ανέκυψε κατόπιν της απόφασης 14/2022 του ACER, με την οποία τροποποιήθηκε το πλαίσιο εφαρμογής της ευρωπαϊκής πλατφόρμας για την ανταλλαγή ενέργειας εξισορρόπησης από εφεδρείες αποκατάστασης συχνότητας με χειροκίνητη ενεργοποίηση. Κατά της απόφασης αυτής, η αναιρεσείουσα άσκησε προσφυγή ενώπιον του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER, το οποίο την απέρριψε ως απαράδεκτη. Ακολούθως, η Swissgrid προσέφυγε ενώπιον του ΓεΔΕΕ, το οποίο, με την απόφασή του στην υπόθεση Τ-558/23, απέρριψε την προσφυγή της. Κατά της τελευταίας αυτής απόφασης, η Swissgrid άσκησε την υπό κρίση αναίρεση, η οποία, σύμφωνα με το άρθρο 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3, υπέκειτο στη διαδικασία προηγούμενης παραδοχής.

Επιλαμβανόμενο της εν θέματι αναίρεσης, το Δικαστήριο εξέτασε, κατ' αρχάς, το ζήτημα της εφαρμογής του άρθρου 58α του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Απέρριψε τον ισχυρισμό της αναιρεσείουσας, ότι η υπό κρίση αναίρεση δεν υπαγόταν στη διαδικασία προηγούμενης παραδοχής, και υπενθύμισε ότι, δυνάμει του άρθρου αυτού, αναίρεση κατά αποφάσεων του ΓεΔΕΕ επί αποφάσεων των ανεξάρτητων συμβουλίων προσφυγών ορισμένων οργανισμών της Ένωσης, μεταξύ των οποίων και του Συμβουλίου Προσφυγών του ACER, εξετάζεται μόνον εφόσον εγείρει ζήτημα σημαντικό για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης.

Υπενθύμισε, περαιτέρω, ότι, σύμφωνα με τα άρθρα 170α και 170β του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου, ο αναιρεσείων οφείλει, με την αίτηση παραδοχής της αναίρεσης, να προσδιορίζει με σαφήνεια και ακρίβεια το νομικό ζήτημα που εγείρεται με κάθε λόγο αναίρεσης και να αποδεικνύει, με συγκεκριμένα στοιχεία, ότι το ζήτημα αυτό είναι σημαντικό για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης. Συναφώς, επισήμανε ότι η αίτηση παραδοχής πρέπει να περιέχει όλα τα αναγκαία στοιχεία που επιτρέπουν στο Δικαστήριο να κρίνει αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις παραδοχής της αναίρεσης και ότι δεν αρκεί η γενική επίκληση παραβίασης διατάξεων του δικαίου της Ένωσης ή της νομολογίας του Δικαστηρίου.

Εξετάζοντας, κατ' αρχάς, τον πρώτο και τον πέμπτο λόγο αναίρεσης, με τους οποίους η αναιρεσείουσα αμφισβητούσε την ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 6 και 7 του Κανονισμού 2017/2195 και προέβαλλε πλημμελή αιτιολογία της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η αίτηση παραδοχής δεν προσδιόριζε με σαφήνεια και λεπτομέρεια τα προβαλλόμενα νομικά ζητήματα ούτε τεκμηρίωνε γιατί αυτά ήταν σημαντικά για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης. Ειδικότερα, επισήμανε ότι η απλή επίκληση της προγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου ή η προβολή πλημμέλειας της αιτιολογίας δεν αρκεί αφ' εαυτής για να αποδειχθεί ότι η αναίρεση εγείρει ζήτημα που δικαιολογεί την παραδοχή της.

Ως προς τον δεύτερο λόγο αναίρεσης, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι ισχυρισμοί της αναιρεσείουσας περί επαναλαμβανόμενου χαρακτήρα των ζητημάτων παραδεκτού και περί της ανάγκης διασφάλισης αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας δεν αρκούσαν, χωρίς περαιτέρω εξειδίκευση, για να αποδείξουν ότι η υπόθεση εγείρει ζήτημα σημαντικό για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης. Υπενθύμισε, συναφώς, ότι γενικές αναφορές στον μεγάλο αριθμό πιθανών υποθέσεων ή στη σημασία της αρχής του κράτους δικαίου δεν απαλλάσσουν τον αναιρεσείοντα από την υποχρέωση να αποδείξει, με συγκεκριμένα στοιχεία, τη σημασία των προβαλλόμενων νομικών ζητημάτων.

Ως προς τον τρίτο λόγο αναίρεσης, με τον οποίο η αναιρεσείουσα υποστήριζε ότι το ΓεΔΕΕ εφάρμοσε εσφαλμένα τις διατάξεις περί εκτελεστικών αρμοδιοτήτων της Επιτροπής και απέκλινε από τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου, το Δικαστήριο έκρινε ότι η απλή επίκληση θεμελιωδών συνταγματικών αρχών του δικαίου της Ένωσης, όπως η αρχή της δοτής αρμοδιότητας, η κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των θεσμικών οργάνων και η θεσμική ισορροπία, δεν αρκεί αφ' εαυτής για να αποδείξει ότι η αναίρεση εγείρει ζήτημα σημαντικό για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης. Περαιτέρω, επισήμανε ότι η επίκληση αντίθεσης προς προγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου δεν αρκεί, εφόσον ο αναιρεσείων δεν προσδιορίζει με σαφήνεια τους λόγους για τους οποίους η προβαλλόμενη αντίφαση αναδεικνύει ζήτημα τέτοιας σημασίας.

Τέλος, εξετάζοντας τον τέταρτο και τον έκτο λόγο αναίρεσης, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι, μολονότι η αναιρεσείουσα προσδιόριζε τις πλημμέλειες που απέδιδε στο ΓεΔΕΕ ως προς την ερμηνεία της Συμφωνίας Ελευθέρων Συναλλαγών μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της Ελβετικής Συνομοσπονδίας, καθώς και ως προς την εφαρμογή των αρχών της ασφάλειας δικαίου και της συμμετοχής τρίτων χωρών στις ευρωπαϊκές πλατφόρμες εξισορρόπησης, δεν απέδειξε, με συγκεκριμένα στοιχεία, ότι οι προβαλλόμενοι ισχυρισμοί υπερέβαιναν τα όρια της συγκεκριμένης διαφοράς ή ότι παρουσίαζαν σημασία για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης. Εξάλλου, ως προς την επίκληση της νομολογίας του Δικαστηρίου, επισήμανε ότι η αναιρεσείουσα δεν εξήγησε επαρκώς σε τι συνίστατο η προβαλλόμενη απόκλιση ούτε απέδειξε γιατί αυτή εγείρει ζήτημα σημαντικό για το δίκαιο της Ένωση.

Υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, το Δικαστήριο κατέληξε πως κανένας από τους προβαλλόμενους λόγους αναίρεσης δεν ήταν ικανός να στοιχειοθετήσει ζητήματα σημαντικά για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης. Ως εκ τούτου, απέρριψε την αναίρεση στο σύνολό της.

IX. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα

Δικαίωμα πρόσβασης του υποκειμένου των δεδομένων στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν και αξίωση αποζημίωσης σε περίπτωση άρνησης του υπευθύνου επεξεργασίας να δώσει συνέχεια σε αίτημα παροχής πρόσβασης

προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρο 12 παρ. 5 – άρθρο 15 παρ. 1 – δικαίωμα πρόσβασης του υποκειμένου των δεδομένων στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν – δικαίωμα του υπευθύνου επεξεργασίας να αρνηθεί να δώσει συνέχεια στο αίτημα παροχής πρόσβασης – υπερβολικός χαρακτήρας του αιτήματος – κατάχρηση δικαιώματος – πρώτη υποβολή αιτήματος παροχής πρόσβασης – δικαίωμα αποζημίωσης και ευθύνη – άρθρο 82 παρ. 1 – αγωγή στηριζόμενη σε προσβολή του δικαιώματος πρόσβασης – μη υλική ζημία – απώλεια του ελέγχου επί των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα

ΔΕΕ C-526/24, Brillen Rottler, 19.03.2026, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: M. L. Arastey Sahún, Εισηγήτρια: R. Frendo, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2026:216 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 4, σημείο 2, του άρθρου 12 παρ. 5 και του άρθρου 82 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της Οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων) (στο εξής: ΓΚΠΔ). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Amtsgericht Arnsberg (ειρηνοδικείο Arnsberg, Γερμανία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Brillen Rottler GmbH & Co KG, οικογενειακής επιχείρησης οπτικών ειδών, και του ΤΣ, ιδιώτη, σχετικά με την άρνηση της επιχείρησης αυτής να δώσει συνέχεια στο αίτημα πρόσβασης στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που τον αφορούν, το οποίο υπέβαλε ο ΤΣ δυνάμει του άρθρου 15 του ΓΚΠΔ.

Πιο συγκεκριμένα, ο ΤΣ εγγράφηκε στο ενημερωτικό δελτίο της εταιρείας Brillen Rottler, συμπληρώνοντας τα προσωπικά του δεδομένα στη σχετική ηλεκτρονική φόρμα και συναινώντας στην επεξεργασία τους. Δεκατρείς ημέρες αργότερα υπέβαλε στην εταιρεία αίτημα πρό-

σβασης στα δεδομένα του, κατ' επίκληση του άρθρου 15 ΓΚΠΔ. Η Brillen Rottler απέρριψε το αίτημα εντός της προβλεπόμενης προθεσμίας, θεωρώντας το καταχρηστικό και καλώντας τον ΤΣ να παραιτηθεί οριστικά από αυτό. Ο ΤΣ επέμεινε στην πρόσβαση και ζήτησε, παράλληλα, αποζημίωση ύψους 1.000 ευρώ βάσει του άρθρου 82 ΓΚΠΔ. Κατόπιν τούτου, η εταιρεία άσκησε ενώπιον του Amtsgericht Arnsberg αγωγή με αίτημα να αναγνωριστεί ότι δεν όφειλε αποζημίωση. Υποστήριξε ότι ο ΤΣ υπέβαλλε συστηματικά αιτήματα πρόσβασης με αποκλειστικό σκοπό τη θεμελίωση αξιώσεων αποζημίωσης. Ο ΤΣ αντέκρουσε την αγωγή και άσκησε ανταγωγή, ζητώντας χρηματική ικανοποίηση για τη μη παροχή πρόσβασης. Σε αυτό το πλαίσιο, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης να διευκρινίσει, μεταξύ άλλων, υπό ποιες προϋποθέσεις ένα πρώτο αίτημα πρόσβασης μπορεί να θεωρηθεί υπερβολικό ή καταχρηστικό, αν το ίδιο το αίτημα και η απάντηση του υπευθύνου συνιστούν «επεξεργασία» δεδομένων και κατά πόσον η προσβολή του δικαιώματος πρόσβασης μπορεί, αυτοτελώς, να θεμελιώσει αξίωση αποζημίωσης βάσει του άρθρου 82 ΓΚΠΔ.

Στο πλαίσιο εξέτασης του πρώτου, του δεύτερου, του τρίτου και του έβδομου προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι το άρθρο 12 παρ. 5 ΓΚΠΔ δεν αποκλείει τον χαρακτηρισμό ακόμη και του πρώτου αιτήματος πρόσβασης ως «υπερβολικού». Το δικαίωμα πρόσβασης του άρθρου 15 ΓΚΠΔ αποτελεί θεμελιώδη μηχανισμό διαφάνειας και προστασίας του υποκειμένου των δεδομένων, ενώ η δυνατότητα επιβολής τέλους ή άρνησης ικανοποίησης αιτήματος συνιστά εξαίρεση, η οποία πρέπει να ερμηνεύεται στενά.

Κατά συνέπεια, ο αριθμός των προηγούμενων αιτημάτων δεν αποτελεί, αφ' εαυτού, καθοριστικό κριτήριο. Η υπερβολή του αιτήματος πρέπει να αξιολογείται ποιοτικά, με βάση το σύνολο των κρίσιμων περιστάσεων, και μπορεί να διαπιστωθεί ακόμη και σε περίπτωση πρώτου αιτήματος, υπό αυστηρές και εξαιρετικές προϋποθέσεις. Το βάρος απόδειξης του υπερβολικού χαρακτήρα φέρει ο υπεύθυνος επεξεργασίας.

Για τη διαπίστωση κατάχρησης απαιτείται, αφενός, αντικειμενικό στοιχείο, δηλαδή η τυπική τήρηση των προϋποθέσεων του ΓΚΠΔ χωρίς πραγμάτωση του σκοπού της ρύθμισης, και, αφετέρου, υποκειμενικό στοιχείο, συνιστάμενο στην πρόθεση τεχνητής δημιουργίας των προϋποθέσεων για την άντληση οφέλους από τον Κανονισμό. Επομένως, η άσκηση του δικαιώματος με σκοπό την ενημέρωση για την επεξεργασία, τον έλεγχο της νομιμότητάς της και, ενδεχομένως, την προστασία συναφών δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένης της δικαστικής προσφυγής, δεν είναι καταχρηστική.

Αντίθετα, ο υπεύθυνος επεξεργασίας πρέπει να αποδείξει κατά τρόπο σαφή ότι το αίτημα υποβλήθηκε αποκλειστικά για τη δημιουργία τεχνητής βάσης αποζημιωτικής αξίωσης. Για την εκτίμηση αυτή συνεκτιμώνται, μεταξύ άλλων, ο εκούσιος χαρακτήρας της παροχής των δεδομένων, ο σκοπός της, το χρονικό διάστημα έως την υποβολή του αιτήματος και η συνολική συμπεριφορά του υποκειμένου. Δημόσιες πληροφορίες σχετικά με παρόμοιες ενέργειες μπορούν να ληφθούν υπόψη, μόνον εφόσον επιβεβαιώνονται από άλλα κρίσιμα στοιχεία. Η τελική αξιολόγηση ανήκει στο αιτούν δικαστήριο.

Στο πλαίσιο εξέτασης του πέμπτου και του έκτου προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ παρέχει δικαίωμα αποζημίωσης για ζημία που προκλήθηκε από προσβολή του δικαιώματος πρόσβασης του άρθρου 15, ακόμη και όταν η σχετική παράβαση δεν συνδέεται με αυτοτελή επεξεργασία δεδομένων.

Η ερμηνεία αυτή στηρίζεται, κατ' αρχάς, στο γράμμα της διάταξης, η οποία αναφέρεται σε ζημία που προκύπτει από «παραβίαση» του ΓΚΠΔ και δεν περιορίζει ρητώς την αποζημίωση σε ζημίες που προκαλούνται από επεξεργασία. Περαιτέρω, από τη συστηματική ερμηνεία, υπό το πρίσμα του άρθρου 47 του Χάρτη και της αιτιολογικής σκ. 141, προκύπτει ότι το άρθρο 82 εντάσσεται στο σύστημα ένδικης προστασίας των δικαιωμάτων του υποκειμένου, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται το δικαίωμα ενημέρωσης και πρόσβασης.

Το Δικαστήριο απέρριψε την αντίθετη προσέγγιση, η οποία θα εξαρτούσε την αποζημίωση από την ύπαρξη ζημίας οφειλόμενης σε επεξεργασία. Μια τέτοια ερμηνεία θα απέκλειε από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 82 περιπτώσεις άρνησης ή παράλειψης ικανοποίησης δικαιωμάτων του κεφαλαίου ΙΙΙ και θα αποδυνάμωνε την πρακτική αποτελεσματικότητα του ΓΚΠΔ. Κατά συνέπεια, ακόμη και παράβαση που δεν συνεπάγεται, αυτή καθεαυτήν, επεξεργασία δεδομένων μπορεί να θεμελιώσει δικαίωμα αποζημίωσης βάσει του άρθρου 82, εφόσον συντρέχει ζημία.

Στο πλαίσιο εξέτασης του όγδοου προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο διευκρίνισε αν η απώλεια του ελέγχου επί των προσωπικών δεδομένων ή η αβεβαιότητα ως προς την επεξεργασία τους μπορεί να συνιστά μη υλική ζημία κατά το άρθρο 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ. Οι έννοιες της ζημίας και της αποζημίωσης αποτελούν αυτοτελείς έννοιες του δικαίου της Ένωσης και πρέπει να ερμηνεύονται ομοιόμορφα στα κράτη μέλη.

Το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι η απλή παράβαση του ΓΚΠΔ δεν θεμελιώνει αυτομάτως δικαίωμα αποζημίωσης. Απαιτείται σωρευτικά η ύπαρξη παράβασης, πραγματικής υλικής ή μη υλικής ζημίας και αιτιώδους συνάφειας μεταξύ τους. Επομένως, το υποκείμενο των δεδομένων οφείλει να αποδείξει ότι υπέστη πράγματι ζημία, η οποία διακρίνεται από την ίδια την παράβαση. Ωστόσο, η μη

υλική ζημία μπορεί να περιλαμβάνει την απλή απώλεια του ελέγχου επί των δεδομένων, ακόμη και αν αυτά δεν χρησιμοποιήθηκαν καταχρηστικά, χωρίς να απαιτείται ελάχιστο όριο σοβαρότητας. Δεν αρκεί, πάντως, ο αόριστος ισχυρισμός περί φόβου ή αβεβαιότητας. Το εθνικό δικαστήριο πρέπει να ελέγχει αν ο φόβος είναι αντικειμενικά βάσιμος υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις. Τέλος, η συμπεριφορά του ίδιου του υποκειμένου μπορεί να διακόψει την αιτιώδη συνάφεια, όταν αποτέλεσε την καθοριστική και εκούσια αιτία της ζημίας, ιδίως μέσω τεχνητής δημιουργίας των προϋποθέσεων αποζημίωσης.

Συμβατότητα εθνικής νομοθεσίας που επιτρέπει τη δίωξη και την καταδίκη προσώπου για συγκεκριμένο ποινικό αδίκημα το οποίο τιμωρεί την άρνηση του υποκειμένου των δεδομένων να υποβληθεί στη συλλογή των βιομετρικών δεδομένων του με το δίκαιο της Ένωσης

> *προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα για τους σκοπούς της καταπολέμησης των ποινικών αδικημάτων – Οδηγία (ΕΕ) 2016/680 – άρθρο 10 – επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – συλλογή βιομετρικών δεδομένων – λήψη δακτυλικών αποτυπωμάτων και φωτογραφιών – πρόσωπο για το οποίο υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες ότι τέλεσε ή αποπειράθηκε να τελέσει ποινικό αδίκημα – απόλυτη ανάγκη – εξουσία εκτίμησης – υποχρέωση αιτιολόγησης – άρνηση του υποκειμένου των δεδομένων να υποβληθεί στη συλλογή των βιομετρικών δεδομένων του – εθνική νομοθεσία που επιτρέπει τη δίωξη και την καταδίκη προσώπου για συγκεκριμένο ποινικό αδίκημα το οποίο τιμωρεί την άρνηση αυτή ακόμη και αν δεν έχει ασκηθεί δίωξη ή δεν έχει επέλθει καταδίκη για το ποινικό αδίκημα επί του οποίου στηριζόταν η σχεδιαζόμενη συλλογή των δεδομένων*

ΔΕΕ C-371/24, Comdribus, 10.02.2026, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: M.L. Arastey Sahún, Εισηγητής: E. Regan, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2026:219 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1, στοιχεία α' έως γ', καθώς και των άρθρων 8 και 10 της Οδηγίας (ΕΕ) 2016/680, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς της πρόληψης, διερεύνησης, ανίχνευσης ή δίωξης ποινικών αδικημάτων ή της εκτέλεσης ποινικών κυρώσεων και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της απόφασης-πλαίσιο 2008/977/ΔΕΥ του Συμβουλίου. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το cour d'appel de Paris (εφετείο Παρισιού, Γαλλία) στο πλαίσιο ποινικής δίκης κατά του HW, κατά το πέρας της οποίας αυτός καταδικάστηκε σε χρηματική ποινή λόγω της άρνησής του να υποβληθεί σε ενέργειες σήμανσης μέσω της λήψης δακτυλικών αποτυπωμάτων και φωτογραφιών, μολονότι αθωώθηκε για το αδίκημα που αποτελούσε τη βάση για τη διεξαγωγή των ενεργειών αυτών.

Πιο συγκεκριμένα, στις 30 Μαΐου 2020, περισσότεροι από εκατό ακτιβιστές για το κλίμα κατέλαβαν τη Λεωφόρο των Ηλυσίων Πεδίων στο Παρίσι. Οι αστυνομικές δυνάμεις διέλυσαν τη διαδήλωση και συνέλαβαν, μεταξύ άλλων, τον HW, για διοργάνωση μη γνωστοποιηθείσας διαδήλωσης και εξέγερση. Κατά την προσωρινή κράτησή του, ο HW γνωστοποίησε την ταυτότητά του, αρνήθηκε όμως να υποβληθεί σε λήψη δακτυλικών αποτυπωμάτων και φωτογραφιών, καθώς και να αποκαλύψει ή να εισαγάγει τον κωδικό ξεκλειδώματος του κινητού του. Στη συνέχεια, παραπέμφθηκε για τρία αδικήματα, μεταξύ των οποίων η άρνηση υποβολής σε ενέργειες σήμανσης. Το Πλημμελειοδικείο Παρισιού τον αθώωσε για τα δύο πρώτα αδικήματα, αλλά τον καταδίκασε για το τρίτο σε χρηματική ποινή 300 ευρώ. Κατά της απόφασης ασκήθηκαν εφέσεις. Το Εφετείο Παρισιού, επισημαίνοντας ότι ο HW είχε αθωωθεί για το κύριο αδίκημα και ότι δεν είχε αιτιολογηθεί ειδικά η απόλυτη ανάγκη συλλογής των δεδομένων, υπέβαλε στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ερωτήματα σχετικά με τη συστηματική συλλογή βιομετρικών δεδομένων, την υποχρέωση ειδικής αιτιολογίας και την αυτοτελή ποινική δίωξη για την άρνηση σήμανσης.

Απαντώντας στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο επισήμανε ότι το άρθρο 10 της Οδηγίας 2016/680 θεσπίζει ενισχυμένες προϋποθέσεις για την επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων, όπως τα βιομετρικά, απαιτώντας κατάλληλες εγγυήσεις και η επεξεργασία αυτή να καθίσταται «απολύτως αναγκαία». Η τελευταία προϋπόθεση πρέπει να αξιολογείται αυστηρά, σε συνάρτηση με ειδικούς, συγκεκριμένους και νόμιμους σκοπούς, σύμφωνα με την αρχή της ελαχιστοποίησης των δεδομένων και με συνεκτίμηση ηπιότερων μέσων που θα μπορούσαν να επιτύχουν εξίσου αποτελεσματικά το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Η αναγκαιότητα πρέπει, επιπλέον, να εκτιμάται βάσει της φύσης και της σοβαρότητας του πιθανολογούμενου αδικήματος, των ειδικών περιστάσεων, τυχόν σύνδεσης με άλλες ποινικές διαδικασίες, καθώς και του ποινικού μητρώου ή του ατομικού προφίλ του ενδιαφερομένου.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 55-1 του γαλλικού Κώδικα Ποινικής Δικονομίας αφορά πράγματι επεξεργασία βιομετρικών δεδομένων, με σκοπό τη σύγκριση, την ταυτοποίηση και τη χρήση τους σε υφιστάμενες ή μελλοντικές ποινικές διαδικασίες. Ωστόσο, η ευρύτητα της διάταξης, η οποία καταλαμβάνει κάθε πρόσωπο για το οποίο υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες τέλεσης ή απόπει-

ρας τέλεσης αδικήματος, δεν αρκεί για να θεμελιώσει την απόλυτη ανάγκη της συλλογής. Επομένως, εθνική ρύθμιση που επιβάλλει συστηματική συλλογή χωρίς εξατομικευμένη αξιολόγηση είναι αντίθετη προς το άρθρο 10, εκτός αν προβλέπει ειδικούς και επαρκώς ακριβείς σκοπούς και υποχρεώνει την αρμόδια αρχή να εξετάζει, σε κάθε περίπτωση, την απόλυτη αναγκαιότητα του μέτρου. Το αιτούν δικαστήριο οφείλει, συνεπώς, να εξακριβώσει τόσο το περιεχόμενο της εθνικής ρύθμισης όσο και την πρακτική εφαρμογή της.

Ως προς το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο έκρινε καταρχάς ότι αυτό είναι παραδεκτό, καθώς αφορά όχι μόνο τον προσδιορισμό της αρχής που οφείλει να ελέγχει το κατά πόσον η συλλογή των βιομετρικών δεδομένων είναι «απολύτως αναγκαία», αλλά και το περιεχόμενο της υποχρέωσης ειδικής αιτιολόγησης που ενδέχεται να βαρύνει την αρμόδια αρχή.

Επί της ουσίας, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων προϋποθέτει, πέραν της απόλυτης αναγκαιότητάς της, κατάλληλες εγγυήσεις για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του υποκειμένου. Στο πλαίσιο αυτό, το άρθρο 54 της Οδηγίας 2016/680, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του Χάρτη, κατοχυρώνει δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προσφυγής. Η αποτελεσματικότητα του δικαιώματος αυτού προϋποθέτει ότι ο ενδιαφερόμενος γνωρίζει τους λόγους στους οποίους στηρίχθηκε η απόφαση συλλογής των δεδομένων, ώστε να μπορεί να αμφισβητήσει τη νομιμότητά της και το δικαστήριο να ασκήσει πλήρη έλεγχο.

Κατά συνέπεια, η αρμόδια αρχή οφείλει να γνωστοποιεί, στο πλαίσιο των εφαρμοστέων εθνικών διαδικασιών, επαρκώς σαφείς λόγους που θεμελιώνουν την απόλυτη ανάγκη της συλλογής. Η αιτιολογία μπορεί να είναι συνοπτική, δεν μπορεί όμως να παραλείπεται, διότι χωρίς αυτήν καθίσταται ανέφικτος ο δικαστικός έλεγχος τόσο της άσκησης της διακριτικής ευχέρειας όσο και της νομιμότητας του μέτρου. Το δικαστικό στάδιο δεν μπορεί να υποκαταστήσει την αρχική αιτιολόγηση της διοικητικής πράξης. Επομένως, εθνική νομοθεσία που δεν επιβάλλει τέτοια υποχρέωση αιτιολόγησης είναι αντίθετη προς το άρθρο 10 της Οδηγίας.

Ως προς το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο απέρριψε την ένσταση απαραδέκτου, κρίνοντας ότι η Οδηγία 2016/680 εφαρμόζεται κάθε φορά που αρμόδια αρχή επιχειρεί να επεξεργαστεί προσωπικά δεδομένα για την πρόληψη, διερεύνηση, ανίχνευση ή δίωξη ποινικών αδικημάτων. Επομένως, στην έννοια αυτή εμπίπτει και η απόπειρα συλλογής βιομετρικών δεδομένων, όταν το πρόσωπο αρνείται να υποβληθεί στη σχετική διαδικασία.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι η συμβατότητα της σχεδιαζόμενης συλλογής με το άρθρο 10 της Οδηγίας αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη νομιμότητα οποιασδήποτε ποινικής κύρωσης επιβαλλόμενης λόγω της άρνησης. Κατά συνέπεια, η άσκηση δίωξης και η καταδίκη για το ειδικό αδίκημα της άρνησης δεν αποκλείονται εκ των προτέρων, ακόμη και αν το πρόσωπο δεν διώχθηκε ή δεν καταδικάστηκε για το κύριο αδίκημα που αποτέλεσε τη βάση της συλλογής. Ωστόσο, η συλλογή πρέπει, κατά τον κρίσιμο χρόνο λήψης της απόφασης, να ήταν πράγματι «απολύτως αναγκαία», βάσει όλων των σχετικών περιστάσεων. Η μεταγενέστερη αθώωση ή μη δίωξη για το κύριο αδίκημα δεν αρκεί, αφ' εαυτής, για να αναιρέσει την αναγκαιότητα αυτή, όπως ούτε και το γεγονός ότι η συλλογή πραγματοποιήθηκε πριν από την αμετάκλητη καταδίκη. Τέλος, κάθε κύρωση πρέπει να τηρεί την αρχή της αναλογικότητας. Η σοβαρότητά της πρέπει να ανταποκρίνεται στη βαρύτητα της παράβασης, ενώ το εθνικό δικαστήριο οφείλει να συνεκτιμά τη συμπεριφορά, το προφίλ και το ποινικό μητρώο του ενδιαφερομένου, καθώς και τη σοβαρότητα του αδικήματος που δικαιολογούσε τη συλλογή. Συνεπώς, η επίμαχη ρύθμιση είναι συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης μόνο υπό τις προϋποθέσεις αυτές.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Η νομολογιακή ισορροπία του ΔΕΕ μεταξύ υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας και δημόσιας υγείας

Η συμβατότητα ελληνικής κανονιστικής ρύθμισης που περιορίζει τη διαδικτυακή πώληση μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων (ΜΗΣΥΦΑ)

> *προδικαστική παραπομπή – φάρμακα που προορίζονται για ανθρώπινη χρήση – Οδηγία 2001/83/ΕΚ – άρθρο 85γ, παρ. 1 και 2 – φάρμακα για τα οποία δεν απαιτείται ιατρική συνταγή – απαγόρευση της πώλησης εξ αποστάσεως στο κοινό, μέσω των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, κατηγορίας φαρμάκων για τα οποία δεν απαιτείται ιατρική συνταγή – προστασία της δημόσιας υγείας*

ΔΕΕ C-604/24, Farmakeio YZ & Sia, 21.05.2026, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: M.L. Arastey Sahún, Εισηγητής: B. Smulders, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2026:418 – Προδικαστική παραπομπή

Το ΔΕΕ, στην υπόθεση C-604/24, *Farmakeio YZ & Sia*, εξέτασε τη συμβατότητα ελληνικής κανονιστικής ρύθμισης που περιόριζε τη διαδικτυακή πώληση μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων (ΜΗΣΥΦΑ) σε μια μόνο στενή υποκατηγορία, επιβάλλοντας εν τοις πράγμασι γενική απαγόρευση για τα υπόλοιπα. Έκρινε ότι τα κράτη μέλη, καίτοι διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης στον τομέα της προστασίας της δημόσιας υγείας, το οποίο επιτρέπει τη θέσπιση περιορισμών, υποχρεούνται, βάσει του άρθρου 85γ της Οδηγίας 2001/83/ΕΚ, να διασφαλίζουν την ηλεκτρονική διάθεση όλων των ΜΗΣΥΦΑ. Η απόφαση οριοθετεί την εθνική ρυθμιστική ευχέρεια και, με συνεπή και πλήρη χρήση των μεθοδολογικών εργαλείων, αναλύει τα ερμηνευτικά της συμπεράσματα για τη δημόσια υγεία και την εσωτερική αγορά.

Παρατηρήσεις

*Λουκία Τρέμμα**

I. Ιστορικό

Τον Απρίλιο του 2022 εκδόθηκε κοινή υπουργική απόφαση (ΚΥΑ) των Υπουργών Υγείας και Ανάπτυξης και Επενδύσεων, η οποία όριζε τις κατηγορίες φαρμάκων για τα οποία επιτρέπεται η εξ αποστάσεως πώληση από ηλεκτρονικά καταστήματα φαρμακείων βάσει των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας. Έτσι, περιορίστηκε η -προηγουμένως απεριόριστη- άδεια πώλησης όλων των φαρμάκων χωρίς ιατρική συνταγή (NMP) μέσω διαδικτύου σε μια μόνο υποκατηγορία, ήτοι στα φάρμακα χωρίς ιατρική συνταγή (OTC) που μπορούν να ταξινομηθούν ως τέτοια βάσει της άδειας κυκλοφορίας τους και διατίθενται προς πώληση εκτός φαρμακείων, χωρίς να απαιτείται η παρουσία φαρμακοποιού ή βοηθού φαρμακοποιού.

Το μέτρο φαίνεται πως ισοδυναμούσε εν τοις πράγμασι με απαγόρευση των διαδικτυακών πωλήσεων φαρμάκων, καθώς κανένα προϊόν στην Ελλάδα δεν είχε ταξινομηθεί στην υποκατηγορία των φαρμάκων χωρίς ιατρική συνταγή. Η προσφεύγουσα εταιρεία αμφισβήτησε την ΚΥΑ ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο ανέστειλε τη διαδικασία και υπέβαλε τέσσερα προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ. Τα πρώτα δύο ερωτήματα αφορούσαν ουσιαστικά το εάν το άρθρο 85γ παρ. 1 απαγορεύει εθνική νομοθεσία η οποία επιτρέπει την πώληση, από διαδικτυακά φαρμακεία, μόνο μιας υποκατηγορίας προϊόντων χωρίς ιατρική συνταγή, με αποκλεισμό όλων των άλλων φαρμάκων χωρίς ιατρική συνταγή ή εάν, αντιθέτως, το άρθρο 85γ παρ. 2 επιτρέπει σε κράτος μέλος της ΕΕ να απαγορεύει τη διαδικτυακή πώληση ορισμένων φαρμάκων χωρίς ιατρική συνταγή για λόγους δημόσιας υγείας. Στην περίπτωση μάλιστα που για το δεύτερο ερώτημα υπήρχε καταφατική απάντηση, το αιτούν δικαστήριο ζητούσε να διευκρινιστεί εάν οι λόγοι τους οποίους επικαλούνται οι ελληνικές αρχές, δηλαδή η καταπολέμηση της υπερφαρμακευτικής αγωγής και της διακίνησης παραποιημένων ή ακατάλληλων φαρμακευτικών προϊόντων, εμπίπτουν στην έννοια της προστασίας της δημόσιας υγείας κατά το άρθρο 85γ παρ. 2 και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, με ποιον τρόπο θα έπρεπε να διενεργηθεί ο έλεγχος αναλογικότητας του περιοριστικού μέτρου: υπό την αρνητική του πτυχή, με βάση το εάν το μέτρο παρίσταται ως προδήλως ακατάλληλο ή προδήλως μη αναγκαίο, ή υπό τη θετική του πτυχή, με βάση το εάν παρίσταται ως πρόσφορο και απολύτως αναγκαίο μέτρο για την προστασία της δημόσιας υγείας;

II. Η κρίση του Δικαστηρίου

Το Δικαστήριο εξέτασε τα δύο πρώτα ερωτήματα από κοινού, παραλείποντας να απαντήσει στο τρίτο και στο τέταρτο ερώτημα ενόψει των όσων κατέληξε στα δύο προηγούμενα. Έτσι, εφαρμόζοντας αρχικά τη γραμματική ερμηνεία, αποφάνθηκε ότι, από τη γενική διατύπωση σε συνδυασμό με τη χρήση του οριστικού άρθρου σε πολλές γλωσσικές αποδόσεις στο άρθρο 85γ παρ. 1, προκύπτει πως η υποχρέωση των κρατών μελών της ΕΕ να διασφαλίζουν τη διαδικτυακή διαθεσιμότητα των μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων (ΜΗΣΥΦΑ) επεκτείνεται σε όλα τα ΜΗΣΥΦΑ. Μοναδική εξαίρεση συνιστά ο περιορισμός, ο οποίος αφορά τα συνταγογραφούμενα φάρμακα. Επομένως, η εθνική νομοθεσία που επιτρέπει τις διαδικτυακές πωλήσεις μόνο μιας υποκατηγορίας ΜΗΣΥΦΑ, εν προκειμένω των προϊόντων OTC (φάρμακα

* *Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ*

ευρείας χρήσης), είναι ασύμβατη με το άρθρο 85γ παρ. 1[1]. Παράλληλα, από τη διάταξη δεν προκύπτει καμία ένδειξη βούλησης του ενωσιακού νομοθέτη να διαχωριστούν τα μη συνταγογραφούμενα φάρμακα σε περαιτέρω διακριτές κατηγορίες ή υποκατηγορίες από τα κράτη μέλη.

Το Δικαστήριο εστίασε επίσης στην ερμηνεία της παρ. 2 του άρθρου 85γ, η οποία επιτρέπει στα κράτη μέλη την επιβολή «όρων» για τη λιανική διάθεση, εφόσον αυτοί δικαιολογούνται από λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας. Στο σημείο αυτό, το δικάσαν προβαίνει σε μια θεμελιώδη εννοιολογική και δογματική διάκριση μεταξύ του καθορισμού των «όρων εμπορίας» και της «απαγόρευσης διάθεσης». Σύμφωνα με την αρχή της πρακτικής αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου, οι τιθέμενοι όροι δεν δύνανται να έχουν ως αποτέλεσμα την εκμηδένιση της βασικής ενωσιακής υποχρέωσης της παρ. 1[2]. Ως εκ τούτου, μια εθνική ρύθμιση η οποία απαγορεύει συλλήβδην τη διαδικτυακή πώληση της πλειοψηφίας των μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως θεμιτός «όρος» της λιανικής διάθεσης, καθώς η λειτουργία της πλήττει τον ίδιο τον πυρήνα του κανόνα δικαίου. Το ΔΕΕ καθιστά σαφές ότι η αρμοδιότητα των κρατών μελών, δυνάμει της παρ. 2, είναι περιορισμένη. Τουτέστιν, υπάρχει μεν η δυνατότητα να ρυθμίζουν τον τρόπο με τον οποίο τα φάρμακα αυτά διατίθενται στο κοινό, δηλαδή τις επιμέρους πράξεις που πραγματοποιούνται με σκοπό τη λιανική διάθεση, αλλά όχι την ίδια τη δυνατότητα ψηφιακής εμπορίας τους.

Δεδομένων αυτών, το Δικαστήριο αποφάνθηκε πως εθνική ρύθμιση, η οποία κατ' επίκληση λόγων αναγόμενων στην προστασία της δημόσιας υγείας, απαγορεύει την πώληση εξ αποστάσεως στο κοινό, από ηλεκτρονικά καταστήματα φαρμακείου που κάνουν χρήση των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, φαρμάκων για τα οποία δεν απαιτείται ιατρική συνταγή, πλην μιας υποκατηγορίας των φαρμάκων αυτών, αντιτίθεται στο άρθρο 85γ παρ. 1 και 2 της Οδηγίας 2001/83/ΕΚ, όπως τροποποιήθηκε και ισχύει.

III. Ερμηνευτική μεθοδολογία και όρια της κρατικής διακριτικής ευχέρειας στην ηλεκτρονική πώληση φαρμάκων

Η σχολιαζόμενη απόφαση παρουσιάζει ενδιαφέρον για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος άπτεται της μεθοδολογίας που εφαρμόζει το Δικαστήριο για την ερμηνεία των κανόνων δικαίου, ενώ ο δεύτερος συνδέεται με την ένταξή της σε μια σταδιακά εξελισσόμενη νομολογία σχετικά με την ηλεκτρονική πώληση φαρμάκων, η οποία αποσαφηνίζει προοδευτικά τα όρια της διακριτικής ευχέρειας των κρατών μελών στον τομέα της προστασίας της δημόσιας υγείας.

Η συλλογιστική του Δικαστηρίου, όπως παρουσιάστηκε, φαίνεται να εκμεταλλεύεται κάθε δυνατή μέθοδο ερμηνείας, καθώς το δικάσαν δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στο γράμμα, αλλά αξιοποίησε το σύνολο του κανονιστικού πλαισίου, την ιστορία θέσπισης της διάταξης και τον σκοπό που αυτή επιδιώκει να εξυπηρετήσει. Η πολυμεθοδική αυτή προσέγγιση αποκρυσταλλώνει την ενωσιακή μεθοδολογία ερμηνείας με τον πλέον εναργή τρόπο.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο εκκινεί από τη γραμματική ερμηνεία του άρθρου 85γ παρ. 1 της Οδηγίας 2001/83/ΕΚ, αποδίδοντας αποφασιστική σημασία στη γενική διατύπωση της διάταξης και στη χρήση του οριστικού άρθρου στις διάφορες γλωσσικές αποδόσεις. Η γραμματική αυτή διαπίστωση δεν αντιμετωπίζεται ως αυθυπόστατη, αλλά λειτουργεί ως αφετηρία μιας βουλητικής – υποκειμενικής – ερμηνείας[3], στο πλαίσιο της οποίας εξετάζεται εάν ο ενωσιακός νομοθέτης επιδίωξε να παράσχει στα κράτη μέλη εξουσία δημιουργίας επιμέρους κατηγοριών μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων. Έτσι, η επερχόμενη αρνητική απάντηση του Δικαστηρίου ερείδεται όχι μόνο στο γράμμα αλλά και στη συστηματική ένταξη της παρ. 2 σε σχέση με την παρ. 1. Η πρώτη δεν θεσπίζει αυτοτελή εξουσία περιορισμού του πεδίου εφαρμογής της δεύτερης, αλλά επιτρέπει αποκλειστικά τη ρύθμιση των όρων άσκησης της διαδικτυακής διάθεσης. Κάθε αντίθετη ερμηνεία θα αναιρούσε τη λειτουργική συνοχή της διάταξης και θα οδηγούσε σε κανονιστική απορρόφηση της παρ. 1 από την παρ. 2, αποτέλεσμα ασύμβατο με τη δομή της Οδηγίας.

Η ερμηνευτική αυτή κατάληξη επιρρωνύεται και από την ιστορική ερμηνεία στην οποία προέβη το Δικαστήριο. Δεδομένου ότι το άρθρο 85γ εισήχθη με την Οδηγία 2011/62/ΕΕ ως άμεση νομοθετική απόκριση στη μέχρι τότε νομολογία του ΔΕΕ για τη διαδικτυακή πώληση φαρμάκων και, ιδίως, στην απόφαση *Deutscher Apothekerverband*[4], η αιτιολογική σκ. 24 της Οδηγίας 2011/62 επιβεβαιώνει ότι σκοπός του ενωσιακού νομοθέτη ήταν να κατοχυρώσει την ασφαλή ανάπτυξη της εξ αποστάσεως διάθεσης φαρμάκων, χωρίς να επιτρέψει στα κράτη μέλη να παρεμποδίζουν αδικαιολόγητα τη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς. Αντίστοιχα, στο ίδιο αποτέλεσμα οδηγεί και η τελολογική ερμηνεία. Ο σκοπός του άρθρου 85γ δεν περιορίζεται στην προστασία της δημόσιας υγείας, αλλά συνίσταται στην εξισορρόπηση αυτής με την εύρυθμη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς και την ανάπτυξη ασφαλών ψηφιακών υπηρεσιών υγείας. Υπό το πρίσμα αυτό, η παρ. 2 δεν μπορεί να αποτελέσει γενική ρήτρα επιφύλαξης υπέρ των κρατών

1. Βλ., επίσης, ΔΕΕ C-606/21, *Doctipharma*, 29.02.2024, ECLI:EU:C:2024:179, σκ. 41.

2. Ibid, σκ. 55-56.

3. Τ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΓΑ, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, 2018, σσ. 47-48 (sakkoulas-online).

4. ΔΕΚ C-322/01, *Deutscher Apothekerverband*, 11.12.2003, ECLI:EU:C:2003:664, ιδίως σκ. 112-124.

μελών, αλλά μόνον ειδική εξουσιοδότηση θέσπισης συμπληρωματικών όρων που εγγυώνται την ασφαλή άσκηση της δραστηριότητας[5].

Παράλληλα, κατά τη συνήθη πραγματιστική προσέγγιση του Δικαστηρίου, που επιδιώκει διά των αποφάσεών του να διασφαλίζεται ο σκοπός και η πρακτική αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου (*effet utile*)[6], επιβεβαιώνεται, για άλλη μια φορά, ότι καμία διάταξη του ενωσιακού δικαίου δεν επιτρέπεται να ερμηνεύεται κατά τρόπο που να αποστερεί άλλη διάταξη της ίδιας πράξης από την κανονιστική της αποτελεσματικότητα[7]. Η διάκριση μεταξύ «όρων διάθεσης» και «αποκλεισμού της διάθεσης» αποκτά κατ' αυτόν τον τρόπο συστημική σημασία, καθώς λειτουργεί ως όριο της εθνικής κανονιστικής αυτονομίας. Έτσι, σε άμεση συνάρτηση με τη διάκριση μεταξύ «όρων διάθεσης» και «αποκλεισμού της διάθεσης» βρίσκεται η αρχή της αναλογικότητας. Μολονότι το ΔΕΕ επαναλαμβάνει την πάγια θέση ότι τα κράτη μέλη διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης ως προς το επιθυμητό επίπεδο προστασίας της δημόσιας υγείας, η εξέταση επικεντρώνεται ουσιαστικά στο δεύτερο στάδιο του ελέγχου αναλογικότητας, δηλαδή στην αναγκαιότητα του περιορισμού. Η ύπαρξη εξίσου αποτελεσματικών αλλά ηπιότερων μέτρων – όπως ανώτατα όρια παραγγελιών, ηλεκτρονική ταυτοποίηση χρηστών ή ειδικές υποχρεώσεις για συγκεκριμένες θεραπευτικές κατηγορίες – αποκλείει τη νομιμότητα γενικών απαγορεύσεων.

Σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο, με έρεισμα και την προγενέστερη νομολογία του[8], υπενθύμισε ότι η γενική απαγόρευση της διαδικτυακής πώλησης μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων συνιστά μέτρο ισοδύναμου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό επί των εισαγωγών, το οποίο δεν δύναται να δικαιολογηθεί γενικώς και αορίστως με επίκληση της προστασίας της δημόσιας υγείας. Η διαπίστωση αυτή, ωστόσο, δεν συνεπάγεται συρρίκνωση της διακριτικής ευχέρειας των κρατών μελών ως προς τον καθορισμό του επιθυμητού επιπέδου προστασίας της δημόσιας υγείας. Αντιθέτως, επιβεβαιώνει την πάγια θέση του ΔΕΕ ότι τα κράτη μέλη εξακολουθούν να διαθέτουν ουσιαστικό περιθώριο εκτίμησης στον συγκεκριμένο τομέα, υπό την προϋπόθεση όμως ότι η άσκηση της κανονιστικής τους αρμοδιότητας δεν καταλήγει στη δημιουργία αδικαιολόγητων εμποδίων στην εσωτερική αγορά ούτε αναιρεί την κανονιστική επιλογή του ενωσιακού νομοθέτη. Υπό την έννοια αυτή, η προστασία της δημόσιας υγείας δεν λειτουργεί ως γενική ρήτρα παρέκκλισης από το ενωσιακό δίκαιο, αλλά ως λόγος που νομιμοποιεί μόνο αναγκαίους, πρόσφορους και συνεκτικούς περιορισμούς.

Η σημασία της απόφασης έγκειται ακριβώς στο ότι εντάσσεται σε μια ευρύτερη νομολογιακή εξέλιξη, στο πλαίσιο της οποίας το Δικαστήριο αποσαφηνίζει προοδευτικά τα όρια της κρατικής διακριτικής ευχέρειας στον τομέα της δημόσιας υγείας. Ενώ φαίνεται πως παλαιότερα η νομολογία επικεντρωνόταν κυρίως στο εάν ο επιδιωκόμενος σκοπός ήταν, κατ' αρχήν, θεμιτός, εδώ το βάρος μετατοπίζεται στον έλεγχο της κανονιστικής τεχνικής που επιλέγει το κράτος μέλος. Το κρίσιμο ερώτημα δεν είναι αν η αντιμετώπιση της υπερφαρμακευτικής αγωγής ή της διακίνησης παραποιημένων φαρμάκων αποτελεί σκοπό δημοσίου συμφέροντος, στοιχείο που άλλωστε ουδέποτε αμφισβητήθηκε, αλλά αν τα μέσα που επιλέχθηκαν παραμένουν εντός του κανονιστικού πλαισίου που έχει ήδη διαμορφώσει ο ενωσιακός νομοθέτης. Έτσι, τα κράτη μέλη διατηρούν μεν ουσιαστικό ρυθμιστικό περιθώριο για την αντιμετώπιση των σχετικών κινδύνων, πλην όμως οφείλουν να το ασκούν μέσω θετικών, στοχευμένων και αναλογικών παρεμβάσεων, όπως ειδικές προϋποθέσεις διάθεσης, ποσοτικοί περιορισμοί ανά παραγγελία ή ενισχυμένες υποχρεώσεις ελέγχου, και όχι μέσω μέτρων που αποκλείουν εκ των προτέρων ολόκληρες κατηγορίες μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων από τη διαδικτυακή αγορά.

Υπό το πρίσμα αυτό, η άρνηση του Δικαστηρίου να εξετάσει τις ειδικότερες αιτιολογήσεις δημόσιας υγείας που προέβαλε η Ελληνική Κυβέρνηση δεν προκαλεί εντύπωση, καθώς, αντιμετωπίζοντας το ζήτημα ως ήδη επιλυμένο στο επίπεδο της ερμηνείας του άρθρου 85γ της Οδηγίας 2001/83/ΕΚ, το Δικαστήριο υποδηλώνει ότι δεν χωρεί στάθμιση κατά περίπτωση όταν το επίμαχο εθνικό μέτρο στερεί από τη διάταξη την πρακτική αποτελεσματικότητά της. Η προστασία της δημόσιας υγείας δεν μπορεί, επομένως, να λειτουργήσει ως έρεισμα για την κατ' ουσίαν αναίρεση της νομοθετικής ισορροπίας που έχει ήδη επιτύχει ο ενωσιακός νομοθέτης μεταξύ της ελεύθερης κυκλοφορίας των φαρμάκων και της διασφάλισης υψηλού επιπέδου προστασίας της υγείας.

Εν κατακλείδι, φαίνεται πως η απόφαση C-604/24 δεν συνιστά έναν περιορισμό στη διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών, αλλά επαναπροσδιορίζει τη φύση της. Από τη στιγμή που ο ενωσιακός νομοθέτης έχει ήδη προβεί ο ίδιος στη στάθμιση μεταξύ της προστασίας της δημόσιας υγείας και της ελεύθερης κυκλοφορίας, τα κράτη μέλη δεν μπορούν να επικαλούνται εκ νέου τον ίδιο σκοπό προκειμένου να ανατρέψουν τη νομοθετική αυτή ισορροπία. Η διακριτική τους ευχέρεια εξαντλείται πλέον

5. Βλ. αιτιολογική σκ. 24 της Οδηγίας 2011/62/ΕΕ.

6. Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ, 2020, σ. 35, αρ. 3 (sakkoulas-online).

7. Για τη λειτουργία της αρχής του *effet utile*, βλ. J. BLOCKX, Effet utile reasoning by the Court of Justice of the European Union is mostly indirect: evidence and consequences. 2022, σ. 149 επ., K. LENAERTS / J. A. GUTIÉRREZ-FONS, To Say What the Law of the EU Is: Methods of Interpretation and the European Court of Justice, EUI Working Papers AEL 2013/09, σ. 25 επ.

8. ΔΕΚ C-322/01, ό.π.

στην εξειδίκευση των όρων εφαρμογής του ενωσιακού πλαισίου και όχι στον επανακαθορισμό του ίδιου του κανονιστικού του περιεχομένου. Υπό την έννοια αυτή, η απόφαση αναδεικνύει την οριοθέτηση της σχέσης μεταξύ κανονιστικής αυτονομίας των κρατών μελών και υπεροχής του ενωσιακού νομοθετικού πλαισίου στον τομέα της δημόσιας υγείας.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΙΙ. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας (Φεβρουάριος – Απρίλιος 2026)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 2 – Δικαίωμα στη ζωή

Υπόθεση Dakovic κατά Σερβίας (Προσφυγή No 30749/22), απόφαση της 17ης Φεβρουαρίου 2026

πόλεμος στην Κροατία – αναποτελεσματική έρευνα για φόνο

Ο πατέρας του προσφεύγοντος, P.D., δολοφονήθηκε τον Οκτώβριο του 1991, κατά τη διάρκεια ένοπλης σύρραξης που έλαβε χώρα στην Κροατία μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Ο P.D. πυροβολήθηκε και σκοτώθηκε από ομάδα εθελοντών, μελών της τοπικής αστυνομίας, η οποία λειτουργούσε υπό τις εντολές του Δ.Λ., διοικητή του Γιουγκοσλαβικού Λαϊκού Στρατού. Το 2007, η Εισαγγελία Εγκλημάτων Πολέμου της Σερβίας κίνησε την πρώτη ποινική διαδικασία, κατά την οποία το Ανώτατο Δικαστήριο του Βελιγραδίου καταδίκασε 8 άτομα, μεταξύ των οποίων και τον Ζ.Κ., τον μοναδικό κατηγορούμενο για τη δολοφονία του P.D. Ωστόσο, το Εφετείο τον αθώωσε.

Το 2016, το Ανθρωπιστικό Κέντρο Δικαίου υπέβαλε, εκ μέρους του προσφεύγοντος, αναφορά κατά του στρατηγού Δ.Λ. για εγκλήματα πολέμου, καθώς ο τελευταίος δεν είχε συμπεριληφθεί στην αρχική ποινική δίωξη. Η Εισαγγελία Εγκλημάτων Πολέμου, όμως, άσκησε ποινική δίωξη μόλις τον Σεπτέμβριο του 2022. Η δίκη εκκρεμεί ακόμη σε πρώτο βαθμό. Η προσφυγή του προσφεύγοντος απορρίφθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο.

Η εναγόμενη Κυβέρνηση επικαλέστηκε καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος προσφυγής και ισχυρίστηκε ότι ο προσφεύγων απέκρυψε από το Δικαστήριο τη νέα δίωξη κατά του Δ.Λ. και την άρνηση του ίδιου να καταθέσει ως μάρτυρας. Μολονότι το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι οι εξελίξεις έπρεπε να γνωστοποιηθούν, εντούτοις κατέληξε ότι δεν αποδείχθηκε με βεβαιότητα πρόθεση του προσφεύγοντος για παραπλάνηση του Δικαστηρίου. Η άρνηση του προσφεύγοντος να καταθέσει ως μάρτυρας δεν αφορά τις σχέσεις του με το Δικαστήριο, αλλά τις εσωτερικές ποινικές διαδικασίες.

Το Δικαστήριο εξέτασε αυτεπαγγέλτως τη χρονική αρμοδιότητά του (*ratione temporis*). Παρόλο που η δολοφονία έλαβε χώρα το 1991, δηλαδή δώδεκα έτη πριν από την κύρωση της ΕΣΔΑ από τη Σερβία, το Δικαστήριο αποδέχθηκε τη δικαιοδοσία του βάσει του συστήματος ελέγχου των «αξιών της Σύμβασης», καθώς η πράξη χαρακτηρίστηκε ως έγκλημα πολέμου κατά αμάχων και το σύνολο της έρευνας διεξήχθη μετά την κρίσιμη ημερομηνία κύρωσης.

Το Δικαστήριο υπενθύμισε τις αρχές που διατύπωσε στην υπόθεση *Γεωργία κατά Ρωσίας (II)*[1], επισημαίνοντας ότι η υποχρέωση διεξαγωγής έρευνας βαρύνει αυτεπαγγέλτως τις εν λόγω αρχές και δεν εξαρτάται από πρωτοβουλίες των συγγενών του θύματος. Επικαλέστηκε, επίσης, τη νομολογία της υπόθεσης *Jelic κατά Κροατίας*[2], αναφορικά με τη σημασία της ταχείας διεξαγωγής έρευνας και της εύλογης προθεσμίας.

Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η έρευνα ξεκίνησε το 2007, δεκαέξι χρόνια μετά τον θάνατο του P.D. και σχεδόν τέσσερα χρόνια μετά την κύρωση της ΕΣΔΑ από τη Σερβία. Η πρώτη ποινική διαδικασία διήρκεσε δεκατρία χρόνια σε δύο βαθμούς δικαιοδοσίας, χωρίς να καταλήξει στην καταδίκη οποιουδήποτε προσώπου για τη δολοφονία του πατέρα του προσφεύγοντος. Η δεύτερη διαδικασία είναι ακόμη εκκρεμής, εννέα χρόνια μετά την υποβολή μήνυσης. Το Δικαστήριο διαπίστωσε, επίσης, ότι μεταξύ της αναφοράς από το Ανθρωπιστικό Κέντρο Δικαίου το 2016 και της άσκησης ποινικής δίωξης το 2022 μεσολάβησε καθυστέρηση έξι ετών, παρά το γεγονός ότι ήδη από το 2007 υπήρχαν ενδείξεις ενοχής του Δ.Λ.

Το Δικαστήριο απέρριψε του ισχυρισμούς της εναγόμενης Κυβέρνησης, η οποία επικαλέστηκε την πολυπλοκότητα των υποθέσεων εγκλημάτων πολέμου προκειμένου να δικαιολογήσει την καθυστέρηση στην έρευνα και την άσκηση της ποινικής δίωξης, καθώς αυτή δεν δικαιολογείται υπό συνθήκες απόλυτης ειρήνης, οι οποίες επικρατούσαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, δεκαετίες μετά το τέλος της σύρραξης. Τέλος, σημείωσε ότι η άρνηση του προσφεύγοντα να καταθέσει ως μάρτυρας σε μία από τις δικασίμους -για λόγους υγείας- δεν επηρεάζει τη συνολική εικόνα της καθυστέρησης.

Παραβίαση άρθρου 2 (διαδικαστικό σκέλος).

► Άρθρο 3 – Απαγόρευση βασανιστηρίων

Υπόθεση Makki κατά Δανίας (Προσφυγή No 10297/23), απόφαση της 31ης Μαρτίου 2026

1. Προσφυγή No 38263/08, απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2021.

2. Προσφυγή No 57856/11, απόφαση της 12ης Ιουνίου 2014. Η υπόθεση αυτή αποτελεί πάγια νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τα εγκλήματα πολέμου, σύμφωνα με την οποία τα κράτη οφείλουν να επιδεικνύουν επαγρύπνηση και αμεροληψία, ανεξάρτητα από την εθνικότητα των δραστών ή των θυμάτων.

ασθενής με ψυχιατρικά προβλήματα – παρατεταμένη καθήλωση σε κρεβάτι – εξευτελιστική μεταχείριση

Ο προσφεύγων πάσχει από παρανοϊκή σχιζοφρένεια και ήπια νοητική στέρηση. Κατά τα έτη 2015 και 2016 νοσηλεύτηκε εκουσίως ή ακουσίως σε ψυχιατρικά νοσοκομεία. Το 2016 επιτέθηκε σε νοσηλευτή, τραυματίζοντάς τον με πιρούνι, το οποίο κάρφωσε εννέα φορές στο πίσω μέρος του κεφαλιού και στην πλάτη του. Ακινητοποιήθηκε σε κρεβάτι με ζώνη και ιμάντες που τοποθετήθηκαν στα άκρα του. Παρέμεινε καθηλωμένος από τις 3 έως τις 16 Ιουνίου 2016, οπότε και μεταφέρθηκε στο Τμήμα Δικαστικής Ψυχιατρικής του νοσοκομείου Middelfart Hospital.

Κατά τη διάρκεια της καθήλωσής του στο κρεβάτι, ένας ή περισσότεροι ιμάντες αφαιρούνταν περιοδικά μία φορά την ημέρα για περίπου 30 λεπτά, υπό την επιτήρηση της αστυνομίας. Στις 9 Ιουνίου 2016, η επικεφαλής ψυχίατρος που παρακολουθούσε τον προσφεύγοντα ζήτησε την έκδοση «διατάγματος επικινδυνότητας» και τη μεταφορά του σε Μονάδα Υψηλής Ασφαλείας. Ο προσφεύγων μεταφέρθηκε στη μονάδα αυτή στις 28 Φεβρουαρίου 2019.

Ο προσφεύγων άσκησε προσφυγή κατά της νομιμότητας της καθήλωσής του ενώπιον του Συμβουλίου Ψυχιατρικών Ασθενών, το οποίο έκρινε παράνομη τη συνέχιση του μέτρου της καθήλωσης μετά τις 5 Ιουνίου 2016. Το Πρωτοδικείο απέρριψε την αγωγή του. Το Εφετείο, αντιθέτως, έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 3 της Σύμβασης και επιδίκασε στον προσφεύγοντα αποζημίωση ύψους 50.000 δανικών κορωνών. Το Ανώτατο Δικαστήριο αναίρεσε την εφετειακή απόφαση, κρίνοντας ότι η καθήλωση ήταν νόμιμη καθ' όλη τη διάρκειά της, στηριζόμενο στη γνωμοδότηση του Ιατροδικαστικού Συμβουλίου.

Το Δικαστήριο υπενθύμισε[3] ότι, προκειμένου να διαπιστωθεί παραβίαση του άρθρου 3, η κακομεταχείριση πρέπει να υπερβαίνει ένα ελάχιστο επίπεδο σοβαρότητας, το οποίο αξιολογείται με βάση το σύνολο των περιστάσεων. Αναγνώρισε την ευαλωτότητα των ασθενών με ψυχιατρικές παθήσεις[4] και υπενθύμισε ότι, στις περιπτώσεις των προσώπων που στερούνται την ελευθερία τους, η χρήση σωματικής δύναμης που δεν είναι αυστηρώς αναγκαία λόγω της συμπεριφοράς τους προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και συνιστά παραβίαση του άρθρου 3 της Σύμβασης[5]. Η αδυναμία και η θέση των ασθενών με ψυχιατρικές παθήσεις επιβάλλουν αυξημένη εγρήγορση εκ μέρους των αρχών. Μέτρα καθήλωσης σε ψυχιατρικά ιδρύματα επιτρέπονται μόνο ως έσχατο μέτρο, όταν αποτελούν το μοναδικό διαθέσιμο μέσο για την αποτροπή άμεσου ή επικείμενου κινδύνου, και δεν πρέπει να παρατείνονται πέραν του απολύτως αναγκαίου χρόνου[6]. Δεν υπάρχει συγκεκριμένη χρονική διάρκεια πέραν της οποίας η καθήλωση καθίσταται αντίθετη προς το άρθρο 3 της Σύμβασης, καθώς η κρίση εξαρτάται από το κατά πόσον το μέτρο αποτελούσε το μοναδικό διαθέσιμο μέσο[7].

Ο προσφεύγων διαμαρτυρήθηκε για τη νομιμότητα της παρατεταμένης διάρκειας της καθήλωσης για 11 ημέρες και 11 ώρες. Το Δικαστήριο συμφώνησε ότι οι κανόνες ιατρικής αξιολόγησης της εθνικής νομοθεσίας παρέχουν θεμελιώδεις εγγυήσεις, καθώς η παρατεταμένη αναγκαστική καθήλωση πέραν της μίας ημέρας απαιτεί ενισχυμένες νομικές εγγυήσεις. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι είχαν διενεργηθεί οι προβλεπόμενες από τον νόμο αξιολογήσεις κατά την πρώτη και την τέταρτη ημέρα της καθήλωσης, το Δικαστήριο έκρινε ότι η μη τήρηση ορισμένων επιμέρους κανόνων δεν οδηγούσε, αφ' εαυτής, στο συμπέρασμα ότι το μέτρο ήταν αδικαιολόγητο.

Τα εθνικά δικαστήρια σε όλους τους βαθμούς δικαιοδοσίας αξιολόγησαν ενδελεχώς το μέτρο στην προκειμένη περίπτωση, ενώ το Ανώτατο Δικαστήριο έλαβε υπόψη και τη γνωμοδότηση του Ιατροδικαστικού Συμβουλίου. Στον ιατρικό φάκελο του προσφεύγοντος αναφερόταν ότι η συμπεριφορά του εναλλασσόταν μεταξύ ηρεμίας και αιφνίδιων βίαιων αντιδράσεων. Μολονότι το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο προσφεύγων αποτελούσε διαρκή κίνδυνο, σημείωσε ότι το μέτρο της αναγκαστικής καθήλωσης δεν πρέπει να παρατείνεται πέραν του αυστηρώς αναγκαίου χρόνου, το βάρος απόδειξης του οποίου φέρει η εναγόμενη Κυβέρνηση.

Το Δικαστήριο παρατήρησε ότι η επικεφαλής ψυχίατρος είχε διαπιστώσει ότι ο προσφεύγων αποτελούσε διαρκή και επικείμενο κίνδυνο και ότι δεν μπορούσε να παραμείνει σε γενική ψυχιατρική μονάδα. Χρειάστηκαν, ωστόσο, 11 ημέρες και 11 ώρες προκειμένου να μεταφερθεί σε καταλληλότερο ίδρυμα. Το Δικαστήριο αναγνώρισε μεν ότι η μεταφορά δεν είναι πάντοτε δυνατό να πραγματοποιηθεί άμεσα, πλην όμως έκρινε ότι η καθυστέρηση και η παράταση της καθήλωσης του προσφεύγοντος για διάστημα άνω των 11 ημερών δεν συμβιβαζόταν με τα ευρωπαϊκά και εθνικά πρότυπα, δεδομένου ότι ο Δανός νομοθέτης προέβλεπε ότι η αναγκαστική καθήλωση πρέπει να είναι «σύντομη» και να δικαιολογείται για λόγους προστασίας της υγείας, της ζωής ή της ασφάλειας.

Υπό αυτές τις περιστάσεις, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν αποδείχθηκε πως η παράταση του

3. ΕΔΔΑ *Rooman κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 18052/11), απόφαση της 31ης Ιανουαρίου 2019 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

4. ΕΔΔΑ *M.S. κατά Κροατίας 2* (Προσφυγή No 75450/12), απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2015.

5. ΕΔΔΑ *Bouyid κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 23380/09), απόφαση της 28ης Σεπτεμβρίου 2015.

6. ΕΔΔΑ *Lavorgna κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 8436/21), απόφαση της 7ης Νοεμβρίου 2024.

7. ΕΔΔΑ *Aggerholm κατά Δανίας* (Προσφυγή No 45439/18), απόφαση της 15ης Σεπτεμβρίου 2020.

μέτρου της καθήλωσης ήταν αυστηρώς αναγκαία, σεβόταν την αξιοπρέπεια του προσφεύγοντος και δεν τον εξέθετε σε πόνο και ταλαιπωρία, κατά παράβαση του άρθρου 3 της Σύμβασης.

Παραβίαση άρθρου 3.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 20.000 ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστη.

► Άρθρο 6 – Δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης

Υπόθεση Mamais κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 41542/19), απόφαση της 10ης Μαρτίου 2026

ποινική αθώωση – διοικητική κύρωση – ίδια πράξη – ne bis in idem

Ο προσφεύγων γεννήθηκε και κατοικεί στην Ελλάδα. Το 2008, η αστυνομία υπέβαλε μήνυση εναντίον του και της πρώην συζύγου του για παράνομη εξόρυξη λίθων από ακίνητο ιδιοκτησίας της στην Άνδρο. Την ίδια χρονιά, η Επιθεώρηση Μεταλλείων Νοτίου Ελλάδας επέβαλε στον προσφεύγων πρόστιμο ύψους 16.000 ευρώ, βάσει της σχετικής νομοθεσίας, κρίνοντας ότι είχε προβεί σε παράνομες λατομικές εργασίες, θέτοντας σε κίνδυνο την υγεία και την ασφάλεια των εργαζομένων.

Με την ένστασή του κατά της απόφασης επιβολής του προστίμου, ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι επρόκειτο για οικοδομικές εργασίες κατόπιν σχετικής άδειας. Κατά της απόρριψης της ένστασής του προσέφυγε ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών. Το 2013 αθωώθηκε από το Μονομελές Πλημμελειοδικείο Σύρου για το αδίκημα της παράνομης εξόρυξης αδρανών υλικών. Η αθωωτική απόφαση δεν περιείχε αιτιολογία (σκεπτικό), αλλά περιλάμβανε τα πρακτικά της δίκης, τα αιτήματα των διαδίκων και τα αποδεικτικά στοιχεία. Ο προσφεύγων ζήτησε επανειλημμένως να του χορηγηθεί το πλήρες κείμενο της αθωωτικής απόφασης, χωρίς όμως να καταστεί αυτό δυνατό, καθώς ο δικαστής που την είχε εκδώσει είχε μετατεθεί.

Το Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών απέρριψε την προσφυγή, αποφαινόμενο ότι δεν δεσμευόταν από τις αθωωτικές αποφάσεις ποινικού δικαστηρίου, καθώς, ελλείψει αιτιολογίας, δεν ήταν δυνατό να διαπιστωθεί εάν η αθώωση βασιζόταν σε ουσιαστικούς ή δικονομικούς λόγους. Ειδικότερα, έκρινε ότι δεν αποδεικνυόταν ο αμετάκλητος χαρακτήρας της ποινικής απόφασης. Το Διοικητικό Εφετείο, στη συνέχεια, έκρινε ομοίως ότι δεν ήταν σε θέση να εξακριβώσει εάν η αθώωση του προσφεύγοντος ήταν αποτέλεσμα ουσιαστικών ή δικονομικών λόγων.

Η εναγόμενη Κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι ο προσφεύγων δεν εξάντλησε τα εσωτερικά ένδικα μέσα, υποστηρίζοντας ότι δεν είχε επικαλεστεί ρητά τις διατάξεις της Σύμβασης, δεν είχε προβάλει δεόντως το άρθρο 5 παρ. 2 ΚΔΔ[8] και δεν είχε επικαλεστεί την αρχή *ne bis in idem*. Το Δικαστήριο απέρριψε την ένσταση αυτή.

Η παράνομη εξόρυξη αδρανών υλικών τιμωρούνταν, σύμφωνα με το άρθρο 16 παρ. 1 του Ν. 1428/1984, όπως ίσχυε, με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον τριών μηνών και πρόστιμο από 16.000 έως 160.000 ευρώ. Παράλληλα, προβλεπόταν η επιβολή διοικητικού προστίμου για την αντιμετώπιση κινδύνων που αφορούσαν την ασφάλεια και το περιβάλλον. Εξετάζοντας τον «ποινικό» χαρακτήρα του διοικητικού προστίμου, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι, παρόλο που στον προσφεύγοντα επιβλήθηκε το ελάχιστο προβλεπόμενο πρόστιμο, η σοβαρότητα της δυνητικής κύρωσης ήταν τέτοια ώστε η σχετική διαδικασία να έχει «ποινικό» χαρακτήρα κατά την έννοια της Σύμβασης.

Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η αθωωτική απόφαση εκδόθηκε μετά από αξιολόγηση των αποδεικτικών στοιχείων και ότι η αμετάκλητη αθώωση δεν βασίστηκε σε δικονομικούς λόγους. Η αδυναμία προσκόμισης, ενώπιον του διοικητικού δικαστηρίου, του πλήρους κειμένου της αθωωτικής απόφασης δεν οφειλόταν σε υπαιτιότητα του προσφεύγοντα, καθώς η μη καθαρογραφή της και, κατ' επέκταση, η απουσία αιτιολογίας οφειλόταν στη μετάθεση του δικαστή που την είχε εκδώσει. Εξάλλου, κατά το Δικαστήριο, το απόσπασμα της αθωωτικής απόφασης αρκούσε για να συναχθεί ότι δεν επρόκειτο για παύση της δίωξης ή περάτωση της δίκης για δικονομικό λόγο, αλλά για ουσιαστική απόφαση, η οποία είχε εκδοθεί κατόπιν αξιολόγησης των αποδεικτικών στοιχείων.

Οι δύο διαδικασίες συνδέονταν ως προς την ουσία και τα βασικά αποδεικτικά στοιχεία που εξετάστηκαν. Οι σκοποί των δύο προστίμων που επιβλήθηκαν ήταν η αποτροπή και η τιμωρία. Ωστόσο, τα διοικητικά δικαστήρια αξιολόγησαν τα αποδεικτικά στοιχεία και αποφάσισαν την επιβολή του προστίμου ανεξάρτητα από τις ποινικές διαδικασί-

8. Άρθρο 5 ΚΔΔ: «*1. Τα δικαστήρια δεσμεύονται από τις αποφάσεις άλλων διοικητικών δικαστηρίων, κατά το μέρος που αυτές αποτελούν δεδικασμένο, σύμφωνα με όσα ορίζουν οι σχετικές διατάξεις. 2. Τα δικαστήρια δεσμεύονται από τις αποφάσεις των πολιτικών δικαστηρίων, οι οποίες, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις, ισχύουν έναντι όλων. Δεσμεύονται, επίσης, από τις αμετάκλητες καταδικαστικές αποφάσεις των ποινικών δικαστηρίων ως προς την ενοχή του δράστη, από τις αμετάκλητες αθωωτικές αποφάσεις, καθώς και από τα αμετάκλητα αποφαινόμενα να μην γίνει η κατηγορία βουλεύματα, εκτός εάν η απαλλαγή στηρίχθηκε στην έλλειψη αντικειμενικών ή υποκειμενικών στοιχείων που δεν αποτελούν προϋπόθεση της διοικητικής παράβασης. 3. Ως προς τις αποφάσεις των αλλοδαπών πολιτικών δικαστηρίων, έχουν ανάλογη εφαρμογή όσα ορίζονται στην προηγούμενη παράγραφο, εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις του άρθρου 323 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, όπως αυτό εκάστοτε ισχύει. 4. Το δικαστήριο λαμβάνει υπόψη το δεδικασμένο και αυτεπαγγέλτως, εφόσον τούτο προκύπτει από τα στοιχεία της δικογραφίας*».

ες. Οι δύο διαδικασίες διεξήχθησαν από διαφορετικές αρχές, οι οποίες ακολούθησαν τη δική τους ξεχωριστή πορεία, ενώ οι σχετικές αποφάσεις κατέστησαν αμετάκλητες ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι υφίστατο ταυτότητα των πράξεων που εξετάστηκαν στο πολιτικό και στο διοικητικό δικαστήριο, καθώς τα πραγματικά περιστατικά ήταν ταυτόσημα. Υπογράμμισε δε ότι, ακόμη και αν γινόταν δεκτό ότι το διοικητικό αδίκημα δεν προϋπέθετε τον ίδιο βαθμό υποκειμενικού στοιχείου με το ποινικό αδίκημα, αυτό δεν διαφοροποιούσε τα πραγματικά περιστατικά για τους σκοπούς του άρθρου 4 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης[9].

Ως προς τη χρονική σύνδεση, δεν υπήρχε ένδειξη για το πότε επιδόθηκε επισήμως στον προσφεύγοντα το κλητήριο θέσπισμα της ποινικής δίωξης ή για το πότε οι αρχές διενήργησαν εις βάρος του διαδικαστικές πράξεις που σχετίζονταν άμεσα με την έναρξη της «δίωξης». Ωστόσο, από τη δικογραφία προέκυπτε ότι, εντός συνολικού χρονικού διαστήματος περίπου δέκα ετών και δέκα μηνών, οι δύο διαδικασίες διεξάγονταν παράλληλα για περίπου έξι χρόνια και τέσσερις μήνες, ήτοι από τις 18 Σεπτεμβρίου 2008, οπότε επιβλήθηκε το πρόστιμο, έως την «οριστική» αθώωση του προσφεύγοντος στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας, η οποία έλαβε χώρα στις 21 Μαρτίου 2013. Οι διοικητικές διαδικασίες οριστικοποιήθηκαν έξι χρόνια μετά. Η πάροδος σημαντικού χρονικού διαστήματος δεν μπορεί να αποδοθεί στον προσφεύγοντα και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η χρονική σύνδεση ήταν επαρκής ώστε να αποφευχθεί η διπλή δίωξη[10]. Οι δύο κατηγορίες διαδικασιών δεν συνδέονταν μεταξύ τους σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούν να θεωρηθούν ως μια ενοποιημένη διαδικασία, στο πλαίσιο της οποίας οι δύο διαδικασίες θα συνδέονταν «επαρκώς στενά από άποψη ουσίας και χρόνου». Εν όψει των ανωτέρω, το Δικαστήριο έκρινε ότι η μη συνεκτίμηση από τα διοικητικά δικαστήρια της αθωωτικής απόφασης των ποινικών δικαστηρίων συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 4 παρ. 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

Ο προσφεύγων παραπονέθηκε περαιτέρω ότι, κατά παράβαση του άρθρου 6 παρ. 2 της Σύμβασης, το τεκμήριο αθωότητας που απορρέει από την αθώωσή του από τα ποινικά δικαστήρια δεν ελήφθη υπόψη στο πλαίσιο των μεταγενέστερων διοικητικών διαδικασιών. Το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι στην υπόθεση *Καπετάνιος και λοιποί* είχε ήδη διαπιστώσει παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 2 σε σχέση με ζητήματα παρόμοια με εκείνα της παρούσας υπόθεσης[11]. Εν προκειμένω, λαμβάνοντας υπόψη τα συστατικά στοιχεία των επίδικων αδικημάτων, την ομοιότητα των δύο διαδικασιών και το γεγονός ότι η τελευταία διεξήχθη αυτόνομα, το Δικαστήριο κατέληξε ότι τα διοικητικά δικαστήρια έκριναν τον προσφεύγοντα υπεύθυνο για την ίδια παράβαση για την οποία είχε προηγουμένως αθωωθεί από τα ποινικά δικαστήρια. Συνεπώς, δεν συντρέχει λόγος να απομακρυνθεί, στην παρούσα υπόθεση, από τα συμπεράσματα στα οποία είχε καταλήξει στην υπόθεση *Καπετάνιος*.

Παραβίαση άρθρου 6 παρ. 2.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 9.800 ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστη.

Υπόθεση M.S. και λοιποί κατά Βελγίου (Προσφυγές Nος 52836/22, 57898/22 και 3913/23), απόφαση της 9ης Απριλίου 2026

εξευτελιστική μεταχείριση – άστεγοι αιτούντες άσυλο – μη εκτέλεση δικαστικών αποφάσεων – παρακώλυση δικαιώματος ατομικής προσφυγής

Οι προσφεύγοντες, τέσσερις ενήλικες αιτούντες άσυλο, παρέμειναν για αρκετούς μήνες στο Βέλγιο χωρίς οικονομική βοήθεια ή στέγη. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε παρά τις τελεσίδικες αποφάσεις του Εργατικού Δικαστηρίου, με τις οποίες το βελγικό κράτος είχε υποχρεωθεί να τους παράσχει την προβλεπόμενη από την εθνική νομοθεσία βοήθεια, καθώς και παρά τα ασφαλιστικά μέτρα που είχε εκδώσει το Δικαστήριο. Οι προσφεύγοντες βασίζονταν στην οικονομική βοήθεια που προβλεπόταν κατά την εθνική νομοθεσία για την κάλυψη των βασικών αναγκών διαβίωσής τους, την οποία δικαιούνταν υπό την προϋπόθεση ότι είχαν λάβει άδεια παραμονής στη χώρα ως αιτούντες άσυλο.

Σε αντίθεση με τους προσφεύγοντες στην υπόθεση *N.H. και λοιποί κατά Γαλλίας*[12], οι προσφεύγοντες στην παρούσα υπόθεση ήταν σε θέση να υποβάλουν αίτημα ασύλου αμέσως μετά την άφιξή τους στο Βέλγιο. Ωστόσο, παρά τη

9. Άρθρο 4 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης: «*1. Κανένας δεν μπορεί να διωχθεί ή καταδικασθεί ποινικά από τα δικαστήρια του ίδιου Κράτους, για μια παράβαση για την οποία ήδη αθωώθηκε ή καταδικάσθηκε με αμετάκλητη απόφαση σύμφωνα με το νόμο και την ποινική δικονομία του Κράτους αυτού. 2. Οι διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου δεν εμποδίζουν την επανάληψη της διαδικασίας, σύμφωνα με το νόμο και την ποινική δικονομία του Κράτους για το οποίο πρόκειται, εάν υπάρχουν αποδείξεις νέων ή μεταγενέστερων της απόφασης γεγονότων, ή υπήρξε θεμελιώδες σφάλμα της προηγούμενης διαδικασίας, που θα μπορούσαν να επηρεάσουν το αποτέλεσμα της υπόθεσης. 3. Καμιά απόκλιση από αυτό το άρθρο δεν επιτρέπεται με βάση το άρθρο 15 της Σύμβασης*».

10. Βλ. ΕΔΔΑ *Nodet κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 47342/14), απόφαση της 6ης Ιουνίου 2019.

11. Βλ. ΕΔΔΑ *Καπετάνιος και λοιποί κατά Ελλάδας* (Προσφυγές Nος 3453/12, 42941/12 και 9028/13), απόφαση της 30ής Απριλίου 2015.

12. Προσφυγές Nος 28820/13, 75547/13 και 13114/15, απόφαση της 2ας Ιουλίου 2020.

σχετική υποχρέωση που απέρρεε από την εθνική νομοθεσία, δεν τους παρασχέθηκε ούτε οικονομική βοήθεια ούτε στέγη, λόγω του κορεσμού του βελγικού συστήματος υποδοχής αιτούντων άσυλο. Ως αποτέλεσμα, οι προσφεύγοντες αναγκάστηκαν να ζουν και να κοιμούνται στον δρόμο, υπό εξαιρετικά επικίνδυνες συνθήκες, από την υποβολή των αιτημάτων ασύλου τους έως την εισαγωγή τους σε κέντρο υποδοχής. Η περίοδος αυτή διήρκεσε από 111 έως 338 ημέρες.

Από τη στιγμή που οι βελγικές αρχές παραβίασαν τη νομική τους υποχρέωση να παρέχουν στέγη στους προσφεύγοντες, έπρεπε να θεωρηθούν υπεύθυνες για τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτοί αναγκάστηκαν να διαβιούν στον δρόμο επί αρκετούς μήνες, συμπεριλαμβανομένου και του χειμώνα, χωρίς πόρους ή πρόσβαση σε εγκαταστάσεις υγιεινής, χωρίς κάποιο μέσο για την κάλυψη των βασικών τους αναγκών και σε διαρκή φόβο για την ασφάλειά τους.

Το Δικαστήριο, συνεπώς, αποφάνθηκε ότι οι προσφεύγοντες υπέστησαν εξευτελιστική μεταχείριση, η οποία προσέβαλε την ανθρώπινη αξιοπρέπειά τους. Το απαιτούμενο κατώτατο επίπεδο σοβαρότητας για την εφαρμογή του άρθρου 3 της Σύμβασης είχε ξεπεραστεί εξαιτίας αυτών των συνθηκών διαβίωσης, μαζί με την έλλειψη κατάλληλης αντιμετώπισης από τις βελγικές αρχές, παρόλο που οι προσφεύγοντες είχαν κοινοποιήσει σε πολλές περιπτώσεις την αδυναμία τους να εξασφαλίσουν την πρακτική απόλαυση των δικαιωμάτων τους και την ικανοποίηση των βασικών τους αναγκών.

Παραβίαση άρθρου 3.

Προκειμένου να αξιολογηθεί η καθυστέρηση στην εφαρμογή των αποφάσεων του Εργατικού Δικαστηρίου σχετικά με τις απαιτήσεις του άρθρου 6 της Σύμβασης, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη τη συμπεριφορά των αρμόδιων αρχών, την πολυπλοκότητα των διαδικασιών εφαρμογής και τη συμπεριφορά των ίδιων των προσφευγόντων. Καταρχάς, όσον αφορά τη συμπεριφορά των βελγικών αρχών, η εφαρμογή των οριστικών δικαστικών αποφάσεων που είχαν εκδοθεί υπέρ των προσφευγόντων δεν ήταν άμεση, αλλά άρχισε μόνο κατόπιν των ασφαλιστικών μέτρων που εξέδωσε το Δικαστήριο, η εφαρμογή των οποίων επίσης καθυστέρησε. Δεύτερον, σχετικά με την πολυπλοκότητα των διαδικασιών εφαρμογής, το Βελγικό Κράτος αντιμετώπισε σημαντικές προκλήσεις λόγω της αυξημένης εισροής αιτούντων άσυλο. Επιπλέον, το Δικαστήριο δεν άσκησε κριτική στην απόφαση των βελγικών αρχών να εστιάσουν στην αποτελεσματικότητα του συστήματος υποδοχής των πιο ευάλωτων προσώπων. Οι βελγικές αρχές προσπάθησαν σημαντικά να συνεισφέρουν στη χρηματοδότηση των προγραμμάτων συνεργασίας, να δημιουργήσουν πρόσθετα καταλύματα, να προσλάβουν προσωπικό και να μειώσουν τον χρόνο εξέτασης των αιτημάτων ασύλου. Ωστόσο, οι παράγοντες αυτοί δεν μπορούσαν να περιορίσουν την προστασία που δικαιούνταν οι προσφεύγοντες στην παρούσα υπόθεση βάσει του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης. Τρίτον, όσον αφορά τη συμπεριφορά των προσφευγόντων, μολονότι το Δικαστήριο αναγνώρισε τη δύσκολη κατάσταση που αντιμετώπιζε το Βέλγιο, έκρινε ότι το χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε από τις βελγικές αρχές για την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων που είχαν εκδοθεί υπέρ των προσφευγόντων και για τη διασφάλιση του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειάς τους δεν ήταν εύλογο.

Τέλος, η εναγόμενη Κυβέρνηση αναγνώρισε ενώπιον του Δικαστηρίου ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 αναφορικά με τους προσφεύγοντες και δεσμεύθηκε να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για την ταχύτερη δυνατή αντιμετώπιση του συστημικού προβλήματος που είχε διαπιστωθεί στην υπόθεση *Camara*[13].

Παραβίαση άρθρου 6.

Άρθρο 34: Για καθέναν από τους προσφεύγοντες, το Δικαστήριο εξέδωσε προσωρινά μέτρα, με τα οποία υπέδειξε στο Βελγικό Κράτος να συμμορφωθεί με τις αποφάσεις του Εργατικού Δικαστηρίου και να τους εξασφαλίσει κατάλυμα και υλική βοήθεια για την κάλυψη των βασικών τους αναγκών. Τα προσωρινά μέτρα εφαρμόστηκαν με την παροχή στέγασης στους προσφεύγοντες, σε χρονικό διάστημα που κυμάνθηκε από 21 έως 262 ημέρες από την έκδοσή τους.

Το Δικαστήριο κατανοεί ότι οι βελγικές αρχές, αντιμέτωπες με την έκταση της κρίσης που προέκυψε από τον κορεσμό του δικτύου υποδοχής, δεν ήταν σε θέση να συμμορφωθούν άμεσα με τα ασφαλιστικά μέτρα που είχε εκδώσει. Δέχθηκε ότι η εφαρμογή ενός τέτοιου μέτρου με θετική ωφέλεια μπορεί να απαιτεί κάποιο χρονικό διάστημα, εφόσον όλες οι ενέργειες γίνουν με τη μέγιστη φροντίδα ώστε να επέλθει η συμμόρφωση το συντομότερο δυνατό.

Ωστόσο, ανεξάρτητα από την έκταση της κρίσης, το Δικαστήριο έκρινε ότι, υπό τις περιστάσεις της παρούσας υπόθεσης, το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της έκδοσης των ασφαλιστικών μέτρων και της εφαρμογής τους από τις αρχές δεν ήταν εύλογο. Ειδικότερα, η συμπεριφορά των προσφευγόντων δεν παρεμπόδισε ούτε καθυστέρησε με οποιονδήποτε τρόπο την εφαρμογή των μέτρων, ενώ οι αρχές δεν έλαβαν άμεσα μέτρα για τους προσφεύγοντες μετά την έκδοση των ασφαλιστικών μέτρων. Επιπλέον, τα ασφαλιστικά μέτρα του Δικαστηρίου επιβεβαίωσαν μια εντολή που είχε προηγουμένως εκδοθεί από τα εθνικά δικαστήρια.

Συνεπώς, καθώς η εναγόμενη Κυβέρνηση δεν απέδειξε ότι οι αρχές έλαβαν κάθε εύλογο μέτρο για την άμεση

13. Βλ. ΕΔΔΑ *Camara κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 49255/25), απόφαση της 18ης Ιουλίου 2023.

εφαρμογή των ασφαλιστικών μέτρων, το Δικαστήριο κατέληξε ότι οι βελγικές αρχές απέτυχαν να εκπληρώσουν τις απορρέουσες από το άρθρο 34 της Σύμβασης υποχρεώσεις τους σχετικά με τους προσφεύγοντες.

Άρθρο 46: Το συστημικό πρόβλημα που διαπιστώθηκε στην απόφαση επί της υπόθεσης *Camara κατά Βελγίου* δεν είχε επιλυθεί. Ειδικότερα, η Επιτροπή των Υπουργών σημείωσε ότι, σε πολλές περιπτώσεις, οι αρχές δεν είχαν τη δυνατότητα να παρέχουν στους αιτούντες άσυλο τις συνθήκες υποδοχής που νομικά δικαιούνταν. Υπό τις περιστάσεις αυτές, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε τα προηγούμενα πορίσματά του. Παρότι αναγνώρισε τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι βελγικές αρχές, τόνισε ότι η πρακτική της μη συμμόρφωσης με την εθνική νομοθεσία και της μη εφαρμογής των δικαστικών αποφάσεων που διέτασσαν τη συμμόρφωση αυτή ήταν ασύμβατη προς την αρχή του κράτους δικαίου, η οποία αποτελεί τη βάση του συστήματος της Σύμβασης. Το Δικαστήριο, συνεπώς, υπογράμμισε εκ νέου ότι το εναγόμενο Κράτος οφείλει να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για να θέσει τέλος στην πρακτική αυτή, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που υπέχει βάσει του άρθρου 46 της Σύμβασης. Στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή των Υπουργών ανέφερε ότι θα επανεξετάσει την κατάσταση τον Σεπτέμβριο του 2026, ως μέρος των εποπτικών της καθηκόντων.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 5.070 ευρώ στον πρώτο προσφεύγοντα, το ποσό των 8.450 ευρώ στον δεύτερο προσφεύγοντα και το ποσό των 6.000 ευρώ στον τρίτο προσφεύγοντα ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστησαν.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση Szelenyi κ.α. κατά Ουγγαρίας (Προσφυγές Nos 15147/23 και 38303/23), απόφαση της 3ης Φεβρουαρίου 2026

έλεγχος ακεραιότητας δημοσίων υπαλλήλων – μυστική παρακολούθηση

Οι προσφεύγοντες είναι τέσσερις Ούγγροι υπήκοοι. Ο πρώτος εργάζεται ως ιατρός τραυματιολόγος σε δημόσιο νοσοκομείο, ενώ οι λοιποί τρεις απασχολούνται σε φορείς που υπάγονται στην εποπτεία του Υπουργού Εσωτερικών, ως εμπειρογνώμων στην Αρχή Εκπαίδευσης, ως σύμβουλος υιοθεσίας και ως επίτροπος παιδικής προστασίας, αντίστοιχα.

Κατά την ουγγρική νομοθεσία, ορισμένες κατηγορίες δημοσίων υπαλλήλων υπόκεινται σε «έλεγχο ακεραιότητας», ο οποίος αποτελεί μυστική επιχείρηση που διενεργείται από την Εθνική Υπηρεσία Προστασίας υπό την εποπτεία της εισαγγελικής αρχής και αποσκοπεί στην καταπολέμηση της διαφθοράς. Κατά τη διεξαγωγή του ελέγχου, ο υπάλληλος ελέγχεται, εν αγνοία του, για τυχόν ανάρμοστη ή παράνομη συμπεριφορά. Στο πλαίσιο αυτό, είναι δυνατή η μυστική συλλογή πληροφοριών, η κρυφή παρακολούθηση προσώπων, χώρων και οχημάτων, καθώς και ο εντοπισμός των ηλεκτρονικών επικοινωνιών.

Οι προσφεύγοντες προσέφυγαν στο Συνταγματικό Δικαστήριο, ζητώντας να αναγνωριστούν ως αντισυνταγματικές οι διατάξεις περί «ελέγχου ακεραιότητας» στην περίπτωσή τους. Η προσφυγή τους απορρίφθηκε, αναγνωρίστηκε όμως από το Ανώτατο Δικαστήριο ότι οι προσφεύγοντες ήταν άμεσα θιγόμενοι από το επίμαχο νομοθετικό πλαίσιο και ότι δεν διέθεταν άλλο αποτελεσματικό ένδικο μέσο. Το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ότι ο εν λόγω έλεγχος εξυπηρετούσε θεμιτούς σκοπούς, ότι τα χρησιμοποιούμενα μέσα ήταν τα μόνα κατάλληλα και ότι τηρούνταν η αρχή της αναλογικότητας, δεδομένης της ελευθερίας του Κράτους να διαμορφώνει το περιεχόμενο της εργασιακής σχέσης των δημοσίων υπαλλήλων.

Το Δικαστήριο αναγνώρισε την ιδιότητα του θύματος στους προσφεύγοντες, εφαρμόζοντας τα κριτήρια που είχε διαμορφώσει στην υπόθεση *Roman Zakharov κατά Ρωσίας*[14], καθώς οι προσφεύγοντες ανήκαν στις ομάδες προσώπων που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της νομοθεσίας και δεν διέθεταν ένδικα μέσα. Παράλληλα, απέρριψε τον ισχυρισμό της εναγόμενης Κυβέρνησης ότι η διατήρηση της εργασιακής σχέσης αποτελούσε παραίτηση (waiver) από τα δικαιώματα που κατοχυρώνει το άρθρο 8 της Σύμβασης και υπενθύμισε[15] ότι παραίτηση από δικαίωμα που προστατεύεται από τη Σύμβαση πρέπει να αποδεικνύεται κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο, να γίνεται με πλήρη επίγνωση των πραγματικών περιστατικών, χωρίς εξαναγκασμό, και να συνοδεύεται από ελάχιστες εγγυήσεις ανάλογες της σπουδαιότητάς της.

Το Δικαστήριο υπενθύμισε, επίσης, ότι η κρυφή βιντεοσκόπηση των εργαζομένων στον χώρο εργασίας αποτελεί, αυτή καθεαυτή, σημαντική παρέμβαση στην ιδιωτική ζωή[16]. Η συλλογή και αποθήκευση δεδομένων τηλεφωνικών επικοινωνιών, χωρίς τη γνώση του ενδιαφερομένου, συνιστά παρέμβαση στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής και της αλληλογραφίας[17]. Σε υποθέσεις που αμ-

14. Προσφυγή No 47143/06, απόφαση της 4ης Δεκεμβρίου 2015 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

15. Βλ. ΕΔΔΑ *D.H. και λοιποί κατά Τσεχίας* (Προσφυγή No 57325/00) απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 2007, *Simeonovi κατά Βουλγαρίας* (Προσφυγή No 21980/04) απόφαση της 12ης Μαΐου 2017, και *Eweida και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 48420/10) απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 2013.

16. Βλ. ΕΔΔΑ *Antovic και Mirkovic κατά Μαυροβουνίου* (Προσφυγή No 70838/12), απόφαση της 28ης Νοεμβρίου 2017.

17. Βλ. ΕΔΔΑ *Ben Faiza κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 31446/12), απόφαση της 8ης Φεβρουαρίου 2018.

φισβητείται αφηρημένα το σύστημα μυστικής παρακολούθησης, εξετάζονται η σχετική νομοθεσία και οι εγγυήσεις κατάχρησης και όχι η αναλογικότητα των μέτρων[18].

Το Δικαστήριο, υιοθετώντας τη θέση του Γραφείου των Ηνωμένων Εθνών για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα (UNODC), τόνισε ότι ο έλεγχος ακεραιότητας δεν μπορεί να εφαρμόζεται αδιακρίτως, αλλά θα πρέπει να στηρίζεται σε πληροφορίες και στοιχεία που παρέχουν ενδείξεις ότι ο υπάλληλος ενδέχεται να εμπλέκεται σε πράξεις διαφθοράς. Η ουγγρική νομοθεσία, ωστόσο, δεν πληροί την προϋπόθεση αυτή, καθώς ο εν λόγω έλεγχος μπορεί να διεξαχθεί αδιακρίτως σε όλους τους υπαλλήλους, ακόμη και σε άτομα με άγνωστη ταυτότητα κατά τον χρόνο έκδοσης της διαταγής ελέγχου.

Η απλή απαίτηση να αιτιολογείται η αναγκαιότητα του ελέγχου δεν ισοδυναμούσε με αξιολόγηση «αυστηρής αναγκαιότητας» (strict necessity), όπως αυτή είχε προσδιοριστεί στην υπόθεση *Szabo και Vissy κατά Ουγγαρίας*. Η εναγόμενη Κυβέρνηση δεν συνεισέφερε κανένα στοιχείο που να υποδηλώνει ότι η Εθνική Υπηρεσία Προστασίας υποχρεούται να προσκομίσει αποδεικτικό υλικό ή επαρκή τεκμηρίωση για τη διεξαγωγή του ελέγχου αυτού, προκειμένου οι εισαγγελικές αρχές να ελέγξουν εάν πληρούται η υποχρέωση «αναγκαιότητας του μέτρου σε μια δημοκρατική κοινωνία», κατά τα όσα ορίζει το άρθρο 8 της Σύμβασης.

Το Δικαστήριο, στη συνέχεια, διαπίστωσε ελλείψεις στον μηχανισμό ενημέρωσης και ενδίκων μέσων. Υπενθύμισε ότι η εκ των υστέρων ενημέρωση του ελεγχόμενου σχετικά με τα μέτρα παρακολούθησης συνδέεται αδιάσπαστα με την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των ενδίκων μέσων[19]. Εν προκειμένω, ο ελεγχόμενος ενημερώνεται για την ολοκλήρωση της διαδικασίας ελέγχου μέσα σε 15 εργάσιμες ημέρες και δεν του γνωστοποιούνται λεπτομέρειες σχετικά με τη διαδικασία, ούτε εάν εφαρμόστηκαν μέσα μυστικής συλλογής πληροφοριών. Κατά συνέπεια, τα κενά αυτά στο σύστημα ενημέρωσης καθιστούν εγγενώς δυσχερή την αναζήτηση έννομης προστασίας[20].

Συγχρόνως, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι και η αποτελεσματικότητα των ποινικών κυρώσεων ήταν ελλιπής. Μολονότι η ουγγρική νομοθεσία προβλέπει ποινικές κυρώσεις σε περίπτωση μη εγκεκριμένου ελέγχου ακεραιότητας, εντούτοις η αποτελεσματικότητα αυτού του ενδίκου μέσου υπονομεύεται από τις ελλείψεις του συστήματος ενημέρωσης και από το γεγονός ότι οι πράξεις που λογίζονται ως αξιόποινες περιορίζονται σε περιπτώσεις παραβιάσεων περί έγκρισης από τις εισαγγελικές αρχές, χωρίς να καλύπτουν ζητήματα αναγκαιότητας και αναλογικότητας.

Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι οι διατάξεις της ουγγρικής νομοθεσίας σχετικά με τον έλεγχο ακεραιότητας και τη μυστική παρακολούθηση δεν πληρούσαν τις απαιτήσεις του άρθρου 8 της Σύμβασης, καθώς δεν ικανοποιούσαν ούτε την απαίτηση της «ποιότητας νόμου» ούτε την προϋπόθεση ότι οι σχετικές παρεμβάσεις πρέπει να περιορίζονται σε εκείνες που είναι «αναγκαίες σε μια δημοκρατική κοινωνία».

Παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο έκρινε ότι η διαπίστωση της παραβίασης αποτελεί, αυτή καθεαυτή, επαρκή ικανοποίηση της ηθικής βλάβης που τυχόν υπέστησαν οι προσφεύγοντες.

Υπόθεση Novak κατά Τσεχικής Δημοκρατίας (Προσφυγή No 6656/24), απόφαση της 9ης Απριλίου 2026

αλλαγή τόπου κατοικίας των τέκνων – μονομερής απόφαση – ωφέλεια γονέα που παρανομεί

Ο προσφεύγων είναι πατέρας δύο κοριτσιών, που γεννήθηκαν το 2014 και το 2018. Κατά τη διάρκεια της διάστασής του με τη μητέρα των κοριτσιών, συμφωνήθηκε μεταξύ τους η από κοινού άσκηση της επιμέλειας. Όταν η μητέρα υπέβαλε αίτηση διαζυγίου το 2021, ζήτησε να της ανατεθεί η αποκλειστική επιμέλεια των τέκνων. Από τις αρχές του 2022 η μητέρα άρχισε να μην τηρεί τη συμφωνία περί κοινής επιμέλειας, ενώ ο προσφεύγων διατηρούσε τακτική επικοινωνία με τα τέκνα τους. Το Δημοτικό Δικαστήριο του Μπρνο αποφάσισε την από κοινού άσκηση της επιμέλειας σε εβδομαδιαία βάση, στηριζόμενο σε έκθεση συμβουλευτικού κέντρου και στη γνώμη του επιτρόπου των τέκνων.

Πριν από την εκδίκαση της έφεσης που είχε ασκήσει η μητέρα, ο προσφεύγων ενημερώθηκε μέσω ηλεκτρονικού μηνύματος ότι εκείνη είχε μετοικήσει με τα δύο παιδιά στην Πράγα, η οποία απέχει περισσότερο από 200 χιλιόμετρα από το Μπρνο. Ο προσφεύγων δεν είχε συναινέσει στη μετοίκηση ούτε είχε ενημερωθεί εκ των προτέρων, κατά παράβαση της σχετικής τσεχικής νομοθεσίας. Στη συνέχεια, η μητέρα ζήτησε εκ των υστέρων δικαστική έγκριση τόσο για τη μετοίκηση όσο και για την αλλαγή σχολείου των παιδιών.

Ο προσφεύγων άσκησε δύο αιτήσεις ασφαλιστικών μέτρων, ζητώντας να του ανατεθεί προσωρινά η επιμέλεια των τέκνων, να διαταχθεί η επιστροφή τους στο Μπρνο

18. Βλ. ΕΔΔΑ *Szabo και Vissy κατά Ουγγαρίας* (Προσφυγή No 37138/14), απόφαση της 12ης Ιανουαρίου 2016.

19. Βλ. ΕΔΔΑ *Weber και Saravia κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 54934/00), απόφαση της 29ης Ιουνίου 2006, και *Klaudia Csikos κατά Ουγγαρίας* (Προσφυγή No 31091/16), απόφαση της 28ης Νοεμβρίου 2024.

20. Βλ. ΕΔΔΑ *Ekimdzhiev κατά Βουλγαρίας* (Προσφυγή No 62540/00), απόφαση της 28ης Ιουνίου 2007.

και η επανεγγραφή τους στα αρχικά τους σχολεία. Και οι δύο αιτήσεις απορρίφθηκαν: η πρώτη λόγω έλλειψης κατεπείγοντος και η δεύτερη για δικονομικούς λόγους.

Το εφετείο απέρριψε τις εφέσεις του προσφεύγοντος, κρίνοντας ότι, μολονότι η μητέρα είχε ενεργήσει χωρίς την προηγούμενη συναίνεσή του και πριν από την εκδίκαση της υπόθεσης, ο προσφεύγων δεν είχε αποδείξει ότι τα παιδιά διέτρεχαν σοβαρό κίνδυνο στον νέο τόπο διαμονής τους. Το Συνταγματικό Δικαστήριο απέρριψε την επακόλουθη προσφυγή ως αβάσιμη.

Τον Απρίλιο του 2023, το Περιφερειακό Δικαστήριο ανέθεσε την αποκλειστική άσκηση της επιμέλειας στη μητέρα, αναγνωρίζοντας στον προσφεύγοντα δικαίωμα επικοινωνίας ένα Σαββατοκύριακο ανά δεκαπενθήμερο και κατά τη διάρκεια των σχολικών διακοπών. Το δικαστήριο διαπίστωσε ότι τα τέκνα είχαν προσαρμοστεί στο νέο τους περιβάλλον, όπου διέμεναν ήδη επί οκτώ μήνες, και ότι η απόσταση μεταξύ των τόπων διαμονής των γονέων καθιστούσε αδύνατη την από κοινού άσκηση της επιμέλειας. Η προσφυγή του προσφεύγοντος ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου απορρίφθηκε.

Η μητέρα συνέχισε να παρεμποδίζει την άσκηση του δικαιώματος επικοινωνίας του προσφεύγοντος, διατυπώνοντας, μάλιστα, κατηγορίες περί ανάρμοστης συμπεριφοράς του προς τη μία από τις κόρες τους, οι οποίες δεν επιβεβαιώθηκαν από την πραγματογνωμοσύνη. Τον Φεβρουάριο του 2025, η μητέρα καταδικάστηκε για παραβίαση δικαστικής απόφασης σχετικά με την επικοινωνία.

Το Δικαστήριο υπενθύμισε[21] ότι η αμοιβαία απόλαυση της συντροφιάς γονέα και τέκνου συνιστά θεμελιώδες στοιχείο της οικογενειακής ζωής που προστατεύεται από το άρθρο 8 της Σύμβασης. Σημείωσε, επίσης, ότι, μολονότι το άρθρο 8 αποσκοπεί πρωτίστως στην προστασία του ατόμου από αυθαίρετες παρεμβάσεις των αρχών στην οικογενειακή του ζωή, ενδέχεται να συνεπάγεται και θετικές υποχρεώσεις εγγενείς στον αποτελεσματικό σεβασμό της οικογενειακής ζωής, οι οποίες μπορεί να απαιτούν τη λήψη μέτρων ακόμη και στο πεδίο των σχέσεων μεταξύ ιδιωτών[22]. Τα κριτήρια που εφαρμόζονται και στις δύο περιπτώσεις είναι παρεμφερή και προϋποθέτουν τη στάθμιση των εκατέρωθεν συγκρουόμενων συμφερόντων.

Προκειμένου να διαπιστώσει εάν επιτεύχθηκε δίκαιη ισορροπία μεταξύ των συγκρουόμενων συμφερόντων, το Δικαστήριο υπενθύμισε την πάγια νομολογία του[23], σύμφωνα με την οποία οφείλει να εξακριβώσει εάν τα εθνικά δικαστήρια εξέτασαν εμπεριστατωμένα την οικογενειακή κατάσταση στο σύνολό της και έλαβαν υπόψη το σύνολο των σχετικών πραγματικών, συναισθηματικών, ψυχολογικών, υλικών και ιατρικών παραγόντων, καθώς και εάν προέβησαν σε ισορροπημένη και εύλογη στάθμιση των συμφερόντων κάθε πλευράς, με γνώμονα πάντα το βέλτιστο συμφέρον των παιδιών.

Το Δικαστήριο επανέλαβε, επίσης, ότι, μολονότι οι εθνικές αρχές διαθέτουν ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας σε ζητήματα επιμέλειας, επιβάλλεται αυστηρότερος έλεγχος όσον αφορά πρόσθετους περιορισμούς, όπως εκείνους που αφορούν το δικαίωμα επικοινωνίας, καθώς οι περιορισμοί αυτοί ενέχουν τον κίνδυνο ουσιαστικής διακοπής των οικογενειακών σχέσεων μεταξύ παιδιού και γονέα[24].

Το Δικαστήριο εφάρμοσε τις ανωτέρω αρχές στην προκειμένη περίπτωση και διαπίστωσε ότι, με τη μονομερή απόφασή της να μετεγκαταστήσει τα παιδιά στην Πράγα, η μητέρα παρεμπόδισε την επικοινωνία τους με τον προσφεύγοντα και παραβίασε την τσεχική νομοθεσία, σύμφωνα με την οποία ο καθορισμός του τόπου διαμονής των παιδιών αποτελεί ζήτημα που εμπίπτει στην από κοινού άσκηση της γονικής μέριμνας. Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τσεχίας είχε χαρακτηρίσει αντίστοιχη συμπεριφορά ως «εσωτερική απαγωγή».

Τόνισε, επίσης, ότι οι εθνικές αρχές όφειλαν να λάβουν μέτρα για τη στάθμιση των διακυβευόμενων συμφερόντων, έχοντας ως κριτήριο το βέλτιστο συμφέρον των παιδιών[25]. Ειδικότερα, όφειλαν να κάνουν χρήση όλων των εύλογων μέσων προκειμένου να μην διακοπούν οι δεσμοί και οι προσωπικές σχέσεις μεταξύ του προσφεύγοντα και των παιδιών του, συμπεριλαμβανομένου του μέτρου της αποκατάστασης του *status quo* που ίσχυε πριν από την παράνομη μετεγκατάσταση[26].

Αναπτύσσοντας τη συλλογιστική του, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι, μέσω των διαδοχικών αιτήσεων λήψης ασφαλιστικών μέτρων, ο προσφεύγων είχε παράσχει στα εθνικά δικαστήρια επαρκή ευκαιρία να αποκαταστήσουν την προτέρα κατάσταση. Τα εθνικά δικαστήρια, απορρί-

21. Βλ. ΕΔΔΑ *Iosub Caras κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 7178.04), απόφαση της 27ης Ιουλίου 2006, *Adzik κατά Κροατίας 2* (Προσφυγή No 19601/16), απόφαση της 2ας Μαΐου 2019.

22. Βλ. ΕΔΔΑ *S.H. κ.α. κατά Αυστρίας* (Προσφυγή No 57813/00), απόφαση της 3ης Νοεμβρίου 2011 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

23. Βλ. ΕΔΔΑ *Neulinger και Shuruk κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 41615/07), απόφαση της 2ας Ιουλίου 2010, *Petrov και Χ κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 23608/16), απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 2018, *Γιαννακόπουλος κατά Ελλάδας* (Προσφυγή No 20503/20), απόφαση της 3ης Δεκεμβρίου 2024.

24. Βλ. ΕΔΔΑ *Sahin κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 30943/96), απόφαση της 8ης Ιουλίου 2004 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

25. Βλ. ΕΔΔΑ *Ζ. κατά Πολωνίας* (Προσφυγή No 46132/08), απόφαση της 20ής Απριλίου 2010.

26. Βλ. ΕΔΔΑ *Χ. κατά Λετονίας* (Προσφυγή No 27853/09), απόφαση της 26ης Νοεμβρίου 2013 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, *Michnea κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 10395/19), απόφαση της 7ης Ιουλίου 2020.

πτοντας τις αιτήσεις αυτές, στηρίχθηκαν ουσιαστικά στην παραδοχή ότι τα παιδιά δεν διέτρεχαν τέτοιο κίνδυνο ώστε να δικαιολογείται η λήψη ασφαλιστικών μέτρων. Το Δικαστήριο, όμως, έκρινε ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν διασφάλιζε την αποτελεσματική και ουσιαστική συνεκτίμηση του βέλτιστου συμφέροντος των παιδιών, αλλά περιοριζόταν στη διαπίστωση της κατάστασης όπως αυτή είχε διαμορφωθεί κατά τον κρίσιμο χρόνο. Παρατήρησε, περαιτέρω, ότι τα εθνικά δικαστήρια δεν στάθμισαν τη ριζική μεταβολή που είχε επέλθει στη ζωή των παιδιών εξαιτίας της μετεγκατάστασης ούτε το γεγονός ότι, κατά τον χρόνο εκείνο, δεν υπήρχε σε ισχύ εκτελεστή απόφαση περί επιμέλειας, ούτε, τέλος, τους λόγους που είχαν οδηγήσει τη μητέρα στην απόφαση αυτή.

Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, ο αποτελεσματικός σεβασμός της οικογενειακής ζωής επιβάλλει οι μελλοντικές σχέσεις μεταξύ γονέα και τέκνου να καθορίζονται βάσει συνολικής εκτίμησης όλων των κρίσιμων στοιχείων και όχι αποκλειστικά από την πάροδο του χρόνου[27]. Οι διαδικασίες χορήγησης της άσκησης επιμέλειας, όπως και αυτές της εκτέλεσης της απόφασης, απαιτούν επείγουσα εξέταση, δεδομένου ότι η πάροδος του χρόνου μπορεί να επιφέρει μη αναστρέψιμες συνέπειες στις σχέσεις μεταξύ γονέα και τέκνου που έχουν απομακρυνθεί[28]. Οι αιτήσεις ασφαλιστικών μέτρων περί επιμέλειας πρέπει, ως εκ τούτου, να εξετάζονται από τα εθνικά δικαστήρια κατά προτεραιότητα[29].

Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η απόρριψη των αιτήσεων ασφαλιστικών μέτρων από τα εθνικά δικαστήρια, σε συνδυασμό με την αδυναμία αποτελεσματικής άσκησης των δικαιωμάτων επικοινωνίας του προσφεύγοντος, είχε ως αποτέλεσμα, με την πάροδο του χρόνου, να παγιωθεί μια παράνομη κατάσταση, καθιστώντας στην πράξη αδύνατη τη δυνατότητα του προσφεύγοντος να αναλάβει την αποκλειστική ή από κοινού άσκηση της επιμέλειας. Η κατάσταση αυτή ήταν ικανή να δημιουργήσει αίσθημα ατιμωρησίας στη μητέρα, η οποία παρεμπόδιζε την επικοινωνία του προσφεύγοντος με τα τέκνα του, διατυπώνοντας, μάλιστα, και αβάσιμες κατηγορίες εναντίον του περί ανάρμοστης συμπεριφοράς.

Αξιολογώντας την απόφαση του Περιφερειακού Δικαστηρίου του 2023, με την οποία περιορίστηκε η επικοινωνία του προσφεύγοντος με τα τέκνα του, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι λόγοι που παρατίθενται στην αιτιολογία της ήταν μεν κρίσιμοι, δεν ήταν όμως επαρκείς. Καταρχάς, τα εθνικά δικαστήρια δεν έλαβαν δεόντως υπόψη τη σημαντική μεταβολή των περιστάσεων που επήλθε με τη μετεγκατάσταση των παιδιών, καθώς και τις άκαρπες προσπάθειες του προσφεύγοντος να την αποτρέψει. Δεύτερον, δεν συνεκτίμησαν το γεγονός ότι η παράνομη μετεγκατάσταση των παιδιών είχε ως αποτέλεσμα να ωφεληθεί ο γονέας που την προκάλεσε υπαιτίως, ούτε ότι η αδιαφορία για τα δικαιώματα του έτερου γονέα δεν θα έπρεπε να επηρεάσει την απόφαση περί χορήγησης της επιμέλειας και του δικαιώματος επικοινωνίας. Τρίτον, δεν συνεκτιμήθηκε από τα εθνικά δικαστήρια το αδιαμφισβήτητο ενδιαφέρον του προσφεύγοντος και η δέσμευσή του για διατήρηση της μόνιμης σχέσης με τα τέκνα του.

Το Δικαστήριο, τέλος, έκρινε ότι, με την απόφαση του Περιφερειακού Δικαστηρίου, με την οποία επιτράπηκε εκ των υστέρων η μετεγκατάσταση των τέκνων χωρίς τη συναίνεση του προσφεύγοντος, επί της ουσίας νομιμοποιήθηκαν οι ενέργειες της μητέρας. Η μετέπειτα καταδίκη της μητέρας για παρεμπόδιση της επικοινωνίας δεν επαρκούσε για να καλυφθεί η έλλειψη έγκαιρων μέτρων.

Παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 12.000 ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστη.

27. Βλ. ΕΔΔΑ *Strand Lobben κ.α. κατά Νορβηγίας* (Προσφυγή No 37283/13), απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 2019 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

28. Βλ. ΕΔΔΑ *Μ.Α. κατά Αυστρίας* (Προσφυγή No 4097/13), απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 2015.

29. Βλ. ΕΔΔΑ *Bevacqua και S. κατά Βουλγαρίας* (Προσφυγή No 71127/01), απόφαση της 12ης Ιουνίου 2008.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► Η σημασία των διπλωματικών διαβεβαιώσεων σε υποθέσεις ασύλου

Το ΕΔΔΑ αναγνώρισε την ύπαρξη παραβίασης του άρθρου 3 ΕΣΔΑ λόγω της μακράς διάρκειας κράτησης του προσφεύγοντος, αιτούντος άσυλο σε ακατάλληλο χώρο, ενώ διέγραψε τον ισχυρισμό με αντικείμενο την παραβίαση του άρθρου 3 σχετικά με τον κίνδυνο απομάκρυνσης που διέτρεχε, δεδομένου ότι είχε λάβει στο μεταξύ το καθεστώς του πρόσφυγα, με αποτέλεσμα να μην διατρέχει πλέον τον εν λόγω κίνδυνο. Τέλος, το Δικαστήριο θεώρησε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 13 σε συνδυασμό με το άρθρο 3, καθώς η αίτηση ασύλου του προσφεύγοντος είχε εξεταστεί με επαρκείς εγγυήσεις από τις αρμόδιες εθνικές αρχές.

άρθρα 3 και 13 ΕΣΔΑ – απομάκρυνση – διπλωματικές διαβεβαιώσεις – διαγραφή παραπόνου του προσφεύγοντος – ιδιότητα του θύματος και έλλειψή της – ενδελεχής και πολυεπίπεδη εξέταση της αίτησης ασύλου του προσφεύγοντος – δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης του προσφεύγοντος – Τουρκία ως ασφαλής τρίτη χώρα – ουσιαστικό σκέλος του άρθρου 3 ΕΣΔΑ – εξευτελιστική μεταχείριση – υπερβολική και αδικαιολόγητη διάρκεια κράτησης σε αστυνομικό τμήμα – παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 54796/16, Υπόθεση J.B. κατά Ελλάδας, απόφαση της 26ης Μαΐου 2026 του Τρίτου Τμήματος

Το 2015, ο προσφεύγων, Σύριος πολίτης αρμένικης καταγωγής, έφυγε από τη Συρία λόγω της εμπόλεμης κατάστασης που επικρατούσε εκεί. Το 2016 κατέφτασε στην Ελλάδα μέσω Τουρκίας και υπέβαλε αίτηση ασύλου στη Λέσβο. Κατόπιν διενέργειας προφορικής συνέντευξης, η αίτηση απορρίφθηκε ως απαράδεκτη από το Περιφερειακό Γραφείο Ασύλου της Λέσβου, με την αιτιολογία ότι η Τουρκία συνιστούσε για τον προσφεύγοντα πρώτη χώρα ασύλου ή έστω ασφαλή τρίτη χώρα, σύμφωνα με τις διατάξεις του Π.Δ. 113/2013. Στο μεταξύ, είχε κινηθεί διαδικασία απομάκρυνσης του προσφεύγοντος, ενώ παράλληλα αποφασίστηκε και η κράτησή του στο αστυνομικό τμήμα Μυτιλήνης. Σημειώνεται ότι κατά όλων των σχετικών αποφάσεων ο προσφεύγων άσκησε ένδικα μέσα, τα οποία ωστόσο απορρίφθηκαν. Τέλος, σύμφωνα με τις τελικές παρατηρήσεις του, ο προσφεύγων είχε λάβει σε ενδιάμεσο, απροσδιόριστο χρόνο το καθεστώς του πρόσφυγα στη Γαλλία, όπου πλέον διέμενε.

Στο πλαίσιο αυτό, ο προσφεύγων, αρχικά, υποστήριξε ότι παραβιάστηκε το άρθρο 3 λόγω του κινδύνου επαναπροώθησης που θα διέτρεχε εάν εκτελείτο η απομάκρυνσή του προς την Τουρκία, αλλά και λόγω των εξευτελιστικών συνθηκών κράτησής του στο αστυνομικό τμήμα της Μυτιλήνης. Ταυτόχρονα, ισχυρίστηκε ότι οι διαδικασίες ασύλου και απομάκρυνσης ήταν προβληματικές, καθώς, κατά την άποψή του, δεν πραγματοποιήθηκε ουσιαστική εξέταση της αίτησης ασύλου του, κατά παράβαση του άρθρου 13 σε συνδυασμό με το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ. Από την πλευρά της, η εναγόμενη Κυβέρνηση υποστήριξε, βασιζόμενη στην Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας και σε άλλες διπλωματικές διαβεβαιώσεις εκ μέρους της Τουρκίας, ότι η διαδικασία επιστροφής παράτυπων μεταναστών στην Τουρκία ήταν σύμφωνη με το ενωσιακό και διεθνές δίκαιο και, ιδίως, με την αρχή της μη επαναπροώθησης.

Το ΕΔΔΑ, με την απόφασή του στις 26 Μαΐου 2026, καταρχάς διέγραψε τον ισχυρισμό του προσφεύγοντος που αφορούσε τον κίνδυνο επαναπροώθησής του στην Τουρκία και μεταγενέστερα στη Συρία, καθώς ο τελευταίος είχε λάβει το καθεστώς του πρόσφυγα στη Γαλλία και, συνεπώς, εξέλιπε ο εν λόγω κίνδυνος. Επιπλέον, έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση των άρθρων 13 και 3 της ΕΣΔΑ, δεδομένου ότι ο προσφεύγων διέθετε αποτελεσματικές εγγυήσεις καθ' όλη τη διάρκεια εξέτασης της αίτησης ασύλου του. Τέλος, το ΕΔΔΑ εντόπισε την παραβίαση του άρθρου 3 όσον αφορά τις συνθήκες κράτησης του προσφεύγοντος, διότι η διάρκεια αυτής δεν ήταν εύλογη (πάνω από έναν μήνα), λαμβανομένης υπόψη της φύσης του αστυνομικού τμήματος, όπου κρατήθηκε, ως χώρου βραχυχρόνιας κράτησης.

Παρατηρήσεις

*Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου**

Ι. Πραγματικά περιστατικά – Επιχειρήματα των διάδικων μερών

Τον Απρίλιο του 2015, ο προσφεύγων, Σύριος υπήκοος, έφυγε από τη Συρία λόγω του κινδύνου που διέτρεχε εξαιτίας της αρμένικης καταγωγής του και του χριστιανικού δόγματος που ακολουθούσε, καθώς και λόγω της εμπόλεμης κατάστασης στην περιοχή. Κατέφτασε αρχικά στην Τουρκία, όπου διέμεινε για περίπου έναν χρόνο υπό καθεστώς προσωρινής προστασίας. Τον Μάιο του 2016 έφτασε στη Λέσβο, όπου συνελήφθη από τις λιμενικές αρχές λόγω παράνομης εισόδου στην Ελλάδα. Σημειώνεται ότι την ίδια ημέρα της σύλληψής του, ο προσφεύγων έλαβε ενημέρωση των δικαιωμάτων του.

Δύο ημέρες μετά τη σύλληψή του, εξέφρασε την επιθυμία να υποβάλει αίτηση ασύλου. Στις 20 Μαΐου 2016

* *ΜΔΕ, Υπότροφος «Ε. Βασιλακάκη», ΚΔΕΟΔ*

πραγματοποιήθηκε συνέντευξη του προσφεύγοντος, σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Ασύλου και με τη διεξαγωγή διερμηνείας στα αραβικά και στα αγγλικά. Στις ερωτήσεις που του τέθηκαν, ο προσφεύγων απάντησε ότι, κατά την παραμονή του στην Τουρκία, αναγκάστηκε να αποκρύψει την αρμένικη καταγωγή του και τη θρησκεία του, διότι αισθανόταν ότι δεν ήταν ασφαλής. Περαιτέρω, η Τουρκία υποστήριζε το Αζερμπαϊτζάν, το οποίο βρισκόταν εκείνη την εποχή σε ένοπλη σύγκρουση με την Αρμενία. Επιπλέον, όσο ζούσε κοντά στην Κωνσταντινούπολη, είχε εργαστεί παράνομα ως γλύπτης για πέντε εργοδότες.

Η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Ασύλου εξέδωσε αναφορά βάσει των δηλώσεων του προσφεύγοντος, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο φόβος διάκρισης λόγω της καταγωγής ή της θρησκείας του βασιζόταν σε γενικά και αόριστα συμπεράσματα, δεδομένου ότι δεν είχε αντιμετωπίσει ποτέ στην πράξη κάποιο πρόβλημα κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Τουρκία. Ως εκ τούτου, η αίτηση ασύλου του απορρίφθηκε ως απαράδεκτη από το Περιφερειακό Γραφείο της Λέσβου, με την αιτιολογία ότι η Τουρκία συνιστούσε για τον προσφεύγοντα πρώτη χώρα ασύλου ή έστω ασφαλή τρίτη χώρα, σύμφωνα με τις διατάξεις του Π.Δ. 113/2013. Στην απόφασή του, το Γραφείο έλαβε επίσης υπόψη, μεταξύ άλλων, την Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας στις 18 Μαρτίου 2016[1].

Την ίδια ημέρα, ο προσφεύγων, κατόπιν ενημέρωσής του, άσκησε έφεση ενώπιον της Επιτροπής Εφέσεων, η οποία απορρίφθηκε ως ουσία αβάσιμη, επιβεβαιώνοντας ουσιαστικά το περιεχόμενο της πρωτόδικης απόφασης. Η Επιτροπή τόνισε, ιδίως, το γεγονός ότι η Τουρκία συνιστούσε ασφαλή χώρα και ότι ο προσφεύγων διατηρούσε το δικαίωμά του να ζητήσει διεθνή προστασία και να αποκτήσει το καθεστώς πρόσφυγα εκεί, σύμφωνα με τη Συνθήκη για το Καθεστώς των Προσφύγων του 1951.

Στη συνέχεια, ο προσφεύγων άσκησε αίτηση ακύρωσης κατά της απόφασης της Επιτροπής ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων, υποστηρίζοντας, κατά βάση, ότι δεν έλαβε την απαραίτητη νομική υποστήριξη κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, ενώ επέμεινε στα επιχειρήματά του ως προς τον κίνδυνο που αντιμετώπιζαν άτομα με αρμένικη καταγωγή εντός της τουρκικής επικράτειας. Όπως και τα προηγούμενα ένδικα μέσα, έτσι και η αίτηση ακύρωσης απορρίφθηκε από το αρμόδιο δικαστήριο, το οποίο έκρινε ότι τα διαδικαστικά δικαιώματα του προσφεύγοντος δεν παραβιάστηκαν, δεδομένης της παρουσίας διερμηνέα κατά τη διαδικασία και της πραγμάτωσης του δικαιώματος ακρόασής του ενώπιον της Επιτροπής Ασύλου. Τέλος, ο προσφεύγων άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΣτΕ, χωρίς ωστόσο το τελευταίο να έχει αποφανθεί μέχρι την έκδοση της σχολιαζόμενης απόφασης.

Στο μεταξύ, είχε δρομολογηθεί διαδικασία απομάκρυνσης κατά του προσφεύγοντα, κατόπιν σχετικής απόφασης επιστροφής της Αστυνομικής Διεύθυνσης Λέσβου, η εκτέλεση της οποίας εκκρεμούσε. Ταυτόχρονα, διατάχθηκε η κράτησή του στο αστυνομικό τμήμα της Μυτιλήνης, όπου παρέμεινε για 1 μήνα και 19 ημέρες, όταν και μεταφέρθηκε και φιλοξενήθηκε στις εγκαταστάσεις ΜΚΟ. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι συνθήκες κράτησής του ήταν εξευτελιστικές, τόσο από άποψη υγιεινής, όσο και από άποψη περιορισμού σε άλλες δραστηριότητες (π.χ. προαυλισμός). Ο προσφεύγων κινήθηκε νομικά και κατά της απόφασης που διέτασσε την επιστροφή του στην Τουρκία, χωρίς επιτυχία.

Τέλος, ο προσφεύγων δήλωσε στο ΕΔΔΑ ότι, σε απροσδιόριστο χρόνο, είχε λάβει το καθεστώς του πρόσφυγα στη Γαλλία, όπου πλέον διέμενε.

Στο πλαίσιο αυτό, ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι η απομάκρυνση και επιστροφή του στην Τουρκία συνιστά παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ για την απαγόρευση των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης. Επιπλέον, σύμφωνα με τον προσφεύγοντα, το άρθρο 3 παραβιάστηκε και λόγω των εξευτελιστικών συνθηκών διαβίωσης κατά τη διάρκεια της κράτησής του στο αστυνομικό τμήμα Μυτιλήνης, ιδίως λόγω των ελλιπών υποδομών, όπως προαναφέρθηκε. Επιπρόσθετα, ο προσφεύγων πρόβαλε και την παραβίαση του άρθρου 13 σε συνδυασμό με το άρθρο 3, βασιζόμενος στις πολλαπλές ελλείψεις στη διαδικασία χορήγησης ασύλου και στη διαδικασία απομάκρυνσης, οι οποίες, κατά την άποψή του, ήταν τέτοιες που ευνοούσαν την επιστροφή του στην Τουρκία (μία καθόλου ασφαλής χώρα για το πρόσωπό του) και, κατ' επέκταση, στη Συρία, χωρίς να έχει πραγματοποιηθεί ουσιαστική εξέταση της αίτησής του για άσυλο.

Από την πλευρά της, η Ελλάδα υποστήριξε ότι λόγω των μαζικών εισροών μεταναστών, τυχόν ελλείψεις στις δομές και στα τμήματα που κρατούνταν οι αιτούντες άσυλο ήταν αναπόφευκτες. Όσον αφορά τα άρθρα 13 και 3 ΕΣΔΑ, το εναγόμενο κράτος ισχυρίστηκε ότι ο προσφεύγων είχε στη διάθεσή του ένα πλήρες νομικό πλαίσιο, το οποίο παρείχε όλες τις απαιτούμενες διαδικαστικές εγγυήσεις και προστάτευε τον προσφεύγοντα από άμεση ή έμμεση επαναπροώθηση στη Συρία. Η ισχύουσα ελληνική νομοθεσία, η οποία βασιζόταν στις απαιτήσεις του ενωσιακού δικαίου περί ασύλου, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε στην περίπτωση του προσφεύγοντος, εξασφάλισαν μια σοβαρή και ταχεία εξέταση της αίτησής του για άσυλο. Ειδικότερα, η συνέντευξη του προσφεύγοντος πραγματοποιήθηκε από υπάλληλο της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Ασύλου, με

1. Βλ. παρ. 52 της σχολιαζόμενης απόφασης. Το περιεχόμενο της δήλωσης θα αναφερθεί εν συντομία παρακάτω.

τη συνεργασία διερμηνέα, ενώ και οι ερωτήσεις που του τέθηκαν ήταν κατάλληλες ενόψει των προσωπικών και γενικότερων συνθηκών γύρω από τη σχετική διαδικασία ασύλου, δίνοντας την ευκαιρία στον προσφεύγοντα να εκφράσει τις απόψεις του ευχερώς.

Στην απόφασή του, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έλαβε υπόψη, μεταξύ άλλων, το Π.Δ. 113/2013 («Καθιέρωση ενιαίας διαδικασίας αναγνώρισης σε αλλοδαπούς και ανιθαγενείς του καθεστώτος του πρόσφυγα ή δικαιούχου επικουρικής προστασίας») και τον Ν. 4375/2016 για την οργάνωση και λειτουργία της Υπηρεσίας Ασύλου που ενσωματώνει την Οδηγία 2013/32/ΕΕ. Σε επίπεδο διεθνούς δικαίου, ιδιαίτερη σημασία για την υπόθεση έχει η προαναφερόμενη Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας του 2016, με την οποία οι δύο πλευρές συμφώνησαν σε ορισμένα κοινά σημεία. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι όλοι οι νέοι παράτυποι μετανάστες που θα εισέρχονται από την Τουρκία στα ελληνικά νησιά από τις 20 Μαρτίου 2016 θα επιστρέφονται στην Τουρκία. Η διαδικασία αυτή θα πραγματοποιείται σε πλήρη συμμόρφωση με το δίκαιο της ΕΕ και το διεθνές δίκαιο, αποκλείοντας έτσι κάθε είδους μαζική απέλαση, ενώ όλοι οι μετανάστες θα προστατεύονται σύμφωνα με τα σχετικά διεθνή πρότυπα και με σεβασμό στην αρχή της μη επαναπροώθησης. Επιπλέον, η Τουρκία, πάντα σε συνεργασία με την ΕΕ, αναλαμβάνει την υποχρέωση να εμποδίσει τη διάνοιξη νέων θαλάσσιων ή χερσαίων διαδρομών παράνομης μετανάστευσης. Η Κοινή Δήλωση του 2016 συμπληρώνεται από τις διάφορες διπλωματικές διαβεβαιώσεις Τούρκων αξιωματούχων, καθώς και από αλληλογραφία αξιωματούχων της ΕΕ και του ΟΗΕ που επιβεβαιώνουν τον σεβασμό των διαδικασιών ασύλου εκ μέρους της Τουρκίας, τόσο για τους Σύριους, όσο και για τους μη Σύριους πολίτες[2].

II. Διαγραφή της αιτίασης για την εκτέλεση της απόφασης επιστροφής – Η προβληματική με την ιδιότητα του θύματος

Όσον αφορά τον ισχυρισμό του προσφεύγοντος περί παραβίασης του άρθρου 3 ΕΣΔΑ αν εκτελείτο η απομάκρυνσή του στην Τουρκία, το ΕΔΔΑ, παραπέμποντας στο άρθρο 37 παρ. 1 της Σύμβασης, κατέληξε να διαγράψει την εν λόγω αιτίαση της προσφυγής. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου θεώρησε ότι, καθώς ο προσφεύγων είχε στο μεταξύ λάβει το καθεστώς πρόσφυγα στη Γαλλία, δεν υπήρχε λόγος να συνεχιστεί η εξέταση της πιθανότητας παραβίασης του άρθρου 3, αφού ακριβώς εξέλιπε πλέον ο κίνδυνος απομάκρυνσής του στην Τουρκία.

Ομολογουμένως, η κρίση του ΕΔΔΑ στο σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα λιτή, δεν παύει ωστόσο να εγείρει ορισμένα ερωτήματα σχετικά με το περιεχόμενο της ιδιότητας του θύματος κατά την ερμηνεία και εφαρμογή της ΕΣΔΑ. Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι κατά την εξέταση του παραδεκτού της αιτίασης σχετικά με την παραβίαση του άρθρου 13 σε συνδυασμό με το άρθρο 3 στη συνέχεια της απόφασης, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε πως, παρά το γεγονός ότι το παράπονο για τον κίνδυνο απομάκρυνσης είχε διαγραφεί, ο προσφεύγων διατηρούσε την ιδιότητα του θύματος ως προς τη συνδυαστική εφαρμογή των άρθρων 13 και 3. Σύμφωνα με προγενέστερη νομολογία, σχετική με περιπτώσεις αιτούντων άσυλο που στο μεταξύ είχαν λάβει καθεστώς πρόσφυγα, η χορήγηση ενός τέτοιου καθεστώτος δεν στερεί τον προσφεύγοντα από την ιδιότητα του θύματος αναφορικά με την τυχόν παραβίαση του άρθρου 13 για διαδικαστικές πλημμέλειες σε υποθέσεις ασύλου, δεδομένου ότι διατηρεί την αυτοτέλειά του σε σχέση με τα υπόλοιπα δικαιώματα της ΕΣΔΑ[3]. Μάλιστα, στο πλαίσιο της σχολιαζόμενης απόφασης παρατηρείται και μια (θετική) διεύρυνση της νομολογίας αυτής, δεδομένου ότι το ΕΔΔΑ δέχτηκε πως η ιδιότητα του θύματος δεν αίρεται ακόμη και αν η αιτίαση για το άρθρο 3 διαγράφεται κατά το άρθρο 37 παρ. 1 της ΕΣΔΑ και δεν είναι απλώς απαράδεκτη, όπως κρίθηκε στις παραπεμπόμενες αποφάσεις[4].

Ωστόσο, υπάρχει μία πιθανώς σημαντική διαφορά της σχολιαζόμενης απόφασης σε σχέση με την προγενέστερη αυτή νομολογία. Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ αναφέρει ρητά ότι, κατά βάση, η απώλεια της ιδιότητας του θύματος συνδέεται με το γεγονός ότι οι εθνικές αρχές του εναγόμενου κράτους έχουν ήδη αναγνωρίσει τη σχετική παραβίαση της Σύμβασης και έχουν λάβει ουσιαστικά μέτρα για να την αποκαταστήσουν. Επομένως, δεν είναι αρκετή η λήψη μίας μόνο ευνοϊκής για τον προσφεύγοντα απόφασης ή μέτρου[5].

Εν προκειμένω, ο προσφεύγων έλαβε το καθεστώς του πρόσφυγα όχι από το ίδιο το εναγόμενο κράτος, αλλά από ένα τρίτο, τη Γαλλία, σε αντίθεση με τις άλλες υποθέσεις

2. Βλ. παρ. 53 της σχολιαζόμενης απόφασης.

3. Βλ. παρ. 112-113 της σχολιαζόμενης απόφασης· ΕΔΔΑ *Ι.Μ. κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 9152/09), απόφαση της 2ας Φεβρουαρίου 2012 του Πέμπτου Τμήματος, παρ. 38, 94-95, 100· ΕΔΔΑ *Μ.Α. κατά Κύπρου* (Προσφυγή No 41872/10), απόφαση της 23ης Ιουλίου 2013 του Τέταρτου Τμήματος, παρ. 59, 109-110, 118-120· ΕΔΔΑ *Gebremeshin κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 25389/05), απόφαση της 26ης Απριλίου 2007 του Δεύτερου Τμήματος, παρ. 20, 56.

4. *J.B. κατά Ελλάδας*. Επιστροφή αιτούντος άσυλο στην Τουρκία. Διπλωματικές διαβεβαιώσεις εντός πλαισίου διακρατικής συνεργασίας. Συνθήκες κράτησης σε αστυνομικό τμήμα. Μη παραβίαση του άρθρου 13. Παραβίαση άρθρου 3 για συνθήκες κράτησης, ECHR Case Law, 26.05.2026, διαθέσιμο σε: https://www.echrcaselaw.com/apofaseis-edda/j-b-%.

5. Βλ. παρ. 113 της σχολιαζόμενης απόφασης.

ασύλου, στις οποίες εν τέλει τα ίδια τα εναγόμενα κράτη προέβησαν στις σχετικές ενέργειες. Από την απόφαση δεν προκύπτει ότι η Ελλάδα προέβη σε κάποια αναγνώριση της ύπαρξης συστημικών ελλείψεων στις εγχώριες διαδικασίες ασύλου, όπως υποστήριξαν ο προσφεύγων και παρεμβαίνουσες ενώπιον του Δικαστηρίου ΜΚΟ[6].

Συνεπώς, ανακύπτει το ερώτημα εάν, πράγματι, απωλέσθηκε η ιδιότητα του θύματος ως προς το άρθρο 3 βάσει των προαναφερόμενων κριτηρίων που χρησιμοποιεί το ίδιο το ΕΔΔΑ. Σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο του Στρασβούργου, προκειμένου να αιτιολογήσει τη διαγραφή της αιτίασης για τον κίνδυνο απομάκρυνσης, παρέπεμψε στην απόφαση *M.D. και άλλοι κατά Ρωσίας*, στο πλαίσιο της οποίας, ένας από τους προσφεύγοντες είχε λάβει καθεστώς πρόσφυγα εκτός της Ρωσίας (στη Σουηδία), παραμερίζοντας φαινομενικά την απαίτηση για επανόρθωση από το εναγόμενο κράτος ώστε να δικαιολογηθεί η απώλεια της ιδιότητας του θύματος και επιτείνοντας την ασάφεια επί του ζητήματος[7]. Ταυτόχρονα, σημειώνεται ότι το ίδιο το ΕΔΔΑ, στην πολύ πρόσφατη απόφαση *Η.Τ. κατά Γερμανίας και Ελλάδας*, είχε διαπιστώσει την ύπαρξη συστημικών ελλείψεων στις ελληνικές διαδικασίες ασύλου, γεγονός που δεν ελήφθη υπόψη από τη Γερμανία και που οδήγησε στην αναγνώριση της παραβίασης του διαδικαστικού σκέλους του άρθρου 3[8].

Σε κάθε περίπτωση, συνολικά, η απώλεια της ιδιότητας του θύματος δεν απαιτεί μόνο τη μη διατήρηση της τελευταίας μέχρι το χρονικό σημείο κατάθεσης της προσφυγής, αλλά πρέπει να υφίσταται συνδυαστικά με το στοιχείο της αναγνώρισης της προσβολής, δηλαδή της αποκατάστασης *in integrum* από το εναγόμενο κράτος. Αυτό το δεύτερο στοιχείο θεωρείται και το πιο κρίσιμο. Πρέπει, με άλλα λόγια, η αποκατάσταση να μην είναι μόνο χρηματική, αλλά να περιλαμβάνει και τη νομική και πραγματική αντιμετώπιση που απαιτεί η σοβαρότητα της προσβολής[9]. Στην περίπτωσή μας, δεν ήταν η Ελλάδα, δηλαδή το κράτος απ' όπου προήλθε η προσβολή, που αναγνώρισε το καθεστώς πρόσφυγα στον προσφεύγοντα (και συνακόλουθα το κράτος που τήρησε την αρχή της μη επαναπροώθησης), αλλά ένα τρίτο κράτος, η Γαλλία.

III. Η κρίση του ΕΔΔΑ σχετικά με την αιτίαση για τα άρθρα 13 και 3 της ΕΣΔΑ

Αναφορικά με την εξέταση της αιτίασης για την παραβίαση των άρθρων 13 και 3 της ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο του Στρασβούργου εφάρμοσε τις γενικές αρχές που έχει εφαρμόσει σε προγενέστερη σχετική του νομολογία σε υποθέσεις όπου οι αιτήσεις ασύλου των προσφευγόντων είχαν απορριφθεί ως απαράδεκτες, καθώς είχαν φτάσει από γειτονικό κράτος, το οποίο χαρακτηρίζεται ως «ασφαλής τρίτη χώρα» από την εθνική νομοθεσία του κράτους υποδοχής/απέλασης[10]. Σύμφωνα με τις αρχές αυτές, αποτελεί υποχρέωση του κράτους απέλασης να εξετάσει διεξοδικά αν υπάρχει ή όχι πραγματικός κίνδυνος να στερηθεί ο αιτών άσυλο, στη τρίτη χώρα υποδοχής, την πρόσβαση σε επαρκή διαδικασία ασύλου, η οποία θα τον προστατεύει από τον κίνδυνο επαναπροώθησης. Συνακόλουθα, εάν διαπιστωθεί ότι οι υφιστάμενες εγγυήσεις ως προς αυτό το θέμα είναι ανεπαρκείς, το άρθρο 3 επιβάλλει την υποχρέωση να μην απομακρύνονται οι αιτούντες άσυλο προς την εν λόγω τρίτη χώρα. Ταυτόχρονα, το άρθρο 13 απαιτεί την ύπαρξη αποτελεσματικής προσφυγής εντός της εθνικής έννομης τάξης που θα επιτρέψει στις αρμόδιες εθνικές αρχές να εξετάσουν επί της ουσίας τον σχετικό με την ΕΣΔΑ ισχυρισμό, δηλαδή, εν προκειμένω, την πιθανότητα του μη αναστρέψιμου χαρακτήρα της βλάβης που ενδέχεται να προκύψει εάν υλοποιηθεί ο κίνδυνος βασανιστηρίων ή εξευτελιστικής μεταχείρισης[11].

Στην υπόθεση *J.B.*, το ΕΔΔΑ, αφού περιέγραψε αναλυτικά τη διαδικασία ασύλου στην οποία ενεπλάκη ο προσφεύγων, διαπίστωσε ότι η αίτηση του τελευταίου αποτέλεσε αντικείμενο μιας πολυεπίπεδης εξέτασης από την Υπηρεσία Ασύλου, την Επιτροπή Εφέσεων και τις δικαστικές αρχές. Πράγματι, από τα πραγματικά περιστατικά προκύπτει ότι δόθηκε στον προσφεύγοντα ουσιαστική ευκαιρία να εκθέσει την εκδοχή του και τα επιχειρήματά του, ότι οι ερωτήσεις που του τέθηκαν ήταν κατάλληλες για τον σκοπό του να διαπιστωθεί αν η Τουρκία αποτελεί ασφαλή τρίτη χώρα για εκείνον, και ότι οι αρχές εξέτασαν την ουσία των ισχυρισμών του. Το γεγονός ότι η αρχική απόφαση απόρριψης της αίτησης περιείχε τυποποιημένη διατύπωση δεν

6. Βλ. παρ. 77, 83, 99 της σχολιαζόμενης απόφασης.

7. Βλ. παρ. 64 της σχολιαζόμενης απόφασης· ΕΔΔΑ *M.D. και άλλοι κατά Ρωσίας* (Προσφυγές Νος 71321/17 και 9 άλλες), απόφαση της 14ης Σεπτεμβρίου 2021 του Τρίτου Τμήματος, παρ. 55-56.

8. ΕΔΔΑ *Η.Τ. κατά Γερμανίας και Ελλάδας* (Προσφυγή No 13337/19), απόφαση της 15ης Οκτωβρίου 2024 του Τέταρτου Τμήματος, παρ. 144-151.

9. Ι. ΣΑΡΜΑΣ, Άρθρο 34 – Ατομικές Προσφυγές, σε: Ι. Σαρμάς / Ξ. Κοντιάδης / Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), ΕΣΔΑ, Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, 2021, σσ. 891-892.

10. ΕΔΔΑ *Saadi κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 37201/06), απόφαση της 28ης Φεβρουαρίου 2008 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 124-136· ΕΔΔΑ *Othman (Abu Qatada) κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 8139/09), απόφαση της 17ης Ιανουαρίου 2012 του Τέταρτου Τμήματος, παρ. 187-189· ΕΔΔΑ *Ilias και Ahmed κατά Ουγγαρίας* (Προσφυγή No 47287/15), απόφαση της 21ης Νοεμβρίου 2021 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 124-150· ΕΔΔΑ *M.S.S. κατά Βελγίου και Ελλάδας* (Προσφυγή No 30696/09), απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2011 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 286-293.

11. Βλ. παρ. 100-111 της σχολιαζόμενης απόφασης.

αποτελεί, από μόνο του, ένδειξη παράλειψης διεξαγωγής εξατομικευμένης αξιολόγησης[12]. Επιπλέον, οι αρμόδιες αρχές έλαβαν υπόψη ένα ευρύ φάσμα εκθέσεων, στατιστικών και άλλων στοιχείων προκειμένου να διευκρινίσουν τις συνθήκες που θα αντιμετώπιζε ο προσφεύγων στην Τουρκία.

Όσον αφορά, ειδικότερα, το ζήτημα των διπλωματικών διαβεβαιώσεων, το Δικαστήριο τόνισε αρχικά ότι, εξετάζοντας στο παρελθόν το ζήτημα της αποδοχής εγγυήσεων γενικότερου χαρακτήρα σε υποθέσεις απέλασης, δεν έχει αποκλείσει το ενδεχόμενο μια συμφωνία μεταξύ δύο κρατών σχετικά με την απέλαση προσώπων που ζητούν προστασία, η οποία περιέχει τέτοιου είδους γενικές διαβεβαιώσεις, να γίνεται δεκτή υπό ορισμένες προϋποθέσεις[13]. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, οι διαβεβαιώσεις πρέπει μεν να είναι καταρχάς ειδικές, ωστόσο, ο κανόνας αυτός δεν πρέπει να εφαρμόζεται μηχανικά, εφόσον υφίσταται ένας γενικότερος, αμοιβαίος μηχανισμός συνεργασίας δύο κρατών για ζητήματα απομάκρυνσης. Το κρίσιμο ερώτημα παραμένει το κατά πόσον οι σχετικές διαβεβαιώσεις, ανεξαρτήτως του πόσο γενικές είναι, προσφέρουν επαρκείς εγγυήσεις προστασίας απέναντι στον κίνδυνο βασανιστηρίων ή εξευτελιστικής μεταχείρισης[14].

Εν προκειμένω, το ΕΔΔΑ παρατήρησε ότι οι ελληνικές αρχές δεν βασίστηκαν στις διαβεβαιώσεις των τουρκικών αρχών μεμονωμένα, αλλά τις αξιολόγησαν εντός του ευρύτερου πλαισίου της Κοινής Δήλωσης ΕΕ-Τουρκίας και σε συνδυασμό με το σχετικό υλικό, ιδίως εκείνο που προερχόταν από τον ΟΗΕ. Η αξιολόγηση αυτή έλαβε σοβαρά υπόψη τα επιχειρήματα του προσφεύγοντος, καθώς και τη μεταχείριση των Σύριων στην Τουρκία, βασιζόμενη σε στατιστικά στοιχεία. Μάλιστα, η υπόθεση διακρίνεται από την *H.T.*, στην οποία οι γερμανικές αρχές είχαν απελάσει τον προσφεύγοντα από τη Γερμανία στην Ελλάδα βάσει μιας διοικητικής συμφωνίας, η οποία δεν περιείχε διατάξεις που να εγγυώνται ότι οι αιτούντες άσυλο που απελάθηκαν θα είχαν πρόσβαση σε αποτελεσματική διαδικασία ασύλου στην Ελλάδα.

Συνολικά, η πληρότητα της εγχώριας εξέτασης, το εύρος των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν (ιδίως το συνεκτικό σύνολο της Κοινής Δήλωσης ΕΕ-Τουρκίας και των διπλωματικών διαβεβαιώσεων της Τουρκίας), η νομική συνδρομή που είχε ο προσφεύγων στη διάθεσή του και οι αιτιολογημένες απαντήσεις που δόθηκαν στα επιχειρήματα του τελευταίου, οδήγησαν το Δικαστήριο στο συμπέρασμα ότι δεν εμφιλοχώρησε παραβίαση των άρθρων 13 και 3 της ΕΣΔΑ.

Η απόφαση *J.B.* αποτελεί το πιο πρόσφατο στάδιο στη νομολογιακή εξέλιξη της αντιμετώπισης των διπλωματικών διαβεβαιώσεων από το ΕΔΔΑ. Παρά την πιο αυστηρή αρχική του θέση (πιθανώς βασισμένη στον απόλυτο χαρακτήρα της απαγόρευσης των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης του άρθρου 3)[15], σύντομα το Δικαστήριο του Στρασβούργου ανέπτυξε ορισμένα κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία οι διπλωματικές διαβεβαιώσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να δικαιολογήσουν μια απέλαση, χωρίς να μεσολαβεί παραβίαση του άρθρου 3.

Συγκεκριμένα, το βάρος που θα αποδώσει το Δικαστήριο στις διπλωματικές διαβεβαιώσεις σε μια συγκεκριμένη υπόθεση εξαρτάται από τις συνθήκες που επικρατούν κατά τον κρίσιμο χρόνο. Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο θα εξετάσει, καταρχάς, εάν η γενική κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο κράτος υποδοχής δεν αποκλείει την αποδοχή των κρίσιμων διαβεβαιώσεων. Στη συνέχεια, θα εξετάσει την ποιότητα των διαβεβαιώσεων που δόθηκαν και εάν, υπό το πρίσμα της πρακτικής εφαρμογής τους από το κράτος υποδοχής, μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες[16]. Περαιτέρω, οι διαβεβαιώσεις πρέπει να είναι σαφείς και συγκεκριμένες. Συνεπώς, η ύπαρξη εθνικών νόμων και η προσχώρηση σε διεθνείς συνθήκες που εγγυώνται, κατ' αρχήν, τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν αρκούν από μόνες τους για να εξασφαλίσουν επαρκή προστασία έναντι του κινδύνου εξευτελιστικής μεταχείρισης[17].

Τα κριτήρια αυτά εφαρμόζονται, ως έναν βαθμό, και στο πλαίσιο της απόφασης *J.B.* Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι το ΕΔΔΑ δεν δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη γενική κατάσταση ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Τουρκία, αλλά εξετάζει περισσότερο τη διαδικασία που ακολουθήθηκε από τις αρμόδιες εθνικές αρχές. Οι τελευταίες, κατά τη γνώμη του ΕΔΔΑ, ορθά έλαβαν υπόψη όχι μόνο τις διπλωματικές διαβεβαιώσεις που είχε παράσχει η Τουρκία, αλλά και ένα ευρύτερο σύνολο υποστηρικτικού υλικού που επιβεβαιώνει τον οργανωμένο μηχανισμό συνεργασίας ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Στη στάση αυτή

12. ΕΔΔΑ *Khlaifia και λοιποί κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 16483/12), απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 2016 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 239, 251.

13. ΕΔΔΑ *H.T. κατά Γερμανίας και Ελλάδας*, ό.π., παρ. 146.

14. Βλ. παρ. 127-129 της σχολιαζόμενης απόφασης.

15. ΕΔΔΑ *Chahal κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 22414/93), απόφαση της 15ης Νοεμβρίου 1996 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 104-105, όπου το ΕΔΔΑ απέρριψε τις διαβεβαιώσεις που είχε δώσει η Κυβέρνηση της Ινδίας περί μη εξευτελιστικής μεταχείρισης του προσφεύγοντος, ενόψει των συστημικών προβλημάτων προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων εκεί.

16. ΕΔΔΑ *Othman (Abu Qatada) κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π., παρ. 186-189· ΕΔΔΑ *Shamayev και 12 άλλοι κατά Γεωργίας και Ρωσίας* (Προσφυγή No 36378/02), απόφαση της 12ης Απριλίου 2005 του πρώην Δεύτερου Τμήματος, παρ. 343-345.

17. ΕΔΔΑ *Saadi κατά Ιταλίας*, ό.π., παρ. 147-148.

του Δικαστηρίου σαφώς παίζει ρόλο και το γεγονός ότι η Τουρκία είναι συμβαλλόμενο μέρος στην ΕΣΔΑ και, ως εκ τούτου, είναι ευχερέστερος ο έλεγχος ως προς την τήρηση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η Σύμβαση.

IV. Οι συνθήκες κράτησης του προσφεύγοντος

Η μοναδική παραβίαση που εντοπίστηκε από το ΕΔΔΑ στην κρίσιμη απόφαση αφορούσε το άρθρο 3 αναφορικά με τις συνθήκες κράτησης του προσφεύγοντος στο αστυνομικό τμήμα της Μυτιλήνης, πριν την εκτέλεση της απέλασής του. Σύμφωνα με πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, πέρα από τις εξευτελιστικές συνθήκες κράτησης καθαυτές, όπως υπερπληθυσμός, κακές συνθήκες υγιεινής και έλλειψη εξωτερικού χώρου για άσκηση, εξαιτίας της φύσης των αστυνομικών τμημάτων, τα τελευταία είναι κατάλληλα μόνο για κρατήσεις σύντομης διάρκειας. Εν προκειμένω, ο προσφεύγων κρατήθηκε για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του ενός μήνα, γεγονός που επέφερε και τη σχετική παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ.

Η απόφαση *J.B.* ακολουθεί τη σταθερή νομολογιακή γραμμή του ΕΔΔΑ αναφορικά με τις συνθήκες κράτησης στα ελληνικά αστυνομικά τμήματα, χωρίς να προσφέρει κάτι νέο ως προς το ζήτημα. Πάντως, αυτό που μπορούμε να τονίσουμε όσον αφορά τη σχετική νομολογία είναι ότι το ΕΔΔΑ αντιμετωπίζει τη χρονική διάρκεια της κράτησης ως ένα ανεξάρτητο κριτήριο σε σχέση με τις υπόλοιπες συνθήκες. Συνακόλουθα, ακόμη και αν οι συνθήκες είναι καταρχήν αποδεκτές για μια σύντομη κράτηση, ο χώρος του αστυνομικού τμήματος δεν θεωρείται κατάλληλος για παρατεταμένη κράτηση (η οποία συνήθως κυμαίνεται μεταξύ 1-3 μηνών στις αποφάσεις που έχει διαπιστωθεί παραβίαση του άρθρου 3)[18].

V. Συμπεράσματα

Η απόφαση *J.B. κατά Ελλάδας*, ανεξαρτήτως της προβληματικής αναφορικά με την ιδιότητα του θύματος (η οποία ωστόσο παρουσιάζει σημαντικό νομικό ενδιαφέρον ως προς το κατά πόσον η απόκτηση καθεστώτος πρόσφυγα σε κράτος διαφορετικό από το εναγόμενο αρκεί για την απώλεια της ιδιότητας αυτής), έχει το δικό της ενδιαφέρον ως προς τη σημασία των διπλωματικών διαβεβαιώσεων για την κρίση του ΕΔΔΑ σε υποθέσεις ασύλου. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου αποσαφηνίζει τον ρόλο τους ως τεκμηρίων έλλειψης του κινδύνου από τον οποίο προστατεύει το άρθρο 3, θέτοντας τα κριτήρια που καθορίζουν τον βαθμό της κρισιμότητάς τους. Σίγουρα, η απόφαση δεν παύει να εγείρει ορισμένα ουσιαστικής φύσης ερωτήματα, όπως, για παράδειγμα, σχετικά με τον έλεγχο της πρακτικής εφαρμογής των διαβεβαιώσεων από το κράτος υποδοχής[19].

---

18. ΕΔΔΑ *Σιάσιος και άλλοι κατά Ελλάδας* (Προσφυγή No 30303/07), απόφαση της 4ης Ιουνίου 2009 του Πρώτου Τμήματος, παρ. 32-33· ΕΔΔΑ *Αδαμαντίδης κατά Ελλάδας* (Προσφυγή No 10587/10), απόφαση της 17ης Απριλίου 2014 του Πρώτου Τμήματος, παρ. 32-33· ΕΔΔΑ *Η.Τ. κατά Γερμανίας και Ελλάδας* (Προσφυγή No 13337/19), απόφαση της 15ης Οκτωβρίου 2024 του Τέταρτου Τμήματος, παρ. 83.

19. Ό.π., υποσημ. 4.

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Σλοβενία "Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES" (SR 22 IPA SO 01 24) – Τέταρτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής

Η τέταρτη συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής του Προγράμματος πραγματοποιήθηκε στις 19 Μαρτίου 2026 στο Βελιγράδι. Κατά τη διάρκεια των εργασιών, εξετάστηκε η πρόοδος υλοποίησης των επιμέρους δράσεων, ενώ συζητήθηκαν τα επόμενα στάδια συνεργασίας και ο προγραμματισμός των επικείμενων δραστηριοτήτων. Εκ μέρους του ΚΔΕΟΔ, συμμετείχαν η κα Βιργινία Τζώρτζη, η κα Έλλη Τσιτσιπά και η κα Μαρία Χαλυβοπούλου.

Μαρία Χαλυβοπούλου

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με την Αυστρία "Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia" (SR 22 IPA FI 01 24) – Τέταρτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής

Στις 21 Απριλίου 2026 έλαβε χώρα στο Βελιγράδι η τέταρτη συνεδρίαση της Συντονιστικής Επιτροπής του έργου διδυμοποίησης για την αναβάθμιση της εκπαιδευτικής λειτουργίας της Φορολογικής Διοίκησης της Σερβίας. Οι συμμετέχοντες προχώρησαν σε αποτίμηση της μέχρι τότε εξέλιξης του Προγράμματος και αντάλλαξαν απόψεις σχετικά με τον σχεδιασμό των επόμενων ενεργειών. Το ΚΔΕΟΔ εκπροσωπήθηκε από την κα Βιργινία Τζώρτζη, την κα Έλλη Τσιτσιπά και την κα Ιωάννα Μπαχσεβάνογλου Δημητριάδου.

Μαρία Χαλυβοπούλου

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με την Ιορδανία σε συνεργασία με τη Γερμανία και την Ισπανία "Support digital transition in Jordan through Personal Data Protection and Artificial Intelligence" (JO 22 NDICI TE 01 24) – Τρίτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής

Η τρίτη συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής του Προγράμματος πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά στις 26 Απριλίου 2026. Στο επίκεντρο των συζητήσεων βρέθηκαν η πρόοδος των δράσεων που σχετίζονται με την προστασία προσωπικών δεδομένων και την τεχνητή νοημοσύνη, καθώς και ο συντονισμός των επόμενων βημάτων του έργου. Εκ μέρους του ΚΔΕΟΔ, συμμετείχαν η κα Έλλη Τσιτσιπά, η κα Ιωάννα Μπαχσεβάνογλου-Δημητριάδου και η κα Μαρία Χαλυβοπούλου.

Μαρία Χαλυβοπούλου

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Σλοβενία "Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES" (SR 22 IPA SO 01 24) – Εκπαιδευτική Επίσκεψη (Study visit) στην Αθήνα

Στις 20-24 Απριλίου 2026 πραγματοποιήθηκε, στην Αθήνα, η δεύτερη εκπαιδευτική επίσκεψη (Study visit) του προγράμματος, όπου συμμετείχαν στελέχη του Υπουργείου Εργασίας, Απασχόλησης, Βετεράνων και Κοινωνικών Υποθέσεων της Σερβίας. Οι συμμετέχοντες επισκέφθηκαν φορείς όπως το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, την Επιθεώρηση Εργασίας, τον Συνήγορο του Πολίτη και τη Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων της Βουλής των Ελλήνων. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν σχετικά με το θεσμικό και κανονιστικό πλαίσιο της Ελλάδας στον τομέα της εργασίας και των κοινωνικών υποθέσεων, καθώς και για τις αρμοδιότητες και τις πρακτικές λειτουργίας των εμπλεκόμενων φορέων.

Μαρία Χαλυβοπούλου

2ο Συνέδριο Νέων Επιστημόνων Ευρωπαϊκών Σπουδών (ΚΕΝοΠ-ΚΔΕΟΔ) – 7 & 8 Μαΐου 2026

Στις 7 & 8 Μαΐου 2026, το Κέντρο για τον Ευρωπαϊκό Νομικό Πολιτισμό (ΚΕΝοΠ) και το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) συνδιοργάνωσαν το 2ο Συνέδριο Νέων Επιστημόνων Ευρωπαϊκών Σπουδών. Το συνέδριο αποτέλεσε μια ευκαιρία συνάντησης και επιστημονικού διαλόγου μεταξύ νέων ερευνητών που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο χώρο του Ευρωπαϊκού Δικαίου και των Ευρωπαϊκών Σπουδών.

Στο συνέδριο συμμετείχαν, με εισηγήσεις, υποψήφιοι διδάκτορες και νέοι διδάκτορες, οι οποίοι παρουσίασαν την ερευνητική τους δραστηριότητα και ανέπτυξαν επίκαιρα ζητήματα που απασχολούν τη σύγχρονη ευρωπαϊκή επιστημονική συζήτηση. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη, στην Αίθουσα Συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ.

Οι εργασίες του συνεδρίου αναπτύχθηκαν σε πέντε συνεδρίες, καθεμία από τις οποίες ήταν αφιερωμένη σε διαφορετική θεματική ενότητα. Οι θεματικές παρουσιάστηκαν με την ακόλουθη σειρά:

• Πρώτη Συνεδρία: Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, Ψηφιακή Διακυβέρνηση & Κοινωνική Προστασία

• Δεύτερη Συνεδρία: Μετανάστευση, Άσυλο & Δικαστική Προστασία: Εθνικές και Ευρωπαϊκές Διαστάσεις

• Τρίτη Συνεδρία: Δημόσιες Συμβάσεις: Ανάθεση, Έλεγχος & Νέες Τεχνολογίες

• Τέταρτη Συνεδρία: Οικονομικό Δίκαιο ΕΕ: Κρατικές Ενισχύσεις & Χρηματοπιστωτική Εποπτεία

• Πέμπτη Συνεδρία: Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Σχέση με Εθνικό Δίκαιο, Εξωτερικές Σχέσεις & Δημοσιονομικό Σύστημα

Την εκδήλωση χαιρέτισε ο κ. Παναγιώτης Γκλαβίνης, Κοσμήτωρ της Νομικής Σχολής ΑΠΘ.

Με εισηγήσεις συμμετείχαν οι: Ελένη Αντωνιάδου, Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου, Κωνσταντίνα Γώγουλου, Γρηγόριος Γιαννούλης, Έλλη Τσιτσιπά, Μιχάλης Στεφανόπουλος, Πασχάλης Πασχαλίδης, Μαρίτα Τζουμάκα, Λυδία Παπαγιαννοπούλου, Ελισάβετ Γκλαβίνη, Ιωάννης Κούρτης, Αικατερίνη Νικολαΐδου, Κυριάκος Ευθυνόπουλος, Αικατερίνη Πολυμέρου, Μαρία Γκόνη, Αικατερίνη Αντωνίου, Γεώργιος Καράντζιος και Δήμητρα Κωνσταντινίδου.

Το συνέδριο ολοκληρώθηκε με τις καταληκτικές παρατηρήσεις του κ. Ιωσήφ Κτενίδη, Καθηγητή της Νομικής Σχολής ΑΠΘ και Προέδρου Δ.Σ. του ΚΕΝοΠ, ο οποίος αναφέρθηκε στα βασικά ζητήματα που αναδείχθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών και υπογράμμισε τη σημασία της ενίσχυσης του επιστημονικού διαλόγου μεταξύ των νέων ερευνητών στον χώρο των Ευρωπαϊκών Σπουδών.

Οι εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια του συνεδρίου θα δημοσιευθούν σε επιστημονικό τόμο υπό τη μορφή ηλεκτρονικού βιβλίου (e-book).

Μαρία Σαπαρδάνη

Ελληνογαλλικό συνέδριο « *La démocratie illibérale et ses implications constitutionnelles* » (Η ανελεύθερη δημοκρατία και οι συνταγματικές της επιπτώσεις) και επίδοση Τιμητικού Τόμου στην Ομ. Καθηγήτρια Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου – 15 & 16 Μαΐου 2026

Με πρωτοβουλία του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ), του Ινστιτούτου Έρευνας Ευρωπαϊκού, Διεθνούς και Συγκριτικού Δικαίου (IRDEIC) του Πανεπιστημίου Toulouse Capitole, και της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, και με την υποστήριξη σειράς ελληνικών και γαλλικών ακαδημαϊκών και επαγγελματικών φορέων, πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη, στις 15 & 16 Μαΐου 2026, το ελληνογαλλικό συνέδριο με τίτλο « *La démocratie illibérale et ses implications constitutionnelles* » (Η ανελεύθερη δημοκρατία και οι συνταγματικές της επιπτώσεις).

Μετά το πέρας των εργασιών ακολούθησε η τελετή επίδοσης στην Ομ. Καθηγήτρια του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Διευθύντρια του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ), Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, του Τιμητικού Τόμου « *Droit comparé et justice sociale – Mélanges offerts à la professeure Christina Deliyanni-Dimitrakou* ». Στο παρόν τεύχος παρουσιάζονται οι εργασίες του συνεδρίου και, σε χωριστή ενότητα, η τελετή επίδοσης του τόμου, μαζί με τους λόγους που εκφωνήθηκαν για το επιστημονικό έργο της τιμώμενης και την αντιφώνησή της.

Ι. Σκοπός και βασικοί άξονες των εργασιών του συνεδρίου

Το συνέδριο για την ανελεύθερη δημοκρατία, που πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα τελετών του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, συγκέντρωσε πανεπιστημιακούς, δικαστικούς λειτουργούς, δικηγόρους και ερευνητές από την Ελλάδα, τη Γαλλία και άλλες χώρες. Στις εργασίες συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, οι François Molinié, Joël Andriantsimbazovina, Hélène Gaudin, Didier Blanc, Κώστας Χρυσόγονος, Ιφιγένεια Καμτσίδου, Γιώργος Καραβοκύρης, Πέτρος Στάγκος, Βασίλειος Περγαντής, Απόστολος Βλαχογιάννης, Ruth Martinon Quintero και Eugène Nkili.

Σκοπός του συνεδρίου ήταν η ανάλυση των σύγχρονων μετασχηματισμών της συνταγματικής δημοκρατίας υπό το πρίσμα της ανόδου του ανελευθερισμού, η διερεύνηση των επιπτώσεών του στο κράτος δικαίου, στα θεμελιώδη δικαιώματα και στη διάκριση των εξουσιών, καθώς και η αξιολόγηση των δυνατοτήτων αντίδρασης των εθνικών, ευρωπαϊκών και διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων.

Οι εργασίες του συνεδρίου οργανώθηκαν γύρω από τρεις βασικούς θεματικούς άξονες. Η πρώτη συνεδρία ήταν αφιερωμένη στις θεωρητικές και εννοιολογικές προσεγγίσεις της ανελεύθερης δημοκρατίας, καθώς και στις σύγχρονες εντάσεις ανάμεσα στη δημοκρατία, τον λαϊκισμό και το κράτος δικαίου. Η δεύτερη επικεντρώθηκε στις αντιδράσεις των ευρωπαϊκών θεσμών απέναντι στις ανελεύθερες τάσεις, με ιδιαίτερη αναφορά στον ρόλο του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Η τρίτη διεύρυνε τον προβληματισμό πέρα από τον ευρωπαϊκό χώρο, εξετάζοντας εκδηλώσεις του ανελευθερισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες, στην Αφρική και στο διαμερικανικό σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με γενικές καταληκτικές παρατηρήσεις

για τις σύγχρονες προκλήσεις της συνταγματικής δημοκρατίας.

Στην εναρκτήρια ομιλία του, με τίτλο «Οι όψεις του ανελευθερισμού στην Ευρώπη και στον κόσμο», ο François Molinié υπογράμμισε ότι ο σύγχρονος ανελευθερισμός δεν εκδηλώνεται πλέον κατά κύριο λόγο μέσα από μια επαναστατική ρήξη με τη συνταγματική δημοκρατία, αλλά αναπτύσσεται στο εσωτερικό των ίδιων των υφιστάμενων δημοκρατικών θεσμών. Όπως επισήμανε, τα ανελεύθερα καθεστώτα διατηρούν συχνά τα συντάγματα, τις εκλογές και τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, ενώ παράλληλα εξουδετερώνουν σταδιακά τα θεσμικά αντίβαρα και τις ανεξάρτητες δικαιοδοτικές αρχές. Τόνισε, ιδίως, ότι τα καθεστώτα αυτά αξιοποιούν τους ίδιους τους μηχανισμούς της δημοκρατίας, προκειμένου να αποδυναμώσουν τις φιλελεύθερες εγγυήσεις και να μετατρέψουν τους συνταγματικούς θεσμούς σε μέσα πολιτικής νομιμοποίησης.

Ο Κώστας Χρυσόγονος, στην εισήγησή του με θέμα «Η ανελεύθερη δημοκρατία: μια κενή αφαίρεση;», υποστήριξε ότι ένα καθεστώς που καταλύει τις θεμελιώδεις εγγυήσεις του κράτους δικαίου και των δημόσιων ελευθεριών δεν μπορεί πλέον να θεωρείται δημοκρατικό, ακόμη και αν εξακολουθεί να διεξάγει εκλογές. Κατά την άποψή του, η έννοια της «ανελεύθερης δημοκρατίας» συνιστά περισσότερο ένα οξύμωρο ή μια πολιτικά αμφίσημη κατηγορία, παρά γνήσια μορφή συνταγματικής δημοκρατίας. Θα ήταν, συνεπώς, ακριβέστερο τα εν λόγω καθεστώτα να αναλύονται ως μορφές ανταγωνιστικού αυταρχισμού, οι οποίες χρησιμοποιούν τις εκλογικές διαδικασίες για να παγιώσουν μακροπρόθεσμα την εξουσία τους.

Η Ιφιγένεια Καμτσίδου ανέπτυξε έναν ευρύτερο προβληματισμό σχετικά με τα βαθύτερα αίτια της ανόδου του ανελευθερισμού. Υποστήριξε ότι το φαινόμενο δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως εξωτερική εκτροπή από τον φιλελεύθερο συνταγματισμό, αλλά αποκαλύπτει και τις εσωτερικές αντιφάσεις των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών: την αποδυνάμωση της ουσιαστικής λαϊκής συμμετοχής, τη διεύρυνση της απόστασης μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων, την κυριαρχία των τεχνοκρατικών ελίτ και την περιθωριοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων υπό την επίδραση νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Τόνισε ότι η υπεράσπιση της συνταγματικής δημοκρατίας προϋποθέτει όχι μόνο τη δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά και την αναζωογόνηση της ουσιαστικής συμμετοχής των πολιτών, την ενίσχυση του κοινωνικού πλουραλισμού και της πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης, καθώς και τη διασφάλιση της πολιτικής και κοινωνικής ισότητας.

Ο Γιώργος Καραβοκύρης ανέλυσε τις σύγχρονες εντάσεις μεταξύ δημοκρατίας και κράτους δικαίου, επισημαίνοντας ότι τα λαϊκιστικά φαινόμενα και η κριτική κατά των θεσμικών ελίτ αντανακλούν μια ευρύτερη κρίση της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης. Ανέδειξε, ιδίως, τις αυξανόμενες δυσχέρειες του συγκερασμού της λαϊκής κυριαρχίας με τις απαιτήσεις του φιλελεύθερου συνταγματισμού και με την ανάγκη οριοθέτησης της πολιτικής εξουσίας.

Κατά τη δεύτερη συνεδρία, ο Joël Andriantsimbazovina ανέδειξε τον θεμελιώδη ρόλο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου απέναντι στις ανελεύθερες τάσεις στην Ευρώπη. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, το Δικαστήριο λειτουργεί ως θεσμική εγγύηση της υπεροχής του δικαίου και της οριοθέτησης της κρατικής εξουσίας μέσω των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Υπογράμμισε ότι οι επιθέσεις εναντίον του Δικαστηρίου, ιδίως στο πλαίσιο των συζητήσεων για την εθνική κυριαρχία και τη μεταναστευτική πολιτική, εκφράζουν μια ευρύτερη αμφισβήτηση του ίδιου του ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Επισήμανε, επίσης, τη σημασία του διαλόγου μεταξύ εθνικών και ευρωπαϊκών δικαιοδοτικών οργάνων για τη διατήρηση της συνοχής της ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η Hélène Gaudin εξέτασε τις αντιδράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης απέναντι στις ανελεύθερες τάσεις. Ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαμορφώνει σταδιακά μια συνεκτική νομολογία για την προστασία των θεμελιωδών αξιών της Ένωσης, στηριζόμενο, μεταξύ άλλων, στα άρθρα 2, 7, 19 και 49 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η εισήγησή της κατέδειξε, έτσι, την προοδευτική διαμόρφωση μιας ουσιαστικής αντίληψης του κράτους δικαίου στο ενωσιακό νομικό σύστημα.

Ο Didier Blanc ανέλυσε τον ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην αντιμετώπιση των ανελεύθερων εκτροπών, υπογραμμίζοντας την αυξανόμενη σημασία των ευρωπαϊκών πολιτικών και δικαιοδοτικών μηχανισμών προστασίας των κοινών δημοκρατικών αξιών.

Ο Πέτρος Στάγκος αφιέρωσε την εισήγησή του στα όρια και στις δυνατότητες των ευρωπαϊκών μηχανισμών ελέγχου του κράτους δικαίου. Τόνισε ότι τα ευρωπαϊκά εργαλεία εποπτείας και πολιτικής πίεσης παράγουν ουσιαστικά αποτελέσματα μόνον όταν υπάρχει και σε εθνικό επίπεδο πολιτική βούληση για μεταρρύθμιση. Τα παραδείγματα της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Βουλγαρίας καταδεικνύουν, κατά την άποψή του, ότι η αποτελεσματικότητα των ευρωπαϊκών μηχανισμών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις εσωτερικές πολιτικές ισορροπίες και από τη δυνατότητα πραγματικής δημοκρατικής εναλλαγής.

Κατά την τρίτη συνεδρία, ο Βασίλειος Περγαντής εξέτασε τη σχέση μεταξύ ανελευθερισμού και αποχώρησης από διεθνείς δικαιοδοτικούς μηχανισμούς. Έδειξε ότι τα ανελεύθερα καθεστώτα επιδιώκουν όχι μόνο να αποδυναμώσουν τα εσωτερικά θεσμικά αντίβαρα, αλλά και να

αμφισβητήσουν τη διεθνή έννομη τάξη και τους υπερεθνικούς μηχανισμούς δικαστικού ελέγχου. Η αποχώρηση από διεθνείς συμβάσεις ή περιφερειακά δικαιοδοτικά συστήματα αναδεικνύεται, υπό αυτή την έννοια, σε προνομιακό μέσο υπονόμευσης του κράτους δικαίου σε διεθνές επίπεδο.

Ο Απόστολος Βλαχογιάννης ανέλυσε τις σύγχρονες εκδηλώσεις του ανελευθερισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η εισήγησή του ανέδειξε ότι οι εντάσεις μεταξύ πλειοψηφικής δημοκρατίας και φιλελεύθερου συνταγματισμού δεν περιορίζονται σε νέες ή θεσμικά εύθραυστες δημοκρατίες, αλλά αφορούν και παλαιές και εδραιωμένες δημοκρατίες. Οι συζητήσεις γύρω από τον «συνταγματισμό του κοινού καλού», καθώς και ορισμένες πρόσφατες εξελίξεις στη νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, μαρτυρούν μια αυξανόμενη αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας των ατομικών δικαιωμάτων και του πλουραλισμού. Παράλληλα, ωστόσο, επισημάνθηκε ότι τα θεσμικά αντίβαρα του αμερικανικού συστήματος εξακολουθούν να επιτελούν ουσιαστική λειτουργία περιορισμού της πολιτικής εξουσίας.

Η Ruth Martinon Quintero παρουσίασε τη νομολογία του Διαμερικανικού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία υιοθετεί μια ιδιαίτερα απαιτητική αντίληψη της δημοκρατίας. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η διεξαγωγή εκλογών δεν αρκεί για τη δημοκρατική νομιμοποίηση ενός καθεστώτος, εάν δεν διασφαλίζονται ταυτόχρονα η δικαστική ανεξαρτησία, η ελευθερία της έκφρασης, ο πολιτικός πλουραλισμός και η αποτελεσματική πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Τα θεμελιώδη δικαιώματα λειτουργούν, συνεπώς, ως ουσιαστικά όρια στην πλειοψηφική κυριαρχία.

Τέλος, ο Eugène Nkili εξέτασε τα αφρικανικά συνταγματικά συστήματα και τις μορφές εκδήλωσης του ανελευθερισμού στην Αφρική. Έδειξε ότι το φαινόμενο μπορεί να ευνοείται όχι μόνο από πολιτικές κρίσεις ή στρατιωτικές επεμβάσεις, αλλά και από χαρακτηριστικά των ίδιων των συνταγματικών δομών, ιδίως με αναθεωρήσεις που αποβλέπουν στην παράταση των προεδρικών θητειών ή με την παρατεταμένη προσφυγή σε καθεστώτα έκτακτης ανάγκης. Παράλληλα, ανέδειξε τη σταδιακή ανάπτυξη ενός περιφερειακού αφρικανικού συνταγματισμού, στο πλαίσιο του οποίου τα υπερεθνικά δικαιοδοτικά όργανα διαδραματίζουν ολοένα σημαντικότερο ρόλο στην προστασία των δημοκρατικών αρχών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Οι γενικές καταληκτικές παρατηρήσεις του συνεδρίου ανέδειξαν έναν κοινό προβληματισμό που διατρέχει τις εισηγήσεις: η δημοκρατία δεν εξαντλείται στην εκλογική διαδικασία ούτε στην έκφραση της βούλησης της πλειοψηφίας. Προϋποθέτει μια συνταγματική τάξη θεμελιωμένη στον περιορισμό της πολιτικής εξουσίας, στη διάκριση των εξουσιών, στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και στον σεβασμό του πολιτικού και κοινωνικού πλουραλισμού. Αναδείχθηκε επίσης η ανάγκη στενής διασύνδεσης των εθνικών εγγυήσεων με τους υπερεθνικούς μηχανισμούς προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η μείζων σύγχρονη πρόκληση συνίσταται, επομένως, στη διαφύλαξη του ουσιαστικού περιεχομένου της φιλελεύθερης δημοκρατίας απέναντι σε νέες μορφές αυταρχισμού, οι οποίες αξιοποιούν τα ίδια τα εργαλεία της δημοκρατίας για να αποδυναμώσουν σταδιακά τα θεμέλιά της.

II. *Droit comparé et justice sociale*: Τιμητικός Τόμος για τη Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου

Η ολοκλήρωση των εργασιών του συνεδρίου πλαισιώθηκε από την τελετή επίδοσης στην Ομ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ και Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ, Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, του Τιμητικού Τόμου « *Droit comparé et justice sociale – Mélanges offerts à la professeure Christina Deliyanni-Dimitrakou* ».

Ο τόμος κυκλοφόρησε το 2026 από τον γαλλικό εκδοτικό οίκο Éditions Mare & Martin, υπό την επιμέλεια των Hélène Gaudin, Iphigénie Kamtsidou, Anna-Maria Konsta και Virginia Tzortzi. Συγκεντρώνει μελέτες Ελλήνων και ξένων πανεπιστημιακών, ερευνητών και δικαστών, οι οποίες αντανακλούν βασικούς άξονες του επιστημονικού έργου της τιμώμενης και τη στενή σύνδεση του συγκριτικού και του ευρωπαϊκού δικαίου με την κοινωνική δικαιοσύνη. Οι συμβολές καλύπτουν ζητήματα κοινωνικών δικαιωμάτων και εργατικού δικαίου, ισότητας και απαγόρευσης των διακρίσεων, έμφυλης δικαιοσύνης και ευαλωτότητας, προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κράτους δικαίου, κλιματικής δικαιοσύνης, εταιρικής δέουσας επιμέλειας, τεχνητής νοημοσύνης και συγκριτικής μεθόδου. Η θεματική αυτή πολυφωνία αναδεικνύει τη συμβολή του συγκριτικού δικαίου στην κατανόηση και αντιμετώπιση σύγχρονων κοινωνικών και θεσμικών προκλήσεων.

Στην παρούσα ενότητα δημοσιεύονται οι λόγοι που εκφωνήθηκαν κατά την τελετή, στους οποίους παρουσιάζονται, από διαφορετικές οπτικές, το επιστημονικό, διδακτικό και θεσμικό έργο της Χριστίνας Δεληγιάννη-Δημητράκου, καθώς και η αντιφώνηση της τιμώμενης Καθηγήτριας.

Ομιλία της Άννας-Μαρίας Κώνστα, Επίκ. Καθηγήτριας της Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Είναι ιδιαίτερη τιμή, αλλά και βαθιά προσωπική συγκίνηση για μένα να βρίσκομαι σήμερα εδώ, ως μέλος της συντακτικής επιτροπής του τιμητικού τόμου που αφιε-

ρώνεται στην Ομ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, για να μιλήσω τόσο για το επιστημονικό της έργο, όσο και για τη συνεργασία που είχα τη χαρά και το προνόμιο να έχω μαζί της όλα αυτά τα χρόνια.

Ο τόμος που παρουσιάζουμε σήμερα, με τίτλο « *Droit comparé et justice sociale* », δεν αποτελεί απλώς μια ακαδημαϊκή έκδοση προς τιμήν μιας διακεκριμένης πανεπιστημιακής δασκάλας. Αποτελεί αναγνώριση μιας πολυετούς και ουσιαστικής συμβολής στη νομική επιστήμη, ιδίως στη θεωρία του συγκριτικού δικαίου, στο ευρωπαϊκό κοινωνικό δίκαιο και στο δίκαιο απαγόρευσης των διακρίσεων. Για μένα, όμως, η Χριστίνα Δεληγιάννη δεν υπήρξε μόνο μια σπουδαία πανεπιστημιακή δασκάλα. Συμπορεύτηκα μαζί της τόσο επιστημονικά και ακαδημαϊκά, όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Αναπτύξαμε μια μακρόχρονη σχέση που αποτελεί έως και σήμερα για εμένα ένα ουσιαστικό στήριγμα.

Η ακαδημαϊκή μας συνεργασία ξεκίνησε στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ από τις αρχές του 2000 και διαμορφώθηκε μέσα από την κοινή διδασκαλία, την έρευνα και τη συνεχή ανταλλαγή ιδεών. Για σειρά ετών, μετά τον διορισμό μου στη Νομική Σχολή ΑΠΘ, συνδιδάξαμε το μάθημα του Συγκριτικού Δικαίου και του Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Δικαίου, ενώ στη συνέχεια συνεργαστήκαμε στενά και στα μεταπτυχιακά προγράμματα, διαμορφώνοντας, υπό την εποπτεία της, μαθήματα και ερευνητικές κατευθύνσεις.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Νομικές Σπουδές», συνδιδάξαμε το μάθημα του Συγκριτικού Δικαίου και ειδικότερα τα μαθήματα «Μεθοδολογικές προσεγγίσεις του συγκριτικού δικαίου και συγκριτικοί νομικοί πολιτισμοί», καθώς και το μάθημα «Διεθνές, Ευρωπαϊκό και Συγκριτικό Δίκαιο μη διάκρισης». Μέσα από αυτά τα μαθήματα είχα την ευκαιρία να γνωρίσω ακόμη βαθύτερα την επιστημονική της σκέψη και την ιδιαίτερη έμφαση που πάντα προσδίδει στη σύνδεση του συγκριτικού δικαίου με τα ανθρώπινα δικαιώματα και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Η συνεργασία μας δεν περιορίστηκε στη διδασκαλία. Είχα τη χαρά και την τιμή να εκδώσουμε μαζί το 2025 και πάντα υπό την επιστημονική εποπτεία της, στην ελληνική και τη γαλλική γλώσσα ένα σημαντικό έργο, το «Ευρωπαϊκό και Συγκριτικό Δίκαιο Απαγόρευσης Διακρίσεων». Το βιβλίο αυτό αποτελεί προϊόν πολυετούς διαλόγου, κοινής έρευνας και κοινών επιστημονικών αναζητήσεων στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών προγραμμάτων στα οποία συνεργαστήκαμε.

Ξεχωριστή θέση στην κοινή μας διαδρομή κατέχει το Κοινό Γαλλο-ελληνικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα στο Ευρωπαϊκό και Συγκριτικό Κοινωνικό Δίκαιο μεταξύ του Πανεπιστημίου Toulouse Capitole 1 και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στο οποίο, υπό την άξια διεύθυνσή της, διδάσκουμε μαθήματα αδιαλείπτως επί σειρά πολλών ετών. Γνωρίζω από πρώτο χέρι, επειδή συμμετείχα υποστηρικτικά, τον προσωπικό χρόνο και τον κόπο που κατέβαλε για να διοργανώσει μεγάλο αριθμό σεμιναρίων, συνεδρίων και ημερίδων με προσκεκλημένους ακαδημαϊκούς από την Ελλάδα, τη Γαλλία και άλλες χώρες του εξωτερικού. Στο πλαίσιο αυτό, η προσφορά της Χριστίνας Δεληγιάννη στην προαγωγή των ελληνογαλλικών ακαδημαϊκών σχέσεων είναι ανεκτίμητη.

Θα ήθελα, επίσης, να αναφερθώ σε μια πτυχή της προσωπικότητας και της πορείας της Χριστίνας Δεληγιάννη που συχνά παραμένει λιγότερο ορατή πίσω από το αμιγώς επιστημονικό της έργο, αλλά υπήρξε καθοριστική για όλους εμάς που συνεργαστήκαμε μαζί της. Αναφέρομαι στις εξαιρετικές διοικητικές και οργανωτικές της ικανότητες.

Ως Διευθύντρια του Κοινού Γαλλο-ελληνικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος στο Ευρωπαϊκό και Συγκριτικό Κοινωνικό Δίκαιο, κατόρθωσε να δημιουργήσει κάτι πολύ περισσότερο από ένα επιτυχημένο διεθνές πρόγραμμα σπουδών. Δημιούργησε έναν πραγματικό ακαδημαϊκό χώρο συνάντησης διαφορετικών νομικών παραδόσεων, γλωσσών και επιστημονικών προσεγγίσεων. Με επιμονή, συνέπεια και διεθνή προσανατολισμό, διατήρησε ζωντανή και δημιουργική μια συνεργασία υψηλών απαιτήσεων ανάμεσα στο ΑΠΘ και το Πανεπιστήμιο Toulouse Capitole 1, προσφέροντας σε πολλές γενιές φοιτητών και φοιτητριών και νέων ερευνητών και ερευνητριών μια πραγματικά ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή εμπειρία.

Ως ιδρυτικό μέλος, εθνική συντονίστρια και για πολλά έτη αναπληρώτρια γενική συντονίστρια του ευρωπαϊκού ακαδημαϊκού δικτύου για τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη και τα κοινωνικά δικαιώματα (RACSE – ANESC), επέδειξε διοικητική αποτελεσματικότητα, οργανωτική ευστροφία και υψηλό επιστημονικό κύρος, συμβάλλοντας ουσιαστικά τόσο στην εδραίωση και τη διεθνή παρουσία του δικτύου όσο και στην προάσπιση και προαγωγή των κοινωνικών δικαιωμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Ως κάτοχος της Έδρας Jean Monnet «Προστασία των Κοινωνικών Δικαιωμάτων στην ΕΕ και Συγκριτικοί Νομικοί Πολιτισμοί», συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη της έρευνας και της διδασκαλίας στον τομέα των κοινωνικών δικαιωμάτων, αναδεικνύοντας τη σημασία της συγκριτικής και ευρωπαϊκής προσέγγισης του δικαίου και ενισχύοντας τον διεθνή προσανατολισμό της Σχολής μας.

Αντίστοιχα, ως Διευθύντρια του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, συνεχίζει να διακρίνεται για τη σταθερή προσήλωσή της στην καλλιέργεια ενός γόνιμου ακαδημαϊκού περιβάλλοντος, που ευνοεί την επιστημονική συνεργασία, την εξωστρέφεια και την ανάπτυξη νέων ερευνητικών πρωτοβουλιών και επιστη-

μονικών εκδόσεων, όπως το νέο αγγλόφωνο περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης "Hellenic Review of European and Comparative Law".

Ο τιμητικός τόμος αποτυπώνει, νομίζω, με τον πιο εύγλωττο τρόπο το επιστημονικό αποτύπωμα της Χριστίνας Δεληγιάννη. Δεν πρόκειται για έναν τόμο αποσπασματικών συμβολών γύρω από ένα γενικό θέμα, αλλά για ένα έργο με εσωτερική συνοχή και σαφή επιστημονικό προσανατολισμό. Διαβάζοντας κανείς τα περιεχόμενα του τόμου, αντιλαμβάνεται ότι οι συγγραφείς συνομιλούν με τις κεντρικές θεματικές που εκείνη ανέδειξε όλα αυτά τα χρόνια, δηλαδή το συγκριτικό δίκαιο, την ευρωπαϊκή κοινωνική προστασία, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την ευαλωτότητα, την ισότητα των φύλων, το κράτος δικαίου, την κοινωνική διάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Και είναι πραγματικά εντυπωσιακό ότι μέσα στον τόμο συνυπάρχουν δημιουργικά διαφορετικές γενιές, διαφορετικές έννομες τάξεις, διαφορετικές γλώσσες και διαφορετικές επιστημονικές παραδόσεις. Θεωρώ επίσης ιδιαίτερα συγκινητικό ότι στον τόμο συμμετέχουν όχι μόνο διακεκριμένοι πανεπιστημιακοί από διαφορετικές χώρες, αλλά και άνθρωποι που υπήρξαν συνοδοιπόροι της επί πολλά χρόνια, όπως συνεργάτιδες και συνεργάτες, συνάδελφοι, φίλοι, διδάκτορες, παλαιότεροι και νεότεροι ερευνητές και ερευνήτριες. Αυτό δείχνει ότι η επιρροή της δεν υπήρξε μόνο ακαδημαϊκή, αλλά υπήρξε βαθιά ανθρώπινη και παιδαγωγική.

Και ίσως τελικά αυτό να είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό αυτού του τόμου. Πίσω από την υψηλή επιστημονική ποιότητα και τη διεθνή του εμβέλεια διακρίνεται διαρκώς μια κοινότητα ανθρώπων που ενώθηκαν μέσα από τη σκέψη, τη διδασκαλία και την παρουσία της Χριστίνας Δεληγιάννη.

Ως μέλος της συντακτικής επιτροπής του τόμου, αισθάνομαι πραγματικά ότι αυτή η συλλογική προσπάθεια δεν ήταν απλώς ένα εκδοτικό εγχείρημα. Υπήρξε το μέσο να αποτυπωθεί έμπρακτα η εκτίμηση, η ευγνωμοσύνη και ο σεβασμός που τρέφουν τόσοι άνθρωποι για μια πανεπιστημιακή δασκάλα η οποία άφησε βαθύ ίχνος όχι μόνο στα κείμενα και στις ιδέες, αλλά και στις ζωές και στις επιστημονικές διαδρομές πολλών από εμάς.

Εκείνο όμως που προσωπικά θεωρώ πιο σημαντικό είναι ότι η συνεργασία μαζί της υπήρξε πάντοτε συνεργασία ουσίας, με απαιτήσεις, με επιστημονική αυστηρότητα, με αδιάκοπη προσήλωση στην ποιότητα. Η Χριστίνα Δεληγιάννη δεν δίδαξε μόνο μέσα από τα βιβλία και τα μαθήματά της. Δίδαξε μέσα από τον τρόπο με τον οποίο εργάζεται, οργανώνει τη σκέψη της, αντιμετωπίζει την επιστημονική διαφωνία και σέβεται τον ακαδημαϊκό διάλογο.

Από τη Χριστίνα Δεληγιάννη έμαθα όχι μόνο πώς να προσεγγίζω το συγκριτικό δίκαιο, αλλά και πώς να υπηρετώ με ευθύνη τον πανεπιστημιακό χώρο. Με δίδαξε, με το παράδειγμά της, ότι η ακαδημαϊκή ζωή απαιτεί ταυτόχρονα αυστηρότητα και γενναιοδωρία, αφοσίωση στη δουλειά αλλά και αληθινό ενδιαφέρον για τους ανθρώπους γύρω μας.

Για όσες και όσους συνεργάστηκαν μαζί της, υπήρξε πρότυπο πανεπιστημιακής δασκάλας, με βαθιά ευρωπαϊκή παιδεία, διεθνή προσανατολισμό και ταυτόχρονα αληθινό ενδιαφέρον για τους νέους ερευνητές και τις νέες ερευνήτριες.

Σε μια εποχή όπου η ακαδημαϊκή ζωή συχνά πιέζεται από την ταχύτητα, την αποσπασματικότητα και την υπερβολική τεχνοκρατική λογική, η Χριστίνα Δεληγιάννη μάς υπενθυμίζει ότι η νομική επιστήμη είναι πριν απ' όλα πνευματική καλλιέργεια, ευθύνη και δημόσια παρέμβαση. Η πορεία της έχει αφήσει βαθύ αποτύπωμα στη Σχολή μας, στους φοιτητές και στις φοιτήτριές της, στους συνεργάτες της και συνολικά στη νομική επιστήμη.

Κλείνοντας, θα ήθελα να πω ότι ο σημερινός τόμος δεν αποτελεί μόνο έναν φόρο τιμής στο παρελθόν. Αποτελεί και μια μαρτυρία συνέχειας. Γιατί οι ιδέες, οι έννοιες και οι επιστημονικές αναζητήσεις, που υπηρέτησε η Χριστίνα Δεληγιάννη, συνεχίζουν να επηρεάζουν τη διδασκαλία, την έρευνα και τον τρόπο με τον οποίο πολλοί από εμάς αντιλαμβανόμαστε το δίκαιο.

Αγαπητή Χριστίνα, σε ευχαριστώ προσωπικά για την εμπιστοσύνη, τη συνεργασία και τη γενναιοδωρία σου όλα αυτά τα χρόνια. Ήταν και παραμένει μεγάλη τιμή για μένα να συμπορεύομαι επιστημονικά μαζί σου.

Σου ευχόμαστε όλες και όλοι να συνεχίσεις με την ίδια πνευματική δύναμη, τη δημιουργικότητα και τον δυναμισμό που σε χαρακτηρίζουν.

Σε ευχαριστούμε.

Ομιλία της Χριστίνας Δεληγιάννη-Δημητράκου κατά την τιμητική αφιέρωση του Τόμου « *Droit comparé et justice sociale* »

Κυρίες και κύριοι,

Με ιδιαίτερη συγκίνηση -και βαθιά ευγνωμοσύνη- αποδέχομαι την τιμητική αυτή διάκριση και την αφιέρωση του Τόμου « *Droit comparé et justice sociale* » στο πρόσωπό μου.

Το συγκριτικό δίκαιο υπήρξε για μένα όχι μόνο ένα επιστημονικό πεδίο, αλλά και ένας τρόπος να κατανοήσω βαθύτερα τις κοινωνίες μας – τις ομοιότητες, τις διαφορές τους και, κυρίως, την κοινή μας αναζήτηση για δικαιοσύνη.

Η κοινωνική δικαιοσύνη δεν είναι μια αφηρημένη έννοια· είναι ένα διαρκές αίτημα, που απαιτεί εγρήγορση, ευθύνη και ευαισθησία απέναντι στον συνάνθρωπο.

Η τιμή αυτή, ωστόσο, δεν ανήκει μόνο σε μένα. Ανήκει στους δασκάλους μου, που μου ενέπνευσαν την αγάπη για το δίκαιο· στους συναδέλφους και συνεργάτες μου, με τους οποίους είχα την τύχη να ανταλλάξω ιδέες και να εξελιχθώ· και στους φοιτητές μου, που με κρατούν πάντοτε σε εγρήγορση και μου θυμίζουν τον λόγο για τον οποίο υπηρετούμε την επιστήμη.

Σε αυτή τη διαδρομή δεν ήμουν ποτέ μόνη.

Σήμερα, η σκέψη μου στρέφεται πρώτα στους γονείς μου, που δεν βρίσκονται πια κοντά μου, αλλά εξακολουθούν να κατοικούν μέσα μου· στις αξίες που μου κληροδότησαν, στη δύναμη που μου ενστάλαξαν, στον τρόπο που μου έμαθαν να βλέπω τον κόσμο με πίστη και αξιοπρέπεια.

Σε αυτούς ανήκει το πρώτο -και πιο σιωπηλό- «ευχαριστώ».

Δίπλα μου, σε όλη αυτή τη μακρά πορεία, στάθηκε ο Σταύρος Δημητράκος, ο σύζυγός μου, συνοδοιπόρος ζωής επί πενήντα οκτώ χρόνια.

Με στήριξε με γενναιοδωρία, με ενέπνευσε με την πίστη του σε μένα και έγινε το σταθερό σημείο αναφοράς σε κάθε δυσκολία και κάθε δημιουργική προσπάθεια. Η παρουσία του υπήρξε για μένα πηγή δύναμης – και βαθιάς γαλήνης.

Και ακόμη, τα τρία μας παιδιά, ο Αγαθοκλής, η Ιφιγένεια και ο Patrick, καθώς και η μικρή μου εγγονή, η Ρόζα, είναι οι πιο φωτεινές μου χαρές.

Με την αγάπη τους, την εμπιστοσύνη τους και τις στιγμές τρυφερότητας που μου χαρίζουν, δίνουν νόημα σε κάθε επιτυχία και απαλύνουν κάθε κόπο. Μέσα από τα δικά τους μάτια, ο κόσμος παραμένει πάντοτε νέος – και ελπιδοφόρος.

Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στους συγγραφείς του τιμητικού αυτού τόμου για τις εξαιρετικές και ουσιαστικές συμβολές τους, που τιμούν όχι μόνο το έργο, αλλά και το ίδιο το αντικείμενο που υπηρετούμε.

Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη οφείλω στα μέλη της τιμητικής και της εκδοτικής επιτροπής και, ειδικότερα, στις συναδέλφους Hélène Gaudin, Ιφιγένεια Καμτσίδου, Άννα-Μαρία Κώνστα και Βιργινία Τζώρτζη, που συγκροτούν την εκδοτική επιτροπή, για τη φροντίδα, την αφοσίωση και το υψηλό επίπεδο με το οποίο πλαισίωσαν αυτή την έκδοση.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης στο Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου και στον Πρόεδρό του, τον Ομ. Καθηγητή και πρώην Πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, κύριο Βασίλη Σκουρή, για τη χρηματοδότηση και τη στήριξη της έκδοσης αυτής.

Θα ήθελα ακόμη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον εκδοτικό οίκο Mare & Martin για την εξαιρετική συνεργασία, καθώς και για την εύστοχη επιλογή του έργου που κοσμεί το εξώφυλλο του τόμου: τον πίνακα του Giovanni Battista Tiepolo (1696-1770), Allegoria della Giustizia e della Pace (1715-1735).

Η επιλογή αυτή δεν είναι μόνο αισθητικά άρτια· είναι και βαθιά συμβολική. Αποτυπώνει μία θεμελιώδη αρχή της πολιτικής και νομικής φιλοσοφίας: ότι δεν μπορεί να υπάρξει ειρήνη χωρίς δικαιοσύνη.

Ταυτόχρονα, λειτουργεί ως υπενθύμιση μιας ιστορικά καθοριστικής στιγμής: η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΟΙΤ) ιδρύθηκε το 1919, στο πλαίσιο της Συνθήκης των Βερσαλλιών, ακριβώς κατά τη διαδικασία οικοδόμησης της ειρήνης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Με τον τρόπο αυτό, το εξώφυλλο συνομιλεί ουσιαστικά με το περιεχόμενο του τόμου και αναδεικνύει τον διαχρονικό – και άρρηκτο – δεσμό μεταξύ δικαιοσύνης και ειρήνης.

Και επιτρέψτε μου, τέλος, μια ξεχωριστή αναφορά στη στενή μου συνεργάτιδα, κυρία Μαρία Σαπαρδάνη, η οποία διεκπεραίωσε με υποδειγματική συνέπεια, ακρίβεια και επιμέλεια την εκδοτική γραμματεία του τόμου. Η συμβολή της υπήρξε πραγματικά πολύτιμη.

Σε μια εποχή που οι προκλήσεις για τη δικαιοσύνη και την κοινωνική συνοχή είναι μεγάλες, το συγκριτικό δίκαιο μπορεί να λειτουργήσει ως γέφυρα – ως μέσο κατανόησης, διαλόγου και προόδου.

Σας ευχαριστώ θερμά για την τιμή αυτή και για την εμπιστοσύνη που εκφράζει.

Σας ευχαριστώ.

Μαρία Σαπαρδάνη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Ι. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Α' Εξάμηνο 2026

Επιμ.: Σοφία Σώμη

Αρμενόπουλος (Αρμ)
Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)
Δίκαιο Τεχνολογίας & Επικοινωνίας (ΔΙΤΕ)
Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)
Διοικητική Δίκη (ΔιΔικ)
Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)
Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)
Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)
Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)
Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)
Ευρωπαϊκό Δίκαιο (ΕυΔικ)
Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)
Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)
Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)
Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)
Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ)

ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

ΜΟΥΖΟΥΛΑΣ Σ., Η απόφαση Diarra του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η σταθερότητα των συμβάσεων μεταξύ ποδοσφαιριστών και συλλόγων υπό το πρίσμα της εφαρμογής του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ιδιαιτερότητας του ποδοσφαίρου ως δραστηριότητας, ΕλλΔνη 6/2025, σ. 1617

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Μ. / ΤΣΟΥΡΔΑΛΑΚΗ Ι.-Α., Αστυνομική βία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια: ουσιαστικές και διαδικαστικές πτυχές του άρθρου 3 ΕΣΔΑ, ΕυΔικ 4/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 07.05.2024, στην υπόθεση Κ.Θ. κατά Ελλάδας. Υπεύθυνη δημοσιογραφία και προστασία της προσωπικότητας, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 693

ΒΛΑΧΑ Π. / ΚΑΛΑΪΝΤΖΗΣ Ε. / ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Μ.Α., Εν αμφιβολία υπέρ της θηλυκότητας: γεφυρώνοντας το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το ευρωπαϊκό προσφυγικό δίκαιο, ΔτΑ 106/2025, σ. 1015

ΒΡΑΝΝΑ Β., Το δικαίωμα νομικής συνδρομής στην προδικασία σύμφωνα με το άρθρ. 6 παρ. 3 (γ) ΕΣΔΑ και η σχέση του με τη συνολική αξιολόγηση της δικαιότητας της διαδικασίας: με αφορμή την απόφαση ΕΔΔΑ, Abo κ. Τουρκίας, 13.11.2025, ΠοινΧρ 4/2026, σ. 241

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 06.02.2025, στην υπόθεση Italgomme Pneumatici S.r.l. και λοιποί κατά Ιταλίας. Το δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και της κατοικίας (άρθρο 8 ΕΣΔΑ) στο πλαίσιο των φορολογικών ελέγχων και ερευνών, ΔΕΕ 1/2026, σ. 107

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 14.10.2025 στην υπόθεση Τσατάνη κατά Ελλάδας. Η εικόνα και η ουσία της αντικειμενικής αμεροληψίας κατά το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, ΕΕΕυρΔ 1/2026, σ. 103

ΚΟΥΣΟΥΝΗ-ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Α., Η νόμιμη παρακολούθηση τηλεφωνικών επικοινωνιών στο πλαίσιο της διακρίβωσης ποινικού αδικήματος υπό το πρίσμα του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ: η από 18.2.2025 απόφαση του ΕΔΔΑ Romanchenko και Kharazishvili κατά Γεωργίας, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 600

ΚΟΥΣΟΥΝΗ-ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 01.04.2025 στην υπόθεση Ships Waste Oil Collector B.V. και λοιποί κατά Ολλανδίας. Η διαβίβαση δεδομένων επικοινωνιών που αποκτήθηκαν μέσω της άρσης του απορρήτου των επικοινωνιών στο πλαίσιο ποινικής διερεύνησης σε διοικητική αρχή, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 141

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α., Διάδικοι στην ποινική δίκη και δικαιώματά τους, ΠοιΧρ 5/2026, σ. 321

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Α., Η υπερβολική διάρκεια των δικών: από τις πιλοτικές αποφάσεις του Ε.Δ.Δ.Α. στον ν. 4239/2014 και την επανεξέτασή του στην υπόθεση Βερβελέ κατά Ελλάδος, ΕΕργΔ 11/2025, σ. 1375

ΜΑΝΟΥΚΑ Σ., Τεχνητή Νοημοσύνη και δικαιώματα των γυναικών: μία σχέση ταχύτατα εξελισσόμενη και αλληλένδετη, ΔτΑ 107/2026, σ. 119

ΜΟΥΖΟΥΡΑΚΗ Π., Η απόφαση του ΕΔΔΑ της 09.11.2024, Τσιώλης κατά Ελλάδας, ο διάλογος με το Συμβούλιο της Επικρατείας και οι – αβέβαιες ακόμη – συνέπειές της για το μέλλον του φίλτρου της αναίρεσης του ν. 3900/2010, ΕφημΔΔ 6/2025, σ. 679

ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 13.06.2024 στην υπόθεση Karsai κατά Ουγγαρίας. Η ποινική απαγόρευση της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας δεν συνιστά παραβίαση των άρθρων 8 (δικαίωμα σεβασμού της ατομικής και οικογενειακής ζωής) και 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) της ΕΣΔΑ, ΕλλΔνη 3/2026, σ. 921

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 28.05.2024 στην υπόθεση Pietrzak και Bychawska-Siniarska και λοιποί κατά Πολωνίας. Η νομιμότητα της μυστικής επιτήρησης και η προληπτική προστασία της ιδιωτικότητας, μέσω της μετακύλισης του βάρους αποδείξεως, υπό το άρθρο 8 ΕΣΔΑ, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 549

ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Ξ., Γάμος μεταξύ ομοφύλων: σπουδή στη γένεση ενός δικαιώματος, ΔτΑ 107/2026, σ. 137

ΠΑΡΧΑΡΙΔΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 14/2025. Η κατά την ΕΣΔΑ αρχή της αναδρομικής εφαρμογής της ελαφρύτερης φορολογικής «ποινής» και η εφαρμογή της από τον εθνικό δικαστή, ΔΕΕ 5/2026, σ. 637

ΠΕΡΓΑΝΤΗΣ Β., Κουκάκης κατά Ελλάδος: η άδοξη αρχή της υπόθεσης των παράνομων επισυνδέσεων ενώπιον του ΕΔΔΑ, ΕΕΕυρΔ 1/2026, σ. 21

ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗΣ Δ., Τα όρια της ελευθερίας του λόγου των δικαστών και των (επι)κριτών τους, ΔτΑ 107/2026, σ. 35

ΦΛΩΡΟΥ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 15.12.2025, στην υπόθεση. Danileț κατά Ρουμανίας. Ο λόγος των δικαστών 2.0, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 84

ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ., Τα όρια της ελευθερίας του λόγου των δικαστών και των (επι)κριτών τους, ΔτΑ 107/2026, σ. 47

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C- 298/22, Banco BPN / BIC Português κ.λπ.,

29.07.2024, ECLI:EU:C:2024:638. «Εκ του αντικειμένου» περιορισμός του ανταγωνισμού, ΔΕΕ 4/2026, σ. 430

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-233/23, Alphabet κ.λπ., 25.02.2025, ECLI:EU:C:2025:110. Κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης - Περιορισμοί της Google σχετικά με την πρόσβαση στην εφαρμογή Android Auto, ΔΕΕ 1/2026, σ. 31

ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕC-286/24, Meliá Hotels International, 29.01.2026, ECLI:EU:C:2026:49. Διευκρινίσεις του ενωσιακού δικαστή σχετικά με την κοινοποίηση αποδεικτικών στοιχείων για την άσκηση αγωγών αποζημίωσης από παραβάσεις κανόνων προστασίας του ελεύθερου ανταγωνισμού, ΕυΔικ 1/2026 (ψηφιακό τεύχος)

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Λ., Οι μέθοδοι για τον εντοπισμό πρακτικών καταχρηστικής υπερτιμολόγησης κατά την εφαρμογή του άρθρου 102 ΣΛΕΕ, ΔΕΕ 3/2026, σ. 289

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Πράξη για τα Δεδομένα (Data Act) και αλλαγή παρόχου νεφοϋπολογιστικών υπηρεσιών (cloud switching): το δίκαιο των συμβάσεων ως ρυθμιστικό μέσο επίτευξης στόχων ανταγωνισμού, ΧρΙΔ 4/2026, σ. 241

ΜΑΡΟΥΔΗ Σ.-Χ., Google Android Auto και η υποχρέωση διαλειτουργικότητας: νέα όρια θέτει η απόφαση C-233/23 Alphabet (2025), ΔΕΕ 6/2026, σ. 662

ΜΙΚΡΟΥΛΕΑ Α., Τεχνητή νοημοσύνη και ανταγωνισμός, ΕΕμπΔ 1/2026, σ. 38

ΣΟΥΦΛΕΡΟΣ Η., Η εφαρμογή του άρθρου 102 ΣΛΕΕ σε συγκεντρώσεις επιχειρήσεων που δεν πληρούν τα νομοθετικά κριτήρια προληπτικού ελέγχου και συναφή ζητήματα: με αφορμή την απόφαση Towercast του ΔΕΕ της 16.03.2023 (C-449/21), ΔΕΕ 4/2026, σ. 385

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΣΑΒΒΙΔΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-38/24, Bervidi, 11.09.2025, ECLI:EU:C:2025:690. Απαγόρευση έμμεσων διακρίσεων λόγω αναπηρίας σε βάρος φροντιστή αναπήρου και υποχρέωση του εργοδότη να προβαίνει σε εύλογες προσαρμογές, ΔΕΕ 4/2026, σ. 485

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΚΟΔΕΛΑΣ Γ., Η αστική ευθύνη του Δημοσίου από παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου: η ειδική περίπτωση της μη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕυΔικ 3/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Δ. / ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ-ΑΡΩΝΗΣ Μ., Οι σημαντικότερες τροποποιήσεις του ν. 5221/2025 και των μεταγενέστερων δικονομικών ρυθμίσεων που επηρεάζουν τις εργατικές διαφορές, ΕΕργΔ 4/2025, σ. 369

ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΟΡΦΑΝΟΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-798/23, Abbottly, 09.10.2025, ECLI:EU:C:2025:763. Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, ΕυΔικ 4/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΣΟΦΟΣ Θ., Η κατά προτεραιότητα αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας έναντι των εθνικών αρχών, ΔτΑ 107/2026, σ. 179

ΤΟΓΙΑΣ Σ., Η αρχή res judicata και το Ευρωπαϊκό Ένταλμα Σύλληψης: με αφορμή την απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση C-318/24 PPU, Breian, ΠοινΧρ 4/2026, σ. 252

ΦΥΤΡΑΚΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣυμβΕφΘεσ 750/2025. Άρνηση εκτέλεσης Ευρωπαϊκού Εντάλματος Σύλληψης λόγω κακών συνθηκών κράτησης, ΕλλΔνη 3/2026, σ. 900

ΑΣΥΛΟ

ΒΛΑΧΑ Π. / ΚΑΛΑΪΝΤΖΗΣ Ε. / ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Μ.Α., Εν αμφιβολία υπέρ της θηλυκότητας: γεφυρώνοντας το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το ευρωπαϊκό προσφυγικό δίκαιο, ΔτΑ 106/2025, σ. 1015

ΓΚΟΓΚΩΝΗ Χ., Ασυνόδευτοι ανήλικοι και δίκαιο προσφύγων: από το κανονιστικό πλαίσιο στην ευρωπαϊκή πολιτική και ελληνική πρακτική, ΕΕΕυρΔ 1/2026, σ. 29

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Η παγίδα του non-refoulement, ΔτΑ 106/2025, σ. 1075

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ. / ΓΑΜΠΑ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-610/23, Al Nasiria, 03.07.2025, ECLI:EU:C:2025:514. Υποχρέωση αυτοπρόσωπης παράστασης του αιτούμενου άσυλο ενώπιον των Ανεξάρτητων Αρχών Προσφυγών, ΘΠΔΔ 5/2026, σ. 516

ΠΑΝΟΥ Ν., Αποδομώντας το παράδοξο της ευρωπαϊκής προσφυγικής-μεταναστευτικής «έκτακτης ανάγκης»: η περίπτωση της αναστολής υποβολής αιτήσεων ασύλου στην Ελλάδα κατά τα έτη 2020 και 2025, ΕυΔικ 3/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΠΑΝΟΥ Ν., Ψηφιακή διακυβέρνηση των συνόρων: μια ανάλυση (πέρα) από τη σκοπιά των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ΕυΔικ 1/2026 (ψηφιακό τεύχος)

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-636/23 και C-637/23, Al Hoceima, 01.08.2025, ECLI:EU:C:2025:603. Φύση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και έννομες συνέπειές της, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 522

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΡΟΚΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-490/24, Stichting Koskea, 12.02.2026, ECLI:EU:C:2026:89. Ασφάλιση αστικής ευθύνης από ατυχήματα αυτοκινήτων, ΕΕμπΔ 1/2026, σ. 206

ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-5/24, Pauni, 11.09.2025, ECLI:EU:C:2025:689. Η σχέση μεταξύ ασθένειας και αναπηρίας στη νομολογία του ΔΕΕ, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 527

ΖΕΡΒΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕλΣυν 140/2026.- Η προσβασιμότητα ατόμων με αναπηρία ως όρος κανονικότητας και επιλεξιμότητας σε συγχρηματοδοτούμενες πράξεις: παρατυπία και δημοσιονομική διόρθωση, ΘΠΔΔ 4/2026, σ. 369

ΖΩΗ Α. / ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΣτΕ 6/2026 και ΣτΕ 7/2026. Η συνταγματική προστασία της προσβασιμότητας στην πολιτιστική κληρονομιά με αφορμή τις ΣτΕ 6/2026 και 7/2026: από τη σύγκρουση στη συρροή, ΠερΔικ 2/2026, σ. 235

ΣΑΒΒΙΔΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-38/24, Bervidi, 11.09.2025, ECLI:EU:C:2025:690. Απαγόρευση έμμεσων διακρίσεων λόγω αναπηρίας σε βάρος φροντιστή αναπήρου και υποχρέωση του εργοδότη να προβαίνει σε εύλογες προσαρμογές, ΔΕΕ 4/2026, σ. 485

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε. / ΤΡΕΜΜΑ Λ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 451

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε. / ΤΡΕΜΜΑ Λ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 1/2026, σ. 37

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΒΛΑΧΟΥ Ε., Η ανάδυση του κριτηρίου "Made in Europe" στις δημόσιες συμβάσεις και στρατηγική αυτονομία της Ένωσης: ο ρόλος του Δικαστηρίου της Ένωσης και οι πρωτοβουλίες των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων, ΕυΔικ 1/2026 (ψηφιακό τεύχος)

ΒΥΡΡΑ Μ., Διαμεσολάβηση στις δημόσιες συμβάσεις: επιτάχυνση της διαδικασίας ή περιδίνηση στη νομοθεσία της Βαβέλ;, ΔιΔικ 6/2025, σ. 935

ΓΑΡΔΕΛΑΚΗΣ Ν., Η εξαιρετική διαδικασία του άρθρου 32 παρ. 2 περ. γ΄ του ν. 4412/2016 στην πρόσφατη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου, ΕυΔικ 3/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., Η στήριξη του οικονομικού φορέα στις ικανότητες άλλων φορέων για τη συμμετοχή του σε διαγωνιστική διαδικασία (δάνεια εμπειρία) - Ανατροπή της άκρατης τυπολατρίας με σκοπό την ενίσχυση του ανταγωνισμού και προς όφελος του δημοσίου συμφέροντος; - Παρατηρήσεις, ΘΠΔΔ 4/2026, σ. 396

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., Η τροποποίηση των δημοσίων συμβάσεων κατά τη διάρκεια εκτέλεσής τους, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 72 της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ και του άρθρου 132 του ν. 4412/2016: σχόλιο στις αποφάσεις του ΔΕΕ της 16.10.2025, C-282/24 και της 7.12.2023, C-441/22 και C-443/22, ΔιΔικ 1/2026, σ. 6

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Ε., Δημόσιες συμβάσεις και προκλήσεις τεχνητής νοημοσύνης, ΔιΔικ 1/2026, σ. 40

ΚΑΛΛΙΤΣΙΩΤΗ Μ.-Ε., Ειδικός φάκελος: Ο έλεγχος των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Η ιχνηλασιμότητα των οικονομικών μεγεθών των δημόσιων συμβάσεων και οι τρίτοι στην διαδικασία ανάθεσής τους μέσα από τη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου, ΘΠΔΔ 2/2026, σ. 127

ΚΟΥΛΟΥΜΠΙΝΗ Ε.-Ε., Ειδικός φάκελος: Ο έλεγχος των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Εισαγωγική ομιλία, ΘΠΔΔ 2/2026, σ. 111

ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Β., Ειδικός φάκελος: Ο έλεγχος των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Επίκαιρη νομολογία του Δεκάτου Τμήματος του Ελεγκτικού Συνεδρίου επί συγχρηματοδοτούμενων «έργων» – Εξέλιξη και αρχές ελέγχου στις δημοσιονομικές διορθώσεις, ΘΠΔΔ 2/2026, σ. 114

ΝΤΑΛΑΧΑΝΗΣ Ι., Ειδικός φάκελος: Ο έλεγχος των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Ανάθεση δημοσίων συμβάσεων χωρίς διαγωνισμό - Πρόσφατες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο του προσυμβατικού ελέγχου, ΘΠΔΔ 2/2026, σ. 121

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Λ., Παρατηρήσεις στην απόφαση της ΕΑΔΗΣΥ 1440/2025. Παράλειψη προσκόμισης επίσημης μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου και οι ερμηνευτικές παλινδρομήσεις της ΕΑΔΗΣΥ ως προς το άρθρο 102 ν. 4412/2016, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 556

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Β., Σημαντικές αποφάσεις του ΣτΕ στον τομέα των δημοσίων συμβάσεων - Η δίκη για το υβριδικό ένδικο βοήθημα - Οι πιλοτικές δίκες, ΘΠΔΔ 2/2026, σ. 105

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕλΣυν 402/2026. Ανακριβείς Δηλώσεις κατ' άρθρο 73 παρ. 4 περ. ζ' του Ν 4412/2016, ΘΠΔΔ 5/2026, σ. 453

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Ε., Διαλειτουργικότητα και χρηστή διοίκηση στο ψηφιακό κράτος δικαίου, ΕφημΔΔ 6/2025, σ. 728

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 457

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 1/2026, σ. 41

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-492/23, Russmedia Digital και Inform Media Press, 02.12.2025, ECLI:EU:C:2025:935. Η Russmedia και η νέα ευθύνη των πλατφορμών, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 627

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-654/23, Inteligo Media, 13.11.2025, ECLI:EU:C:2025:871. Η δογματική οριοθέτηση της σχέσης lex generalis – lex specialis μεταξύ GDPR και Οδηγίας ePrivacy στο πεδίο των δημοσιογραφικών (και όχι μόνο) newsletters, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 636

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Κ., Ευρωπαϊκά πρόστιμα κατά αμερικανικών πλατφορμών: η DSA στην πράξη: ΕΕ κατά 'Χ', ΔΕΕ 1/2026, σ. 12

ΔΙΑΙΤΗΣΙΑ

ΠΛΑΚΟΥΛΑΣ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΤρΕφΑθ 6356/2025. Διαιτητευσιμότητα διαφορών που άπτονται ζητημάτων ενωσιακού δικαίου, ΔΕΕ 2/2026, σ. 209

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ

ΚΥΠΡΙΩΤΗΣ Π., The EU-Israel Agreement in light of the 2024 ICJ Advisory Opinion, ΕυΔικ 4/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ – ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ Ν., Η προδικαστική παραπομπή με βάση τα κριτήρια CILFIT, υπό το φως της από 15.10.2024 αποφάσεως του ΔΕΕ στην υπόθεση C-144/23, ΕλλΔνη 3/2026, σ. 675

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-767/23, Remling, 24.03.2026, ECLI:EU:C:2026:243. Η άρνηση εθνικού δικαστηρίου οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο πρέπει να είναι πάντοτε δεόντως αιτιολογημένη, Αρμ 4/2026, σ. 428

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ - ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΙΑΜΑΡΕΛΛΟΣ-ΜΠΟΥΡΜΠΟΥΛΗΣ Ι.-Δ., Υπάρχουν περιθώρια για παραδεκτή αίτηση ακυρώσεως κατά πράξης δικαστικής αρχής; σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕ 160/2026, ΘΠΔΔ 5/2026, σ. 432

ΚΑΣΤΑΝΑΣ Ι., Επαναφορά των πραγμάτων στην προτέρα κατάσταση και ΠΔ 18/1989 - Η «περιπέτεια» θεσπίσεως ενός ειδικού ενδίκου βοηθήματος, ΘΠΔΔ 1/2026, σ. 7

ΚΟΥΡΜΠΕΤΗΣ Σ., Το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα της Διοίκησης μετά τον Ν 5143/2024, ΘΠΔΔ 3/2026, σ. 216

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΡΑΜΜΟΣ Χ., Συμβούλιο της Επικρατείας. Όταν το «απαγορεύεται» γίνεται «επιτρέπεται», ΔτΑ 107/2026, σ. 199

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-366/24, Amazon EU (Tarifs minimaux de livraison de livres), 18.12.2025, ECLI:EU:C:2025:990. Υπηρεσία παράδοσης βιβλίων κατ' οίκον – Εθνικό μέτρο που προβλέπει ελάχιστη χρέωση για μια τέτοια υπηρεσία, Αρμ 1/2026, σ. 72

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

ΧΑΣΑΠΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-665/23, 01.08.2025, Veracash, 01.08.2025, ECLI:EU:C:2025:598. Υπηρεσίες πληρωμών στην εσωτερική αγορά, ΕΕμπΔ 1/2026, σ. 255

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-366/24, Amazon EU (Tarifs minimaux de livraison de livres), 18.12.2025, ECLI:EU:C:2025:990. Υπηρεσία παράδοσης βιβλίων κατ' οίκον – Εθνικό μέτρο που προβλέπει ελάχιστη χρέωση για μια τέτοια υπηρεσία, Αρμ 1/2026, σ. 72

ΧΑΣΑΠΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-665/23, 01.08.2025, Veracash, 01.08.2025, ECLI:EU:C:2025:598. Υπηρεσίες πληρωμών στην εσωτερική αγορά, ΕΕμπΔ 1/2026, σ. 255

ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο., Ανάλυση της πρόσφατης νομολογίας σχετικά με την κοινή εμπορική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 1/2026, σ. 5

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο., Το ενωσιακό νομικό πλαίσιο θέσπισης μέτρων εμπορικής άμυνας υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του Δικαστηρίου, ΕυΔικ 4/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΗΛΙΑΔΟΥ Α., Σύγχρονη ευρωπαϊκή ενεργειακή πολιτική και νομοθεσία, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 427

ΡΟΝΤΟΥ Κ. / ΜΗΤΡΟΥ Λ. / ΓΚΡΙΖΑΛΗΣ Σ., Smart Metering System: ιδιωτικότητα και κυβερνοασφάλεια ως όροι νόμιμης λειτουργίας, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 7

ΤΡΕΜΜΑ Λ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-633/23, Electrabel κ.λπ., 18.12.2025, ECLI:EU:C:2025:991. Τεκμήρια, αναδρομικότητα και ενεργειακή κρίση: η νομολογιακή προσέγγιση του ΔΕΕ στα κέρδη από την αγορά ηλεκτρικής ενέργειας, ΕΕΕυρΔ 1/2026, σ. 85

ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΚΥΠΡΙΩΤΗΣ Π., The EU-Israel Agreement in light of the 2024 ICJ Advisory Opinion, ΕυΔικ 4/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΕΡΕΥΝΑ – ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην Απόφαση του Περιφερειακού Δικαστηρίου Μονάχου 42 O 14139/24, 11.11.2025. Απομνημόνευση και αναπαραγωγή προστατευόμενων έργων από τα γλωσσικά μοντέλα ΤΝ, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 672

ΓΕΡΑΣΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Ε., Αστική Ευθύνη από συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης στην ιατρική. Requiem για την Πρόταση Οδηγίας περί εξωσυμβατικής αστικής ευθύνης στην Τεχνητή Νοημοσύνη, Αρμ 4/2026, σ. 337

ΓΚΑΤΖΟΥΦΑΣ Α. / ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ Φ., Η επίδραση της τεχνητής νοημοσύνης στο δικαίωμα του αναφέρεσθαι, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 561

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Ε., Δημόσιες συμβάσεις και προκλήσεις τεχνητής νοημοσύνης, ΔιΔικ 1/2026, σ. 40

ΜΑΝΟΥΚΑ Σ., Η Ψηφιακή Επανάσταση στο Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο: εκσυγχρονισμός και προκλήσεις, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 609

ΜΑΝΟΥΚΑ Σ., Τεχνητή Νοημοσύνη και δικαιώματα των γυναικών: μία σχέση ταχύτατα εξελισσόμενη και αλληλένδετη, ΔτΑ 107/2026, σ. 119

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Βασικές ρυθμιστικές γραμμές στην διακυβέρνηση των πλατφορμών: η ενωσιακή προσέγγιση, ΕΕμπΔ 1/2026, σ. 1

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Το «Σύστημα Τεχνητής Νοημοσύνης» κατά την πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη (AI Act) – ερμηνεία του νομοθετικού ορισμού Μέρος Ι, ΔΕΕ 1/2026, σ. 1

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Το «Σύστημα Τεχνητής Νοημοσύνης» κατά την Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη (AI Act) – ερμηνεία του νομοθετικού ορισμού Μέρος ΙΙ, ΔΕΕ 2/2026, σ. 121

ΜΙΚΡΟΥΛΕΑ Α., Τεχνητή νοημοσύνη και ανταγωνισμός, ΕΕμπΔ 1/2026, σ. 38

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Γ., Αρχές Προστασίας Δεδομένων και διακυβέρνηση της τεχνητής νοημοσύνης: ο ρόλος τους στο κανονιστικό πλαίσιο του AI Act, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 16

ΠΑΝΟΥ Ν., Ψηφιακή διακυβέρνηση των συνόρων: μια ανάλυση (πέρα) από τη σκοπιά των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ΕυΔικ 1/2026 (ψηφιακό τεύχος)

ΧΕΛΙΟΥΔΑΚΗΣ Ε. / ΜΗΤΡΟΥ Λ., Quo vadis Digital Omnibus: Καινοτομία (και απλοποίηση) ή (απορ)ρύθμιση;, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 550

ΧΙΟΥ Θ., Τεχνητή Νοημοσύνη και Δημοσιογραφία: ειδικοί κανόνες διαφάνειας στον Κανονισμό ΤΝ, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 573

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΑΓΙΑΣ Α., Μετενέργεια και επέκταση συλλογικών συμβάσεων εργασίας μετά τον νόμο 5278/2026, ΕΕργΔ 2/2026, σ. 139

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Δ. / ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ-ΑΡΩΝΗΣ Μ., Οι σημαντικότερες τροποποιήσεις του ν. 5221/2025 και των μεταγενέστερων δικονομικών ρυθμίσεων που επηρεάζουν τις εργατικές διαφορές, ΕΕργΔ 4/2025, σ. 369

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Οι πρόσφατες νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του δικαίου καταγγελίας της σύμβασης εργασίας στην Ελλάδα, ΕΕργΔ 3/2026, σ. 257

ΜΟΥΖΟΥΡΑ Σ., Το δικαίωμα σε ετήσια άδεια με αποδοχές [«άδεια αναψυχής»], ΕλλΔνη 2/2026, σ. 370

ΠΕΡΠΕΡΙΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-531/23, Loredas, 19.12.2024, ECLI:EU:C:2024:1050. Η καταγραφή του χρόνου εργασίας ως εγγύηση θεμελιώδους κοινωνικού δικαιώματος, ΔΕΕ 6/2026, σ. 740

ΤΣΟΥΚΑ Χ., Η μεταβολή του τόπου εργασίας: ένα επεισόδιο στη νομολογία του Δ.Ε.Ε. για την ερμηνεία του άρθρου 6 της Συμβάσεως της Ρώμης του 1980 για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές (και του άρθρου 8 του Κανονισμού Ρώμη Ι), ΕΕργΔ 1/2026, σ. 33

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΚΑΤΣΑΣ Θ., Η υποχρέωση έκτακτης δημοσιοποίησης προνομιακών πληροφοριών (άρθρο 17 Κανονισμού 596/2014/ΕΕ – MAR) υπό το καθεστώς του Κανονισμού 2024/2089/ΕΕ (EU Listing Act), ΔΕΕ 3/2026, σ. 280

ΚΟΥΝΗ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-726/23, Arcomet Towercranes, 04.09.2025, ECLI:EU:C:2025:646. Ενδο-ομιλική τιμολόγηση και δικαίωμα έκπτωσης του ΦΠΑ, ΔΕΕ 1/2026, σ. 105

ΜΕΡΚΟΥΡΗ Ν. / ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Φ., Ο ΦΠΑ στις ενδοομιλικές συναλλαγές: νομολογία ΔΕΕ και ελληνική αντιμετώπιση, ΔΕΕ 2/2026, σ. 154

ΠΑΠΑΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Η έκδοση μετοχών με δικαίωμα πολλαπλής ψήφου ως χρηματοδοτικό εργαλείο, ΔΕΕ 4/2026, σ. 399

ΡΟΚΑΣ Α., Μεταχείριση των κρίσιμων για την επιχείρηση πιστωτών στην εξυγίανση: υπό το πρίσμα του κανόνα σχετικής προτεραιότητας, ΕλλΔνη 1/2026, σ. 27

ΣΟΥΦΛΕΡΟΣ Η., Εξοντωτικές εξαγορές ("Killer Acquisitions") και άλλες συγκεντρώσεις επιχειρήσεων που δεν πληρούν τα νομοθετικά κριτήρια προληπτικού ελέγχου - Πρόσφατες εξελίξεις στη νομολογία των ενωσιακών δικαστηρίων και δυνατότητες αντιμετώπισης - Με αφορμή τις υποθέσεις Illumina/Grail (C-611, 625/22 P) και Towercast (C-449/21), ΔΕΕ 3/2026, σ. 257

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Κ., Ευρωπαϊκά πρόστιμα κατά αμερικανικών πλατφορμών: η DSA στην πράξη: ΕΕ κατά 'Χ', ΔΕΕ 1/2026, σ. 12

ΨΑΡΑΚΗΣ Γ., Προσφυγή κατά της απαλλαγής: νομολογιακές τάσεις και η μετάβαση από τον «συγγνωστό» στον «έντιμο» οφειλέτη, ΔΕΕ 5/2026, σ. 550

ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ Γ., Οι εταιρικοί μετασχηματισμοί στο σύγχρονο ενωσιακό και εθνικό δίκαιο (Ι) - Γενικοί προβληματισμοί και σκέψεις για την προστασία των εταίρων, ΔΕΕ 2/2026, σ. 137

ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ Γ., Οι εταιρικοί μετασχηματισμοί στο σύγχρονο ενωσιακό και εθνικό δίκαιο (ΙΙ) – Η προστασία των πιστωτών, ΔΕΕ 3/2026, σ. 271

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(Βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ

ΓΕΩΡΓΑ Α. / ΝΤΟΒΙΝΟΣ Α., Το εκλογικό όριο αποκλεισμού: μία διαμάχη ανάμεσα στην αντιπροσωπευτικότητα και την κυβερνησιμότητα, ΘΠΔΔ 1/2026, σ. 15

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

ΤΣΑΚΝΗ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 738/2025. Η πρόβλεψη περί δικαιώματος σε δίκαιη αμοιβή του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη δεν περιέχει πλήρη, σαφή και απροϋπόθετο κανόνα δικαίου για να είναι αμέσως εκτελεστή στις εθνικές έννομες τάξεις των μερών που έχουν συνάψει τη διεθνή σύμβαση, Αρμ 3/2026, σ. 298

ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ Γ., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-647/21 και C-648/21, D.K. (Dessaisissement d'un juge), 06.03.2025, ECLI:EU:C:2025:143. Αφαίρεση υποθέσεων και μετακίνηση δικαστή χωρίς τη συγκατάθεση του και εσωτερική ανεξαρτησία, ΕλλΔνη 1/2026, σ. 276

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Π., Προστατεύοντας το κράτος δικαίου στην Ευρώπη: η «πλήρης αξιοποίηση των δυνατοτήτων» των ευρωπαϊκών δικαιοδοτικών μηχανισμών, ΕφημΔΔ 6/2025, σ. 710

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Ε., Διαλειτουργικότητα και χρηστή διοίκηση στο ψηφιακό κράτος δικαίου, ΕφημΔΔ 6/2025, σ. 728

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Β., Η ανεξαρτησία του εθνικού δικαστή υπό το φως του ενωσιακού δικαίου, ΕυΔικ 1/2026 (ψηφιακό τεύχος)

ΣΤΑΓΚΟΣ Π., Όψεις της ελληνικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας, στην ευρωπαϊκή του διάσταση. Η συμμετοχική-διαβουλευτική δημοκρατία – Η πολιτική συναίνεση, ΔτΑ 106/2025, σ. 923

ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-713/23, Wojewoda Mazowiecki, 25.11.2025, ECLI:EU:C:2025:917. Η σχέση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής με την (μη) αναγνώριση γάμου μεταξύ προσώπων του ιδίου φύλου από κράτος μέλος της ΕΕ το οποίο δεν τον επιτρέπει, ΕλλΔνη 1/2026, σ. 290

ΙΣΟΤΗΤΑ – ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-5/24, Pauni, 11.09.2025, ECLI:EU:C:2025:689. Η σχέση μεταξύ ασθένειας και αναπηρίας στη νομολογία του ΔΕΕ, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 527

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Η απαγόρευση διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου και η γενική αρχή της ισότητας ως περιορισμοί της συλλογικής αυτονομίας, ΕΕργΔ 11/2025, σ. 1361

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΑΡΓΥΡΟΣ Γ., Το δικαίωμα του καταναλωτή για ασφαλή προϊόντα στο πλαίσιο του Κανονισμού 2023/988/ΕΕ για τη γενική ασφάλεια των προϊόντων, ΔΕΕ 6/2026, σ. 641

ΚΑΛΑΜΠΟΥΚΑ Π., Η προστασία των καταναλωτών και των επιχειρήσεων ψηφιακών αγαθών και υπηρεσιών, ΔΕΕ 5/2026, σ. 538

ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΟΣ Α. / ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗΣ Γ., Το πρότυπο του «μέσου καταναλωτή» στην ελληνική έννομη τάξη: συγκλίσεις και αποκλίσεις από το ενωσιακό κεκτημένο και νομολογιακές εφαρμογές, ΧρΙΔ 2/2026, σ. 90

ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ υπόθ. C-564/24, Eisenberger Gerüstbau, 05.03.2026, ECLI:EU:C:2026:151. Η καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος υπαναχώρησης ως όριο της προστασίας του καταναλωτή στις εξ αποστάσεως συμβάσεις, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 151

ΡΕΝΤΟΥΛΗΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C351/23, GR REAL, 24.06.2025, ECLI:EU:C:2025:474. Εφαρμογή υπό προϋποθέσεις των άρθρων 6 § 1 και 7 § 1 της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ σε δίκη που διεξάγεται μεταξύ καθ' ου η εκτέλεση καταναλωτή και υπερθεματιστή, και έχει ως αντικείμενο την αμφισβήτηση της νομιμότητας της μεταβίβασης της κυριότητας του πλειστηριασθέντος ακινήτου στον υπερθεματιστή λόγω της υπάρξεως καταχρηστικών ΓΟΣ στη δανειακή σύμβαση, βάσει της οποίας διενεργήθηκε ο πλειστηριασμός, ΕλλΔνη 1/2026, σ. 284

ΧΑΣΑΠΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 128/2026. Η σιωπή ως δήλωση βούλησης – Η σχέση των Οδηγιών 2015/2366/ΕΕ και 93/13/ΕΟΚ – Δικαστικός έλεγχος ΓΟΣ, ΔΕΕ 6/2026, σ. 722

ΚΟΙΝΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

ΣΤΑΘΑΚΗ Μ. / ΠΑΠΑΝΑΓΝΟΥ Δ., Η ρύθμιση της ανθεκτικότητας των κρίσιμων οντοτήτων, ως επιταγή της διεθνούς συγκυρίας: σκέψεις επί της Οδηγίας 2022/2557/ΕΕ και της νομοθετικής της ενσωμάτωσης στο ελληνικό δίκαιο με τον Ν 5236/2025, ΔΕΕ 3/2026, σ. 300

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-5/24, Pauni, 11.09.2025, ECLI:EU:C:2025:689. Η σχέση μεταξύ ασθένειας και αναπηρίας στη νομολογία του ΔΕΕ, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 527

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Η απαγόρευση διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου και η γενική αρχή της ισότητας ως περιορισμοί της συλλογικής αυτονομίας, ΕΕργΔ 11/2025, σ. 1361

ΜΟΥΖΟΥΡΑ Σ., Το δικαίωμα σε ετήσια άδεια με αποδοχές [«άδεια αναψυχής»], ΕλλΔνη 2/2026, σ. 370

ΣΑΒΒΙΔΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-38/24, Bervidi, 11.09.2025, ECLI:EU:C:2025:690. Απαγόρευση έμμεσων διακρίσεων λόγω αναπηρίας σε βάρος φροντιστή αναπήρου και υποχρέωση του εργοδότη να προβαίνει σε εύλογες προσαρμογές, ΔΕΕ 4/2026, σ. 485

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ Δ., Το καθεστώς ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές εν αναμονή των νέων κατευθυντήριων γραμμών της Επιτροπής, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 433

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-525/23, Oti, 13.11.2025, ECLI:EU:C:2025:877. Προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων χωρών με σκοπό την εθελοντική υπηρεσία, Αρμ 2/2026, σ. 186

ΠΑΝΟΥ Ν., Αποδομώντας το παράδοξο της ευρωπαϊκής προσφυγικής-μεταναστευτικής «έκτακτης ανάγκης»: η περίπτωση της αναστολής υποβολής αιτήσεων ασύλου στην Ελλάδα κατά τα έτη 2020 και 2025, ΕυΔικ 3/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΠΑΝΟΥ Ν., Ψηφιακή διακυβέρνηση των συνόρων: μια ανάλυση (πέρα) από τη σκοπιά των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ΕυΔικ 1/2026 (ψηφιακό τεύχος)

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Π., παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-636/23 και C-637/23, Al Hoceima, 01.08.2025, ECLI:EU:C:2025:603. Φύση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και έννομες συνέπειές της, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 522

ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-408/24, Austrian Airlines, 12.02.2026, ECLI:EU:C:2026:84. Παροχή υπηρεσιών αεροναυτιλίας στο πλαίσιο του Ενιαίου Ευρωπαϊκού Ουρανού, Αρμ 3/2026, σ. 244

ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ Δ., Το καθεστώς ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές εν αναμονή των νέων κατευθυντήριων γραμμών της Επιτροπής, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 433

ΙΩΑΝΝΙΔΗ Α.-Μ., Οι «έκτακτες περιστάσεις» κατά το άρθρο 5§3 του Κανονισμού (ΕΚ) 261/2004 υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΔΕΕ, ΕλλΔνη 2/2026, σ. 376

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-134/25, D (Décision relative à la gestion du traffic aérien), 21.01.2026, ECLI:EU:T:35. Αεροπορικές μεταφορές – Αποζημίωση των επιβατών σε περίπτωση μεγάλης καθυστέρησης ή ματαίωσης πτήσης – Έκτακτες περιστάσεις, Αρμ 3/2026, σ. 314

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΑΛΛΗΝΔΡΑΣ Γ., Η αναγκαιότητα ή μη της θέσπισης φρένου χρέους στο Σύνταγμα, ΘΠΔΔ 4/2026, σ. 313

ΚΟΥΛΟΥΜΠΙΝΗ Ε.-Ε., Η αξιακή αρχή του κράτους δικαίου ως δικλείδα ασφαλείας του προϋπολογισμού της Ένωσης, ΘΠΔΔ 1/2026, σ. 1

ΚΡΗΤΙΚΑΚΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕλΣυν 1648/2025. Η εξέταση της υπαιτιότητας στις δημοσιονομικές διορθώσεις, ΘΠΔΔ 2/2026, σ. 196

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-368/24, Επιτροπή/Ελλάδα (Exécution de l'arrêt sur la décharge de Zakynthos), 09.10.2025, ECLI:EU:C:2025:770. Καταδίκη της

Ελλάδας & υποχρέωση παύσης λειτουργίας χώρου υγειονομικής ταφής καθόσον δεν έχει λάβει την απαιτούμενη άδεια, ΕυΔικ 3/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Το ενωσιακό και εθνικό δίκαιο της Δίκαιης Μετάβασης: γενική κριτική επισκόπηση, ΠερΔικ 1/2026, σ. 36

ΖΩΗ Α. / ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΣτΕ 6/2026 και ΣτΕ 7/2026. Η συνταγματική προστασία της προσβασιμότητας στην πολιτιστική κληρονομιά με αφορμή τις ΣτΕ 6/2026 και 7/2026: από τη σύγκρουση στη συρροή, ΠερΔικ 2/2026, σ. 235

ΖΩΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1533/2025. Πλημμελής μεταφορά της Οδηγίας 2009/147/ΕΚ, υποχρέωση θέσπισης μέτρων διατήρησης ανά ΖΕΠ και εγκατάσταση ΑΠΕ σε προστατευόμενες περιοχές, ΠερΔικ 1/2026, σ. 78

ΣΚΑΦΤΟΥΡΟΣ Δ., Σχόλιο στη απόφαση του ΣτΕ 2141/2025. Τροποποίηση ΑΕΠΟ μικρού υδροηλεκτρικού έργου εντός περιοχής Natura, ΠερΔικ 2/2026, σ. 257

ΣΚΛΕΠΑΡΗ Κ., Σχολιασμός στην απόφαση του ΣτΕ 2141/2025. Τροποποίηση ΑΕΠΟ Μικρό Υδροηλεκτρικό Έργο, ΠερΔικ 2/2026, σ. 252

ΤΖΙΒΑ Ε., Το περιβάλλον, η κοινωνία και η εταιρική διακυβέρνηση (ESG): μύθος, πραγματικότητα, εξαγγελίες κενού περιεχομένου, αυστηρό δίκαιο, έκφραση κράτους δικαίου;, ΕπισκΕΔ 1/2026, σ. 1

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ., Δεκαετία δράσεων για τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης: η θεσμική προστασία της βιοποικιλότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα, ΠερΔικ 1/2026, σ. 22

ΤΡΕΜΜΑ Λ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-625/22, Αυστρία/Επιτροπή, 10.09.2025, ECLI:EU:T:2025:869. Ο χαρακτηρισμός της πυρηνικής ενέργειας και του ορυκτού αερίου ως περιβαλλοντικά βιώσιμων και η ένταξή τους στον Κανονισμό περί ταξινομίας, ΕΕΕυρΔ 4/2025, σ. 531

ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι., Πόλεμος κατά του Περιβάλλοντος; η αναζήτηση του εγκλήματος της «Οικοκτονίας» (Ecocide), ΠερΔικ 2/2026, σ. 199

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-129/24, Coillte Cuideachta Ghníomhaíochta Ainmnithe, 15.01.2026, ECLI:EU:C:2026:5. Δικαίωμα πρόσβασης σε περιβαλλοντικές πληροφορίες – Υποχρέωση των αιτούντων να γνωστοποιούν το πραγματικό τους όνομα και την τρέχουσα πραγματική τους διεύθυνση, ΠερΔικ 1/2026, σ. 142

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-58/24, Drumakilla, 16.04.2026, ECLI:EU:C:2026:300. Διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας, ΠερΔικ 2/2026, σ. 312

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-519/24, Nitrogénművek, 16.04.2026, ECLI:EU:C:2026:297. Σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου, ΠερΔικ 2/2026, σ. 312

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΑΪΛΑΜΑΚΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-211/24, LEGO (Notion d'utilisateur averti d'un dessin au modêle), 04.09.2025, ECLI:EU:C:2025:648. Παραποίηση/απομίμηση στοιχείων ενός παιχνιδιού κατασκευών, ο αριθμός των οποίων είναι μικρός σε σχέση με το σύνολο των συστατικών του παιχνιδιού, ΧρΙΔ 2/2026, σ. 143

ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην Απόφαση του Περιφερειακού Δικαστηρίου Μονάχου 42 Ο 14139/24, 11.11.2025. Απομνημόνευση και αναπαραγωγή προστατευόμενων έργων από τα γλωσσικά μοντέλα ΤΝ, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 672

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Η προστασία των οπτικοακουστικών έργων κατά το δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας, ΔΕΕ 5/2026, σ. 547

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-822/24, bluechip, 15.01.2026, ECLI:EU:C:2026:13. Η θέσπιση μαχητού τεκμηρίου υποχρέωσης καταβολής δίκαιης αποζημίωσης επί ιδιωτικής αναπαραγωγής, όταν ο τελικός χρήστης είναι επαγγελματίας που παραγγέλλει για εμπορικούς σκοπούς, ΕλλΔνη 3/2026, σ. 910

ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ Ο., Η προστασία των εμβυθιστικών εκθέσεων/εγκαταστάσεων (immersive exhibitions/installations) από την πνευματική ιδιοκτησία, ΧρΙΔ 2/2026, σ. 151

ΚΙΛΤΕΝΗ Μ., Η διανοητική ιδιοκτησία του σήμερα, Αρμ 4/2026, σ. 433

ΚΙΛΤΕΝΗ Μ., Η συμβολή των τελωνειακών αρχών στην επιβολή των δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας διαμέσου του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 608/2013 που κατήργησε τον προγενέστερο κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 1383/200328, Αρμ 3/2026, σ. 326

ΚΟΚΟΛΙΝΑΚΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-182/24, SACD κ.λπ., 18.12.2025, ECLI:EU:C:2025:979. Όρια της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών της ΕΕ στο δίκαιο της διανοητικής ιδιοκτησίας και δικαίωμα πραγματικής προσφυγής του δημιουργού υπό το πρίσμα των άρθρων 17 και 47 ΧΘΔΕΕ, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 120

ΚΟΛΟΤΟΥΡΟΣ Π., Κύρος αναλυτικής απογραφής πηγαίου κώδικα λογισμικού, διενεργηθείσας σε εκτέλεση προσωρινής διαταγής ή απόφασης της διαδικασίας των ασφαλιστικών μέτρων (άρθρο 64 ν. 2121/1993), ΧρΙΔ 5/2026, σ. 386

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α., Παράγωγο έργο και η διάκρισή του από το έργο αντιγραφής και την ελεύθερη χρήση έργου – Προσβολή δικαιώματος αναπαραγωγής και δικαιώμα-

της διασκευής: με αφορμή την ΕφΑθ 5716/2025, ΕλλΔνη 2/2026, σ. 341

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-649/23, Institul G. Călinescu, 19.03.2026, ECLI:EU:C:2026:213. Έννοια «έργου» προστατευόμενου από το δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας δυνάμει του ά. 2 οδηγίας 2001/29, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 111

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Δ., Οι 200 της Καισαριανής: Εθνικά μνημεία στο Ebay - Προστασία πολιτιστικών αγαθών και πνευματική ιδιοκτησία, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 24

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Γ., Αρχές Προστασίας Δεδομένων και διακυβέρνηση της τεχνητής νοημοσύνης: ο ρόλος τους στο κανονιστικό πλαίσιο του AI Act, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 16

ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΤΗΣ Γ., Εφευρέσεις εργαζομένων, ΧρΙΔ 5/2026, σ. 321

ΠΕΡΡΑΚΗ Μ. / ΡΟΔΙΑ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-580/23, C-795/23, Mio and Others, 04.12.2025, ECLI:EU:C:2025:941. Το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας στον χώρο των χρηστικών αντικειμένων, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 666

ΤΣΙΓΚΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΠρΑιτωλ (ΠΕ Αγρινίου) 56/2025. Δημόσια εκτέλεση μουσικών έργων και αποδεικτικά μέσα, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 681

ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-323/24, Deity Shoes, 18.12.2025, ECLI:EU:C:2025:983. Η ελευθερία του σχεδιαστή στο δίκαιο για το βιομηχανικό σχέδιο, ΕλλΔνη 3/2026, σ. 917

ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Ο ρόλος του εθνικού δικαστή κατά την εφαρμογή των Οδηγιών του «Οδικού Χάρτη» για την ενίσχυση των ποινικοδικονομικών δικαιωμάτων, ΕυΔικ 3/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΔΕΛΗΔΗΜΟΣ Ν., Η αιτιολογία της ποινικής απόφασης ως στοιχείο δικαιότητας της διαδικασίας, ΕλλΔνη 6/2025, σ. 1653

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α., Διάδικοι στην ποινική δίκη και δικαιώματά τους, ΠοιΧρ 5/2026, σ. 321

ΜΟΡΟΖΙΝΗ Ι., Η δικονομική αντιμετώπιση παραβάσεων του τεκμηρίου αθωότητας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη: ιδίως η ένδικη αποκατάσταση παραβάσεων του τεκμηρίου αθωότητας με δημόσιες αναφορές στην ενοχή, ΠοινΧρ 1/2026, σ. 4

ΜΟΡΟΖΙΝΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ Ολ 4/2025. Λαθρεμπορία με τη μορφή της "παρατυπίας" - Ειδικός φόρος κατανάλωσης, ΠοινΧρ 4/2026, σ. 280

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ΖΕΡΒΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕλΣυν 140/2026.- Η προσβασιμότητα ατόμων με αναπηρία ως όρος κανονικότητας και επιλεξιμότητας σε συγχρηματοδοτούμενες πράξεις: παρατυπία και δημοσιονομική διόρθωση, ΘΠΔΔ 4/2026, σ. 369

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΖΩΗ Α. / ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΣτΕ 6/2026 και ΣτΕ 7/2026. Η συνταγματική προστασία της προσβασιμότητας στην πολιτιστική κληρονομιά με αφορμή τις ΣτΕ 6/2026 και 7/2026: από τη σύγκρουση στη συρροή, ΠερΔικ 2/2026, σ. 235

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Δ., Οι 200 της Καισαριανής: Εθνικά μνημεία στο Ebay - Προστασία πολιτιστικών αγαθών και πνευματική ιδιοκτησία, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 24

ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-36/23, Στεβή και The New York Times/Επιτροπή, 14.05.2025, ECLI:EU:T:2025:483. Πρόσβαση στα «έγγραφα» ή όταν η Πρόεδρος της Επιτροπής εκθέτει τον Θεσμό, ΔτΑ 106/2025, σ. 1103

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., Σκέψεις και προβληματισμοί για τον ψηφιακό συνταγματισμό, ΘΠΔΔ 5/2026, σ. 426

ΓΚΙΡΜΠΑΣ Α., Νομικοί προβληματισμοί από την αποθήκευση του προσωπικού αριθμού στα δελτία ταυτότητας: παρατηρήσεις στην υπ' αριθ. 1/2025 Γνωμοδότηση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, ΘΠΔΔ 2/2026, σ. 203

ΕΜΒΑΛΩΜΕΝΟΥ Λ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-371/24, Comdribus, 19.3.2026, ECLI:EU:C:2026:219. Προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των βιομετρικών δεδομένων τους στο πλαίσιο ποινικής έρευνας, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 68

ΚΙΤΣΟΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-526/24, Brillen Rottler, 19.03.2026, ECLI:EU:C:2026:216. Τα όρια του δικαιώματος πρόσβασης στον ΓΚΠΔ: καταχρηστικά αιτήματα και υπερβολικές αιτήσεις, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 54

ΚΟΣΜΙΔΗΣ Τ., Η «μη υλική ζημία» ως προϋπόθεση της ευθύνης προς αποζημίωση με βάση τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων, ΧρΙΔ 1/2026, σ. 12

ΚΡΟΚΙΔΟΥ Δ. / ΜΥΛΩΣΗ Μ., Η επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στις συμβολαιογραφικές πράξεις, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 589

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-492/23, Russmedia Digital και Inform Media Press,

02.12.2025, ECLI:EU:C:2025:935. Η Russmedia και η νέα ευθύνη των πλατφορμών, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 627

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Πράξη για τα Δεδομένα (Data Act) και αλλαγή παρόχου νεφοϋπολογιστικών υπηρεσιών (cloud switching): το δίκαιο των συμβάσεων ως ρυθμιστικό μέσο επίτευξης στόχων ανταγωνισμού, ΧρΙΔ 4/2026, σ. 241

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1989/2025. Ιατρικός χώρος και προφορική επεξεργασία δεδομένων υγείας: η νομική φύση και η σημασία του δικαιώματος καταγγελίας στην Εποπτική Αρχή, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 75

ΟΡΦΑΝΟΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-422/24, Storstockholms Lokaltrafic, 18.12.2025, ECLI:EU:C:2025:980. Άρθρα 13 και 14 ΓΚΠΔ στην υποχρέωση ενημέρωσης, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 642

ΠΑΥΛΙΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 312/2026. Το δικαίωμα πρόσβασης του (διαζευγμένου) γονέα σε προσωπικά δεδομένα του ανήλικου τέκνου του: προς μια σύγχρονη μορφή γονεϊκότητας, ΘΠΔΔ 4/2026, σ. 328

ΣΚΟΝΔΡΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΤρΕφΘεσ 1630/2025. Απόρριψη υλικού από βιντεοκάμερες ως αποδεικτικού μέσου μη νόμιμου, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 654

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-654/23, Inteligo Media, 13.11.2025, ECLI:EU:C:2025:871. Η δογματική οριοθέτηση της σχέσης lex generalis - lex specialis μεταξύ GDPR και Οδηγίας ePrivacy στο πεδίο των δημοσιογραφικών (και όχι μόνο) newsletters, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 636

ΧΕΛΙΟΥΔΑΚΗΣ Ε. / ΜΗΤΡΟΥ Λ., Quo vadis Digital Omnibus: Καινοτομία (και απλοποίηση) ή (απορ)ρύθμιση;, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 550

ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ - ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΡΑΣ Γ., Η εφαρμογή των ενωσιακών κανόνων και αρχών κατά την αδειοδότηση ραδιοτηλεοπτικών μέσων και τη λήψη αποφάσεων που αφορούν το καθεστώς λειτουργίας τους: η Υπόθεση Klubrádió, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 36

ΣΗΜΑ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-412/24, Fauré Le Page, 26.03.2026, ECLI:EU:C:2026:250. Λόγοι απαραδέκτου ή ακυρότητας σήματος – Παραπλανητική ένδειξη σχετική με τα χαρακτηριστικά του προϊόντος, Αρμ 4/2026, σ. 366

ΚΑΡΑΜΑΝΑΚΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1925/2025. Η εννοιολογική διαφοροποίηση και η αρχή της εξουδετέρωσης στο δίκαιο του σήματος, ΔΕΕ 5/2026, σ. 569

ΣΗΜΑ ΤΗΣ ΕΕ

ΠΕΡΡΑΚΗ Μ. / ΡΟΔΙΑ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του EUIPO της 19.12.2025 στην υπόθεση R 2248/2019-G «GEORGE ORWELL». Είναι δυνατή η καταχώριση ονομάτων διάσημων φυσικών προσώπων ως σημάτων;, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 133

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΟΥΒΑΡΑΣ Η., Το συγκριτικό δίκαιο στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΕφημΔΔ 6/2025, σ. 699

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΕΩΡΓΑ Α. / ΝΤΟΒΙΝΟΣ Α., Το εκλογικό όριο αποκλεισμού: μία διαμάχη ανάμεσα στην αντιπροσωπευτικότητα και την κυβερνησιμότητα, ΘΠΔΔ 1/2026, σ. 15

ΡΑΜΜΟΣ Χ., Συμβούλιο της Επικρατείας. Όταν το «απαγορεύεται» γίνεται «επιτρέπεται», ΔτΑ 107/2026, σ. 199

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Ο συνταγματισμός ως δημοκρατικός θεσμικός σχεδιασμός: ορισμένες σκέψεις, ΔτΑ 107/2026, σ. 93

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 805/2025. Το ανώτατο όριο ηλικίας για την είσοδο σε επάγγελμα, κατά τη νομολογία, ΔιΔικ 1/2026, σ. 101

ΣΤΑΓΚΟΣ Π., Όψεις της ελληνικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας, στην ευρωπαϊκή του διάσταση. Η συμμετοχική-διαβουλευτική δημοκρατία – Η πολιτική συναίνεση, ΔτΑ 106/2025, σ. 923

ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Οι «επικίνδυνες σχέσεις» μεταξύ εθνικού και ευρωπαϊκού δικαίου, ΔτΑ 106/2025, σ. 1001

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 805/2025. Το ανώτατο όριο ηλικίας για την είσοδο σε επάγγελμα, κατά τη νομολογία, ΔιΔικ 1/2026, σ. 101

ΣΤΑΓΚΟΣ Π., Όψεις της ελληνικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας, στην ευρωπαϊκή του διάσταση. Η συμμετοχική-διαβουλευτική δημοκρατία – Η πολιτική συναίνεση, ΔτΑ 106/2025, σ. 923

ΤΕΛΩΝΕΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΣΤΑΪΚΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-72/24, C-73/24, Keladis I και Keladis II, 29.01.2026, ECLI:EU:C:2026:51. Η χρήση στατιστικών τιμών ως εργαλείο προσδιορισμού της δασμολογητέας αξίας σε περιπτώσεις υποτιμολόγησης, ΔΕΕ 4/2026, σ. 497

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Η., Η δέσμευση περιουσιακών στοιχείων: ζητήματα αναλογικότητας, ΠοινΧρ 3/2026, σ. 162

ΚΑΤΣΑΣ Θ., Η υποχρέωση έκτακτης δημοσιοποίησης προνομιακών πληροφοριών (άρθρο 17 Κανονισμού 596/2014/ΕΕ - MAR) υπό το καθεστώς του Κανονισμού 2024/2089/ΕΕ (EU Listing Act), ΔΕΕ 3/2026, σ. 280

ΧΑΣΑΠΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 128/2026. Η σιωπή ως δήλωση βούλησης - Η σχέση των Οδηγιών 2015/2366/ΕΕ και 93/13/ΕΟΚ - Δικαστικός έλεγχος ΓΟΣ, ΔΕΕ 6/2026, σ. 722

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΥΝΗ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-726/23, Arcomet Towercranes, 04.09.2025, ECLI:EU:C:2025:646. Ενδο-ομιλική τιμολόγηση και δικαίωμα έκπτωσης του ΦΠΑ, ΔΕΕ 1/2026, σ. 105

ΜΕΡΚΟΥΡΗ Ν. / ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Φ., Ο ΦΠΑ στις ενδοομιλικές συναλλαγές: νομολογία ΔΕΕ και ελληνική αντιμετώπιση, ΔΕΕ 2/2026, σ. 154

ΜΟΡΟΖΙΝΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ Ολ 4/2025. Λαθρεμπορία με τη μορφή της "παρατυπίας" – Ειδικός φόρος κατανάλωσης, ΠοινΧρ 4/2026, σ. 280

ΠΑΡΧΑΡΙΔΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 14/2025. Η κατά την ΕΣΔΑ αρχή της αναδρομικής εφαρμογής της ελαφρύτερης φορολογικής «ποινής» και η εφαρμογή της από τον εθνικό δικαστή, ΔΕΕ 5/2026, σ. 637

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΓΚΑΤΖΟΥΦΑΣ Α. / ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ Φ., Η επίδραση της τεχνητής νοημοσύνης στο δικαίωμα του αναφέρεσθαι, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 561

ΖΑΓΓΑΝΑΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-367/23, Amazon EU/Επιτροπή, 19.11.2025, ECLI:EU:T:2025:1038. Ψηφιακές Υπηρεσίες – Νομιμότητα κριτηρίων χαρακτηρισμού VLOP - Νομιμότητα υποχρεώσεων ως προς τις επιγραμμικές αγορές, ΔΙΤΕ 4/2025, σ. 714

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Β., Η ανεξαρτησία του εθνικού δικαστή υπό το φως του ενωσιακού δικαίου, ΕυΔικ 1/2026 (ψηφιακό τεύχος)

ΚΑΡΟΚΗΣ Β., Η ελευθερία έκφρασης των εργαζομένων: σκέψεις με αφορμή τις ΜονΠρΑθ 250/2023 και ΜονΕφΑθ 570/2024, Αρμ 1/2026, σ. 77

ΚΟΚΟΛΙΝΑΚΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-182/24, SACD κ.λπ., 18.12.2025, ECLI:EU:C:2025:979. Όρια της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών της ΕΕ στο δίκαιο της διανοητικής ιδιοκτησίας και δικαίωμα πραγματικής προσφυγής του δημιουργού υπό το πρίσμα των άρθρων 17 και 47 ΧΘΔΕΕ, ΔΙΤΕ 1/2026, σ. 120

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-767/23, Remling, 24.03.2026, ECLI:EU:C:2026:243. Η άρνηση εθνικού δικαστηρίου οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο πρέπει να είναι πάντοτε δεόντως αιτιολογημένη, Αρμ 4/2026, σ. 428

ΜΟΥΖΑΚΗ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-77/24, Wunner, 15.01.2026, ECLI:EU:C:2026:1. Τόπος επέλευσης της ζημίας επί αδικοπρακτικής ευθύνης οργάνου εταιρείας που παρέχει διαδικτυακά τυχερά παίγνια χωρίς άδεια, ΕλλΔνη 2/2026, σ. 604

ΠΕΡΠΕΡΙΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-531/23, Loredas, 19.12.2024, ECLI:EU:C:2024:1050. Η καταγραφή του χρόνου εργασίας ως εγγύηση θεμελιώδους κοινωνικού δικαιώματος, ΔΕΕ 6/2026, σ. 740

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΘεσ 12095/2025. Αίτηση άρνησης εκτέλεσης κυπριακής απόφασης στην Ελλάδα, Αρμ 3/2026, σ. 284

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΘεσ 14024/2024. Αίτηση προσωρινής επιδίκασης διατροφής τέκνου – Διεθνής δικαιοδοσία, Αρμ 1/2026, σ. 40

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-723/23, Amilla, 10.04.2025, ECLI:EU:C:2025:262. Η μη απαλλαγή του οφειλέτη από τα χρέη, σε διαδικασία αφερεγγυότητας, όταν ενήργησε δολίως ή κακή τη πίστει έναντι πιστωτών τρίτων προσώπων, ΕλλΔνη 1/2026, σ. 268

ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΑιγ 22/2025. Θανάτωση αλλοδαπού εργαζομένου παράνομα, αξιώσεις ΑΚ 928 εδ. β', ΕλλΔνη 6/2025, σ. 1714

ΤΣΟΥΚΑ Χ., Η μεταβολή του τόπου εργασίας: ένα επεισόδιο στη νομολογία του Δ.Ε.Ε. για την ερμηνεία του άρθρου 6 της Συμβάσεως της Ρώμης του 1980 για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές (και του άρθρου 8 του Κανονισμού Ρώμη Ι), ΕΕργΔ 1/2026, σ. 33